

8/2135

N 23/69

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

.....5419..... SZÁM.

.....szak.

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HATVANKILENCZEDIK KÖTET

(181. 182. 183. SZÁM.)



ORSZ. MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63 F

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1892.



Dr. Lovdör Rönvick
1895 n. 61 n. 32.

TARTALOM.

CLXXXI. SZÁM.

A NEGYVENES ÉVEK MAGYAR POLITIKAI ÉS IRÁNY-VIG- JÁTÉKAIRÓL. — Berczik Árpádtól	1
ÚJ IRÁNYOK A BÜNTETŐJOGBAN. — Wlassics Gyulától	22
HÁROM HÓNAP AFRIKÁBAN. (1889.) (I.) — Nendtvich Károlytól	42
A SELYEMRUHA. Beszély. — Vadnai Károlytól	66
KÖLTEMÉNYEK. <i>Szeretet</i> . Lévy Józseftől. — <i>A bíró</i> . Coppée után, franciából. — Endrödi Sándortól	80
ÚJABB NÉZETEK A FRANCZIA IRODALOMRÓL. — Haraszti Gyulától	90
POLGÁRHÁBORÚ CHILIBEN. — I.	111
A MŰCSARNOK TÉLI TÁRLATA. — Losonczy Lipóttól	119
AZ a ki, a mi HANGSÚLYA. — Balassa Józseftől	129
MÉG EGYSZER AZ a ki, a mi HANGSÚLYA. — Volf Györgytől	131
ÉRTESETŐ. <i>A kereskedelemügyi miniszternek 1890. évi működéséről szóló jelentése</i> . — T. N. — Schalk: <i>Joseph Mazzini</i> . — d. — Block M.: <i>Les progrés de la science économique</i> . — y—d. — Polner Ö.: <i>Magyarország és Ausztria közjogi viszonya</i> . — J. B. — Mézières A.: <i>Vie de Mirabeau</i> . — d. — Maurovich F.: <i>A tavak országából</i> . — T. N. — Igmándi M.: <i>Magyar szellemi élet</i> . — i. — <i>Nyilt levél a szerkesztőhöz</i>	144

CLXXXII. SZÁM.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK HELYZETE AZ IRODALOMBAN. — Heller Ágosttól	161
HÁROM HÓNAP AFRIKÁBAN. (1889.) (II.) — Nendtvich Károlytól	182
SZERBIA. (I.) — Hódinka Antaltól	208
AZ ANGOL EGYETEMEK ÉS A MUNKAÜGY KÜLÖNÖS TEKIN- TETTEL TOYNBEE HALLRA. — Földes Bélától	231
KLEMENTINA LEÁNYA. Regény. (I.) — France Anatole után, francziá- ból — mn.	242

KÖLTEMÉNYEK. <i>A szerelem.</i> Kozma Andortól. — <i>Modernségek.</i> I—III. Szontagh Páltól. — <i>Nőmhöz.</i> Genetz Arvid után, finnből — Vikár Bélától	279
LENAU VÉGZETE. — Heinrich Gusztávtól	283
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKEZETE. — Gróf Mailáth Józseftől	293
NYILT LEVELEK A SZERKESZTŐHÖZ. — I. Balassa Józseftől. — II. Volf Györgytől	301
ÉRTESITŐ. Janet P.: <i>A politikai tudomány története.</i> — b. — Morley J.: <i>On compromise.</i> — J. N. — Gaullieur H.: <i>Études américaines.</i> — v. — Beliczay Gy.: <i>A zene elemei.</i> — K. — Price L.: <i>A short history of political economy in England.</i> — Z. A.	309

CLXXXIII. SZÁM.

REGÉNYES LAPOK AZ ÉLETBŐL. (I.) — Haraszti Gyulától	321
HÁROM HÓNAP AFRIKÁBAN. (1889.) (III.) — Nendtvich Károlytól	344
PARNELL KÁROLY. — Zigány Árpádtól	365
SZERBIA. (II.) — Hódinka Antaltól	388
KLEMENTINA LEÁNYA. Regény. (II.) — France Anatol után, francziá- ból — mn.	403
KÖLTEMÉNYEK. <i>Drága föld.</i> — Szász Károlytól. — <i>Hymnis</i> (Eroszhoz). — Christopulos után, új-görögből — Pecz Vilmostól	441
HOFMANSWALDAU. — Heinrich Gusztávtól	444
A KÖZÉPISKOLAI REFORM FRANCZIAORSZÁGBAN. — Grosz Emiltől	449
ÉRTESITŐ. Dante: <i>A purgatorium.</i> Ford. Szász K. — h. b. — Lenkei H.: <i>Petőji és a természet.</i> — fg. — Clédat: <i>Rutebeuf.</i> — H. Gy. — Pungur Gyula: <i>A magyarországi tücsök-félék természetrajza.</i> — Vangel Jenőtől. — Ifj. Kemény Lajos: <i>A reformatio Kassán.</i> — V. — Ignotus: <i>A szemil keservei.</i> — i. — Nyilt levél a szerkesztőhöz. — Heller Ágosttól	457

A NEGYVENES ÉVEK MAGYAR POLITIKAI ÉS IRÁNY-VÍGJÁTÉKAIRÓL.*)

A vígjátéknak az a fajtája, mely az egykori Athénben virágzott, s azzal, hogy a politikai közéletnek actualitásait a gúny és vidámság világításában a közönség elé vitte, némikép a mai elcslap-irodalmat pótolta — nálunk sem ismeretlen. Nekünk is vannak politikai vígjátékaink s habár Aristophanessel nem dicsekedhetünk, egyik másik terméke e műfajnak nemcsak korrajzi érdemeinél fogva becses, hanem helyet kér magának irodalmunk történetében is azon hatásnál fogva, a melyet annak idejében tett s melylyel némelyik még ma is megállja helyét.

A magyar vígjáték már bölcsejében elárulta, hogy a családi élet szűk keretén túl érzékkel viseltetik a közélet iránt és vígjátékunk megalapítója, Kisfaludy Károly, a hogy a színpad szószékére léphet, mindjárt arra használja föl a legelső alkalmat, hogy a hazafiságot buzdítsa, lelkesítse s a külföldieskedést, a nemzettől való elszakadást kigúnyolja. Idézhetném azon hazafias mondásokat, melyekkel a *Kérők* című vígjátéka be van hintve, de jellemzőbbnek tartom az írónak szándékát és célzatát azon két alakkal való elbánásából kitüntetni, melyben Perfidy és Szelházyt részesíti. A táblabíró képviseli a bár nyelvében eldeákosodott, de minden ízében jó magyar középosztályt, az utóbbi a minden hazait fitymáló, csak a külföldiért lelkesedő, magyarságából kivetkőzött mágnást. Kisfaludy Károly érdemök

*) Fölolvastatott, mint székfoglaló a m. tud. Akadémia 1891 október 5-dikén tartott ülésében.

szerint bánik el mindegyikkel. Míg a mágnás Szélházyt legmaróbb gúnyjával nevetegessé teszi, a jó táblabíróval csak legyeskedik, sőt utoljára még feleséghez is juttatja, a minél nagyobb jutalommal tudvalevőleg a színműíró nem rendelkezik. De Kisfaludy Károly sem haladt tovább a megkezdett úton, későbbi vígjátékai minden irány nélküli családi vagy történeti vígjátékok. Se a kor, se a viszonyok nem is kedveztek másnak; a kor izlése a Kotzebue-, Töpfer-fele német vígjáték-írókhoz hajolt s ezeknek családi vígjátékaiban találta mulatságát kielégítve; a helytartó tanácsi censurának pedig kétségkívül nem tetszettek a politikai és hazafias célozgatások, a mint hogy meg később is ilyen alkalmaknál mindig megnyírbálta a Pegazus szárnyait. Az író tehát inkább megmaradt a családi biztos, csendes tűzhelynel.

De beköszöntenek a negyvenes évek, a láthatár peremén derengeni kezd, friss hajnali szellő fuvallatát érzik az elbágyadt lelkek és — megszületik a magyar politikai vígjáték. Megszületik, mihelyt a fölébredt nemzetben aspiratiókká válnak az eddigi álmadozások! Megszületik azokban a szép negyvenes években, melyek nemzetünk történetének nemcsak egyik legfényeseb, hanem legvonzóbb korszakát is képezik. Fényes ez a kor a nagy eszméknél fogva, melyek a nemzetet mozgatták, azon nagy tettek-nél fogva, melyekkel a világ figyelmét magára vonta, azon nagy átalakulásnál fogva, melyen társadalmunk ez időben keresztül ment, vonzó pedig azért, mert alig van történetünknek még egy másik korszaka, melyben fajunk szeretetreméltó, rokonszenves tulajdonságai úgy megnyilatkoznának, mint ekkor. Soha nemzetünk több rokonszenvet nem szerzett magának. Ifjonti lelkesedés az újkor eszméi iránt, nagylelkű lemondás egy kiváltságolt helyzetről, nemes szívű befogadása a kizárt osztályoknak az alkotmány és társadalom sánczai közé — általában véve az a hiszékeny idealismus jellemzik azt az időszakot, mely a szabadság kiküzdésével az emberi boldogulásnak ultima Thuléját elértnek véli. Ezt a szellemet tükrözi vissza az akkori irodalom is, mely a szabadelvűség megváltó ígét hirdeti hirlapokban, regényekben, röpiratokban — még a színpadon is. A maradiság, a conservatív iránynak voltak politikai képviselői, szépirodalmiak nem s mindazon tanok, melyek a szépirodalom útján hatoltak a nemzetbe, a szabadelvű haladás vezéreinek eszméit népszerűsítették és ter-

jesztették el mind szélesebb körökben. A mely politikus a szép-irodalmat kicsinyli (s nálunk nem ritka az ilyen!) tekintsen a negyvenes évekre és látni fogja, mily szolgálatokat tehet az író tolla a politikusnak. Útját egyengeti, midőn egyrészt az előítéleteket, ósdiságokat nevetségessé teszi a közvelemény előtt, másrészt az államférfiak eszmeinek népszerűsítésével azokat oly körökbe is viszi, hová más úton nem hatottak volna. Testet ad elvont fogalmaknak, lelket önt száraz tanokba. Báró Eötvös József példája, a ki a politikust a szépíróval egyesítette, legvilágosabban tanúskodik a mellett, mit köszönhet az előbbi az utóbbinak, mert azt hiszem, mitsem vonok le Eötvös politikai és publicistikai munkásságának érdemeiből, ha azt mondom, hogy *A falu jegyzőjének* korrajza legalább is annyi hatást gyakorolt a nemzetre, mint Eötvös cikkei és szónoklatai.

Hogy ily mozgalmas időben, mikor minden erjedt és forrt s egy új, nagy nemzet keletkezett a régi, kicsiny helyében, a színpad is megérezte a kor hatását, szinte magától érthető. Rendszerint a színpad nem kedveli a politikát s a közelet harczaiból politikai eszméket, jelszavakat a színpadra vinni, veszedelmes, mert — mint Sardou *Thermidorj*ának legutóbbi példája is bizonyítja s magam is a nemzeti színpadon 1868-ban előadott *A népszerűség* című vígjátékkal tapasztaltam — a különböző rétegekből álló színházi közönség véleménye különböző szokott lenni a megvitatott kérdésekről. Az írónak legnagyobb tapintata kívántatik hozzá — s néha az sem elégséges arra — hogy a közönségben azt az egyértelműséget létrehozza, mely a sikerhez okvetetlenül megkívántatik.

Mikor azonban egy-egy nagy áramlat ragadja magával a nemzetet vagy legalább is annak túlnyomó részét, mint a negyvenes években a haladás és szabadelvűség áramlata, az író tehát a többség támogatására számíthat, a politikai irány nemcsak ártalmára nincs a műnek, sőt emeli hatását — de még gyengéit is elfödheti.

A negyvenes évek több drámairóján meglátszik a kor politikai es társadalmi áramlatának hatása. Obernyik Károly egyik drámájában, *A főúr és pórban*, az első szülöttségi jog ellen küzd, az *Örökségben* a nemesség előítéletei ellen harcol, melyekkel a polgárság irányában viseltetik. Hasonlóan szabadelvű es demokratikus fölfogással találkozunk Szigligetinél, ki népszínműveiben a reformirány bajnokának mutatkozik. *Csikósá-*

ban ő is az elsősülöttség aristokratius intézményének káros következményeit rajzolja, a *Két pisztoly*ban a vármegyei börtönrendszert gúnyolja ki. Vahot Imre *A kézműves népszínművében*, Kovács Pál *A nemesek hadnagya* drámájában és mások színpadi műveiben is találni társadalmi vagy politikai irányokat, de mivel ez alkalommal csakis azon korszak vígjátékaira szorítkozom, a többi irányműről kénytelen vagyok hallgatni. Nagy Ignác, Vahot Imre, báró Eötvös József, Szigeti József, Dobsa Lajos és Obernyik Károly azok, a kik politikai vígjátékokat írtak s ezeket mindenki élvezni fogja, a ki a nemzet fejlődése iránt érzékkel s érdeklődéssel viseltetik.

Érdeemes tehát ezeket a porlepte, ócska kéziratokat a nemzeti színház könyvtárából elővenni s átlapozni. Más, egészen más világ tárul elénkbe, mint a melyet ma láthatunk magunk körül! Kisebb világ, kisebb társadalommal, kisszerűbb viszonyokkal — de fiatalabb, üdébb, kevésbé pesszimistikus fölfogással annál, mely mai nap divatos.

Két világ áll egymással szemben, a régi s egy új világ, melyet a nemzet reformatorai akarnak megteremteni, Szechenyi, Kossuth, Eötvös s a többiek. Csökönös ragaszkodás a régi állapotokhoz küzd a haladás ösztönevel s a politikai vígjáték-irodalom minden művelője ebben a harcban a haladás részén áll s elől megy, magasan lobogtatva a szabadelvűség lobogóját. Mai napság azon kornak, legkivált a negyvennyolczas szabadságharcnak inkább közjogi oldalán szoktunk és szeretünk lelkesedni: az állami függetlenségen, önállóságon, melyet akkor tollal és karddal kiküzdtek s e mellett háttérbe szorúl azon időnek egy másik oldala, mely pedig nem kevésbé fontos következményeket vont maga után. Értem a szabadelvű, demokratikus áramlatot, melynek jelszava: az egyenlőség együtt szerepelt a politikai szabadság s önállóság jelszavaival. Kivált, mióta a párisi mozgalmak hatása Magyarországon is érezhető lett es mindenki önként vagy kénytelenségből beállt polgártársnak. Új alkotmány, új társadalom eszméi mozgatták a nemzet testet s talán az új alkotmányt ki sem küzdhetjük, ha a régi társadalom válaszfalainak ledöntése s az új elemeknek befogadásával a nemzet számbeli és erkölcsi ereje rendkívüli módon meg nem növekszik. Ezek a társadalmi eszmék és jelszavak, legkivált a társadalmi egyenlőségé, fordulnak elő legtöbbször azon kor politikai vígjátékáiban. Osztálykülönbség által elválasz-

tott szívek küzdelme s az előítéletek capitulációja a szerelem hatalma előtt oly forrás, melyből már sokan merítettek s még többen fognak meríteni. A mi politikai vígjátékaink közül is néhány ezzel a témával foglalkozik.

Legelső a politikai vígjátékok sorában Nagy Ignác *Egyesüljünk* című négy főlvonásos vígjátéka, mely a nemzeti színházban 1840 márczius 7-dikén került színre, László József javára és több előadást ez egynél nem is ért.

A jutalmazott játszta benne Sárboryt, azt a furcsa sorsú magyar író, a ki tulajdonkép egy angol lordnak Magyarországra jutott gyermeke. Fogvatkozásainál fogva tartósabb élete ennek a darabnak nem is lehetett volna, mégis figyelemreméltó marad, mert egyetlen magyar vígjáték, mely Széchenyi István hatásának nyomát viseli. Azt hirdeti, hogy az ázsiai nemzetnek modern európai nemzeté kell válnia, s e czélből Széchenyi ideálját, az angol nemzetet, tartja mintaképpül élénk. Angolok és magyarok vegyest szerepelnek benne s a cselekvény Magyarországon kezdődik, hogy Angliában végződjék. A már említett Sárboryn kívül, kinek sorsa körül forog a cselekvény, főszereplője a darabnak egy angol emberbarát, John Clinton, a ki a világot bejárja, hogy hasznos intézményeket létesítsen és üdvös, modern eszméket hirdessen. Nálunk a még hiányzó és szükséges intézményeket a különböző osztályok, az egész nemzet erejének egyesülésével akarja létre hozni. Mintha Széchenyi Istvánt látnók angol maszkban.

A mű iránya és alapeszméje közt semmi kapcsolat nincsen, mert az egyesülésnek nincs köze ahhoz, hogy Sárbor végre megtalálja édes apját lord Shrewsburyt és megkapja az emberbarát leányát, Clinton Viktóriát. A ki ma ezt a vígjátékot elolvassa, azt nem is a túlságosan regényes, de fölötte egyszerűen s meglehetősen járatlan kézzel szőtt cselekvény fogja érdekelni, hanem az a társadalmi kép, melyet a szerző John Clinton által élénkbe tár. Mily szegényes állapotok uralkodtak akkor nálunk a humanitás körül, mily jótékony intézmények tetszettek utólérhetetlen utópiáknak, melyek ma már régóta meg vannak haladva. Prédikálni kellett olyat, a mi ma magától értetődik minden művelt ember előtt, a nemzet erejét föl hívni oly intézetek létesítésére, melyeket most minden zaj s erőfeszítés nélkül könnyen létesít egy-egy kisebb társadalmi kör! De nemcsak számban növekedett a nemzet társadalma,

megváltozott e társadalomnak jellege is, mióta a patriarchalis szokásokból, erkölcsökből, nézetekből kivetkőzött. Bizonyítja ezt a cselédséggel való bánásmód is. Mikor cseléd és jobbágy úgyszólván még egyértelmű volt, máskép bántak vele, mint ma s a szerző ezt a patriarchalis elbánást élesen ostromozza. Mindjárt az előjátékban így szól Clinton :

«Föltevém, hogy egyesületet alapítok itt, melynek célja leendő jobb bánásmódot hozni divatba a cselédséggel, mert általánosan vagy borzasztó durvaságot tapasztaltam itt e tárgyra nézve, vagy oly lebecsültetést, melynek díját becsületével fizeti a szegény cseléd. Tíz nap óta mondom már a vendéglő-teremben: egyesüljünk e szép célra uraim, de hasztalan. Káromlás vagy csók — középútat nem ismerek.»

Inasa *William* így felel :

«Sir, nem lehet minden ember oly jó, mint ön.»

Clinton : S mi jóság van abban? Ha rosszul viseled magadat, kifizetlek s elűzlek; ellenkező esetben pedig emberileg szólok hozzád, szerencsémnek tartván, hogy Isten formájára alkotott, hozzám hasonló embertársat rendelt szolgálatomra a végzés.

William : Ha minden ember így gondolkodnék!

Clinton : Egyesüljünk csak mindenütt minden jóra s fogadom, hogy a legüdvösebb ügy kivitele is csupán gyerekjáték lesz.

A feudalis, aristokratikus akkori Magyarországnak mindezenesetre újság volt az ilyen fölfogás, mely az egyenlőséget és tiszta emberszeretetet hirdette s méltányosságot prédikált a jobbágyság soraiból kikerült cselédség iránt is. Kétségtelen, hogy a Nagy Ignác által festett kép nem illett akkor sem mindenkire s a magyar ember bonhomiója és szívjósa enyhített annyit a mennyit az állapotokon; — de mivel a jobbágy-cseléd önkénynek volt kitéve s az egyesek szeszélyeitől függött — nagyon sokra illett a kép, hogy csak káromlás vagy csók közt választhat.

Később a nép állapotáról van szó a két angol, a lord és Clinton közt. Clinton egy olyasféle intézetet tervez, minők a mai szeretetházak az elzüllött suhanczok javítására.

Clinton : Többször mondtam már asztalnál: urak, egyesüljünk. Íme részemről ötven arany, noha nem vagyok fia e szép hazának, alapítsunk erkölcsjavító intézetet e szerencsétlen pórfiak megszabadítására, de szavaimból nem fogamzott áldást termő siker.

Erre így felel a tory angol lord *Shrewsbury* :

«Ön még most is egészen a régi, kedves Sir, pedig már meggyőződhetett volna csak előttem tudvalevő — számos kellemetlen tapasztalása után is, hogy e pór nép nem méltó szánakozásunkra.»

Clinton (hevülve). Emeljük ki félbaromi helyzetéből józan s czélszerű nevelés által és nem szánakozásunkra, hanem tiszteletünkre lesz méltó az emberek azon hasznos része, melyet ön pór népeknek nevez.

Az I. fölvonás hetedik jelenetében ismét az elzüllött gyerekekre tér vissza és ismét a szeretetház eszméjét terjeszteti Clintonnal.

A jelenetnek ezt a legjellemzőbb töredékét egész terjedelmében ide igtatom. A satira mindenkép találó s noha azóta végtelenül sokat haladtunk, a nembánomság és közönyösség vonásai még nem avultak el.

Clinton : Uraim egyesüljünk intézetet alapítani azon szerencsétlen gyermekek számára, kiknek szülői barmoknál is aljasbak. Szorítsák önök csupán szükségesekre költségeiket és vegyenek részvényeket!

Egy úr : Száz forinttal is örömet járulok e szent czélhoz.

Többen : Én is, én is!

Clinton aztán eltávozik, s egy másik személy, Makacs Gusztáv, megyei tisztviselő meg akarja nyitni az aláírást. De mikor tette kerül a dolog, a lelkesedés hirtelen lelohad.

Makacs : Én megnyitom az aláírást.

Túry : Hiszen este is ráérünk, vagy holnap.

Magos : Most ügyis kevesen vagyunk.

Túry : Valami nevezetes főrangú férfinak vagy hölgynek kellene előbb aláírni az ívet, úgy inkább kapnánk részeseket.

Makacs : Gróf, kezd meg!

Berky (vonakodva) : Rossz néven vehetnék majd mások, ha magamnak tulajdonítanám az elsőséget.

Egy úr : Hiszen nem oly sürgetős! (*El.*)

Másik : Holnap is nap lesz! (*El.*)

Magos : Úgy van, menjünk. (*El.*)

Makacs : Szalmatűz! Füstje nagy és bűdös, melege nincs! (*El.*)

Később a dologház szükségességére utal egy jelenet rajzolásával, mely az akkori rendőrség bánásmódját a koldusokkal szemben föltünteteti és mutatja, hogy a keresetképteleneket a dologház hiánya csalásra kényszeríti.

Ugyan e jelenetben egy nagyobb tanácskozás folyik, Clinton elnöklete alatt, testgyakorló intézetek alapítása céljából, hogy az elpuhulásnak induló magyar ifjúság az elsatnyulástól megmentessék.

Ennek a jelenetnek is az a célja, hogy a közönyösséget az országos pangást ostorozza. Clinton egy részvény árát öt ezüst forintra akarja tenni, de mert se kamat, se osztalék nem fizettetnék az összeg után, nem akad vállalkozó. A mágnásnak nem tetszik az eszme, mert főuraktól csak nem várhatni, hogy közintézetekben s nemtelenek közt taníttassa gyermekeit. Azonban a hányszor a haza neve tárgyalás közben kiejtetik, mindig éljenzésbe tör ki a gyülekezet, mely végül szétoszlik azzal, hogy majd máskor fog végezni.

Sokkal szerencsésebben járt Nagy Ignác a *Tisztújítás* című négy fölvonásos vígjátékával, mely a nemzeti színpadon először 1843 augusztus 5-dikén került színre s eddig mindössze negyvenháromszor adatott. Első előadása valóságos eseményszámba ment és fordulópontot képezett a nemzeti színház küzdelmes éveiben, mert jövedelmezőségével visszarántotta az intézetet a bukás széléről.

Ezt a nagy sikert, bár cselekvénye is az akkori viszonyokhoz képest ügyes és élénk, mégis legkivált korszerűségének köszönheti; annak, hogy a kis-nemesség, az úgynevezett bocskoros nemesség szereplését a megyei restauratióknál mulatságos módon hozza színpadra. Szabadelvtűek és maradiak vagyis pecsovicsok közt folyt a harc szerte az országban a megyegyűlésen s ez a *tisztújítás* is egy szabadelvtű gondolkozású férfinak alispánná való megválasztása körül forog épen úgy, mint Vahot Imrének *Még egy tisztújítás* című vígjátéka,

A szerző a szabadelvtűséget pártolja s míg az ellenfél pénzzel dolgozik, a szabadelvtű jelölt keze tiszta marad. Ő semmiféle meg nem engedett eszközhöz nem fordul, de dolgozik helyette más — őrangyala — jó szelleme — egy fiatal hölgy. Mert a darab hősnője természetesen a szabadelvtűség képviselőjébe szerelmes, ki rendszeren fiatalabb is szokott lenni a pecsovicsnál vagy conservativnál.

A kortesjelenet, melyet Réty kitünő játéka is annyira híressé tett, a kis-nemességet nem a leghízalgóbb színben mutatja be. Elv nem vezeti ezeket az embereket, csak az érdek, jó bor és egy pár huszas képében. Szó sincs róla, nemzetünk-

nek ez az osztálya akkori szereplésével rossz hírbe keverte magát, rosszabba, mint a milyet megérdemel. Mert ha találkozott is sok elvtelen és bárdolatlan elem közöttök, azt sem szabad felejtenünk, hány kitünő egyén került ki soraikból századok folyamában s hogy a kis-nemesség táplálta szakadatlanul a középosztályt új meg új erővel. Egyház, katonaság, közigazgatás, igazságszolgáltatás, irodalom, művészet, tanügy, de még az ipar és kereskedelem is igen sokat köszönhetnek ez osztálynak, mely nemcsak a süllyedés, hanem az emelkedésnek is számos példájával szolgálhat. Nagy Ignác *Tisztújítása* lényegében nem politikai vígjáték, inkább mulatságos szerelmi versengés egy szép özvegy kezeért, de a mennyiben a versengők politikai pártállást is foglalnak el és egyszersmind az alispán-ságért versenyeznek — e politikai irány össze van forrasztva a szerelmi eselszövénnyel. Az alap meglehetősen ingatag, hiszen ha Aranka, a szép özvegy, azt nem jelentené ki előre (mint utóbb maga is bevallja «meggondolatlanul»), hogy kezét annak adja, a ki a pár nap múlva bekövetkező tisztújítás-kor első alispánná választatik, a darab nem történhetnék meg. Ez a tette annál meggondolatlanabb, mert Arankának titkon van már választottja Tornyai szolgabíró személyében s könnyen eleshetnék tőle. Szerző azonban gondoskodik róla, hogy ez ne történhessék meg. Alispán lesz és boldog férj.

A politika csak pedzve van néhány vonással, néhány elmésséggel, de jól megelékníti a háttért s alkalmat ad a híres kortes-jelenetekre. Ezek elseje az, midőn két köznemes, Virágos és Aranyos, eljön Farkasfalvy Sándor, a pecsovicság hírében álló alispánhoz, hogy elevenére tapintsanak és politikai elvei felől kikérdezzék.

Mindkét köznemes szabadelvű, szájjal az egyenlőséget hangoztatja, a mikor, mint egyikök mondja, a grófnak sem lesz több joga, mint az utolsó köznemesnek.

Farkasfalvy rosszul járna, ha egy ügyeskedő személyiség ki nem mentené a zavarból. Ez egyik kortese, Hajlói, ki a nemes atyafiakat a szabadelvű párt szándékairól fölvilágosítja, mert — úgymond ez a párt nemcsak a nemeseket akarja egyenlökké tenni, hanem a parasztokat is hozzájuk emelné.

Erre Aranyos fölindulva fölkiált: — Micsoda?

Virágos rádupláz: Csak az kellene még!

Hajlói folytatja fölvilágosításait: «... akkor aztán a

nemeseknek is adót kell fizetniök!» mire mindketten természetesen nem fizetünkkel felelnek.

Ilyen felvilágosításokra aztán lehullt szemökről a hályog és a szabadelvűségből rögtön kivetközvéen, beállnak Farkasfalvyhoz, a kinek korcsmájából azonban az ügyes juratus, Darabos Árpád, húsz krajczáros jó bor ígérete mellett átszalja a Heves-korcsmába.

A korteseken kívül itt szerepel a keletkező új társadalomban a zsidó is, mint legalább leendő tagja ennek a társadalomnak. Itt formulázza először kívánságait és foglal politikai pártállást. Állapota szerény, még csak korcsmáros, neve is még teljesen német, Schnaps Mózesnek hívják, de már embernek érzi magát, a ki dönteni készül s oda áll, a honnan pártolást vár.

Schnaps Mózes és az évtizedek múlva írott Toldi Istvánfele *Új emberek* meggazdagodott, megmagyarosodott, sőt ki is keresztelkedett Csipkey Kelemenje közt megvan az összeköttetés.

Schnaps Mózes az emancipatióról még csak álmodik, Csipkey már az emancipatio gyümölcse. Amott még csak ő követel, Toldynál már a nemzet követel, megmutatván annak, a kit emancipált, hogy milyennek óhajtja. Megkapott minden polgárjogot, olvadjon hát tökéletesen a nemzetbe. A két véglet közt középutt áll a zsidó a forradalomban Szigeti Józsefnél, a ki már polgártársnak szólítja a nemes embert is. Schnaps Mózes ennyire még nem merészkedik, de már nem fél a megyei hajdútól s mikor ez őt kendezni meri, megmondja, hogy: «... az utolsó országgyűlés óta már a zsidó is olyan ember, mint akárki más. Isten áldja meg a derék férfiakat!» — veti utána «kik azon szent törvényt csináltak! Úgy bizony, hallja kend?»

Damázsdi, a hajdú, rettenetesen föl van böszülve azon, hogy egy Schnaps Mózes őt kendezni merészkedik és visszafelel: «Engem kendezni, a ki tizenöt esztendeig ette a császár kenyerét!»

Schnaps (szippantva). Én pedig harmincz esztendő óta eszem tulajdon kenyéremet.

Nem is áll a maradi Farkasfalvy pártjára, kiről nem felejt el, hogy a megyegyűléseken mindig az emancipatio ellen szólalt föl, valahányszor mások szóba hozták. Tornyait szereti,

mert «sok jót akar», de mégis Heveshez áll, a ki «mégis jobb, mert mindent akar».

Egészen a *Tisztújítás* nyomán jár Vahot Imre is *Még egy tisztújítás* című négy fölvonásos vígjátékában, mely azonban Nagy Ignác darabjának szerencséjével nem találkozott, hiszen ugyanaz volt, kevésbé mulatságos kiadásban. Összesen háromszor adták elő. Itt is egy szép özvegy teszi meg a szabadelvűség képviselőjét alispánnak. Itt is szerepelnek kortesek és köznemesség, itt is a szabadelvű jelölt győz.

A censurának ez a darab sok bajt okozhatott, mint azt a színházi példányon láthatjuk. Először kevés törléssel adták meg az engedélyt és röviden; az engedély ugyanis így szól:

«A törölttek kihagyásával megengedtetik. Kelt Budán 1-o augusztus 1843. Szobovics K. H. Tanácsos.»

De ez az engedély tintával ki van törülve s következik egy másik jegyzet, mely így hangzik:

«Felsőbb engedelem mellett a törölttek szigorú és általános elmellőzésével, minden hozzátételek s kitérések nélkül, az egyes szerepeket kizárólag csak a meghagyottakhoz szorosan alkalmazva s újonnan kiosztva ismét nyilvános előadásra bocsáttatik, azon meghagyással, hogy a főntebbekre az illető rendező úr által gondos figyelem fordíttassék. Kelt Budán 16. február 1844. Szobovics K. helyt. Tanácsos.»

Világos, hogy a censor bakot lőtt, első engedélye nagyon is liberalisnak találtatott s mikor a darab 1843. évi december 16-dikán először színre került, a döntő körökben megütközést kelthettek némely helyek, melyek miatt új censurára kellett küldeni. Nem is csoda, igen sok benne a politika, sokkal több, mint Nagy Ignácznál. A cselekvényben a szerelmi cselszövény háttérbe szorúl a tisztújítási machinatiók mellett, melyeknek folyamában szerző ugyancsak kíméletlen vágásokban részesíti a pecsovicsokat s általában véve az akkori közállapotokat.

Nagyobb sikert aratott Vahot Imre az *Országgyűlési szál-lás* három fölvonásos vígjátékával, mely mindeddig huszonhat-szor adatott elő. Először 1843. évi október 24-dikén került színre Erkelné javára és a hajdani pozsonyi országgyűlések társadalmi életének képe nagyon tetszett.

Vahot Imre szerencsésebb volt a közönség, mint a kritika foruma előtt. A közönség elnézte számos hiányát, egészséges humora és élénksége kedvéért, de a kritika sohasem bocsátotta

meg, hogy működéséből az irodalmi becsvágy hiányzott. Megpróbálkozott mindenféle műfajban, a komoly történeti drámától a népszínműig, de ezek közül csakis a víg genre-ral győzött. A *Farsangi iskola*, *Huszárcsiny*, *Bányarém* sokszor fordultak meg a színpadon. Tollát mindig magyarság és hazafiság vezette s ezt tapasztaljuk az *Országgyűlési szállásban* is, mely egy magyar jurátus szerelmét tárgyalja egy német pozsonyi polgár gyámleányával. Ha nem is cselekvényével fogva, mely politikai eszmét nem illusztrál, politikai ferdeséget nem ostromoz, de hazafias irányánál fogva, mely a német polgári elem megmagyarosodását hirdeti, a politikai vagy legalább is az irány-vígjáték kategóriájába sorozhatjuk. Burman, a nyárspolgár, a *Peleskei nótárius* serfőzőjével együtt ősapja annak a számtalan, elejénte magyarfaló, de utóbb megtérő polgárnak, ki színpadunkon évtizedek óta képviseli a városok régi polgári elemének mai napság már befejezéséhez közel álló beolvadási folyamatát.

A polgár és nemes közti kérdést nálunk a dolog természetéből folyó ellentéteken kívül faji és nemzetiségi különbségek is bonyolítják.

Magyar vidéki nemes és német városi polgár áll egymással szemben, két különböző véralkat, két különböző hagyomány, két különböző világnézet képviselői előítélettel eltelve egymás iránt. Ha Német- vagy Franciaországban polgár és nemes idegenkedtek egymástól, mennyivel érthetőbb volt ez nálunk, a hol a nemes a polgárban még a németet is lenézte s a német a nemesben a magyart gyűlölte. Az irodalom azonban érezte, hogy nemzet egységes, nagy társadalom nélkül nem tesz számot s a városokat a vegyes, de túlnyomólag német lakosság kezében találván, mindenek előtt erre vetette szemét, mint beolvasztandó elemre. De ha a német philister gyűlöli a német studenst, pedig német, a magyar jurátus s a német nyárspolgár hogy érthetnék meg egymást egy harmadik közvetítése nélkül? Ez a harmadik természetesen a szerelem. Burmannak van szép gyámleánya s utoljára Vigari Kálmán, a pozsonyi országgyűlésre fölküldött megyei írnok, meg az öreg nyárspolgár aunyira megértik egymást, hogy a német polgár beáll magyarnak.

Ez az irány és az emberek, legkivált az öregnek egészséges rajza adták meg a cselekvényekben igen szegényes s egy-

szerű darabnak az életképességet. Burman megjátszható szerep és mindig jó személyesítőre talált.

Ugyancsak Vahot Imrének egy irányzatos apróságáról elég lesz — értéktelenségénél fogva — futólag megemlékezni. Ártatlan tréfa, mely *Éljen a honi* címével is elárulja, hogy a védegyleti mozgalom hatása alatt íratott a hazai termékek dicsőítésére. Naivabban sohasem dadogott a szerző hazafisága, mint ebben a darabkában, mely röviden és kezdetlegesen azt tárgyalja, hogy gróf Baláryt és rokonát, Klotildot, kik a hazai művészetet es ipart lenézik — mikep tréfálják és tértik meg Baláry grófné és Klotild udvarlója, Magyar. Magyar kelméről, magyar pezsgőről, szivarról, versről elhitetik, hogy az külföldi, azok kitünőeknek találják és felsülnek. Milyen stilusban van tartva ez az apróság, megláthatjuk egy-két mutatóványból. Baláry grófné honleányi érzelmeben fölkiált: «Oh én talán megőrülnek, ha ismét idegen kelme alá kellene rejtenem magamat». Másutt meg ezt a nyilatkozatot teszi: «már én öt eve, hogy férjemmel együtt vagyok s még csak arra sem bírám rávenni öt, hogy ha már magyarul beszélni, olvasni nem szeret is: legalább magyar ételt ennék, magyar bort innék, magyar szivarral füstölne!» — Ezek a küzdelmeken manapság már túlestünk.

De mind e darabok közül értékben egyik sem ér föl báró Eötvös József: *Éljen az egyenlőségével*, mely egy föl-vett alapeszmének következetes, minden oldalról való satiricus világításával nemcsak a többi hasonirányú művek fölött áll, s a negyvenes évek politikai vígjátékai között a legelső helyet foglalja el, hanem általában veve irodalmunk kiválóbb termékei közé tartozik.

Színházunknál időről-időre elő szokták venni — eddig tizenkilencszer került színre első előadása 1844-dik évi október 26-dika óta, s a közönség szívesen mulat el a régi világ rajzán, mely azonban már csak a cselekvény vékonyerősége miatt sem verhetett gyökeret a színpadon.

Báró Eötvös József az összes magyar irodalom legeszményibb szelleme. Egy szép, nemes eszmékkel telített korszak tükröződik vissza az ő lelkében, ki mint a társadalmi egyenlőségnek apostola, menten minden előítéletől, csak az embert nézi az emberben. Ilyen író figyelmet ugyan hogy kerülhette volna el az a komikai jelenség, melyet lépten-nyomon tapasztal-

talunk az életben s a mit álszabadelvűségnek szokás nevezni? Fölfelé mindenki democrata, lefelé meg aristocrata. Ez az emberi gyarlóság képezi Eötvös vígjátékának alapját. Satira az álliberalismus ellen, melynek bélyegét rásüti minden társadalmi osztályra. A ki ebben a darabban játszik, az mind álliberalis; mindenki lenézi azt, a ki a társadalmi lajtorján egy fokkal alatta áll. A gróf, bár mindig ajkán hordja a szabadelvűséget, tényleg félvállról néz le Hegyfalvyra, az ösnemesre; ez távol van ugyan minden előítélettől, de mint törzsökös nemzetség tagja, tudja, mivel tartozik családjának s lenézi tehát Perlegit, a ki ugyan tekintélyes ügyvéd, de csak köznemes és a nagyapja még eszmadia volt. Perleginek ismét nagyon rosszúl esik, mikor Gáborszky, a tyúk-prókátor, őt, a táblai ügyvédet, collegájának meri szólítani s a mit az urak művelnek, azt a cselédség utánozza. Az alispán huszárja megbosszankodik azon, hogy a gróf inasa meg nem becsüli kellőképen, pedig őt a vármegye fizeti, ő a vármegye katonája, a mit a liberális inas sehogysem akar elismerni. De Biri szobaleánytól még arról is értesülünk, hogy az iparosok közt sincs ez máskép, az ő édes apja szegény külvárosi kalmár volt, mégis ellenezte, hogy a leányát szabólegény vegye el. Ez derogált volna neki!

S ezt az alapeszmét a cselekvény is igen ügyesen tünteti föl. Ábrányi gróf Szépfalvy alispánnak vermet ás s maga is bele esik. Az alispánék be akarják a fiúkat a grófi családba háziasítani, ezt a gróf észre veszi s viszonzásul ő meg a törzsökös Hegyfalvy-családba iparkodik egy kis-nemest becsempészni, azonban kudarcot vall, mert Hegyfalvy leányát ugyan elveszi a kismemesi családból származó Perlegi Gyula, de a grófkisasszonyt is oda kell adnia a Hegyfalvy fiának, Vilmosnak. Az álszabadelvűség hirdetői mind fölsülnek.

Elérkeztünk a szabadságharcz idejéhez, mely szintén hagyott a színpadon némi, bár nem maradandó nyomokat. Az izgalmas idők nem kedvezhettek a drámairodalomnak, mégis megszületett három darab, melyek az akkori hangulatok és politikai áramlatok híu képét adják. Mindhárom vígjáték. jobban mondva, bohózat; szerzőik Szigeti József, Dobsa Lajos és Obernyik Károly. Legkülönb színpadit tekintetben a három közül a Szigetié, mely gyakran (a nemzeti színház kimutatása szerint, kilencszer) adatott, míg Dobsaé csak egyszer került színre, Obernyik művének előadásait pedig az osztrák hadsereg

bevonulása Buda-Pestre s a nemzeti színház becsukása szakított a félbe.

Mindhárom darab a conservatívek, a pecsovicsok ellen van írva. Szigeti a régi aulikus táblabíró gúnyolja ki Nyakassyban, a ki még teli van a régi társadalmi rend előítéleteivel és se az új idők democraticus szellemével, se a politikai változásokkal nem tud kibékülni.

Dobsa sokkal radikalisabb, ő már belekeveri a napi politikát is. Nemcsak a táblabíró ellen fordul, hanem a bécsi camarilla ellen is. Csilling Boldizsár táblabíró mellett kikapja a maga részét Piffl Alojz és segédje Csevics is, kiket a színlap így jellemez:

«Piffl Alojz, a camarilla ügynöke, Latour levelezője.

Csevics, rácz bűjtogató, Jelasics bérlettje, Piffl jobbkeze.»

Obernyik még egy ügynevezett coblenzistát vesz elő, egy táblabíró, a ki a Magyarországon kitört forradalom elől Bécsbe menekül s ép akkor ér föl, mikor ott is kitör a forradalom. — Cseberből vederbe jutott.

Szegény táblabíró! hogy bánnak el veled ezek a forradalmi radicalisok, a kik tiszteletedet a becsi «atyáskodó» kormány iránt kigúnyolják, ragaszkodásodat a régi állapotokhoz ósdiságnak nevezik és mindezekért megmacskazenéznek. Oh az a macskazene! A nélkül forradalmi darab nem képzelhető, ez a közvélemény nyilatkozása és ítélete — a charivari! De ez még hagyján! hanem azok az eszmék, melyeket ezek az író urak feszegetnek, azok a kifejezések, melyekkel minden fönnállottat, mindent illetnek, a mire eddig csak szent félelemmel és borzalommal gondoltak. Meglátszik, hogy nincs már censura s az írók ugyancsak kiaknázzák a szabad szó és szabad sajtó helyzetét!

Vessünk csak egy pillantást Szigeti József *Egy táblabíró a márcziusi napokban* című darabjába! Az kevesebb érdekű, hogy a büszke, nemes Patainé fia elveheti-e a polgárleányt, Beckendorf aranyműves leányát, mert hát ez a thema már akkor sem volt új. De az már érdekes, mert visszatükrözi a kort, melyben a darab íratott, hogy a kitörő forradalom milyen hatást tesz a szereplőkre, a cselekvénynek mily fordulatot ad és hogy a szereplők az új helyzetet mikép fogják föl. Patainé, ki előbb aristocrata elfogultságból fiának mésalliance-át elle-

nezte, átpártol a szabadelvű eszmékhez, beleegyez a házasságba, Nyakassy meg azt a nemzeti szín kokárdát nézegetve, melyet mellére tűztek, ilyen sóhajjal végzi a darabot:

«Ha mégis svarczgelb volna... de így... még viselni is vétek... (*Kis szünet után, mint egy gondolatától megrápatva.*) Bécsbe megyek — a camarillától utasítást kérek! (*Elfut.*)»

Legjellemzőbbek azon eszmékre, melyek akkor a nemzetet hevítették, Szivesi református lelkész jelenetei. Ő Patainének testvérbátyja, szabadelvű tetőtől-talpig és republicanus. Belőle az új kor beszél! Dictiói oldalokat foglalnak el, melyekből íme néhány izelítő:

Szivesi: Ej édes táblabíró úr, ki hazáját szereti, annak mulhatatlanul szeretni kell a népet is, mely a hazát teszi. S most azt kérdem, szereti a népet az, ki holmi jeruzsálemi címek után kapkod, csupán azért, hogy magát a nép fölé emelje?

Alább:

Nyakassy: Szivesi úr, mint látszik, kérelhetetlen ellensége az aristocratiának?

Szivesi: Ki látja az aristocratiát egy részének lelketlenségét s a nép nyomorát — nem is tehet másként.

Nyakassy: Ah! most veszem észre, hát Szivesi úr a nép embere, democrat. No úgy félelmes, még visszaidézhetné Dózsa György korát.

Szivesi: (boszusan.) Azt ha tehetném, sem tenném, mert szent előttem a polgári vér, aztán fölösleges is volna — mert korunkban már vannak jeles honfiak és emberbarátok, kiket az Isten még utódaikban is áldjon meg, mert megértették a nép sóhaját és nemsokára ki fogják küzdeni a nép jogainak szabadságát.

Nyakassy: És ha nem fogják?

Szivesi: Akkor majd kivívja a nép maga!

Nyakassy: És ezek között fog állani Szivesi úr is kétségkívül?

Szivesi (haraggal): Igen is köztök leszek, mert pap vagyok s szent kötelesség az igazság és az emberiség mellett küzdeni.

Mikor pedig Szivesi a második fölvonásban, a szabadság kiűtvén, belép, az utasítás szerint vállán puska, mellén és kalapján nagy kokárda, széles nemzeti szalag — ilyen beszédeket hallunk tőle:

«... Semmivé teszünk minden kisebb és nagyobb despotát, kik csupa atyáskodásból — mint ön szokta mondani — nehéz hálóba nyügözik a népet!»

Nyakasy, a régi pecsovics táblabíró, egyáltalán nem jól érzi magát ebben az új ærában! Kivált mikor polgártársnak szólítják a borbély, meg a zsidó. Ugróczi borbély meg is fenyegeti:

«Vigyázzon magára, polgártárs, nehogy önt táblabírónak nézzék mert könnyen pórnál járhat!»

És mikor Nyakasy semmikép sem tud a megszólítással megbarátkozni, azzal hagyja ott, hogy :

«Hát ön nem akar polgártárs lenni? Nem akarja a forradalmat? Jó, hogy tudom. Megyek — megyek! De nem marad estére egy ablaktáblája sem, arra esküszöm!»

Dobsa Lajos vígjátéka azonban, a *Márczius 15-dike*, sokat ígérő czím ellenére, jóval ártatlanabb munka a Szigetiénél. Egyetlen előadása 1848 december 8-dikára esik. Szerző fölhasználja az actualitásokat egy kis szerelmi történet fölczifrázására, melynek lényege az, hogy Orányi Géza, a *Márczius 15-dike* lapnak levelezője, miképen halászsza el Piffl Alajos leányát egy Csilling Boldisár nevű potrohos táblabíró elől, a ki Pestre jött föl egy küldöttség élén, mely a miniszteriumnak bizalmat akar szavazni a Pálffy Albert lapjának támadásai miatt.

E szerelmi cselszövények közt a politika, néhány kisebb vonatkozást leszámítva, csak a második fölvonásban kerül szóba Piffl és Csevics között, mikor a Károly-kaszárnyában levő olasz katonák lázongását emlegetik.

Az idők szellőjét Obernyik vígjátékában jobban megérezni, mely valódi korrajzot ad az akkori napokból. Kár, hogy ez a korkép a bécsi viszonyokat mutatja, nem a pestieket, de még így is érdekesen tükröződnek vissza a magyarországi állapotok az osztrák üvegben.

A két fölvonásos vígjáték, melynek hosszadalmas címe: *Egy magyar kivándorlott a bécsi forradalomban* — a nemzeti színpadon 1849 június 15-dikén látott lámpavilágot.

Egy aulikus táblabíró, Porlairól, szól a történet, a ki megugrik az itt kitört forradalom elől, Bécsbe menekül s ép akkor ér föl, mikor ott is kitör a lázadás. Különböző kalandokon megy keresztül, félreértés következtében a legionarius diákok előtt forradalmár hírébe jön s mint ilyen kénytelen szerepelni, míg végre megúnva a hercze-hurczát, leányával s annak völegé-

nyével visszamegy hazájába, mert — úgymond — a ki azt hűtlenül elhagyja, azon nincs Isten áldása.

Ez már politikai darab elejétől végig. Több annál, forradalmi darab a javából. Cselekvény, irány, párbeszéd mind, mind csupa politika. Nem szerelmi történet, melyet fölczifráznak a nap jelszavaival, politikai darab ez, melyben a szerelemnek csak alárendelt szerep jutott, mert az, hogy Porlai leányát Klárit elveszi-e s megkapja-e rokona, Porlai Ödön, csöppet sem érdekes, hanem érdekesek a *magyar kivándorlott* kalandjai. Úgyesen írt és tarka képeket látunk úgy az első fölvonásban, mikor a legionáriusok a fiatal Porlai lakására mennek s ott találják az öreget, mint a másodikban, mely élénk, mozgalmas képét nyújtja az akkori barrikád-harcoknak. Ez a fölvonás Bécs egyik utcájában játszik, valóságos torlasz fordul elő benne, császári katonák és akadémiai ifjúság közti összeütközések, stb. Képzeltetni mennyire érdekelhette ez a forradalom hevében a fölzaklatot közönséget! Kár, hogy a második fölvonás cselekvényének alapja gyöngé. Azon fordul meg, hogy az öreg Porlai nem érti az «aula» elnevezés jelentőségét. Nem tudja, hogy az egyetemi ifjúság gyűlhelyét jelenti, tehát a lázadási mozgalom góczpontját, hanem az «aula» elnevezést betű szerinti értelmében udvarnak véve, a császári udvart érti alatta s így összetéveszti a forradalmárokat az udvar védőivel. Ugyan mikép lehetett volna az akkori időben egy művelt táblabíróról föltenni, hogy az «aula» szó jelentősége felől ne legyen tisztában? Az utcái harcok élénksége s a forradalmi láztól egő antidinastikus diaog azonban az alap valószínűségét feledteti.

Legsikerültebb az első fölvonásbeli félreértés, mikor Porlai a legionáriusokkal szemben áll, kik fegyveresen zászlóval jönnek az ifjú Porlai lakására, hogy őt mint democratát és republicanust vezérökül fölkérjék. Az ő távollétében a svarczgelb nagybácsi fogadja őket és derekasan megmossa a fejüket, úgy hogy ezek ki akarják a hivatlan prókátort az ablakon dobni. Erre az öreg megjed, fordít egyet a köpenyegen és mentegetőzni kezd, hogy ő voltaképp azt sem tudja, miről van szó, hiszen csak az imént érkezett Bécsbe, s fogalma sincs az ottani fölfordulásról, sem arról, hogy mi az ő törekvéseik czélzata.

A legionáriusok azonban fölvilágosítják :

«Hát nem tudja ön, hogy a kivívott jogok gyalázatosan megakarnak semmisíttetni? Nem tudja, hogy az ön hazája, Magyarország,

ellen katonaság parancsoltatott — hogy az ott megfojtja a szabadság fakadó virágait?»

Porlai: Katonaság? Hisz ez erőszak!

Első legionarius: Aztán az önök új kormányformáját el akarják törölni.

Porlai (félre): Hisz ez a legpompásabb! (*Fönn*): Ez alávalóság!

Második legion.: S a néptől visszavenni az üdvös eredményeket.

Porlai (félre): Ah, mi isteni volna! (*Fönn*): Hisz ez esküszegés, elvetemült hűtlenség!

Első legionárius: Lám, lám! Ön, mint magyar ember, fölgerjed az ily égbekiáltó igaztalanságokra.

Porlai (fölindulást színlelve): Igen, uraim, én magamon kívül vagyok boszúságomban. Buzdítani, fölrázni szeretnék mindenkit, hogy ezt ne tűrje. (*Félre.*) Rászedem őket!

Első legionárius: Úgy-e most már látja ön, miért keltünk föl, miért fogtunk fegyvert? Úgyünk közös — együtt él, együtt dől el — azért nem engedjük a halálig.

Mind: Nem. A halálig nem!

Porlai (félre): Kezembe adják az eszközt. Saját hálójokban fogom meg a nyomorítottakat! (*Fönn.*) Uraim, szabadság hősei, ha hogy a dolgok így állnak; egy perczet sem lehet mulasztani s az önök föllépése, a mily igazságos, ép oly szükséges.

Első legionárius: Ez már helyesen van mondva. Éljen!

Mind: Éljen, éljen!

Porlai: Köszönöm, köszönöm uraim! (*Félre.*) El fogom utasítani. (*Fönn.*) De hát ifjú bajnokok, ha önök győzni akarnak, miért vesztegetik az időt? Ily körülmények közt minden pillanat drága. Azt akarják önök, hogy míg itt várakoznak, addig a hatalom elfoglaljon minden tért? Miért nem rohannak minél előbb küzdeni a szent ügyért? (*Félre.*) Beadtam a mérget!

Néhányan: Helyes! nincs veszteni való idő!

Mind: Igen, menjünk győzni, vagy — halni! (*Egymás közt beszélnek.*)

Porlai (álpathoszszal): Én fájlalom ily nemeslelkű ifjak sorsát. De ha lenni kell, ám legyen. Önök ügye és lelkesedése előre kezeskedik a győzelemről. (*Félre.*) Vesszettek el mindnyájan. (*Kémlő szemekkel nézegeti titkon az ifjakat.*)

Első legionarius (a másodikhoz titkon): Úgy látszik, a férfinak kedve volna szerepet vinni köztünk.

Második ifjú (elsőhöz szinte titkon): Én is úgy hiszem, csak-hogy szerénykedik.

Mind: Föl tehát csatára, csatára! (*Indulnak.*)

Porlai (félre, örömmel): Mennek már! Hahaha! Az ostobák!

Első ifjú: Barátim megálljatok. (*Ifjak megállanak.*) Egy indítványom van. Miután Ödön barátunk nincs itt, ederek férfi pedig (*Porlaira mutat*) oly hatályosan buzdított föl bennünket a rögtöni tetre.

Mind: Eljen, éljen!

Porlai (hajtoztatja magát, félre): Mi a manó lesz ez?

Más ifjú: E polgártárs valódi népbarát!

Harmadik: Határozott ellensége a reakciónak.

Mind: Éljen, éljen!

Porlai (félre): Még erővel megtesznek rebellisnek!

Első: Tehát tudhatjátok, mit akarok mondani. Válaszszuk e polgártársunkat vezérünkkel.

Mind: Helyes. Éljen!

Porlai (megütközve visszavonul, félre): Ördög és pokol, csak ez volna még hátra, notórius fölségsértő legyek. (Fönn.) Uraim, én nem — nem lehet!

Első ifjú: Semmi szerénykedés! Ön méltó e kitüntetésre.

Porlai: De kérem — kérem — ez ... a manóban nem lehet uraim! (félre.) Inkább megölöm magamat!

Első ifjú: Kimondtuk! A nép parancsol! (Fölveszi a fal mellett levő puskát.) Itt a fegyver!

Második (a zászlót Porlai kezébe nyomja): A szabadság e lobo-gója az ön kezében fog lengeni. Ha el fog ön esni — irigyelni fogják dicső halálát!

Porlai (félre.) Köszönöm alássan! (Fönn.) Kérem, hagyjuk a tréfát. Én nem mehetek.

Első ifjú: Mi pedig nem engedhetünk a szerénységnek. Vegye ön e fegyvert! (Vállára teszi a puskát Porlainak.) Éljen vezérünk!

Porlai (félre): Szent és igazságos ég! ezt magam akartam. Nem szabadulhatok.

Első: És most el küzdeni! Vezessen ön s mi önnek fogunk élni és halni! Föl csatára!

Mind: Föl csatára! (Körbe fogják Porlait s indulnak.)

Porlai: Bocssássanak! Jaj, megölnek, fölakasztanak. Rebellis Uraim! (oldalra tekintve.) Leányom! gyermekem! (Az ifjak magokkal viszik a fenékszíni ajtón.)

Ezzel befejeztem a negyvenes évek politikai vígjátékainak szemlélését. A szabadságharcz leveretése után a politika a színpadon is elhallgatott s ismét csak akkor mutatkozott szinte félenken, társadalmi alakban, mikor az absolutismus ingadozni kezdett. Szigeti József volt az, a ki *A falusiak* című vígjátékában megint megpendítette a hazafiság és nemzetiség húrjait, mikor az előkelő magyar nemesség oly típusát teremtette meg, mint az öreg Óváry. A «gentry»-nek képe ez, melynél hívebben, kedélyesebben még senki sem vitte színpadra ezt az osztályt.

Az októberi diploma utáni korszakban ismét jelentkezik a politika a színpadon (Szigeti Józseftől *A jó madár* és mások) s az alkotmányosság beköszöntével is rögtön fölhasználja Szigligeti az alkalmat, hogy a Bach-viszonyokat nevetségessé tegye az *Uldözött honvédban*. Mások pedig megpróbálkoztak politikai és irány-vígjátékokkal; közöttök legtöbb szerencsével Toldy

István, kinek *Jó hazafiak*, *Új emberek* című két vígjátéka közül az utóbbi most is szívesen látott darabja a nemzeti színház játékrendjének és mindenesetre igen sikerült iránydarab.

A *Jó hazafiak*ban rajzolt viszonyok némiképp megváltozván, a darab actualitásából vesztett s ennek tulajdonítható talán, hogy leszorult a színpadról, az *Új emberek* alapját képező társadalmi kérdés azonban — a zsidóság társadalmi emancipációja — még ma is napi renden van.

Ha tehát olyan hatalmas politikai vígjátékot, mint a milyen a muszkák *Revizorja*, vagy a francziák *Rabagasa*, nem is találunk sem a negyvenes évek színirodalmában, de később sem, mégis elmondhatjuk, hogy színműíróink ezen a téren is derekasan megállták helyöket. Írtak oly minőségűt, a melyet színirodalmunk fejlődésének akkori stadiumában várni s annyit, a mennyit oly rövid idő alatt termelni lehetett. Hiszen nemzeti politikai életünk fölpezsdülésének az a korszaka rövid volt. Alig köszöntött be, máris véget ért a szabadságharcz levetetésével. De annyi bizonyos, hogy annak a kornak képét vígjátékíróink több oldalról híven festették le s a ki ismerni akarja azt az időszakot, találhat adalékokat hozzá politikai vígjátékainkban.

BERCZIK ÁRPÁD.

ÚJ IRÁNYOK A BÜNTETŐJOGBAN.

I.

A BÜNTETÉS FÖLTÉTELES ELENGEDÉSE.

Kizáróan szakköröknek különben is ritkán egyező véleményen életbevágó reform-intézmények biztos alapon nem állanak. A társadalom művelt elemeinek akarata lehet csak az erő, a mely mélyebb jelentőségű újításoknak tartós életet biztosít. Ezért alig van fontosabb föladat, mint arról gondoskodni, hogy a szellemi élet bármely terén az újabb eszmék és irányok már jó eleve utat törjenek a nemzet szelesebb rétegeiben. Ezeket átszűrődve, megtisztúljanak. Mint a folyó vize a föld természetes rétegein keresztülhatolva, kristálytiszttá leend: ép úgy a szakkörök tudós szobáiban fakadt eszmék zavarát nem ritkán csak akkor vesszük észre, ha azokat az élet szűrőjén eresztjük át.

Ezért szükséges, hogy különösen nagyobb reformintézményeket megvalósítások előtt minden lehető vonatkozásukban a nagy művelt társadalomban rejlő értelmi erő kritikája elé állítsunk. Annak a közjogilag helyesen tanított nagy szólamnak «a nemzet akarata» segítségére kell sietni tudománynak, irodalomnak. A csengő szóból lehetőleg tartalmaz valóságot kell teremtenünk. Ismerkedjek is meg a nemzet akarata azoknak a viszonyoknak a lényegével, hatásával, áldásával vagy átkával, a mely viszonyokban hatalmi szavára felebeznek.

A szabad és művelt nemzetek gondoskodnak is arról, hogy az újabb eszmék, még mielőtt alkotó vagy romboló tettekké válnak, keresztültörjék a szakkörök zártabb láncsorát. Kiviszik a művelt közönség körébe azokat. És tudós göggel

senki se merje lenézni az ügynevezett laicus, de értelmes közönségben rejlő ítélőtehetség erejét, mert ez gyakran oly vonatkozásokat ismer föl; a melyek a szaktudós látóköre előtt ismeretlen tényezők voltak. E folyóirat a létjogosultságát képező feladata ellen vétene, ha azokról a nagyszabású mozgalmakról is, a melyek e század végén a büntetőjogtudomány területét járják be, a művelt magyar közönséget nem tájékoztatná.

A büntetőjog történetírói, utánozva a politikai történetírókat, szeretik a múlt század végét összehasonlítani a jelen század végével.

A mint akkor a fölvilágosodás századában Voltaire és Rousseau, Beccaria és Filangieri vállaira támaszkodva, a reform-jogászok új elveket, új alapvető tanokat hirdettek: ép úgy e század végén különböző, de főképen természettudományi jelszavak, «anthropologia», «biologia», «positivismus», «naturalismus», «determinismus» stb. jelszavai alatt a büntetőjogi reformeszmék árja kavalyog. Egyik boldogító eszme a másikat éri. A hagyományokkal szakítás a jelszó. Tabula rasa! kiáltották akkor, kiáltják ma, mert az ó-világ dohos levegőjében és erjedésnek indult talaján megfulad a reformgondolat, elsorvad az eszme. Legyen új világ a tanokban, új világ a gyakorlatban! Úgy látszik, mint ha ma is, mint akkor, a büntetőjog egész épületét el akarnák hordani és ennek romjain újat emelni.

Helyes-e a két század vége között összehasonlítást tenni: ezt nem akarjuk eldönteni? De ha összehasonlításba bocsátkozunk: úgy már végre valahára igazzá kellene tenni azt a tételt, a melyet lépésről lépésre kigúnyolunk, századról századra meghazudtolunk: «*historia est magistra vitæ*». Apáról fiúra száll e classicus tétel. Mindig elhiszszük és mindig ellenkezőleg teszünk. Ugyan mit tanulnak az újkori demagogok az antik világ demagogjaitól? Azt, hogy lelkesült erővel szolgálják a *reactio* ügyét. Mit tanúltak az újkori zsarnokok Róma tyranusaitól? Zsarnokságot, mely bukásra vezet. A nagy Napoleon magával hordta hadjárataiban Tacitust. Mit tanúlt belőle? Elbát és Szent-Ilonát. Nem! a históriából okulni nem tudunk, nem akarunk. Pedig mily könnyű volna okulni, ha a «*bête humaine*» tajtékozó szenvedélyén győzedelmeskedni tudna az elme nyugodtsága. Mily könnyű volna épen a két század végének összehasonlításából levonni a tanúlságot. Ez a tanúlság pedig nem azt jelenti, hogy hidegen hagyjuk magunk előtt el-

surranni az új tanok áramlatát. Hogy visszavonúljunk elért eredményeink bevehetetleneknek hitt sánczai mögé. Hogy kicsi, szűkkeblű fogásokkal «a la mode de l'ancien régime» dolgozzunk az új eszmék ereje ellen.

De nem jelenti azt sem, hogy «fata morgana»-k után futkosva, biztos épületünket saját kezünkkel dúljuk föl. Hogy romok legyenek hátunk mögött, előttünk a délibáb, melyet sohasem érünk el. . . Igen, tanuljunk a történetből. Tanuljunk meg azt, hogy ha az ó-világ az új világ áramlatával szemben orthodox világnézetét kegyetlen merevséggel megtartja: megsemmisülésének hóhér-munkáját maga vegzi el. Az új-világ elsöpri. A kár az, hogy rossz tulajdonságaival jó tulajdonságai is elpusztulnak. Ha pedig az ó-világ kapuja nyitva áll az új-világ áramlata előtt, és tisztító erejét elismeri. Ha feltékenység nélkül tárja föl az új irány előnyeit, hátrányait. Ha az együttmunkálás közös talaján vállvetve dolgoznak: úgy a fölforgató összeütközések elmaradnak, a két világ egymást megérti, a megértés kiengesztel, a kiengesztelték a fokozatos haladás művén együtt építenek. Ez a legáldásosabb változása a viszonyoknak. Az orthodoxia kisszerűsége többet ártott politikának, tudománynak a legmerészebb újítók álmainál. Ezenfelül ízléstelen is az új törekvések megvető gáncsolása, mert ha nem is minden új egyúttal haladás is, de bizonyára minden haladás abból állott, hogy a régi átalakult.

Gondolják meg azok, a kik bármely téren kérlelhetetlen ellenségei a változásnak, hogy az a világ, az a gondolatkör, a melyhez oly makacsul ragaszkodnak, a melyet oly feltékenyen őriznek az új eszmék erős légáramlatától: egykor ép oly veszedelmesnek hirdetett újító törekvés volt az akkori orthodoxok szemében. Oly vakmerő álmodozás, talán képzelt lehetetlenség . . . Gondolják meg, hogy az emberiség minden nagy haladása a képzelt lehetetlenségek megvalósulása. . .

Különösen a büntető jogásznak kell megérteni az új tanok horderejét. Nincs tudomány, mely oly rövid idő alatt — mert hisz csak egy százada, hogy a büntetőjog tudomány számba megy — oly hatalmas átalakítást idézett volna elő eszmékben és tettekben. És vajon van-e okunk elért eredményeinkben úgy megnyugodni, hogy az új áramlatokkal szemben az orthodoxia kényelmes karszékébe dőlünk vissza. Merő önámítás azt hinni, hogy a jogásznak kiváltsága az egyszer kieszelt, megszokott

tantételeihez való szívós ragaszkodás. Nekünk nincs több okunk elért eredményeinket inkább bámulni és bálványozni, mint más tudományágak művelőinek. Ha a jog az életet szabályozza, és ha az élet folyton mozog, fejlődik, változik: akkor se Rómánál, se a renaissance-nál, se a francia forradalomnál, se a tizenkilencedik század végénél meg nem állapodhatunk. A forgalom, a kultura, a föltaláló elme világmozgató eredményei a szükségletek és keresletek, az erények és bűnök hullámzó világa könnyen napirendre térhet egy törvénykönyv zárt rendszere fölött. A jognak folyton az örállomáson kell lenni. Az élet úterén tartva tapintatát, a változott viszonyok nyomán kell haladnia és balad is, bármily mesterkéeltség ellenere. Az úgynevezett örök igazságok nem a jog területéről valók. Itt maga az igazság folyton fejlődik. Talán kissé tovább tartanak, mint a mennyi időt Ibsen engedélyez különösen a politikai igazságoknak, de bizony rossz jogtörténet-író az, a ki föl nem ismeri az igazságok folytonos változását.

Senki se higye, hogy apotheosisát akarom megírni mind-annak, a mi újítás. Ilyen radicalismustól, mely egyébiránt az ítélő tehetség rovására is esnék, én nagyon távol állok. De a mikor föltettem magamban, hogy időközönként beszámolok e folyóirat olvasóinak a büntetőjogi új világ mozgalmairól, és ezt igénytelen kritikámmal kísérem: úgy bevezetésül a képnék azt az oldalát akartam kiszínezni, a melyet legtöbben befeketítenek. Legtöbben könnyedén térnek napirendre a csírájában levő reformmozgalmak fölött. Legtöbben kicsinylik, megvetik. Legtöbben elfelejtik, hogy minden nagy reformot kezdetben gúnycacajjal fogadtak. Legtöbben azt hiszik, a legjobb taktika az új tanok elleneben, az agyonhallgatás. Mi azt hiszszük, meg kell vizsgálni minden új tant. A kritika legerősebb ítéletének alávetni. Ki kell állani a harcztérre. Meg kell vitatni az egész gondolatot, végigvive azt minden következményén. Így érhető el, hogy meggyőződés meggyőződéssel álljon szembe és nem fanatismus az előítélettel. Így érhető el, hogy néhány csodaszernek hirdett újítás ätheri világából a földre hull és észreveszik a könnyen hívők is, hogy kuruzsló szer az egész. Így érhető el, hogy az új jelszó gyakran csak egy régen ismert tartalom új alakja, mely régen sem ért sokat, most még kevesebbet. Így érhető el, hogy az elért eredmények fölismert hátrányai kijavíthatók és nem kell ezeket fölálldozni teljesen kétes

értékű kísérletezesnek. Más szóval közeledni kell az új tanokhoz barátságosan. Elfogulatlanul kell megmérni értéköket. Nem a tudománybeli csehrendszernek azzal a szűkkeblűségével, mely a saját kényelmére berendezett kis világának úgynevezett «örökre szóló igazságait» azonnal keresztre feszítve látja a körülte támadó új világ meg nem vizsgálta és így legtöbbször át sem értett igazságaiiban.

Nézzük elfogulatlanul az új tanokat. A mai cikkben a büntetés föltételes elengedésének új intézményét, ennek törvényhozási és irodalmi állását és különösen az arra vonatkozó magyar szakirodalmi munkásságot akarom néhány észrevétel kíséretében bemutatni.

I. A föltételes elítélés alapgondolata az, hogy a ki első alkalommal, nyomatékos enyhítő körülmények között követ el csekélyebb büntetéssel sújtott büntetendő cselekményt és épen nem romlott lelkületű: az első büntetés kiállításától azzal a föltétellel megszabadulhat, hogy bizonyos idő alatt, például öt évig nem jó összeütközésbe a büntető törvényekkel.

Ha a fiatal korú egyén inkább pajkosságból követ el valami büntetendő cselekményt. Ha a munkás éhező neje és gyermeke számára kenyeret lop és oly erkölcsű ember, a ki öt nappal előbb a 90 franc-kal terhelt, talált pénztárczát a rendőrségre vitte (megtörtént Franciaországban): ily esetek azok, a melyek igazolják a föltételes elítélés intézményét. . .

Maga a gondolat a modern büntetési rendszer kritikájának talajáról való. A reformált büntetési rendszer mellett sok volt a visszaeső, íjesztő mérvben szaporodtak a fiatalokú büntettesek. A legelső európai nemzetek szakirodalmában élénken foglalkoztak azzal, hogy se a megelőzés, se a megtorlás eddig alkalmazott eszközei nem elegendők a büntettesek ellen folytatott küzdelemben.

Egész özöne keletkezett a büntetési rendszer reformjának. A botbüntetés visszaállítása, a taposó malom (a teljesen improductiv munkának behozatala a letartóztatási intézetekben), teljes kiküszöbölése minden rövid tartamú szabadságvesztés-büntetésnek, a határozatlan időre szóló letartóztatás (például az executívától függjön, hogy az absolut minimum és maximum között a bíró bűnösségi ítélete után meddig legyen az elítelt szabadságától megfosztva) . . . mind e kritikának zöld gyümölcsei.

A mi e kritikából hasznos eredmény, ez az, hogy a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetések általában uralkodó végrehajtási módját olyanúl ismertük föl, mely buja tenyészete, seminariuma a büntetteknek. Néhány napra vagy egy óra elzárják a csavargó suhanczot vagy fiatal gyermekeleányt. Ezek a járásbírói s közigazgatási fogházban, hol még munkarendszer sincs, henyelnek. A nagyobb gonosztevőkkel érintkeznek és mire újra kikerülnek, készen van a visszaeső nagyobb büntettes.

Ez semmi kétség. Az állam maga neveli pénzzel és felügyelettel a gonosztevőit. A statisztika tanítja, hogy a kis «criminalstudent» mily tökélyre viszi. A visszaesők jó része visszavezethető a városkapitány, a szolgabíró, vagy a járásbírónak arra az «igazságos ítéletére», hogy nyolcz napig elzárták gyermekkorában.

Az eredmény e fölismerésből készen áll. Úgy kell végrehajtani a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetést, hogy ebből ily kár ne származzék. Magánzárkában munkával, vagy fiatalkorúakra nézve javító intézetben. Ez a természetes megoldás. Minthogy azonban ily fogházi berendezés az államnak rendkívül sok kiadást okoz: szabadító eszmének tűnt föl a letartóztatandók számának kevesbitése. Ennek egyik eszköze a föltételes elítélés.

Liszt, a hírneves hallei tanár, messzebb menő eredményekre jutott. Ő fölállítja azt a tételt, hogy a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetés egyáltalában mellőzendő, mert még ha jól hajtják is végre, ez absolute nem alkalmas büntetési eszköz, mert egyik büntetési cél sem lehet vele megvalósítani. Ennek fő pótszerűül ajánlja a föltételes elítélést.

Veleményem szerint ez a fölfogás több hibában szenved. Sőt azt hiszem, hogy ily alapon a «föltételes elítélés intézményét» helyesen indokolni sem lehet.

Először is a rövid tartamú szabadságvesztéssel a büntetés lényeges elemét, a megtorlást, a malum-ot, meg lehet valósítani. Magánzárkában csak 48 óráig is lenni, és ezt munkával tölteni: büntetés. Ez lehet elrettentő is, és esetleg javító is. Javításra rendszerint mindenesetre több idő kell, de ha a constans cél megvalósítja valamely büntetés: úgy ezt nem lehet egyszerűen alkalmatlan eszköznek decretálni.

De ha áll is az, hogy a rövid tartamú szabadságvesztés-

büntetés nem oly alkalmas, mint a hosszabb tartamú: kérdezzük, lehet-e egyáltalán mellőzni a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetést?

Vajon a föltételes elítéléssel oki kapcsolatban áll-e a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetés mellőzhetése?

Ez két esetben állana. Először, ha kivétel nélkül mindaz, a ki első alkalommal követ el oly büntetendő cselekményt, a melyre rövid tartamú szabadságvesztés-büntetés van szabva, föltételesen ítéltetnék el. És másodsor, a ki a föltételt (például öt évig összeütközésbe nem jönni a büntető törvénynyel) nem teljesíti: minden esetben legalább három havi, de rendszerint ennél hosszabb fogházra volna ítéendő.

Egyiket sem lehet megvalósítani. Az elsőt azért nem, mert csak rendkívüli enyhítő körülmények között igazolt a föltételes elítés kedvezménye. Nem mint szabály, hanem mint kivétel van helyen. A másodikat a souverain felelőtlen törvényhozás megtehetné, de a társadalomban rejlő ethikai értéktelet alig helyeselhetne, ha valakit csak azért, mert két kis jelentéktelen kihágást követ el, melyekért a mai jogforrások szerint 48 órára zárnák el, (egyszer 24 órára, másszor is 24 órára) legalább három hónapi fogházra ítélnék.

És úgy látszik megfeledkezett Liszt arról, hogy egész sora van a jogrendszerben a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetéseknek, a melyeket föltételes elítéléssel pótolni nem lehet. Nem vette tekintetbe a rendellenességi büntetések egész sorát, a melyektől jogrendszerünk hemzseg. A tanú, szakértő, a vádlott ellen hason czélből alkalmazható szabadságvesztés-büntetéseket, a tárgyalási rend föntartására szolgáló egész igazságügyi rendszetet figyelmen kívül hagyta.

A rövid tartamú letartóztatás nem mellőzhető az előzetes letartóztatás és vizsgálati fogság eseteiben sem. Sőt a törvényhozás egyenesen kötelességévé teszi az igazságszolgáltatási közegeknek, hogy minél rövidebb legyen a letartóztatás.

Semmi kétség, a föltételes elítés olyan alapra állítása, hogy ez pótszere a rövid tartamú letartóztatásoknak: a kritikát ki nem állja.

Sokkal helyesebb kiinduló pont az, mely azt tanítja, hogy vannak különös méltánylást érdemlő, csekélyebb büntetéssel sújtott esetek, a midőn a reális büntetés föltételesen el-

engedhető és a jogrend megelégedhetik a névleges büntetéssel. Esetek, a melyekben a büntetés nemcsak nem szükséges, hanem egyenesen káros következményű. A melyekben az állam az erkölcsileg romlatlan lelket mesterségesen taszítja ki a tisztességes emberek sorából, ha végrehajtkák rajta a büntetést.

A pozitív törvényhozások nem is állottak a Liszt-féle fölfogás talajára. Az angol és a belga törvények indokolása a büntetés szükségtelenségére helyezik a súlypontot. «A cselekmény oly jelentéktelen súlylyal bír, hogy czélszerűtlen arra más büntetést mint csak névlegesét szabni» — így szól az angol törvény indokolása.

A belga törvény indokolása szintén lényegileg eltér a Liszt-féle fölfogástól: «A letartóztatás az erkölcsi érzés súlyedését szüli, az elítéltet önmaga előtt lesúlyesztí, közönyössé teszi őt a társadalom íteletének megvetése iránt és ösztönt olt belé a visszaesésre.»

A törvényhozások a letartóztatás tényétől akarják megkímélni, Liszt és követőinek fölfogása előtt csak az erkölcsi romlás járja, a melynek ki van téve a romlatlanabb erkölcsű a letartóztatási intézetekben.

Ezekben megjelöltem a kiinduló pontot, és az erre vonatkozó lényeges eltérést.

Érdekes tünet az, hogy a reformált büntetési rendszer állítólagos enyhességéből származó visszaesések miatt megindult mozgalom eredménye nem az lett, a miről Mittelstädt és társai álmodoztak, a botnak és a deresnek ősi jogaiba visszaállítása, hanem egy újabb nemes eszmének, a föltételes elítélésnek fölkarolása. A letartóztatandók számának megkevesbítése a vezérlő gondolat és ennek egyik hathatós eszközéül ismerték föl a szakkörök az első ízben büntetendő cselekményt elkövető romlatlanabb lelkű egyéneknek föltételes fölszabadítását a büntetés kiállása alól.

E kritikai mozgalomnak még egy nagy eredménye van és ez a visszaesők ellen folytatott küzdelemben a minél erősebb repressiv intézkedések alkalmazása. De ez ezúttal tárgyunk keretén kívül áll.

II. A föltételes elítélés intézménye gyakorlati megvalósulásának útján győzelmesen halad előre.

A fönnálló tételes jogok álláspontjából kiindulva két tör-

vényhozási rendszert különböztethetünk meg. Az amerikai-angol és a francia-belga rendszert. Lényegében mindegyikben kifejezésre jut a reformeszmé. De részleteiben mindegyik el is tér egymástól. Az eszmé az oceánon túlról röptült hozzánk. Valamint a múlt század végén Európa a reform eszméinek legnagyobb részét Angliából hozta és pedig Európa többi része francia szűrőn át: ép úgy a XIX. század legtöbb újítása Amerika felől csap át hozzánk. Éjszak-Amerika több államában már hosszabb idő óta ismerik a következő eljárást. Massachusetts államból indulok ki. Ebben az államban több mint húsz éve van úgynevezett «Probation officer», kinek az a feladata, hogy a terheltek tárgyalásain jelen van. Kötelessége ennek a hivatalnoknak minden adatot összegyűjteni a terhelt előéletére, viszonyaira, körülményeire nézve. Ha méltányosnak tartja: a megszerzett adatok alapján indítványt tesz, hogy a terheltet bizonyos időre (2—12 hónapon) próbára tegyék. Ő fölügyel a próbára-tettre. Ha rossz úton jár: úgy maga vezeti vissza a bíró elé és ítéletet kér. Eleintén csak a 17 éven alúliakra tettek kísérletet. Most már azonban nem csak itt, de Amerika több államában és Ausztráliában fölnöttekre is ki van terjesztve. Ha a próbaidő jól telt el: akkor a «Probation officer» fölmentést indítványoz («to discharge»), de esetleg a próbaidő meghosszabbítását is indítványozza.

Angliában és több angol gyarmatban hasonló rendszer áll fönn, de némi változtatással.

Angliában (Probation of First offenders Act) letárgyalják a bűnügyet. Büntetést nem állapítanak meg, hanem a fölvetett jegyzőkönyv alapján, ha az illető a két évi próbaidő alatt rosszúl viseli magát, elítélik. A szabad lábon hagyás kezesség-től is függővé tehető.

A «Probation officer» amerikai intézményét nem honosította meg Anglia. De azért a szabad lábon hagyott fölügyelete szervezve van ott is. E fölügyelet érdekében nem kellett államhivatalt fölláztatni, mert a magán társulás, a humanisticus egyletek oly számban vannak, hogy a felügyeletet az önként vállalkozó polgárok szívesen teljesítik.

Érdekes az angol journalistikai fölfogásra nézve az is, hogy a «first offender» bírósági tárgyalását — pedig nincs tiltva — nem hozzák nyilvánosságra. Nálunk, ha hasonló törvényt hoznak, nem szabad a megtiltásról megfeledkeznünk,

mert nálunk a zárt ülési tárgyalásokról, a most még titkos elővizsgálati eljárásról mindig bő fölvilágosításokat kapunk. Legtöbbször többet, mint a mennyi igaz. Angliában megvetik azt a journalistát, a ki «first offender» tárgyalást nyilvánosságra hozza.

A continentális rendszer több tekintetben különbözik az amerikai-angol rendszertől. A continensen a büntetést megállapító ítéletet hoznak. És csak a büntetést engedik el föltételesen. Tudja az illető, mi lesz büntetése, ha a föltételeknek meg nem felel. A continens rendszerére nem illik egészen a «föltételes elítélés» elnevezés, mert itt tulajdonképen nem az elítélés a föltételes, hanem a büntetés elengedése. De azért, ha a föltételeket az elítélt teljesíti, úgy tekintetik az ítélet, mint ha nem hozatott volna («non avenue»).

Habár a törvényhozás idejének sorrendjében az elsőség Belgiumot illeti is, mégis előbb kell szólnunk Franciaországról. Hiába iparkodnak ezt sokan tagadni, a civilisatio elén a continensen még mindig Franciaország halad. A mi kérdésünkben is Bérenger senator tette meg már 1884-ben indítványát a föltételes elítélésnek a francia code-ba leendő beillesztése érdekében. Itt egy ideig hátráltatták a körülmények a megvalósítást, de a haladásra büszke Belgium sietett az eszmét elhalászni. Conservatív-ultramontan kormánya nem ijedt meg attól a szörnyű fölforgatástól, a melylyel sokan gáncsolták ezt az intézményt. Le Jeune igazságügyminiszter sietett törvényjavaslatot előterjeszteni, mely a nem rég elhunyt nagynevű löweni tanár Thonnissen (volt belügyminiszter) ékesszóló előadása után el is fogadtatott. (Loi du 31. Mai 1888. sur la condamnation conditionelle.)

Franciaországban csak ebben az évben (1891) márczius hó 26-dikán jött létre a törvény. (Loi du 26. Mars 1891 relative a l'atténuation et a l'aggravation des peines.)

Úgy a belga, mint a francia törvények a fönt kiemelteken kívül — nézetem szerint hátrányukra — abban is különböznek az amerikai-angol rendszertől, hogy a próbaidő idejére a felügyeletet mellözik.

Egymástól abban különböznek, hogy a francia sokkal tágabb körben valósítja meg az intézményt, mint a belga. A belga törvény szerint, ha a kiszabott büntetés nem haladja meg a hat havi tartamot: a büntetés föltételes elengedése ki-

mondható oly esetben, midőn a terhelt büntetlen előéletű, megromlottnak nem tekinthető.

Tehát csak hat havi büntetés engedhető el. Ezen fölül a büntetés föltétlenül végrehajtandó. Ellenben a francia törvény minden «emprisonnement» (fogház) büntetéssel sújtott cselekményre kiterjeszti a cselekményt, tehát öt évre elítélt egyénnek a büntetését is föltételesen elengedheti, ha a terhelt büntetlen előéletű stb.

Németországon a büntető törvény megengedi, hogy a 18. évöket el nem ért vádlottakra vétségek vagy kihágások esetében szabadságvesztés-büntetés helyett bírói dorgálást alkalmazzanak.

Az 1889-diki olasz büntető törvény szintén megengedi, hogy a szabadságvesztés-büntetés bizonyos esetekben (egy havi fogház vagy 300 lira pénzbüntetés) dorgálással legyen helyettesíthető). A svájci neufchateli javaslat megengedi a föltételes elítélést 25 éven alúl és beismerésben levő vádlottakra nézve, ha az okozott kár nagysága 100 franc alatt van. (Lopás, sikkasztás, csalásnál a súlyosabb esetek kizárásával.)

Ausztriában Schönborn javaslatot terjesztett az országgyűlés elé. (Első javaslat hat hónapot, a második egy hónapot jelöl meg elengedhetőnek.) Angliában az elengedhető büntetés legszélsőbb határa két évi fogházbüntetés. Semmi kétség, hogy a belga-francia győzelem után ez intézmény Európa minden törvényhozásában szívesen látott reform leend.

A tudományos egyesületek nagy része, köztök különösen a brüsseli nemzetközi büntető-egyesület, a párisi «Société générale des prisons», a pétervári börtönkongresszus I. szakosztálya (kihágásokra szorítva), a nemzetközi büntető egyesületnek a Halle-ban tartott német országos ülése a reformintézmény mellett nyilatkozott.

Kiváló külföldi tudósok és publicisták mint — hogy csak néhányat említsek — Howard, Tallack, Prins, Bérenger, Aschrott, Liszt, Lammasch, Seuffert, Leveillé, Garofalo, Bennetie, Stenglein stb. tudásuk egész erejét, fönkelt gondolkozásuk nemes ékesszólását, és humánus érzésük közvetlen melegét teszik latba az intézmény mellett.

Liszt már egyszer úgy jellemezte a kérdésnek németországi állását, hogy Németországon többé nem az a kérdés: behozzák-e az új intézményt, hanem az, mily módon?

Liszt, az új eszmék e lelkes apostola, kissé vérmesebben látta a jövőt. De akkor úgy is látszott. Az intézmény ellenesei kezdetben hallgattak. Várakozó álláspontra helyezkedtek. Egyszerre megindult az ellenmozgalom. Kirchenheim német tanár a föltételes elítélés intézményének magasztalásából átcsapott annak legnagyobb ellenesévé. Appelius szintén ellene nyilatkozik. A porosz hivatalos körök az eszmemozgalom elől nem térhetvén ki, az igazságügyminiszter kérdőívben tudakozódott a porosz főügyészekről és főtörvényszéki elnököktől az új intézmény behozataláról. E hivatalos enquete úgy végződött, hogy a nagy többség nem ajánlotta az intézményt.

Így cselekedett az éjszak-nyugoti német börtönegyesület gyűlése Hamburgban is.

A bécsi jogászegyletben fölolvasást tart Wach hírneves lipcei tanár és fölolvasását bővítve és értékes jegyzetekkel kiegészítve közzéteszi. A támadás tudományos alapon áll, emelkedett érvelessel. De inkább elméleti tételek körében mozog, mint a gyakorlati célok szempontjából mérlegeli az új intézményt. Az úgynevezett dogmatikusok táborá megáradva látja az intézményben a büntetés elméletét és az «elvnyargalás» megindul. . . . Még maga Liszt is, ez erélyes, nagyeszű izgató, pillanatra elveszti önbizalmát. Oly nyilatkozatokat tesz, melyeket a kétely árnya borít el az intézmény gyakorlatiasságára nevezve. Egyszerre megalkotják a francia törvényt. Újra bátorságot vesz a reformtábor. Harczol kedvvel, a biztos győzelem reményével. Kölnben a német jogászgyűlés ez idén (1891 szeptemberben) a reformintézmény mellett nyilatkozik és a legnagyobb lelkesültséggel éppen előkelő bírák — tehát a conservatív jogászok — támogatják a büntetés föltételes elengedését. Semmi kétség, Németországon már nincs távol az idő a törvény megalkotásától.

III. Hazánk jogászai közvéleménye mindig fogékony az új reformintézmények iránt. És ez helyesen van így. A mint helytelen a külföld pusztá utánzása, ép oly helytelen az elszigetelési politika. A ki a magyar kulturtörténet lapjait olvasni tudja: az látja, hogy a keresztyénségtől egész a parlamentarismuszig a korszellemnek megfelelő intézményeket hazai talajunkba mindig átültették. Ez nemcsak hogy meg nem támadta fajiságunkat: hanem egyenesen föntartotta. Hamis tan az, mely a magyart tetszetős jelszavak alatt akarva nem akarva arra

hívja föl, hogy sáncolja magát körül a külföldi cultura ellen. A világ minden culturája idegen elemek vegyülete. Szomorú nemzeti genius volna az, a mely az emberiség köztudásának kincsei között erőtlenül dül össze, és azokat saját javára használni nem tudná. Csak egy culturát nem szabad vakon majmolni. Ez már veszedelem. De souverain göggel megvetni az emberiség tökéletesedéseért küzdő nagy nemzetek küzdelmeit, elért eredményeiket, ez balgaság volna.

Az exclusiv fölfogás sehol sem oly veszedelem, mint a jogélet terén. A jog életviszonyokat szabályoz. A modern kor a múltban meg sem is álmodott gyors forgalmi életével sok tekintetben egyenlősíti a viszonyokat. A Spree, a Rajna vagy a Szajna partján sok életviszony semmiben sem különbözik a Duna partján hullámzó élettől. Ha az életviszony szabályozását kipróbálták a Spree partján: nekünk csak azért nem volna-e szabad ezt a Duna partján alkalmazni, mert a német vagy a francia agy előbb gondolta ki a helyes szabályozást? Nekünk ebből igenis okulnunk, tanulnunk kell. «A hazaszeretet — szépen mondja Casorati és ezt ismét alkalomszerű idézni — nem fátyolozhatja el az értelmet. Nem szabad feledni, hogy a jót és helyest mindenütt keresni kell s ne kizáróan az illető állam mindig szűk határai között. Különösen ma a haladás lázas nyugtalanságával és a művelődés győzelmeivel szemben végzetszerű volna az önerőben való kizárólagos bizakodás. . . .»

A magyar történeti fölfogásnak, a magyar genius szellemének akkor felelünk meg, ha követve őseink példáját, a nyugoteurópai civilisatio vívmányait nemzeti életünkbe beoltani tudjuk. Ne utánozzunk vakon, de vegyük föl a cultura vívmányait értelmesen.

Erre a kis kitérésre azért vitt el tollam, mert nem lehetetlen, hogy ha a föltételes elítélés mellett szót emelek: azzal az ellenérveléssel is találkozom: «nem kell külföldi intézmény». Gyöngé ellenérv, de nem lehetetlen, hogy megtapsolják. A 40-ki országgyűlés nem félt a külföldi intézményektől. Uram bocsásd meg nekik a nagy bünt! Az «V. törvényczikkely», mely országos választmányt küld ki a büntető és javító rendszer kidolgozására azt adja egyúttal utasításul, hogy vegyék tekintetbe «a külföld jelesebb büntető és javító börtöneinek elrendezését stb. . . .»

Ezt tekintetbe is vették. De már a másik meghagyást,

hogy az 1827-diki munkálatot vegyék alapúl, kis vitatkozás után félretették. Látták, hogy hasznos büntető törvényt 1840-ben 1827-diki — tehát történeti — alapon készíteni nem lehet. Igaz, hogy az 1827-diki munkálat még kora szelleme mögött is visszamaradt. . . .

Én csak elismeréssel adózhatom Fayer tanártársamnak, hogy ő Magyarországon először emelt szót a művelt külföldön annyi odaadással és erélylyel fölkarolt «föltételes elítélés» intézménye mellett.*) Hangyaszorgalommal, kitartó szívóssággal tudta Fayer napirenden tartani a kérdést. Az ő érdemeül tudom be azt is, hogy a jogászegylet oly élénk és tanulságos vita tárgyává tette a kérdést. Eleintén csak barátjai voltak nálunk az intézménynek. Azonban, midőn megjelentek a lát-határon Kirchenheim, Appelius, Wach . . . becsapott a reform-mozgalomba a porosz felsőbb magistratura véleménye: egyszerre nálunk is megindult az ellenmozgalom. Azt már bajnak tekintem, hogy mi rendszerint a művelt világ eszmemozgalmában Németországnak vagyunk viszhangjai. Míg Németországon nem támadták a föltételes elítélés intézményét: nálunk síri csendben voltak az utóellenzők. A mi ellenzőinkre — talán nem veszik rossz néven — Wach értekezése volt döntő befolyással. Kiváló büntető jogászaink, Illés és Baumgarten, egész érvelésén visszatükröződik Wach hatása.

Illés nyugodtabb és így hatásosabb módszerrel küzd.***) Baumgarten ***) inkább a bekövetkezhető visszaélésekből vonva érvelését — mely igen rossz hírnévnek örvendő módszer — katonásan, de épen nem meggyőző érveléssel bánik el a kérdéssel. Több irodalmilag síkra szálló ellenzője az intézménynek nincs. De vannak lelkes barátjai. Első sorban Gruber Lajosnak úgy a belföldi, mint a külföldi szaksajtóban és a jogászegyletben †) kifejtett tevékenységét kell méltányolnom. Gruber az anyagtisztázás körül a külföldön is elismerésre talált érdemeket szerzett magának. Különösen becses az amerikai-angol jogforrások közvetlen tanulmányozásából kimuta-

*) *Büntetési rendszerünk reformja.* I. 1889. II. 191.

***) *A szabadságbüntetés reformja különös tekintettel a föltételes ítéletekre.* Jogászegyleti értekezés.

****) *A föltételes elítélésről.* Jogászegyleti értekezés.

†) *A föltételes elítélés.* Jogászegyleti értekezés.

tott eredmény. E kérdésnek statisztikáját is a legalaposabban műveli.

Igen szellemesen, nagy készültséggel küzd a reform mellett Reichard Zsigmond, fiatal criminalistánk.*) Az ellenzők egyetlen gyöngéje állítása nem marad cáfolatlanul. Helyesen fejt ki az egyedül elfogadható kiinduló pontot, melyből az egész reform megítélendő.

Bodor László nemcsak a jogászegyletben,**) de jóval előbb már irodalmilag lépett sorompóba az intézmény mellett. A nála megszokott alaposág és tanulmány jellemzi működését. Szaklapjaink kivétel nélkül meleg érdeklődéssel kísérik az ügyet és főleg a Markus Dezső által jelesen szerkesztett *Jogi Szemle* lelkes harczot vív az intézmény érdekében. Csak a nemzetközi büntetőegyesület magyar fiókját jellemzi a néma ékesszólás.

Utoljára hagytam — az időbeli sorrendet követve — a legbővebb, az egész kérdést összefoglaló, minden részletében megismertető kiváló értekezést, melyet Tóth Lőrincz örök-ifjú veterán jogászunk a Magyar Tudományos Akademiában olvasott föl.***) A nála megszokott választékos nyelv jellemzi az értekezést. Meleg humanismus hatja át minden sorát. Nem hagy figyelmen kívül egyetlen vonatkozást, egyetlen ellenvetést sem. Mindenikre kellő érveléssel felel. A ki az egész kérdéstről és annak minden vonatkozásáról részletesebb tájékozást kíván szerezni: e becses értekezésben azt bőven megtalálja.

Az irodalmi előkészítésnek tehát nincs hiánya. A kérdés előnyei és hátrányai élénk eszmecserének kepezték tárgyát. Mindenki alkothat magának véleményyt.

Az elmeleti aggályok — nézetem szerint — nem bírnak nyomatékkal. Az, hogy a föltételes elítélés nem büntetés, hogy a büntetés bizonyossága és az ehhez kötött eredmény elmarad, hogy kegyelmi jogot ad a bírónak és a bíró visszaelhet vele: oly kifogások, a melyek az intézmény gyakorlati megvalósításánál vajmi csekély súlylyal bírnának még ha igazak volnának is.

*) A *föltételes elítélés kérdésének néhány vitás pontjáról*. Jogászegyleti értekezés.

***) A *föltételes ítéletekről*. Jogászegyleti értekezés. Ugyanebben (VI. kötet VIII. füzet) több fölszólalás van.

****) A *rövidtartamú szabadságvesztés-büntetések és a föltételes elítélés*. Akadémiai értekezés.

De hát nem is egészen így áll a dolog. Büntetés az, midőn a bíró ítéletet hoz, kárhóztatja az elkövetett cselekményt és öt évig az elítélt feje fölött lebeg a büntetés végrehajtásának Damokles kardja.

A büntetés bizonyossága sem marad el — mert a névleges büntetés okvetetlen bekövetkezik és a föltétel nem teljesítése esetében bekövetkezik a realis büntetés is.

Hogy kegyelmi jogot ad a bírónak . . . ez igaz, de ha a társadalomnak, a közérdeknek ebből haszna van, ha ez az erkölcsiség emelésére szolgál, ha megakadályozza a visszaesést, mert a nagy gonosztevők armadiájába való ujonczozást korlátozza: úgy semmi baj sincs ezzel a kegyelmi joggal, mely különben is csak oly föltételes kegyelem, melynek a vége büntetés lehet. Pusztá büntetési elméletekkel, bekövetkezhető visszaélések bármely élénk kiszínezésével, szörszálhasogató logikai deductiókkal — «mit der Logik der reinen Vernunft» — ezt az intézményt, melyet a «Logik der praktischen Vernunft» követel, már többé kivégezni nem lehet.

Ennél a kérdésnél az a döntő: lehetünk-e bizalommal azok iránt a közegek iránt, a kiknek kezébe letesszük ezt a jogot. És helyesnek tartjuk-e, — mint a budapesti ügyvédi kamarának a büntető törvény módosítására vonatkozó jeles véleménye jól mondja — «hogy a bíró az eddiginél valamivel nagyobb mértékben mérlegelhesse a tett körülményeit és a tettes személyes viszonyait, és ha azt tartja, hogy valamely gyerkőcz pajkosságból vagy meggondolatlanságból követ el valamely csekély jelentőségű büntetendő cselekményt, vagy ha valamely kétségbe esett embert az éhség vagy valamely munkára képtelen beteg embert a nyomor vagy más ilynemű szokatlan nagy kísértés késztet a jogi rend elleni kevésbbé súlyos cselekedetre: akkor a bíró ne legyen elzárva attól, hogy a büntető igazságszolgáltatás érdekeit a humanissal összeegyeztethető módon fölkarolhassa».

A ki a rideg megtorlási elmélet alapján áll: azt meggyőzni nem lehet. De a ki elgondolja, hogy százakat, ezreket lehet ezen az úton az erkölcsi súlyedéstől megóvni; a ki belátja, minő végzetes eszközzel ujonczoz maga az állam a jogrendje ellen küzdő tábor számára; a ki valaha látott nyomort, kétségbeesést és ebben elkövetett büntetendő cselekményt, melyhez az erkölcsi romlottságnak semmi köze: az nem fog elle-

nezní oly reformot, mely ily esetek számára akarja biztosítani a föltételes elítélést.

A külföldi tapasztalatok nem azt mutatják, hogy ezzel a joggal a bírák visszaélnék. Ez év nyarán közvetlenül is szereztem Belgiumban tapasztalatokat. 8—14% az, mely különböző bíróságoknál a föltételes elítélés kedvezményében a hat hónapon alúl elítéltek közül részesült.

Angliában a «Howard association» jelentése panaszkodik Anglia bíráira, hogy bővebben nem élnek a föltételes elítélés kedvezményével.

A magyar bíróság sem fogna ezzel visszaélni. Nem habozom azonban kijelenteni, hogy gyöngíti az intézmény behozatalának chance-át nálunk egy fontos körülmény. Ez az, hogy a csekély súlyú cselekmények nagy részben közigazgatási, rendőri hatóságok hatásköréhez tartoznak.

Következőleg ezek kezében lesz az új intézmény megvalósításának súlypontja. A mi közigazgatási és rendőri intézményünk pedig általánosan elismert alapos reformra szorul. Jól fegyvelmezett, hatályos ellenőrzés alatt álló közigazgatási szervezet mellett a megbízhatóság kérdése alig merülhetne föl. Így azonban, különösen a ki nem barátja a föltételes elítélésnek, siet fölhasználni azt a közelfekvő érvet, hogy e reform csak a közigazgatás államosítása után lesz érett kérdés Magyarországon.

Senki sem inkább híve a közigazgatási reformnak, mint e sorok írója. De abban az illusióban nem élek, hogy az állami közigazgatás decretálása egy csapásra átalakítja az egyéneket is. Senki sem ragaszkodik e sorok írójánál inkább ahhoz a tételhez, hogy intézményszerű biztosítékokat kell a közélet egész terén követelni. De viszont sok helyzetben tanultam fölismerni, hogy az intézmény üdvös hatása csak az intézmény hosszabb életének eredménye. A ki azt tolja előtérbe a «föltételes elítélés» reformjának mellőzése mellett, hogy nincs még Magyarországon rendezett közigazgatási szervezet, mely a föltételes elítélés helyes kezelésére biztosítékul szolgálna, az egyszerűen ürügyet keres a reform elejtésére. Mert — habár semmi kétség — a jövő országgyűlés a közigazgatási reformmal kiegészíti állami szervezetünket, de a rendelkezésre álló embereket bűvös vesszővel át nem varázsolhatja. A kik pedig a többször említett föltételt emlegetik: azoknak, ha követke-

zetesek akarnak maradni, a közigazgatási reform életbelépte után legalább tíz évig kell várniok, mert az új közigazgatási szervezettől joggal várható igazi eredmények akkor fognak csak kibontakozni.

Így azután ismét oda jutunk a «föltételes elítélés» reformjával, hogy utolsók leszünk Európában, a kik ezt az intézményt meghonosítjuk. Helyes eljárási biztosítékok mellett már ma meghonosítható az intézmény, vagy egy évtizedig hallgatni kell vele. Ezeket az örökös szegénységi bizonyítványokat kár volna a magunk részére kiállítani. Kár volna különösen akkor, midőn azok a visszaélések az életben be sem fognának következni. Ha a közigazgatási közeg kezében van a fölmentés joga: úgy a föltételes elítélés jogát is reá lehet bízni. Hisz indokolnia kell ítéletét. Hisz a felelkezés nincs kizárva.

Azután ne feledjünk egyet. A mi büntetőtörvényünk csaknem elszigetelve áll arra nézve, hogy az úgynevezett reális büntetés semmi körülmények között sem mellőzhető. A mely országok a föltételes elítélés intézményét nem ismerik is: mint fentebb kimutattam, legtöbbször ismerik más alakban (megdorgálás stb.) a reális büntetés mellőzhetését. Nálunk ennek árnyéka sincs. Pedig múltunk nagyon is ismerte ezt a gondolatot.

A megdorgálás rendes büntető eszköz volt. Negyvenharmadiki javaslatunk is fölkarolta a megdorgálás büntetését. A «pörben állás» beszámítása szintén mentesítő eszköze volt a reális büntetésnek.

Nálunk tehát nem hiányzik a történeti alap sem, Újabban egyébiránt a múlt századból több föltételes ítéletet is közöltek szaklapjaink, melyek igazolják, hogy még a föltételes elítélés sem volt idegen a régi magyar iudikaturában.

Az igazságügyi kormány tudomásom szerint behatóan foglalkozik is a szóban levő reformmal. Az igazságügyminisztertől egybehívott büntetőjogi szaktanácskozmány lehetőnek és kívánatosnak mondta ki az ítélet föltételes elengedésének behozatalát. Oly kiváló bírói tekintély, a magyar magistraturának méltó büszkesége, mint Daruváry Alajos, az említett szaktanácskozmányban melegen szólalt föl az intézmény behozatalának lehetősége mellett. A bírói kar többi jeles tagjai szintén így nyilatkoztak. Semmi kétség, ha Magyarország kiváló bírúit, ügyészeit, ügyvédi kamaráit fölszólítja az igazságügyminisz-

ter úr — mit melegen ajánlunk is — hogy a föltételes elítélés kérdésében nyilatkozzanak: Magyarország jogászainak nagy többsége lelkesedéssel fogja az eszmét fölkarolni. Felsőbb bíróságaink kitünőségei, a kik eddig akár az enquête-ben, akár a fölolvásó asztalnál nyilatkoztak: mindnyájan az intézmény mellett foglaltak állást.

A részletek megvitatása nem e folyóirat föladata. Általánosságban csak annyit kívánok kiemelni, hogy az intézmény megvalósításában egyetlen eddig fönnálló külföldi rendszert se másoljunk. Leghelyesebb volna a continentalis rendszernek egybekapcsolása az angol-amerikai rendszerrel oly értelemben, hogy a próbaidő alatt hatályos felügyelet biztosítottassék. Ki kell az intézményt terjeszteni a pénzbüntetésre, mert nálunk a pénzbüntetés legnagyobb része tulajdonképen szabadságvesztés-büntetéssé alakul. Össze kell kötni az intézményt óvadékkal, kezességgel. A fiatalokú vádlottak, a kiket némelyek annyira előtérbe állítanak a reformintézmény mellett, nézetem szerint föltételes elítélés helyett, czélszerűbben küldendők javító intézetbe, kényszernevelésre.

A föltételes elítélés területe inkább a fölnötteké. Tizenkét egész tizenhat éves gyermekekre nézve, különösen, ha elzüllött gyermekek, a föltételes elítélés egymagában semmit sem ér. Ezek erkölcsi nevelésére van szükség. Ha lehetséges ezt családban eszközölni, úgy mint Angliában is teszik: a czél el van érve. De ily hatályos erkölcsi nevelés nélkül csak javító intézet az, mely eredményre vezethet.

A kérdés részletes megoldásának nehézségei, a melyek többé kevésbé különben is csak képzeletiek, senkit se riasztanak vissza a büntetés föltételes elengedésének hasznos reformjától. A ki az intézménynek néhány tökéletlenségét fedezi föl, a ki megszokott elméleti tételek iskolai levezetésében ennél az intézménynél néhány hézagra bukkan, a ki azt hiszi, hogy elvont speculatióra alapított logikai érveléssel az új reform ellen fordulhat: az győzze meg magát az élet visszatapasztalatainak erejével.

Annak jusson eszébe, a mit a reformintézmény egyik leglelkesebb harczosa, Le Jeune, belga miniszter, a törvényhozás termében oly szépen és meggyőzően mondott.

«A mióta igazságügyminiszterre lettem, halomszámra gyűlnek nálam össze a kegyelmi kérvények, melyek elolvasása

közben látom magam előtt az aláírókat: gyermekeket, kik meg akarták menteni szerencsétlen apjuk nevét, családokat, melyeket megfosztottak volt eltartójuktól és a melyeket kiszolgáltattak a nyomornak és szégyennek. És miért? Mert az elítélt a saját gyermekei éhségétől indítatva egy kenyeret lopott, vagy a hidegtől üzetve egy melegítő ruhadarabot tulajdonított el, vagy eltagadott egy francot, melylyel többet kapott vissza. És ha ilyen emberek mögött, a kikből nem halt ki a becsület és a családi szeretet érzete, becsukódott a börtön ajtaja, mikké válnak odabenn ők és mikké válnak odakünn övéik.»

WCLASSICS GYULA.

HÁROM HÓNAP AFRIKÁBAN.

(1889.)

Első közlemény.

Ritkán részesül valaki abban a szerencseben, hogy hetvenhét éves korában elég bátorsága és életerege legyen, egyedül és magában s annyira korlátolt eszközökkel beútazni Afrikának bármelyik részét, azon világrésznek, melyet mi mint barátságtalan, sívár és terméketlen világrészt ismerünk és melybe kējútazást tenni még csak azon részben is, melyet én bejártam, nálunk divatban nem igen van.

Igaz, hogy én Afrikának legműveltebb részét, azon részét útaztam be, melyet a francia polgárisodás már ötven év óta meghódított, hol francia törvények, francia szokások és francia kényelem uralkodik. De azért mégis a népnek nagyobb része arabokból és kabilekből áll, egy oly népfajból, mely az európai és a keresztyén népek iránt ellenséges indulattal viselkedik, részint azért, mert vallásuk, mely kivétel nélkül mohammedán, azt parancsolja, hogy minden más vallásúban ellenségét lássa és mint ilyent gyűlölje; részint pedig azért, mert az európaiban és a keresztyénben nemzetiségének gyilkosát, földjének és hazájának rablóját látja. És azért nem is jár veszedelem nélkül európainak e nép között egyedül útazni. Hiszen épen akkor, midőn Tunisban jártam, egy vasárnap öt arabot végeztek ki, hármat közülök a tuniszi bej akasztatott föl, kettőt pedig a francziák végeztek ki nyaktilóval, mert keresztyéneket öltek meg.

Épen a gyakori esetek, melyek ez arabok lakta vidékeken előfordúlnak, parancsolják e szigorú eljárást; különben nem múltak el nap, melyben ily természetű gyilkolások elő ne fordulnának.

Mindenekelőtt kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy ez útazásom célja nem volt voltaképen tudományos; nem is készültem én ez irányban az útazásra; célja ez útazásnak egyedül az volt, hogy lássam azt a világrészt is; hogy gyönyörködjem, ha vannak, annak szépségeiben, hogy lássam a különbséget, mely füvészeti, geographiai és egyéb természetrajzi tekintetben a mi földrészünk és azon elhírhedt földrész között fönnáll, és hogy tágítsam világnézetemet, szerezzek nemi ismeretet és tapasztalást e világrészről is. És épen azért, ámbár ez útra csak kevés időt fordíthattam, a tervezett útamba eső országokat csak úgy futtában utazhattam be, még sem volt ez útazásom minden természettudományi észlelések nélkül. Mert a ki a természetet annyi éven keresztül tanulmányozta, annak minden ágával megismerkedett, és a természettudományoknak oly buzgó barátja és tisztelője, mint én; annak lehetetlen, hogy idegen földön járjon, azt beútazza, a nélkül, hogy észlelő tehetségét a mennyire csak lehet, meg ne feszítse, hogy minél több észleléseket ne tegyen, és ismereteit e tekintetben is ne gyarapítsa.

Igaz, hogy tettek már előttem is számosan egész hasonló czélból útazásokat keleten; így a többek között dr. Haynald Lajos ő eminentiája, a kalocsai érsek. Ő azonban útazását legjobb és legmeghittebb barátai és tisztelői társaságában tette, a kik neki minden tekintetben szolgálatára állottak; tette az útat a legnagyobb kényelemmel, mert a pénz ő eminentiájánál kérdésbe nem jöhetett.

Én bár három éven át hirdettem a lapokban útazásom tervét, és kerestem útitársat, meg sem kaphattam, úgy hogy végre kénytelen voltam egyedül útnak indulni. S minthogy vagyoni viszonyaim nem is olyanok, hogy korlátlanul fordíthattam volna annyit az útra, a mennyi céljaim előmozdítására talán szükséges volt, kénytelen voltam sokról lemondani, a mi útazásomat érdekesebbé, hasznosabbá, és természettudományi tekintetben termékenyebbé tette volna.

Azonban, a latin költő azt mondja: «Est Deus in nobis agitante calescimus illo». Nekem ez út kedvencz eszmévé vált, úgy hogy szinte rajongtam érte.

Igaz, hogy ha én ezt az útat húsz vagy harmincz évvel előbb tehettem volna, és pedig egy-két rokonszenvű társsal, a kik a természettudományok iránt hasonló előszeretettel visel-

tettek, mint én: akkor útazásom sokkal gazdagabb, sokkal érdekesebb lesz vala. Azonban, a meddig én hivatalban voltam, és mint tanár a müegyetemen működtem, addig ily útazásra még gondolnom sem lehetett; csak mikor nyugalomba léptem, és időmnek, foglalkozásomnak korlátlan ura lettem, érlelődött meg bennem a gondolat, melyet aztán, tehetőségemhez képest, végre is hajtottam.

Én Afrikának csak igen kis részecskéjét, tudniillik éjszaknyugoti részét, útaztam be, Tunist és Algirt; de azért behatóltam a Szaharába is és meglátogattam annak két nagy oázát a Biskra és Elkantara oázokat.

I.

OLASZORSZÁGON ÁT MALTÁIG.

Útazásom terve következő volt: Velenczéből kiindulva egész Olaszországon keresztül útaztam, Bolognában, Florenczben, Rómában és Nápolyban hosszabb ideig tartózkodván, a mint tudniillik a városoknak érdekessége megérdemelte. Így Rómában három hetig, Florenczben nyolcz napig, Bolognában négy napig, Nápolyban nyolcz napig.

Habár ez idő minden egyes városra nézve véghetetlen csekélynek látszik, mégis, minthogy nem Olaszország és az olasz városok voltak tulajdonképen útazásom fő czélja, e városokra több időt nem fordíthattam, ha csak a főczélt kockáztatni nem akartam, az olasz városok látogatását és tanulmányozását afrikai útazásom rovására hosszabbra kinyújtva.

Nápolyban hajóra szálltam, innét Messinán át Málta szigetre, Maltából pedig La-Goulettbe és innét Tunisba. Tunisból több napi tartózkodásom után Kroubson és Batnán át a Szaharába, névszerint a Biskra oázba, innét vissza ugyanazon az úton Kroubson át Constantinba, innét Philippevillebe, Algirba es Oránba, Oránból a tengeren át Carthagenába Spanyolországba, innét Toledo és Madridba, Madridból Irunba, és a Pyrenæusokon át Bordeaux, Tours és Orleanson keresztül Párisba. Párisból Dijon és Lyonon keresztül Marseillebe, innét

Ventimille, Genua, Turin es Milanón keresztül vissza Velenczébe.

Én ezt az utat Cook, angol társaságnak egy körúti kártyája segítségével tettem, melynek ára első helyre 669 frank. De ugyan e társaság kibocsát az utazók kényelme tekintetéből hétel-couponokat is, melyek úgy vannak berendezve, hogy az utazó szobára, reggelire, villásreggelire és ebédre, a kijelölt városokban, melyekben tartózkodik, az első rendű hotelekben utalványokat kap, melyekkel ott fizet. Ez intézkedésnek az a jó oldala van, hogy az utazó már előre lefizette részint az egész útnak, részint pedig a tartásnak minden költségét, de biztosítva van egyszersmind a vendéglősök minden zsarolása ellen.

Ez az intézkedés nagyon könnyíti az utazást, és azt tetemesen olcsóbbá teszi, annyira, hogy ez intézkedésnek leginkább köszönhetni, hogy találkoznak csaknem minden nevezetesebb városban számos utazóval, főleg angolokkal és amerikaiakkal, a kik Cook-féle úti jegyekkel utaznak. Így találkoztam Rómában egy ötszáz főből álló amerikai társasággal, mely Cook-fele úti jegyekkel a szentföldre utazott.

Így dolgaimat a három hónapi útra elkészítve, 1889 márczius 7-dikén Buda-Pestről kiindulva, Bécsbe mentem, honnan több napi tartózkodás után egyenesen Velenczébe utaztam, hova márczius 17-dikén megérkeztem.

Gyönyörű látványt szolgáltatottak a velencei Alpések, melyek tetőtől tövig sűrűn hóval valának fődve.

Velenczéből, hol több napig tartózkodtam, egész Olaszországot keresztül utazván, nem lehet szándékom e gyönyörű országot akár geographiai, akár természetrajzi, akár pedig művészi tekintetben legalább e helyen leírni. Hiszen annyiszor es oly kitünő írók írták le már azokat, hogy azt újból leírni akarni, valóban annyit tenne, mint baglyokat Athénbe vinni akarni. Én tehát e helyt Olaszország és egyes városainak vagy azok nevezetességeinek leírásába bocsátkozni nem akarok, mert az egy folyóirati rövid czikknek tárgya nem lehet. De Olaszországon keresztül utazni, annak minden szépségét látni, azon számtalan műkincset, melyek itt nemcsak az újabb, hanem a régi korból föl vannak halmozva, bámulni, abban gyönyörködni és nem mondani róla semmit, valóságos blasphemia volna. Azonban, minthogy Olaszország nevezetességeinek leírásával más terjedelmesebb munkában részletesebben aka-

runk foglalkozni, e helyt inkább csak az olasz nép rövid jellemzését teszem fejtegetésem tárgyává és ez érdekes nép azon tulajdonságairól szólok, melyek azt más európai népektől megkülönböztetik.

Egy általános, Európában elterjedt előítélet azzal vádolja az olaszokat, hogy lusta nép, mely dolgozni nem szeret és a «dolce far niente»-t, mely olasz közmondás, kiválólag szereti. Származik pedig ez előítélet főleg azon állításból, hogy Nápolyban állítólag 70,000 lazaroni, azaz henyelő koldus van, a ki nem dolgozik semmit, hanem koldulásból és lopásból él. Ezt az állítást már Goethe az ő *Olasz útazásában* visszautasította, azt állítván, hogy ha van is annyi henyelő ember a tenger partján vagy az utczákon, ez nem azért ül ott, hogy tétlenül heverjen egész nap és kolduljon, hanem munkára vár, és ha találkozik, szívesen el is vállalja. Mindennap érkeznek a nagy nápolyi kikötőbe hajók vagy indulnak onnét; tehát ezeket a hajókat mindig vagy meg kell rakni portékával, vagy belőlök a hozott portékát kirakni, épen úgy, mint minálunk az a budapesti rakparton történik, és erre szolgálnak az úgynevezett lazaronik, mint a mi dunai rakpartunkon azon izmos hordárok a kik a ki- és berakással foglalkoznak. Végeznek tehát eléggé nehéz munkát.

Én tehát már csak ebből az egy tényből azon állítást, hogy az olasz lusta, egészen indokolatlan rágalomnak tartom. Ellenkezőleg azt állítom, hogy alig van nép Európában, mely annyit dolgozott, és annyi elsőrendű műveket fölmutatni képes volna, mint épen az olasz nép. Működött pedig századokon keresztül az emberi szellem legmagasabb sphaerájában, tudniillik a művészet minden nemében.

Működött pedig mindenekelőtt az építészet legmagasabb körében, a templomok és a fényes paloták építésében, mint semmi más nép Európában. Nincsen egész Európában város, mely nagyságához és gazdagságához képest több vagy kevesebb építészeti szépséggel bíró templomot és palotát képes volna fölmutatni. Vannak Olaszországban középszerű városok, melyekben a templomok száma több százakra megy. Így például Bolognának, melyben a lakosok száma 90,000-re megy, 138 temploma van, melyek közül többen kitűnő architektúrával vannak építve.

Hol van egész Európában az az ország, melyről ugyanezt

lehetne mondani? és ha vannak is más országokban oly városok, melyekben a múlt századokból egyes kitűnő épületek maradtak fenn, ezek nem egyszer olasz építészek művei, vagy oly építészeké, a kik Olaszországban nyerték kiképeztetésüket. E mellett a régibb időkben Németországon, Franciaországban vagy Nagybritanniában mindenütt ugyanazon jellegű, és kevés eltéréssel ugyanazon stílusban épült templomokat és egyes középületeket találunk.

Olaszországnak saját jellegű és stíli templomai és egyéb díszépületei vannak. Ez az olasz stílus. De ez csak egy neme a művészetnek, mely az olasz népet már több század óta foglalkoztatta. Van ezután egy másik, szintén nem kevésbé fontos és az olasz népet nagy mértékben foglalkoztató neme a művészetnek, és ez a festészet. Ebben az olasz nép annyira kitüntette magát, hogy már a múlt századokban Olaszország iskolája lett Európa minden más népének, és az olaszok tanítói és mesterei a többi népek művészeinek, annyira, hogy Olaszország valóságos Mekkája lett a festőművészetnek, hová Európa csaknem minden művésze elvándorolt, és vándorol most is, annyira, hogy azt valóságos művésznek tekinteni alig lehet, a ki egy pár évet Olaszországban nem töltött, és annak nagy mestereit nem tanulmányozta.

Olaszországban születtek a Raphaelek, a Correggiok, a Michel-Angelók, a Guido Renik, a Paolo Veronesek, a Carlo Dolcék, a Tintorettók, a Tizianok, a Caraccik, a Lionardo da Vincik, a Guercinók, a Peruginók, mind elsőrendű festészek, és ezeken kívül egy egész legiója a kitűnő művészeknek, a kiknek ezrekre menő műveik díszítik a számos képtárakat, melyeket Olaszország minden városában és számtalan magánemberek palotáiban találunk.

Nem kevésbé tüntette ki magát Olaszország a szobrászatban is, és minden városa Olaszországnak tanúságot ad a művészet ez ágának kiváló szeretettel való ápolásáról. Hiszen mindenki előtt tudva van, hogy a legújabb korban is az úgynevezett gypsz-alakoknak készítői és árulói kivétel nélkül olaszok, sőt, akár Rómában, akár Florenczben, vagy Olaszország akármelyik városában járja be az ember az utcákat, csaknem mindegyikben talál műhelyeket, melyekben fehér márványból szobrokat és egyéb díszműveket ne készítenének; sőt alig van nevezetesebb város Európában, mint például

saját fővárosunk is, hol az olaszok műtermeket föl nem állítottak volna, melyekben szobrokat és egyéb művészeti tárgyakat készítenek, sőt a síremlékek nagyobb részét is ők készítik.

Tehát az nem áll, a mi szokásos szójárássá lett, hogy az olasz nép dolgozni nem szeret; sőt inkább az olasz nép gyönyörű műveivel termékenyíti egész Európának népeit és szolgál mesterül a többi népeknek, a kik a képző művekben gyönyörködnek és azokban élvezetet találnak; sőt sokkal nehezebb munkára is vállalkozik az olasz nép, mint például építésre, főleg pedig a díszesebb részére az építésnek, úgy mint a kőfaragásra, a kapitелerek és egyéb díszítmények készítésére, sőt utcínálásra, kövezésre, és a mi a főmesterségek: a terrazzo-készítésre.

* * *

Beútvazván e szerint Olaszországot és gyönyörködve nem csak városai szépségén és szép fekvésökön, hanem műkincese gazdagságán is.

En husvét hétfőn, azaz ápril 22-dikén, a *Principe Oddone* nevű hajóra szállva, délután öt órakor a szép Nápolyt elhagytam s Maltába vitorláztam. A Cook-féle társaság útasait a francia Societé trans-atlantique hajóival szállítja a Középtengeren. A hajók nagy és elsőrendű gőzösök, melyek minden kívánható comforttal el vannak látva. A *Principe Oddone* egyébiránt nem tartozik a francia társasághoz, hanem én tévesen jutottam e hajóra, mivel engem a partról erre a hajóra utasítottak, mint azon hajóra, mely még ma délután öt órakor Malta szigetre és La Valette városába indul. A hajó kapitánya egyébiránt teljes értékben fogadta el Cook jegyét és én délután öt órakor a nápolyi öbölből elindulva, Malta sziget felé útaztam.

A nap szép és kellemes volt, a tenger síma. A Vesuvot tüzes csúcsával egész éjtszakán át láttuk, szintúgy elhaladtunk az Ischia es Capri szigetek mellett, mely utóbbi mint egy hatalmas szikla egészen függőleges falakkal emelkedik ki az azúrkék tengerből. Az ég szép és csillagos volt, melyen gyönyörködtem ép úgy, mint a tenger villongásán, ott a hol a hajó erősebb hullámokat vetett, tudniillik a hajó oldalán és orrán, a hol a víz tüzes folyadéknak látszott, melyben itt-ott nagyobb

és fényesebb szikrák villogtak föl. Nem sokára reggel felé a Stromboli tűnt föl, mely mint óriási pyramis emelkedik ki a tengerből, és vulkáni természetét behorpasztott csúcsával, kráterét képezvén, mutatta be.

Másnap reggel korán ébredvén föl, a hajó födélzetére mentem, a honnan Sicilia partjait láttam.

Ezen még a régiektől híres sziget, melyet háromszögletes alakjánál fogva Trinakriának neveztek, számos hegyekkel van fődve, melyek közül a hatalmas Aetna, mint az európai vulkánok közül a legnagyobb (10,000 lábnyi magas), két harmadára hófödött csúcsával kimagaslik, meglepő látványt nyújt.

Az idő igen szeles volt, úgy hogy soká a födélzeten maradni nem lehetett. A tenger ennélfogva nagyobb hullámokat vetett, melyeket azonban a hajó, nagyságánál fogva, nem érzett.

23-dikán reggel 9 óra után Messinába értünk. Elcsodálkoztam, midőn a parton hosszú sor két egész három emeletű egészen egyforma házakat láttam, melyeknek azonban nagyobb része raktárakból áll, mert Messinának nagy kereskedése van és szép kikötője. E része Siciliának igen hegyes, és nemcsak az Aetna, de a sziget más hegyei is, hóval valának fődve. Hiszen ismeretes dolog, hogy az Aetna Olaszországnak nagyobb részét egész éven át jéggel látja el.

A nap egyébiránt igen hűvös volt, úgy hogy felső ruhában is soká a födélzeten maradni nem lehetett.

Messina előtt azonban három óráig vesztegeltünk, mert sok volt a kirakni való. — Egözösön egyébiránt az emelőgépek mind gőzzel működtek, és látható volt, mily könnyen és sebesen folyt a munka. A legnagyobb terheket oly könnyen emelték ki a hajó mélyéből és helyezték át a mellette levő hajóba, hogy az embereknek, a kik az átrakodást eszközölték, alig volt mellettök munkájok. A fölvett árúk úgy látszott nagyobb részt narancsok voltak, mert ugyanoly kosarakban szállították, mint a milyenekben hozzánk is hozzák. A messinai narancsok egyébiránt nálunk is a legjobboknak és legedesebbeknek tartatnak.

Messinából Reggióba mentünk, a hol szintén számos árúkat részint fölvettünk, részint kiraktunk. Reggióból ismét visszamentünk Messinába, a hol egész éjjel vesztegeltünk és csak másnap reggel hat órakor indultunk el Cataniába, hová tíz óra felé délelőtt érkezünk meg. Az ég meglehetősen tiszta

volt, csak a Siciliát környező hegyek voltak felhőkbe borítva. Ezalatt számos városok mellett mentünk el, melyek Sicilia tengerpartját elborítják, mert úgy látszik, hogy itt is Siciliában, az élet leginkább a tengerpart felé húzódott a hol a kereskedés, a forgalom igen nagy, míg a sziget belseje leginkább a mezőgazdaságnak van szentelve, és miután csaknem az Aetna töve mellett mentünk el, az impozáns hegyet egész nagyszerűségében lehetett látni, miként emelkedik ki a tenger hullámaiból, mint nagyszerű pyramis, melynek a tövét a legbujább tenyészet, gyönyörű villák, kertek, narancs- és citromligetek borítják, míg háromnegyed részét e hegynek hó födi. Csak a csúcsa látszott feketének és hótól mentnek. Úgy látszik, hogy a folytonosan a kráterből kifakadó forró gőzök annyira átmelegítik a hegycsúcs falait, hogy a hó ott mindjárt megolvad, és nem maradandó.

Egyébiránt az Aetna is, mint a Vesuv kráteréből folytonosan gőzoszlop emelkedik ki, krátere pedig éjjel szintén tüzesnek látszik, és itt-ott lángok is emelkednek ki belőle, arra intve és figyelmeztetve a körül lakókat, hogy minden perczen kitörhet és az egész vidéket Herculanium és Pompeji sorsára juttatja.

Egyébiránt az Aetna csúcsa már kilencz óra felé reggel felhőkbe volt borítva, valamint az egész hegylánczat, mely az Aetnától jobbra és balra elterjed.

Az egész idő alatt azonban mindig friss szellő fútt, mely arra kényszerítette az útasokat, hogy felső ruhát vegyenek magokra, ha a hajó födelzetén akartak tartózkodni.

Az első helyen utazók száma egyébiránt Messinától Cataniába csak három személyből állott: belőlem és két angolból.

Cataniában délután öt óráig vesztegeltünk. Mellettünk egy nagy hajó kötött volt ki a kikötőben, melybe épen tömredék sok ként raktak föl, mely Girgentiből jött. Az részint nagy hordókba volt rakva, részint kisebb, mintegy mázsás kosarakba, részint szabadon, nagy köbdarabokban vetették föl a hajóra, hol azután az alsó helyre elrakták.

Cataniából Sirakusába mentünk, hol este mintegy hét óraker érkezünk meg. Itt is szintén egész reggel öt óráig vesztegeltünk, a midőn erős szél mellett Máltába indultunk, s tíz óra után délelőtt érkezünk La Valettebe. A város legnagyobb részt erődítésekből áll, úgy hogy az ember a tengerről egyebet

nem is lát. Kiszállva, a hôtél Parisba szállottam, a honnan azonnal a Cook-bureaubá vezettettem magamat, a hol azt az értesítést nyertem, hogy a «Societe atlantique» hajói csak minden csütörtökön mennek La Goulette- és Tunisba, és minthogy az nap épen csütörtök volt, még az nap kellett Maltát elhagynom, ha egész hetet ott tölteni nem akartam. Ezt tenni nem lévén szándekom, utazó kártyámat a francia társaság által megbélyegeztettem, és La Valette a máltai lovagok által alapított híres várost megtekintve, visszasiettem a hôtélbe, hogy pogyászomat lehozassam, és a hajóra vitessem, mely Tunisba volt menendő.

La Valette városa egyébiránt igen rendesen van építve, hosszú, egyenes utcákkal ellátva. A házak olasz modorban vannak építve, igen magasak, dísztelenek és piszkosak; ellenben a tribunal, a kormány háza, általában a nyilvános épületek igen szépek. Szintúgy nagy és szépen épített cathedral-templommal dicsekszik La Valette, valamint egészen új és szép színházzal is. A vezetóm az arsenálba is elvezetett, melyben azon régi fegyverek és pánczélok tartatnak, melyeket még a régi máltai hősök viseltek.

Az épület udvarában egy Araucaria áll, melynek töve másfél lábnyi átmérőjű, magassága pedig legalább tizenöt méter. Igen szép és ritka fa, mely nálunk csak mint kis, méternyi magas fa üvegházakban látható. Ugyanannak a háznak másik udvarában is van szintén más két Araucaria, melyek ugyan kisebbek mint az előbbi, de azért mégis igen nagyok és szépek, főleg ha azt vesszük, hogy 1858-ban ültették, mint azt egy bádogtábla tanúsítja, melyre az ültető neve van írva.

La Valetteben föltűnt, hogy ott az asszonyok nagyobb része, a kik az utcákon járnak, mind fekete apácza-ruhába vannak öltözve és fejökre fekete selyemkendő úgy alkalmazva, hogy ernyőül szolgáljon. Megkérdezvén a vezetőt, ő azt mondta, hogy ezek mind máltai apáczák, mely szerzetbe gazdagok és szegények, fiatalok és vének egyaránt beléphetnek. Én más öltözetű asszonyt az utcákon alig láttam, a város pedig statisztikai adatok szerint 70,000 lakost foglal magában.

II.

TUNIS.

A hajó, mely engem Tunisba volt szállítandó, francia hajó volt, a «Société transatlantique» tulajdona, de Angliában épült, nagy és szép hajó, mely hosszában 150 lépést számlált. Neve, mint azt kapitánya nekem mondta, *Moïse* volt. Volt rajta sok angol, francia és olasz és a mit először láttam, tunisiak is, a kik sötétbarna képökkel, és a négerekhez hasonló arczkifejezéssel valamint turbánjokkal is feltűntek. Egyébiránt kicsiny és elsatnyúlt faj.

25-dikén erős szél kergette a hullámokat és minthogy a hajó szélnek ment, erősen hintázott előlről hátra és hátulról előre. És minthogy a csavar, ha a hajó hátul a tengerből kiemelkedett, mindig a szabad levegőre jutott, és innét vissza a tengerbe, ez oly erős zajt és zörgést okozott, hogy az ember néha azt hihette, hogy a hajó ketté szakad. Előidézte is a hajó folytonos és erős hintázása az asszonyok legnagyobb részében a tengeri betegséget, míg a gyermekek a zörgéstől, mely néha a mennydörgéshez hasonló volt, féltek és rémülésbe esve sírtak.

Este felé a szél kissé lecsendesedett és az éjszaka elég csendes volt. Nekem oly szerencsés természetem van, hogy én a tengeri betegségnek még nyomát sem éreztem, jól ettem ebédre, mely öt órakor délután volt, és jól is aludtam. Midőn azután reggel mintegy négy és öt óra közt a kabinom ablakából kitekintettem, Afrikának partjait láttam, melyek egyébiránt nagyon hegyesek, és a hegyek meredeken emelkednek ki a tengerből. Mintegy hat órakor egy magasan a tengerből kinyúló terjedelmes sziklát pillantottam meg, de a melyet nekem az egyik «főpincér», a ki, mint mondta, már hat esztendeig szolgált a hajón, megnevezni nem tudott.

Afrikának partjai ez oldalról hosszúra elnyúlnak, és nagyon hegyesek. Félkört alkotnak, mely a tunisi öbölt magában foglalja. Ezt keletről a Cap Bon, nyugatról a Cap Farina határolja, míg köztök a Djamir sziget fekszik. Hajónk Maltából jöven, a Cap Bon és a Djamir sziget közt ment be a tuniszi öbölbe.

Ápril 26-dikán reggel nyolcz órakor La Gouletbe értünk. Ennek szomszédságában Carthago romjai fekszenek. Én mindjárt érkezésem után kocsit fogadtam és kihajtottam a romok felé. Az út terjedelmes pusztán vezetett keresztül, és miután kocsisom arab volt, és én egyedül ültem kocsijában, melyben engem terjedelmes pusztán keresztül vitt, az arabok pedig mind halálos ellenségei a keresztyéneknek és az európaiaknak, nem ok nélkül támadt bennem a gondolat, hogy ha kedve kerekednék engem láb alól eltenni, annál is inkább, minthogy minden pogyászom kocsiján volt, azt bizony megtehetette volna, a nélkül, hogy valaki utána járt volna a dolognak.

Már az úton falromokat vettem észre, melyek a régi carthagói vízvezetéket jelezték, azon kívül hegyen, negyed órányira tőlem, egy szép, nagy két kupolás épület emelkedett, mely egész újnak látszott, mert krétafehér volt. Ez az a síremlék, melyet Lajos Fülöp, francia király, 1841-ben elődjének Szent-Louisnak emelt, a ki itt 1270-ben keresztes hadjárat alkalmával meghalt.

Nem messze e síremléktől van egy másik nagy épület, melyet kocsisom Cathedralnak nevezett. Azonban úgy látszott, templom maga nem lehetett, hanem a templommal összeköttetésben álló épület, mely lakóházhoz hasonló, mert számos ablakkal van ellátva, két emeletes, és inkább klastromnak látszik.

Szintúgy az úttól nem messze, jobbra fekszik egy másik új épület, melyet Marsának hívnak és mely egészen modern stílusban van építve. Ez a tunisi bej háremje, melybe Tunisból kirándul, valahányszor számos feleségeinél látogatást akar tenni.

A mi magát Carthago romjait illeti, melyeket lehetetlen, hogy az ember kegyelettel ne tekintsen, hegyen állanak, melyre fölmenni igen fáradságos lett volna, én tehát lent maradtam és megnéztem azon vízvezetéket, mely ugyan a jelen szükséglet fedezésére szolgál, de azért mégis a régi vízvezeték romjaira van építve. Az épület modern, melyet két, egészen krétafehérre meszelt kupola főd, alatta pedig a vízmedenczék vannak, melyekből a vizet Tunisba vezetik.

Én itt soká nem tartózkodván, Tunisba hajtottam, ámbar vasút is vezet Goulettából Tunisba. Kocsin tevém meg az

utat, mely mintegy két óráig tart. Én már csak azért is tettem ez utat inkább kocsin, mivel a földet és a növényzetet akartam közelebbről látni, vajon meunyre különbözik az a mi növényzetünkötől.

A mi leginkább föltűnt, az volt, hogy mindamellett, hogy Tunis tizenegy fokkal déliesebben fekszik, mint például Buda-Pest, mégis a növényzet, melyet az ember a mezőn talál, minden úton és lépten a mi növényzetünkre emlékeztet. Az ember mindenütt ugyanazon növényformákat találja, mint minálunk, csak más fajokban. Itt találtam a sárga alacsony syngenesiákat, a Hieraciumot, itt a Papaver rhœast (pipacs) tömérdek mennyiségben, itt többféle Carduust és Scolimust nagy és széles levelekkel, fehér erekkel átjárva, továbbá egy oly növényt nagy mennyiségben elterjedve a mezőn, melynek virágai hasonlók az Anthericum ramosumhoz, csak hogy sokkal erősebbek ágai, az alsó levelek pedig nagyok és szélesek, később arról értesültem, hogy e növény Asphodelus volt.

A mezőkön, melyek sok idegen és gaz-növényekkel voltak fődve, különösen föltűnt nekem egy vérvörös, a többi növények közt kimagasló növény. Megállítottam a kocsit és leszálltam, hogy lássam, miféle lehet e növény, mely egészében vérvörös volt. És íme az Orobanchének egy nagyszerű fajtát találtam benne, mely két lábánál magasabbra nő. Tehát ebben is az intensív napvilágnak hatását lehetett észlelni; mert míg minálunk az Orobanchék (mint élödsi növények) csaknem egészen színtelenek, itt a nap intensív hatása következtében az egész növény vérvörös színt vesz föl.

Továbbá föltűnt egy növény, mely nagy mennyiségben volt a mezőn elterjedve, de még fejletlen állapotban, mint a kukoriczatő, leveleibe burkolva, a földből kinöve. Kirántva a földből és szétválasztva a leveleket, melyek itt mint virágfödelek (virágburok) szolgáltak, egy nagyszerű umbelliferának (ernyős növény) fejletlen virágzatát (inflorescentia) találtam benne. Ez umbellifera itt nagy számmal van elszórva a mezőn, és egy lábnyi átmérővel bíró szép sárga ernyöt (umbellát) alkot. Alsó levelei egészen az ernyősökre (umbelliferára) mutatnak, mert «folium decompositum», melynek sallangjai azonban szélesebbek, mint azok a folium decompositumnál előfordulni szoktak.

A természetnek, főleg pedig a növényzetnek megtekint-

tese ez idegen földön engem újra megerősített azon nézetben, melynek már a *Más világyok* című tanulmányomban (lásd *Budapesti Szemle* 1888. 141. és 142. sz.) kifejezést adtam, hogy a természet eredetiben csak kevés formákat alkotott, melyeket mi családok nevével jelölünk meg, melyek azonban a föld, az éghajlat és más viszonyokhoz képest főleg pedig a fajok vegyülése által az eredeti alaktól eltérve, más és más formákat vettek föl. Így támadtak azon alakok, melyeket mi fajoknak nevezünk, és a melyeknek a száma határtalan lehet.

Én tehát egészen ferde nézetnek találom azt a nézetet, hogy a természet fajokat teremtett, melyeknek ismertető jelei meghatározottak, állandók és változatlanok, mint a hogyan azt legtöbb tankönyvünk folyvást tanítja. Ez egészen hamis nézet. A növények vagy ott azon a helyen termettek, a hol azokat találjuk, és akkor azoknak természete teljesen megfelel azon földi és éghajlati viszonyoknak, a hol vannak, mint például a datolyapálma az oázisokban, vagy eredeti helyökről más-hová vitettek, vagy ültetve, vagy magvaik szél, víz, madarak, vagy számos más módok útján elhordva más földre, más éghajlatba stb., és akkor vagy egészen elvesznek, ha a föld, vagy az éghajlat általában nem felel meg természetöknek, vagy a növény hajlékony természettel bírván, acclimatizálódik, és szerveit akként módosítja, hogy ellentállani bírjon azon kedvezőtlen befolyásoknak, melyekkel a megváltozott földminőség vagy éghajlat rájuk hat. Így támadnak a növényekben az eltérések az eredeti alaktól, mely eltéréseket némely szerző külön fajoknak, mások ellenben csak valfajoknak neveznek. (Varietas.)

A természet tehát csak individuumokat teremt és nem fajokat, de individuumok sohasem egyeznek meg egymással annyira, hogy majd az egyik, majd a másik tulajdon-ságban el ne térne egymástól. És azért Darwin elmélete az egyedüli ész- és természetszerű, azok pedig, a kik azt tagadják, csak azt bizonyítják, hogy ők a természetet eléggé behatóan nem tanulmányozták, sőt hogy alaposan sohasem figyelték meg.

Tunisian még az nap delután bejártam egy vezetővel a városnak egy részét, főképen a bazárt; mert péntek lévén, a rákövetkező szombaton a boltok mind csukva vannak. Mert a mohammedán hitűek a zsidókkal együtt szombaton tartják a pihenés és az isteni tiszteletnek szánt napot.

Tunis oly rendetlenül van építve, útczái egy valóságos labirinthot alkotnak, a mellett igen szűkek, úgy hogy idegen ki nem ismeri magát és csak vezetővel képes azt bejárni. A vezetőm, ki a hôtelnak, melybe szállottam (grand-hôtel), a meghitt vezetője volt, de a ki magát szintén arabnak mutatta be, de a mint hozzátette civilisált arab, engem a város legélénkebb részébe, a bazárba vezetett. Itt a forgalom a legnagyobb, mert itt vannak a kézművesek, a kik műhelyeikben dolgoznak és árúikat eladják.

A bazár egy hosszú fődött útca, melynek két oldalán csupa boltok vannak, melyek azonban műhelyül is szolgálnak. Némelyek közülök alig néhány (4—6) négyszög ölnyi területet foglalnak el. Abban ül az arab kereskedő, a ki egyszersmind gyáros vagy tulajdonképen mesterember, és várja a vevőket. Minden vezetőnek meg vannak már a maga emberei, a kikhez az idegeneket vezeti. Azon ürügy alatt, hogy nézze meg a tuniszi gyártmányokat, bevezeti őt a boltba. A bolt tulajdonosa a legnagyobb nyájassággal fogadja az idegent (a ki, mint gondolható, csaknem mindig európai), kezét fog vele, székét nyújt a leülésre és azonnal findzsa kávéval kínálja. Ezalatt kitarja előtte minden árúit, dicséri azoknak szépségét, finomságát és ritkaságát. Árúi nagyobb részt fehér vagy egyszínű selyemkelméből állanak, szintúgy csikos selyemből készített burnuszok, asztal- vagy ágyterítők, ruhakelmék és több effélék. Eldicséri, hogy milyen szépek, milyen finomak, és hogyan fog ezeknek örülni feleségem vagy lányaim. Ötven, száz, különféle mustrát tár ki az ember szeme elé és erkölcsileg kényszeríti, hogy valamit vegyen tőle.

Én azonban azt találtam, hogy mindazon beszédek, melyeket az ember hall vagy olvas az útirajzokban a tunisi selyemkelmék szépségeiről, véghetetlen túlzottak, és az embert csak félrevezetik. Főleg a mit Dumas mond rólok, hogy a lyoni selyemkelmék szépségre és színeik élénkségére nézve össze sem hasonlíthatók, csak egy entusiastá rajongásának lehet tulajdonítani. A kelmék szövésre és színezetre nézve annyira nem érik el nemcsak a lyoni selyemgyártmányokat és azokkal általában nem is hasonlíthatók össze, hanem még a sokkal alábbrendű európai gyárak gyártmányai is, sokkal de sokkal túlszárnyalják. Főleg pedig azon selyemkelmék, melyek brokát elnevezés alatt ismereteseek, ott általában nem találhatók, es ha

találhatók, bizonyosan Franciaországból kerültek ide. Ha már csak itt Buda-Pesten e selyemkelméket asszonyainknak megmutatnák és vevésre kínálnák, alig találnák megtekintésre érdemeseknek.

Én ezeket leginkább csak azért adtam elő körülményesebben, hogy Dumasnak állításait, melyek valótlanok, megczáfoljam.

Sokkal nagyobb művészi értékkel bírnak a fegyverek (puskák, pisztolyok, kardok), melyek Tunisban gyártatnak, és a melyek arannyal, a puska agya pedig elefántcsonttal oly művésziesen van kirakva, mint azt nálunk is csak igen ritkán láthatjuk.

Nem különben gyönyörűen vannak vésve (ciselirozva) sárga, vagy vörös rézből trébelt (getrieben) edények. Ezek azonban rendkívül drágák, és miután a még hátralévő hosszú úton sok kellemetlenséget okoztak volna, nem vettem csak néhány métert a legszebb selyemkelméből, a melyről azonban nem merem állítani, hogy Tunisban készült.

Innét elmentem a bejnek a palotáját megtekinteni. Ebben az egyes szobák vagy termek falai mind festett fayence-táblákkal vannak kirakva és a plafondok igen szép mauresque díszítéssel és gazdag aranyozással ellátva. Különösen szép a trónterem, melyben a bej minisztereivel tanácsot tart. A trón egy közönséges európai karszék, mely vörös bársonnyal van behúzva. Ez a nagy terem felső végén áll, valamivel emeltebb helyen, míg a miniszterek székei, két sorban jobbról és balról a tróntól vannak elhelyezve. Szintúgy igen szép a miniszterek szobája, azaz azon terem, a hol ők szoktak az ülés előtt összegyűlni. Itt is a terem plafondja gyönyörű aranyozott mauresque díszítményekkel van ellátva.

Elvezettek azután a bej hálósobájába, mely egyszerű szobából áll, melyben egy széles ágy van, egyszerű matrác-czal. Kérdésemre, hogy fogad-e asszonyokat, azt felelték, hogy asszonyok soha hozzá nem jönnek. Ha asszonyokkal akar lenni, kikocsikázik háremjébe, mely Carthago romjai közelében van.

Delután magam járván be a város részeit, bementem egy kertbe, hogy láthassam, mily növényeket természetnek itt a kertekben. Föltűnt a sok Ricinus, melyeket ott találtam, csak hogy ezek itt egész fákat alkotnak, fatörzsük van,

mely belől üres és mint más fa több ágakra oszlik, holott nálunk csak egy, három-négy méter magas, szálát alkot. Úgy látszik, hogy itt a Ricinus élő növény, míg nálunk csak a nyáron át tart és annak végével elhal. Szintúgy találtam ott számos Eucalyptust, melyek itt nagy fákká nőnek, és a mint látszik, igen kedvelt fák. A többi növények az európai növényekhez hasonlítanak, és a mi leginkább föltűnt, hogy azon virágok, melyeket ott a kertek díszítésére használnak, ugyanazok, melyek itt nálunk is ugyanazon czélra tenyésztettek, úgy mint: a kék Iris (liliom), tulipánok, tacetták, nár-cisok stb.

Ápril 27-dikén, szombaton, fotografiákat vettem, és az osztrák-magyar consult akartam meglátogatni. Azonban azt mondták, hogy a főconsul elútazott, az alconsul pedig beteg. Ott hagytam tehát névjegyemet és visszamentem hôtelembé. Nemsokára egy fiatal ember jött a hôtélbe, az alconsulnak, a kit Valensinak hívnak, a névjegyét hozván el, és kimentetvén magát, hogy fekvő beteg, és ha valamivel szolgálhat, parancsoljak vele. Én azonban visszaüzentem neki, hogy nincsen semmire szükségem, csak tiszteletemet akartam tenni; mire ő másodszor küldte el ugyanazt a fiatal embert, újra kijelentvén, hogy fekvő beteg, különben meglátogatna, és elküldött két «carta de permission»-t, az egyiket a «Bardó»-ba, a tunisi bej nyári lakába, a másikat pedig a «Kasr-Said»-ba, mindkettőre arab betűkkel volt nyomtatva a «permissiou».

Este vacsora után a hôtélből kiindulva, a város francia negyedének fő utcáján sétálni mentem. E francia része a városnak egészen európai módra van építve és többnyire európaiak laknak benne. A fő útca igen széles és benne csaknem az egyik caffè a másik mellett áll, melyek mind részint arabokkal, részint zuavokkal, francia katonákkal és európaiakkal voltak tele, a kik egy findzsa kávé mellett mulattak. Megvallom, hogy igen nagy meglepéssel azt vettem észre, hogy ott Afrikában, a merre én jártam, a nép mindenütt, még ha európaiak is, egy pár findzsa fekete kávéval megelégszenek és mellette jól mulatnak. A bor, pálinka előttök úgy szólván ismeretlen, mert a mohammed vallásúaknak el van tiltva a szeszes italoknak használata, és innét származhatik az, hogy én egész Afrikában részeges embert nem láttam és miután ott az európaiak az arabokkal együtt mulatnak, amazok ezeknek szokásait

a szeszes italokat illetőleg fölvtették és nem isznak se bort se pálinkát, hanem megelegszenek egy pár findzsa fekete kávéval. Bár csak a keresztyén vallás is eltiltotta volna a szeszes italok használatát; mennyivel kevesebb büntett fordulna elő nem csak a népnél, de a műveltebb körökben is, és mennyivel kevesebb börtönre, ítélszékre és bíróra volna szükségünk, nem is volna annyi alkalom a népnek elbutítására és koldusbotra juttatására!

Így elhaladva az útcza végeig, midőn az már néptelenedni látszott, és én csak egyedül maradtam a rosszul világított utczán, a széles utczán át annak másik oldalára mentem, hogy ott vissza a hotelemhez térjek. A mint azonban a házsoron elhaladtam, egy erősen világított ház elé jutottam, melynek homlokára «Theatre française» volt írva. A kíváncsiság, hogy milyen lehet a Théâtre française Tunisban, engem becsalt, és midőn a foyerbe lépve azt láttam, hogy pénztár nincsen és mindenki szabadon lép be, magam is bementem, és jól előre haladván a színpad felé, egy üres székre ültem.

Ez a Théâtre française Tunisban nem egyéb, mint egy «Café chantant», mint a hogyan azokat Párisban nevezik. Föllépett itt egymásután néhány művésznő, a kik különféle chansonetteket elég rosszul énekeltek. Egynek sem volt hangja, és egy sem volt se szép, se fiatal. Úgy látszik, hogy mind az, a mi Párisban, vagy általában Franciaországban már nagyon is elkopott, az Tunisba és Algirba megy, hol még mindig tetszhetik. Mert a tunisi közönség nem igen válogató, megelégszik az a legközönségesebb és legdurvább élezzel és tréfákkal, s el tud mulatni rajtok. Azt leginkább egy buffón lehetett látni, a ki a legaljasabb élezzel és túlszigázott öltözettel mulattatta a közönséget, kurjongatott, párbeszédet folytatott a közönséggel, megszólította a szereplőt, annak különféle csufneveket adván és így tovább.

Minden szereplő a befejezett szereplése után leszállott a színpadról a közönséghez, és tányéron szedte a pénzt a közönségtől. Mindenki, a kinek tetszett, 5—10 centimot dobott a tányérra. Az arabok nem adnak semmit, és ha megszólítják őket, úgy tesznek, mint ha mit sem hallanának.

Én eleintén egy fél frankot dobtam a tányérra, és egyszer az történt, hogy egy énekesnő, a kinek szintén egy fél frankot adtam, rövid idő múlva visszajött és a fél frankot tíz sousra

fölváltva hozta vissza. Én elcsudálkozva a kisasszony szerény igényein, azt mondtam, hogy tartsa meg egészen, mit ő nagyon megköszönve tovább ment. Úgy látszik tehát, hogy a fél frankos díj a nagy ritkaságok közé tartozik, és ha adják, csak azért adják, hogy váltsák föl, mire azután két vagy három soust adnak belőle. De minthogy minden szereplés után újra meg újra jöttek a tányérral, nálam a fél frankosok kifogytak. Én tehát a legközelebbi szépnek, a ki szedegetni jött, egy frankot dobtam a tányérjára, azon kijelentéssel, hogy «changez», de ő kelme nem jött ám vissza többé, és megtartotta egészen a frankot.

Megemlítendő még az is, hogy a szereplő kisasszonyokat virágsokrokkal is szokták megörvendeztetni, melyeket nekik a színpadra hajigálnak, sőt az egyik kisasszonynak, a Mselle Theresenek az udvarlója egy óriási csokrot úgy vágott a fejéhez, hogy csaknem eldőlt. A csokrokat az arabok már készen hozzák a színházba, hol azután az illető szépek udvarlói egy pár sousért megveszik. Mert megjegyzendő, hogy Tunisban ápril végén annyi virág, főleg rózsza van, hogy egy óriási csokor a legszebb rózsákból (Marchal Niel) annyiba kerül, mint nálunk egy rózsza maga.

Ápril 28-dikán vasárnap levén, a Bardót és a Kasr-Saidot látogattam meg, mely Tunis városától kocsival mintegy fél órányira van. Fogadtam tehát kocsit, melynek tulajdonosa szintén arab volt, a ki négy frankért kivitt.

A Bardo több épületből áll, melyek egyébiránt egymással összeköttetésben állanak, télen a bejnek residentiája, valamint kormányzéke is, minél fogva minisztereinek is itt van lakásuk, és itt tartanak üléseket és tanácskoznak.

Keresztül vezettek számtalan szobán, melyek mind igen gazdagon voltak díszítve. Minden szobának fala négyszögű főtött fayence-táblákkal volt kirakva, a plafondra pedig mindegyiknél kitünő szorgalom és mesterség van fordítva; vagy aranyozott és fényesen festett négyszöges táblákkal vannak kirakva (getäfelt) vagy finouira áttört csipkeféle stuccóból állanak, mint az az Alhamrában van, Spanyolországban. Főleg föltűnt a nagy terem, melyben a bej minisztereivel az üléseket tartja. Ez mintegy 400 négyszög méternyi területet foglal el, és számos arczképpel van díszítve. Így Fülöp Lajos igen jól festett életnagyságú képe, I. Napoleonnak szintén életnagy-

ságú képe fiatal korából, III. Napoleonnak, sőt még a mi királyunknak ismert arczképe, midőn mintegy 18 éves korában osztrák tábornoki egyenruhában festetett le. Ott vannak továbbá a különféle bejeknek arczképei, legrégiectől kezdve az újkorig. A régiiek igen rosszúl vannak festve, míg az újabbaknak képei jobb európai művészek művei.

Ez arczkepeken kívül vannak azután nagyobb történelmi képek, így például az, melyen III. Napoleon és felesége találkozása a tunisi bejvel van lefestve, midőn kezét nyújtának egymásnak. Ezután vannak még csataképek is, de nagyon alárendelt művészeti becstiek.

A bútortzat mind európai munka, azon korból való, midőn Európában is politirozott, faragott és hajtogatott bútorok voltak divatban.

Föltűnő volt az, hogy minden szobában voltak órák, és pedig némelyekben 10—12 és pedig sokféle alakban, néha igen finom és drága órák. Vannak ott nagy fali órák, melyek gyönyörűen kifaragott, másfél egész két ölnyi arany tokokban állanak a falon. Többnyire két vagy négy egymással vis-à-vis, a faragvány mögött tükrök, néha rococco, néha renaissance stílusban. Kétséget nem szenved, hogy ez óráknak nagyobb része Párisban és Olaszországban készült, és inkább díszítményül szolgálnak, mintsem az idő meghatározására. Mert mire való lehet egy teremben, legyen az bár még oly nagy, 12—15 óra. A palotában nem egy pár száz, de ezernél több óra lehet. Ha azokat a bej, kinek kedve annyi órában telt, mind járatni akarta, több embert kellett tartani, a kik azokat fölhúzzák, és azok is egész nap el lehettek e kedves mulatsággal foglalva.

A Bardóhoz közel áll a Kasr-Said, a bejnek kejlakása, melyben a nyarat tölti. Ez is különös szépséggel és gazdagon van kiállítva, és egy gyönyörű kert közepén áll, körülvéve egy valóságos narancsfa-erdővel, melyben a narancsfák épen a legszébb virágzásban valának, az ember érzékeit igéző illatot terjesztvén. A virágok mellett a narancsfa sötét lombjai között érett narancsok aranysárga színökkel világlottak ki, része pedig lehullván a földre, egy szolgától fölszedetett. Fölvezettvén a palota felső emeletére, a szobák ablakait mind nyitva találtuk, és a szobákat a narancsvirágok bájos illatával telve, úgy hogy a bej éjjel-nappal a legfinomabb illatot szíja.

Van a kertben két üvegház is, melyet nekem a vezetőm különös meglepédeettséggel mutatott, mintha az valami ritkaság volna, mit az ember másutt nem láthat. Azonban az üvegházak igen kisszerűek, igen primitívek alakjukra nézve, a mi pedig tartalmokat illeti, alig említésre méltók, mert egy pár virágzó *Calla aethiopicá*t és néhány közönséges virágot kivéve, egyebet nem lehetett találni bennök.

Visszahajtatván a hóteleembe, azt beszéltek, hogy az nap, vasárnap lévén, nagy executio volt Tunisban, és pedig hármát a tunisi bej akasztatott föl, kettőt pedig a francia kormány végeztetett ki nyaktilóval; valamennyien azért, mert keresztyéneket gyilkoltak meg. Azt beszéltek, hogy csaknem minden vasárnap fordul elő ily kivégzés Tunisban. A francia kormány kénytelen az ily eseteknél kíméletlenül eljárni, különben semmi keresztyén élete biztos nem volna a muzulman vad fanatismusa miatt és meg kell vallanom, hogy nem egyszer támadt bennem a gondolat, midőn magamat csupa muzulmánokkal körülvéve láttam, hogy ha ez emberekben föltámadna a fanatizmus, és engem láb alól eltennének, senki sem tudná, vajon hová lettem.

Azonban ki kell jelentenem, hogy a hotelek Tunisban ép úgy mint Algirban, általában mindenütt, a hol a francziák uralkodnak, igen kitünők; mindenütt oly rend, oly tisztaság és becsületesség uralkodik, mint a legjobb hotelekben Párisban, vagy Európa akármelyik fővárosában.

Ápril 29-dikén Tunist elhagyván, Constantin felé indultam. Tunishól Constantin felé szintén vasút vezet. A vonatnak, mely Constantin felé vezet, öt óraker kellett volna indulni, de lett fél hatra, míg elindult. A vonat számos állomásokon állott meg, és ámbár elég gyorsan ment, mégis tizenegy óraker érkezett csak Kroubsba. Itt meg kellett hálnom egy nyomorúlt vendégfogadóban, és miután a fő vendégfogadó egészen telve volt vendégekkel, éjfélkor egy fiúval a sötét falun keresztül kellett vándorolnom a vendégfogadónak egy dependencijába, a hol az udvarban egy kis nyomorúlt szobát nyitottak, melyben meg kellett hálnom. Ily alkalommal leginkább megéreztem a magánútazásnak kellemetlenségeit, és éreztem annak szükségét, hogy a revolvert az ágyam mellé a székre tegyem.

Másnap reggel nyolcz óraker a vonat Biskra oáza felé indult, és minthogy szándékom volt Biskrába menni, mely a

Szaharának nagyobb oázai közé tartozik, én e vonattal indultam el Kroubsból. Azonban Cooknak úti kártyái csak Batnáig szólnak, minthogy még tavál a vasút csak Batnáig ment, és a ki innét a Biskra oázába akart utazni, annak kocsit kellett fogadnia, mi igen sok kellemetlenséggel járt. Most azonban a francia kormány egészen Biskraig építtette ki a vasutat, hogy egész odáig a legnagyobb kényelemmel lehet utazni.

A vidék, melyen a vasút keresztül vezet, Tunistól egész Batnáig, gyönyörű és változó. Tunisból kiindulva, mindjárt terjedelmes fősíkra jöttünk, mely köröskörül, mintegy koszorúval, hegyekkel van környezve. Egészen hasonlít a mi alföldünkhöz, pusztá legelő, melyen juhok ökrök, tehenek, tevék és lovak legelnek, míg az arabok elszórva a fősíkon a sátrak alatt laknak; rongyos és piszkos sátrak azok, egészen olyanok, mint nálunk a cigányoké. Gyermekeik is olyanok, mint nálunk a cigányoké, meztelenek, a kocsi után szaladók, itt a vonat mellett szaladnak kéregetni, de miután azt soká nem győzik, hamar elmaradnak, és ha nem kapnak semmit, a vonatot megköpik.

A vidék mindenütt hegyes és szép, a hegyek jó magasak, kétszer, háromszor magasabbak a budai hegyeknél, de mindnyájan alólról a csúcsig sűrű erdővel fődve. Azonban, hogy milyenek a fák, azt távolról megítélni nem lehetett, csak annyit lehetett kivenni, hogy mind lombos fák. Úgy látszik, mint ha a hegyek a síkságból egyszerre emelkednének ki, és sok mérföldre terjedő lánczolatot alkotnak. Némely vidék nagyon is emlékeztet a hegyes vidékre Vácz fölött, Nagy-Maros és Visegrád között, csak hogy a várromok és a Duna hiányzanak.

A mi a növényzetet illeti, az is egészen hasonló a mi növényzetünkhöz, csak hogy más fajok. Így például a fűzfát itt az olajfa helyettesíti, melyet mindenütt látni a réteken és a legelőkön szintén ágas-bogas tövel, mely belől vájott és átylukasztott. Törzse, mint nálunk a fűzfa, vastag végbe megy át, melyből azután számos vékony vessző nő ki, melyeken az olajbogyó terem. Az akáczfát itt az Eucalyptus helyettesíti, mely itt ép oly kedves fának látszik, mint nálunk az akáczfa. Mert a hol emberi lakházra akadunk, például az állomásoknál, az mind környezve van kis Eucalyptus-erdővel, ép úgy, mint nálunk az állomások, vagy a pusztákon a tanyák akáczfákkal.

A mi itt Afrikában a vidéknek más jelleget kölcsönöz, azok azon számos nagy levelű cactusok (*Cactus Opontia*), melyek itt nagyon el vannak terjedve. A pusztákon, a mint a vaspálya megy, egyszerre bukkanunk egy csoport ily cactusra, mely több száz négyszög ölnyi területet foglal el. Egész fákat alkotnak, melyek öt-hat ölnyire emelkednek, és melyeknek töve egészen fás és egy fél egész két harmad lábnyi átmérőjű. Leveleik is nagy terjedelmet nyernek, úgy hogy kerületök két egész négy lábat tesz ki.

Egy másik növény, mely az itteni vidéknek a maga külön jellegét adja, az az *Agave americana*, melyet közönségesen «száz éves Aloë»-nek neveznek, s a mely itt oly bőven fordul elő, hogy a legelők, főleg pedig a partok, tele vannak vele. Itt azonban nem igényel oly magas kort, hogy virágozzék, mert közönségesen már 30 éves korában virágzásnak indul, és alkalmam volt számos elvirágzott és kiszáradt hatalmas kocsányát látni.

A mi pedig az itteni vidéknek a délies és subtropikus jelleget különösen megadja, az a pálma és pedig a Középtengerhez még közelebb azon kicsiny, Európa déli vidékein is előforduló pálma (*Chamærops humilis*), főleg pedig a datolyapálma, mely itt a síkságon még csak elszórva találatik, de az oázokban sűrű erdőket alkot. A mi azonban arra a vidékre nézve igen különös, az, hogy midőn Olaszországban és Tunisban pálmákat találtam, sőt Rómában is, datolyapálmákat számtalan gyümölcsessel, az egész úton, Tunistól Kroubsig, mely nagyobb területet alkot mint Magyarország, egyetlen egy pálmát sem láttam. Úgy látszik tehát, hogy ezen a vidéken ültetni kell a pálmát, és hogy vadon itt nem terem. A többi növényzet hasonló a mienkéhez. Így előfordul itt egy *Genista* faj, mely az egész vidéket ellepi, és aranysárga sűrű virágai-val a vidéket egészen sárgára festi. A többi növények is nagyobbbrészt a mieinkhez hasonlóak. Így találtam számtalan *syngenesiákat* és pedig *hieracium-féléket* és *calendula-féléket* és számos oly virágokat, melyeket kertjeinkben vagy üveg-házainkban tenyésztünk. Így azon kék és fehér csíkos hajnalka (*Ipomæa*), az *Asphodelus* tömérdek nagy mennyiségben, szint-úgy a *Scilla maritima* nagy leveleivel ép úgy ellepi a pusztákat, mint minálunk a *Colchicum autumnale* vagy a *Muscari* és *Ornithogalum*. Így el van lepve az egész vidék, főleg az utak

mellett, *Hyoscyamus niger*rel, melyről csak most tudtam meg először, hogy miért nevezik nigernek (feketének), mert virágja sötét barna, csaknem fekete. Úgy szintén egy nagy fehér *Reseda* és egy bíborvörös *Astragalus*, melyet nálunk szintén kertekben szoktak tenyészteni, azután a *Valeriana celtica* vörös virággal, és főleg az oleander, mely a patakok mentében nagy mennyiségben tenyészik, mint nálunk a fűzfa. Az ember azt gondolná, hogy itt, e délies éghajlatban e növénynek, mely Görögországban oly bőven előfordúl, különösen díszlenie kell. Azonban az ellenkezőt tapasztaltam. A növény csak egy pár alacsony és csupasz vesszőt alkot, melyeknek csak épen a hegyén van egy pár levele, úgy hogy a mi oleander-fáink, melyek a kávéházak előtt állanak, óriások amazokhoz képest.

Még számos más virágot nem ismerhettem meg a vonat sebes haladása miatt, mert alig hogy láttam, már el is tűntek. A mimozák közül egy-két apróbb fát láttam, melyek azon fajok sorába tartoznak, melyek minálunk *Acacia vera* név alatt tartatnak az üvegházakban, és szép finom, háromszor összetett leveleikkel föltűnők.

A közönséges növényekhez, melyek minálunk is bőven előfordulnak, a *Carduus acanthoides*, és még több *carduus*-félék, tartoznak ide; több mályva-félék; azután egy *Pinus*-faj, mely a mi *Juniperus*unkat helyettesíti.

Szintúgy lehetett helyenként az egész úton terjedelmes szőlő-ültetvényeket látni, és a mi gabnaneműinket, rozsot, búzát, árpát, zabot, de annyira elsatnyúlt állapotban, hogy alig emelkedett két lábnyira a sovány vörös agyagból álló földből, ámbár láttam oly földet is, mely egy méternyi vastag fekete humusból állott és parlagon hevert.

NENDTVICH KÁROLY.

A SELYEM RUHA.

Deszély.

A Tulipán-útczától már nincs messze a város vége. De azért nem utolsó útcza. Söt két aggastyán lakosa — mikor összekerül — nem győz eléggé csodálkozni azon, hogy mi lett az ő útczájokból. Ők még jól emlékeznek reá, hogy mikor sühederek voltak, nem nézte ezt útczának senki, mert egy jó puska-lövessel beljebb esett a főváros széle. Itt az egyik végén csak egy rozszant korcsma állt, hol a faluról bejáró szekeresek álltak meg egy pohár borra; magából a városból csak holmi szemétnép járt oda, mely nappal különösen kerüli a rendőrök szemét; a másik végén jókora «fás kert» feküdt, de nem olyan fákkal ám, melyek tavaszoként meglombosodnak és kivirítanak, hanem ölekbe vágott tűzi fákkal, melyek télen virítnak lánggal kályhában, kandallóban. Közben pedig alacsony, rozszant deszka-kerítések mögött kertészek természetek zöldséget, virágot. Tavaszoként az egyikből hordták be belvárosi virágboltokba a legszebb tulipánokat, s később, mikor ez a hely is útcza lett, ettől a kert hírétől kapta a nevét. Ma bezzeg máskép van. Hat év óta még a közepe is koczkákkal van kikövezve s két oldalán egymást érik a házak. Igaz, hogy nagyobbára csak földszintesek, de elég csinosak s közülök emeletes is kimagaslik vagy öt; belső sarkára pedig egy meggazdagodott vendéglős pláne két-emeletest építtetett, a hol a közeli gyárak hivatalnokai laknak, söt egy orvos és egy ügyvéd is.

Múlt nyáron — egy szombati nap délelőttjén — ennek az útczának valamennyi szegényebb öreg asszonya, sühedere, gyermekze és cselédje e nagy ház előtt ácsorgott, fogyó-növő, hol

ritkább, hol sűrűbb csoportban. Nem az architektúrát bámúlták — ez akkor sem érdekelte őket, mikor a ház még új volt — hanem a földszinten levő kiskereskedés, magyarán mondva szatócs-bolt újdonság új czímerét bámúlták.

Flóra istenasszonyt ábrázolta ez, a mint fátyolruhában lebeg a légben s a rózsákat két kézzel szórja kosarából. Az istenasszony arca épen olyan piros, mint a rózsák, a levegő pedig olyan kék, mint a kékítő. De hát talán épen ezért az útcza népének nagyon tetszett. És tetszett magának a bolt tulajdonosának is, Flóra Jánosnak, a ki komoly ember létere, leskelődve hallgatta a nyitott üveg ajtó mellől a megjegyzéseket.

— Az Isten akár hová tegye ezt az embert! — jegyzé meg egy vidám, összetöpörödött anyóka, — de ki is tud mindent találni. Magát is Flórának hívják, meg a czímere is Flóra.

A bolt gazdája nem csodálkozott azon, hogy az ő czímerképe mindenkit megállít az útczán. Hat évvel ezelőtt támadt eszméje, vágya, terve volt e képen színekben megtestesítve. Tegnap, mikor haza szállíták, de nem lehetett még kifüggeszteni, mert hát az a nap épen péntek volt, minden órában kiszaladt a raktárszínbe, hogy újra megnézze.

A felesége, ki hol a szobában, hol a konyhában és boltban szorgalmatoskodott, nem is állhatta meg, hogy jóízűen el ne nevesse magát s föl ne szólaljon:

— Ugyan János, még bizony bele szeretsz abba a Flórába. Az szebb is énnálam.

— Elég szép vagy te énnékem, Magdus, — felelt rá komolyan a gazda, — de hát téged csak nem tehetlek ki czímernek.

— Bizony hallod, én ugyan szégyenleném is ám magamat olyan kevés ruhában.

Erre már Flóra János nem felelt semmit. Attól tartott, hogy eszmetársulás útján könnyen szóba kerülhetne az a másféle ruha is, mely selyemből lett volna, ha egyáltalában létezett volna.

De erről a ruháról, mely már álló esztendeje forog kérdésben, Flóra János most teljességgel nem akart beszélni, mivel hogy a Flóra képe elvitte minden fölösleges pénzét. Mert hát első az üzlet becsülete — szokta mondani, — s csak azután következik, ha ugyan következhetik, a háznép saját luxusa.

Másnap nagyon meg volt elégedve a hatással. Fején a bojtos házi sipkával, jól kipödört bajuszszal, a hosszú szárú tajték-

pipából nagy füstöket eregetve, lépett ki minden második órában az utcára, hogy megnézze Flórát, hol közléről, hol az utca közepéről, hol pedig a szemközti ház kapujából: vajon honnan szebb? Úgy találta, hogy mindenünnen «jól fest», s nagyon örült, midőn a szárnyra kapott hírre, úgy dél felé, maga a másik sarkon álló földszintes ház tulajdonosa is: Batusáné, e piros arcú, kövéres termetű, úrias öltözékű asszonyság sem sajnálta a fáradságot, hogy utcájok új nevezetességét megsejmelje.

— Csakugyan mutat! — jegyezte meg műértő komolysággal az asszony.

— Mutathat is, tisztelt asszonyság! — volt rá a felelet. — Huszonöt egész forintomba került.

— Megéri. Csak aztán a kávé és cukor ezentúl is jó legyen.

— Meg lesz elégedve asszonyságod, arról biztosíthatom.

Ez a felelet a lelkiismeret nyugodt hangján volt mondva s az asszonyság nem is kétkedett benne, mert Flóra János vigyázott a becsületre, fontra, rőfre, s a mit adott, az nem volt rossz, meg olcsóbban is adta valamivel, mint a környék többi szatócsa, a kik e miatt fenekedtek is rá pogányúl.

Közülök egy szintén elment megnézni mindjárt az első napon a címert. S elnevette magát.

— Mit nevet, tisztelt kollega? — kérdé a boltajtóban álló széles vállú gazda.

— Úgy találom, tisztelt kollega, hogy ez a címer a hatvani utczába is beillenék, valamelyik nagyobb kereskedés elé.

— Oda is igyekszik ez, Isten segedelmével! — jegyezte meg rá büszkén Flóra János.

— Isten segítse! De én már csak megmaradok a régi módinál. Télen az ajtó fölé kikötök három-négy darabka tűzi fát, nyáron meg kiteszek egy kosárka gyümölcsöt. Szatócsnak nem kell egyéb címer. Erre is oda találnak.

— Na hát az Isten áldja meg, kollega! Sok benn a dolog! — kiáltá haragosan, katonásan Flóra János, mert szeretett kitérni az irigység elől s befordult a boltba.

Katonásan kiáltott, mert hisz volt ő katona is már, a mi mindjárt meglátszott a magatartásán és a beszédén. Szegény szülei valaha néhány évig iskolába járatták, de — mi tülés tagadás! — tanulni nem valami nagyon szeretett. Oda adták

aztán boltos inasnak s ebben a minőségében jobban is érezte magát. Hamar megtanult sűrögni-forogni a boltban, az üzleten kívül is gyorsan végezte, a mit rábíztak, évről-évre több életrevalóságra tett szert, rendes és pontos lett s mikor felnőtt és besorozták katonának, principálisa (egy kisvárosi boltos) azt mondta az ismerőseinek: «akár csak a jobb kezemet vágták volna le!» Flóra János pedig a katonasorban sem maradt az utolsó ember, mert a harmadik esztendőben már fölvitte az őrmesterségig, s századosa biztatta, hogy csak tanuljon, maradjon, lehet belőle még hadnagy is. De hát neki más járt az eszében. Katonaság czifra nyomorúság, polgáriság édes szabadság! Tavalý látott ő Triesztben virágbolt előtt egy Flóra-képet, mely megállította. Már csak megnézi a druszáját! — gondolta. Nézte és elmélázott. Elképzelte, hogy milyen derék volna egy ilyen kép messze, Magyarországon, egy csinos útcza valamelyik üzletkéjéhez. Az lenne oda írva: «Flóra János kiskereskedése Flóra isten-asszonyhoz». A boltban volna minden, a mi szegényebb embernek való s fonttal és röffel mérik; a bolt mögött egy pár tiszta szoba, abban egy takaros feleség, meg egy-két virgoncz gyerek.

Álom, melyről maga sem hitte, hogy nemsokára beteljesül.

Szerencse fia volt. Mikor huszonhat éves korában teljes becsülettel haza került: rögtön rámosolyodott a sors, elébb egy írott végrendelet, utóbb egy fiatal leány képében. A végrendeletet anyai nagybátyja (gyertyamártó-mester) csinálta, a ki neki is hagyott kerek ezerötszáz forintot, mivelhogy katonakorában atyafiságosan megemlékezett róla s minden új állomáshelyéről írt neki jó hosszú levelet, nem sajnálva megírni, hogy itt is, ott is mi szépet látott és mi rosszat evett. Ez a szép pénz most, hogy haza került s a jó nagybátya pedig végkép elköltözött, épen kapóra jött. Valamibe kellett kezdeni. Fölment a fővárosba körülnézni s rátalált a Tulipán-útczára, a hol ép akkor bukott meg egy öreg, iszákos szatócs, a mit teljességgel nem sajnált az útcza népe, mert a mit adott, rossz is volt, drága is volt, hitelben pedig épen nem adott. Ilyen előd után Flóra Jánosnak nem volt nehéz fölkapni a környék véleményében, mert ő meg jót is adott, olcsóbban is adta, meg hitelben is adott nem csak úri, hanem szegényebb embereknek is. Szív-ből is mondták neki, a hol megfordult: «Isten hozta!»

Már jól be volt rendezve a kiskereskedés, a kilincs sűrűn került egyik vevő kezéből a másikéba, mikor Flóra János estén-

kint arra gondolt, hogy még sem megy a dolog valami jól. Nappal elég a dolga, de mit csináljon este? Kávéház, korcsma nem volt öröme, az olvasgatásba is beleunt, ebéd-vacsora nem valami vidáman folyt így egyedül, a kis borzas boltosinással is megunt már évdni, szóval érezte a hiányt, hogy feleség kellene.

Szerencsére találkozott az is.

Egy városligeti népünnepen véletlenül valamelyik nagyobb csónakba került egy koros asszonynyal és egy fiatal leánynyal. Egyszerűen volt ez a fiatal leány öltözve, de az arcza nemcsak a napfénytől ragyogott, hanem a vídámságtól és kellemtől is. Úgy tudott örülni a csónak ringásának s oly szépen beszélt az anyjával! Bogár szeme, fekete haja, egészséges kerek arcza és fürgé modora volt. Mintha csak a jó szerencse Flóra Jánosnak rendelte volna feleségül. Meg is ismerkedett vele s haza kísérte. Szegény, városi öreg írnok harmadik leánya volt — szebb a többinél — nem kellett sok teketória, két hónap múlva már megtartották a víg lakodalmat. A költséget Flóra János viselte, a ki ember volt a talpán s már az ismeretség harmadik napján kijelenté:

— Én nem pénzt keresek itt, hanem jó lelket, munkás kezet, csinos arcot, ha ez megvan, akkor majd megkeressük mi a pénzt együtt a boltban!

Ötödik éve már, hogy keresik és ha lassan gyűl is, de mégis csak gyűl. S ma már úgy van minden, a hogy Triesztben az útczán álmolta: a bolt jól berendezve s van benne minden; a bolt mögött két világos, csinos szoba, abban takaros, munkás feleség és két egészséges gyermek, egyik fiú, másik leány; a konyhában szorgalmas cseléd, ki segít az asszonynak, midőn ez meg a férjének segít, mikor a férj lót-fut, hogy holmit nagyobb mennyiségben szerezhessen be, mert így olcsóbban kapja s olcsóbban is adhatja. S ezen fordul meg a szerencse.

— Csak sokat ér a jó asszony! — szokta mondani Flóra János, mikor a feleségéről beszél. Jó asszony is valóban, ki szereti, gonddal ápolja gyermekeit, becsüli a férjét, segít neki mindenben, néha okos tanácsal is, nem veszekszik, nem követel s mikor születésnapján ajándékot kap a férjétől — hol fűlönfüggőt, hol ezüst gyertyatartót, hol olajnyomatú képet a falra — úgy örül, mint a gyermek.

— Gondolom, Magda! — mondá ilyenkor Flóra János

szeretettel megsimítva a gondosan lefésült szép fekete haját — nem is igen hiányzik semmi?

Négy éven át mindig azt felelte rá az asszonyka :

— Ugyan kérek, mi hiányoznék?

De a tavalyi születésnapon, mikor egy diszes czukortartó került az asztalra, nem felelt rá semmit. Csak gondolt valamit.

Érezte, hogy hiányzik valamije. Legelőször a veterán-egylet báljában jutott ennek a tudatára. Jó kedvvel indult oda, csinosan szabott, világos kék, szörkelméjű ruhában, melyben a férje, ki begombolt attilában karon fogva jelent meg vele, különösen szépnek találta. De maga az asszonyka egy óra múlva már épen nem tartotta szépnek a maga ruháját, melynek tegnap még ugyancsak örült. Hisz otthon, az ágyon kiterítve, egymagában, elég szép is volt az; de egész másnak látszott itt a bálban, hol selyem ruha suhog még olyakon is, a kikről igazán bajos elgondolni, hogyan jutnak hozzá. *A vig honvéd* kis-koresma tulajdonosának széles termetű hitestársa pláne fűszín-zöld atlaszruhában pompázott s Flóra Jánosnénak úgy tetszett, hogy mikor ez az asszony ránézett és köszönté, a ruhájára pillantva, elbiggyesztette volna a száját.

Rögtön elvesztette a jó kedvét, s mikor a férje, egy órai különlet után, hozzá ment és kérdezte :

— Hogy mulatsz, Magda? — az asszonyka elfeledkezve magáról, kereken kimondta :

— Sehogy! Úgy mint a tyúk a pávák közt. Én vagyok itt az utolsó!

Flóra János elképedt ezen a hasonlításon s mikor egyes czélatokból sejteni kezdte, hogy mi az asszonyka bibéje, azt mondta katonásan :

— Mondhatom, hogy nekem az első vagy! Sokkal jobban szeretem, hogy te belől ragyogsz és nem kívül. S az a fő, a mit én szeretek!

Hogy dicsérte aztán nagybőjt elején a plébánia arany-szájú káplánját, midőn ez hatalmas beszédet tartott a hivalkodók ellen, kik módjokon felül cifrálkoznak, míg a lelkiismertők csupa-merő rongy.

— Hallottad, Magdus? Az beszélt csak jól!

Magdus hallotta és nem mondhatta, hogy rosszul beszélt. De azt teljességgel nem értette, hogy miféle nagy bűn rejlenék egy szép selyem ruhában? Csittitgatta azonban a kívánságát,

mely föl-fölébredt benne, de aztán megint csak elaludt. Az első szép tavaszi vasárnap reggelén azonban különös látvány riasztá föl benne az alvó kívánságot.

Mit kellett látnia?

Látta a saját házmesterök feleségét szürke selyem ruhában menni a templomba.

Hát már ennek is van?

S neki még nincs!

Nem is állhatta meg, hogy szóba ne hozza az ebédnél.

— No lelkem, — felelte nyugodtan a férj, — ha te ezt írgyiled, akkor bizony nem tudod, hogy mit írgyelsz. Hisz az a másodemeleten lakó ügyvédné ócska ruhája. Pár forintért dobhatta oda neki.

— Mindegy! Mégis csak selyem ruha!

— Ilyet akár holnap reggel vehetek neked a zsidvásáron.

— De én meg nem veszem föl. Kiégne a szemem, ha az útczán rám nézne egy asszony; azt hinném, hogy bizonyosan az övé volt. No de az meg tőled igen szép dolog, János, hogy egy sorba téssz a házmesternével. Pedig ha akarnád, telnék tetőled új ruhára is.

— Újra most nincs pénzem. S nem is jött el még annak az ideje!

— Szeretném tudni, miért nem jött volna el?

— Mert a boltból is hiányzik még egy és más, a mit be kell szerezni. Ez az első. S ne félj, ha Isten éltet, lesz még neked négy selyem ruhád is.

— Mikor majd nem örülök már neki. Szarvas-pecsenye, ha kihullt a fogam.

— Kérlek, Magdus, ne haragíts!

Nem is haragította, hanem oda ment a széles pamlaghoz, hol a két kis gyerek nevetve öltöztette a nagy babát selyem ruhába. Még annak is van!

Koronként fölmerült köztök a selyem ruha árnyéka, s Flóra János meg is puhult már annyira, hogy egy nap, midőn nagyon a kedve szerint ebédelt, könnyelműen azt szalasztá ki száján:

— Sohase búsulj, Magdus! A jövő farsangon már te is selyem ruhában tánczolsz a veterán-bálban.

Az asszony hitte is, meg nem is.

— Akkorára nehezen jó el még annak az ideje!

Mindig is fordúlt elő valami akadály. Egyszer egy nagy hordó szerémi ó szilvapálínkához lehetett igen olcsón jutni s ezt a kedvező alkalmat csak nem volt szabad elszalasztani; majd a kis fiú lett beteg s az orvos és gyógyszer sokba került; majd meg a katona-kora óta tervezett Flóra-képet kellett már egyszer megfestetni, mivel most akadt piktor, a ki huszonöt forintért elkészíti, míg a többiek legalább is harminczat kértek; szóval a nagy fekete tárcza egyik külön rejtekébe gyűjtött pénztenyeresen elvitte az ördög. Pedig az volt a selyem ruha takarékpénztára.

A jó Magda pedig ezalatt sehogysem tudta belátni, hogy miért ne telhetnék arra az egyre is, a mit ő szeretne, mikor oly jól megy az üzlet. Sok furcsát össze-vissza gondolt. Egy nap meg nagyon keserűt gondolt: talán már nem is szeret, megunt! Másnap tovább fűzte e kába aggodalmat s megtoldta a gyanúsítással: no ha nem szeret, akkor bizonyosan mást szeret. Harmadnap fűdni kezdte a gyanú: vajon hát kit szerethet?

Az egész környéken nem volt senki, a kit gyanúba vehetett volna. Talán csak nem Batusáné? Elnevette magát. De hát miért nevet? Az, hogy egy pár évvel idősebb lehet Flóra Jánosnál, nem tesz semmit, azért még nem vén az az asszony. Aztán csinosan öltözködik, van rá pénze; divatosan fésüldöklik, van rá ideje; sőt van saját háza is, (boldogult férje, a pallér hagyta rá); gyermeke meg nincs, az arca pedig majdnem olyan piros, mint odakünn a Flóráé. S az egyszer bizonyos, hogy mikor Flóra János esténként sétálgat a kövezeten, rendszeren meg-megáll az özvegy ablaka alatt s néha fél óráig is elbeszélgetnek. Vajon miről beszélhetnek, miben törhetik a fejüket?

Egy nap meg is kérdezte a férjét:

— János! Vajon mi dolgod van azzal a Batusánéval, hogy oly sokat diskurálgatsz vele?

— Dolgom nincs semmi! De ő, tudod, rendszeren az ablakon szokott kinézni, unja magát, nincs senkije. Ha arra megyek, megszólít. Csak nem lehetek olyan goromba, hogy meg ne álljak. Kereskedőnek udvariasnak kell lenni a vevői iránt, s ez az egy asszony maga annyi kávé, cukrot vitet, mint a fél útcza.

Az asszony nem faggatta tovább, de harmadnap este felé egészen oda lett, midőn ép akkor pillantott ki a boltajtón, mikor Batusáné ép egy virágszálat nyújtja le az ablakból, az ő drága férje ura pedig meghajtotta magát s a gomblyukba tűzte.

— Hát ez mi? — kérde Magda a hazatérőtől, a virágra mutatva.

— Szegfű.

— Azt látom. De hol vetted?

— Batusáné adta. Ott volt egy csomó az ablakában. Én mondtam, hogy szeretem a szagát, s ő ide adott belőle egyet.

— No hallod, illik is az egy két gyermekes apának, hogy virágokat fogad el holmi kaczer özvegy asszonytól?

S könny csillant föl fényes fekete szemében.

Este ölbe tett kézzel mélázott az udvaron. Arra gondolt, hogy férje még csak egy csókkal sem engesztelte meg. Arra gondolt, hogy ki tudja, mi történhetik? Ez az ember annyira benne van már a pénzgyűjtés vágyában, annyira szeretne mielőbb «megtollasodni», (így szokta mondani), s benn a városban nyitni nagyobb kereskedést, hogy már nincs türelme a rendes úton sokáig várni. Azzal a vagyonos asszonynyal hamarább elérhetné a célját. S erre a gondolatra zokogni kezdett.

Az ebédnél is szomorú volt.

— Mi bajod? — kérde a férje.

— Semmi. Nem nevetget mindig az ember.

Majd nevetnél, gondolta magában Flóra János, ha tudnád, hol jártam ma reggel. Egyéb dolga közben ugyanis benézett egy váczi-útczai divatkereskedésbe s megkérdezte, mi az ára egy ruhára való szép selyem kelmének? Azt mondták: száz, százhusz forint. Az sok, szörnyen sok, ő csak a felét gondolta. Megmagyarázták neki, hogy nem sok, mert Olaszországban a selyembogarak közt járvány pusztít! Hogy ennek is épen most kellett kiütni! Flóra János csóváltatta a fejét. De végre is megtette már az első lépést, s a tárczában is volt vagy hatvan forint félre téve e célra. De ezt Magdának a világért sem árulta volna el. Hisz meg akarta lepni a születése napján s az még csak e hó végén lesz!

Nemes elhatározását másnap reggel megkönnyíté valami. Reggelenként a boltban át szokott olvasni egy kisebb hirlapot, melyből több példányt tartott, mivelhogy vették. Rendesen megnézte a hirdetések is. Most, a mint köztök egyet megpillantott, hirtelen fölkel a helyéről.

— Ez kell épen nekem! No most már pusztulhatnak tőlem a selyembogarak!

A Deák-útczából egy czég végeladást hirdetett. Az volt

nagy betűkkel oda nyomva: «Csak három napig!» Lejebb pedig még nagyobb betűkkel: «A legpompásabb selyem kelmék fele áron!»

Hirtelen zsebébe dugta a hirlapot s bekiáltott:

— Magduskám, lelkem! Jőjj s légy a boltban vagy pár óráig. Nekem be kell menni a városba, mert a fűszerek fogytán vannak. Sietni fogok vissza, hogy fölváltsalak.

Nagyon sietett. De bármint sietett is — Magda látta, mert utána nézett — hogy megint csak megállt a Batusáné ablaka alatt. Ez az asszony mindig ott mosolygott, mintha a saját ablakának transparentje lenne! No de legalább most csak pár rövid szót váltottak s azzal Flóra János sietett tovább.

Jó, hogy a szerencsétlen asszony nem hallotta ezt a pár szót: «Nagy kérésem van asszonyságodhoz; titok, melynek kettőnk közt kell maradnia; kivált a feleségemnek nem szabad azt még csak sejtienie sem!»

Délre járt az idő, midőn Flóra János haza került, kifáradtan, de jókedvűleg. Enyelegni kezdett az asszonynyal, de nem bírta fölvidítani.

— Ejnye, be szomorú vagy, Magda!

— Te pedig, be vig vagy!

— Vig vagyok, mert teher esett le a lelkemről. Most már nem nyomja. Régi tartozást róttam le.

— Arról én nem is tudtam! De jó is talán, hogy az asszonyok nem tudják a férjeik minden dolgát. Furesára buk-kannának!

Flóra János egyenes ember volt, ki nem szerette az efféle czélzásokat. De még a háborúskodást sem, csak könyvben. Elővette *A keresztes háborúk történetét*, s azt olvasgatta a boltban, midőn nem zavarta vevő; de olvasás közben is arra gondolt néha: meg kell adni, hogy nagyon szép szín; hollőzöld, de mikor a világosságra esik, sok színt játszik; hogy fog örülni ez a bolondos asszony neki!

Másnap Flóra János megint bement a városba. Ej be sok dolga akad most egyre-másra oda benn, — gondolta az asszony. Most csakugyan a fűszerekért járt, melyeket egyenest kapott Triesztből. A boltban Magda végezte a dolgot. Ép a Batusáné szakácsnője (eleven, nyelves cseléd) jött valamiért, s az asszonyban, mihelyt megpillantá, föltámadt a vágy: milyen jó alkalom volna ezt most kivallatni! Eleintén maga is elrös-

tellé ezt a csúf szándékát, de ez a röstelkedés csak gyöngö ködként ereszkedett rá s azonnal szél módjára fútt szét a kételkedés.

— No Julcsa! — mondta a cselédnek, — maga annyit vesz tőlünk, hogy illenék is már megkínálni valamivel. Szereti-e az édes rozsólist?

— Jobb szeretném biz én a férjemet, ha volna, — kapott a szakácsné a bizalmas hangon; — de hát az nincs s így szeretnem kell egy kicsit a rozsólist is. Az is csak édes! Köszönöm.

— No még egy pohárkával!

— Miért ne, ha szívesen adják.

Magda furfangosan gondolt rá: most már meg lesz oldva a nyelve.

— Hát mit csinál a maga jó asszonya? Derék asszony, csinos asszony, jómódú asszony. Kár, hogy így magában kell élnie. Pedig tudom, ha akarná, tíz kéréje is akadna.

— Kérték is azt már sokan, kérem. De hát mind a háza-ért, s az én asszonyom azt szokta mondani: majd bizony, miért szegényedjem én el másodmagammal, mikor egymagam holtig gond nélkül élhetek. Igaza van! Rossz most a férfi mind!

— Azt már ne mondja, Julcsa! Az enyém sem rossz.

— Kivétel, ritka kivétel! Annál jobbat már álmodni sem lehet.

— Nem jár sehová, csak a dolga után lát. Legfőlebb, ha néha a maga asszonyát látogatja meg, megkérdeni: mire lesz szüksége? Oda is csak e végett jár.

— Nem jár biz az mi hozzánk sem! — felelte a szakácsné. — Két esztendeje szolgálom az asszonyomat, de Flóra urat sohasem láttam még az ő szobájában, csak épen tegnap déltájban. Akkor is alig hogy leült. Átadta ajándékát, kezét csókolt és ment.

— Miféle ajándékot?

— Olyan gyönyörűséges selyem kelmét, a minőt én nem láttam még soha. Nekem adta ide az asszony, hogy tegyem a fekete szekrény alsó fiókjába. Jól megnéztem. Ép rá esett a napfény s úgy játszott, mint a szívárvány. Abból lesz csak szép ruha.

Magda asszonynyal forgott a világ. Selyem ruhát másnak, neki meg nem! Jól van! Ezzel akarja elcsábítani azt a kaczér

asszonyt! Van szíve megválni jó feleségétől, két szép gyermekétől! De majd talpra állok én is!

És a nem rég oly szendén turbékoló galamb olyan lett, mint a prédára leső kánya.

Leste, mikor jön már az az ember haza! Minden ötödik perczen kinézett a boltajtón. De csak nem jött. Végre jött! Nyájasan lépett a boltba.

— Úgy-e, vártál is már, kedvesem?

— Hogyne vártalak volna, kedvesem! Hisz egy idő óta épen olyan vagy, a kit szívszakadva várhat a felesége. Menj, hitszegő!

Flóra János bámulva nézett rá.

— Megbolondúltál?

— Ellenkezőleg, eszemre tértem. Most már átlátok a szitán. Menj, meg ne merj érinteni!

— Asszony! Téged kicseréltek.

— Te akarsz engem kicserélni. Most már tudom.

— Ugyan kivel, ha szabad kérdenem?

— Azzal, a kinek selyem ruhát vészs.

Flóra János nagyot nevetett s aztán át akarta karolni haragos asszonykáját, hogy képen csókolja. De ez még dühösebbé tette az asszonyt és mikor a férj oda hajolt feléje, a harag láza furiává tette, és bizony nem csók csattant el ott e pillanatban, hanem a Flóra János tisztos arcza csattant az asszony hirtelen kezétől.

Valóságos villámcsapás volt. A katonaviselt, önérzetes ember azon állító helyében csaknem megmerevült. Az asszony is megijedt attól, a mit tett. Két kezébe rejté arczát, hogy ne lássa a megalázott férj szemének tüzet vagy rá emelt kezét.

E válságos pillanatban a szomszéd szobából a két játszó gyermek kaczagása hangzott be. Mintha e kaczajnak színe is lett volna, mint a szivárványnak vihar után. Flóra Jánosnak eszébe jutott, hogy ő boldog apa is, nem csupán megbántott férj.

Ennyit mondott csak:

— Összetörhetnék s talán meg is érdemelnéd, te, magadról megfélelkezett feleség! De mert a két gyermekem anyja vagy, nem teszem rád a kezemet. Asszony vagy, hosszú a hajad, rövid az eszed. Menj a szobádba!

Magda bocsánatot kérve, zokogva távozott. Úgy érezte,

hogy mennyivel jobb lett volna, ha férje visszaüti rögtön s ezzel kiegyenlíti a nehéz számadást. Most annak egész súlya az ő lelkén van, s nyomja annyira, hogy se enni, se aludni nem tud tőle. Napjában tízszer is kéri a férjét: bocsásson meg neki. De az nem felel rá, vagy csak ennyit felel:

— Nem tehetek róla, te voltál az, a ki egy csapással agyonütötted az én igaz szeretetemet!

Így folyt el két szomorú hét. Se szót, se csókot nem váltottak. Még a születésnap estéjén sem, mely pedig máskor olyan vidám este volt. Most annál szomorúbb. «Jó éjtszakát» kívántak egymásnak röviden s azzal lefeküdtek. Flóra János, mielőtt elaludt volna, nem valami rettenetes haraggal szívében, elgondolta, hogy vajon — jól megfontolva a dolgot — abból a szégyenletes csattanásból nem érdemelt-e meg valamit azért a tagadhatatlan fukarságért, hogy mindenkép csak fele áron akart selyem ruhát venni az ő derék kis feleségének, a ki bizony újdonság új friss kelmét teljes áron is megérdemelt volna! Az álom aztán folytatása lett e szorongató gondolatnak. Egészen bele izzadt, midőn látta a feleségét holló-zöld selyemben, de a szövet hirtelen csak töréseket, fekete lyukakat kapott, mivelhogy ócska, állott portéka volt, s most már azzal kellett megvígasztalni az elszomorodott asszonyt, hogy rögtön futott venni neki újat, jót és drágát. Fősvény kétszer költ! És az asszony is — csodálatos, de igaz — arról álmodott, hogy suhogó selyem ruha volt rajta, melyben büszkén mutogatja magát először is a férjének, aztán a gyermekeinek, sőt — mivel ép ünnepnap van — még az útca népének is. Férjével megy sétálni s este a népszínházba — hadd lássák, hogy van. De az álom hamis tündére egyet fordít a káprázaton, nagyot szökik az idő folyamán, itt a veteránok bálja: Magda készül, előveszi a selyem ruhát, de oh szomorúság! mit kell látnia: alig volt még rajta tízszer s a ránczok szélein már is hogy kopik, töredezik, ma-holnap csupa rongy lesz! Az nem jut az eszébe sem, hogy talán ócska, állott portéka volt, szentül hiszi, hogy Istennek méltó büntetése, a miért azt a csúf cselekedetet elkövette.

Így álmodják meg a jövőt, de a mint fölébrednek, szinte jól esik nekik, hogy csak álom volt. De biz a való sem vidámabb. Megint csak röviden kívánnak egymásnak, a tisztesség okáért, «jó reggelt». Pedig nincs jó reggelök, kivált az asszonynak; fölkel, oltózteti a gyermekeket, de a férjét emlékeztetni

sem meri, hogy születése napja van. Flóra János pedig úgy tesz, mintha nem tudná. Szó nélkül megreggeliz, aztán széttekint a boltban, s a cselédet, a ki már jártas a bolti dologban is, hívja oda, mondván :

— Legyen itt, a míg visszajövök, csak pár percz !

S néhány percz múlva vissza is tér, kezében vastag papírba burkolt nagy csomaggal. Megy egyenest a belső szobába, ahol Magda szomorkodik, egyik gyerekekkel az ölében, s csaknem fölriad, midőn férje leteszi a nagy csomagot az asztalra, szárazon mondván :

— Itt a selyem ruha ! Harmadfel hete vettem s oda adtam a pallérnénak, hogy tegye el születésed napjáig. Ma akartalak vele meglepni. Ez volt az én titkom azzal az asszonynyal !

Magda leborúlt, sírt, de igen boldog volt. Nem a selyem ruhának örült, hanem annak, hogy férje — az áldott jó ember — megbocsátott neki. Megragadta és hirtelen össze-vissza csókolta a kezét. Aztán fölkel, átkarolta a nyakát s ráhajolt arcának egyik felére, melyen könnyek árjával szerette volna átvezetni a felejtés vizét. Majd lehajtá fejét s követelőleg kérte :

— János ! itt az arczom. Ha még szeretsz egy kicsit, üss mindjárt rá egy jó nagyot.

— Húnyd be hát a szemedet ! — kiáltott rá komolyan.

És mikor az asszony behúnyta, Flóra János oda hajolt az arczához, melegen megsókolta és szelíd feddéssel mondá :

— Látod, te bolond asszony !

VADNAI KÁROLY.

SZERETET.

Nincs az igaz szeretetnél
Kincs e földön becsesebb ;
Nincs hatalmasb gyógyszer ennél,
Bármily égető a seb.

Égben volt a származása,
Üdvösséget rejteget ;
Érted mély titkú varázsa
Földre csalja az eget.

És ha rád zudúl az élet
S nincs egy mentő deszka-szál :
A hullámok közül véled
Mosolyogva mennybe száll.

LÉVAY JÓZSEF.

A BÍRÓ.

Ezer négyszáz háromban, május hó elsején,
Fülöp és Jakab szentek nevének ünnepén,
A nagy s hatalmas Gottlob, hívebb czímén : a vad,
Schnepfenthal büszke grófja, az első százsz lovag,
Hillburghauseni báró és Schlottemsdorf ura,
Ki Elbenaunak nagyja, sőt örgróf is vala ;
Kinek címerkönyvében a kettős vert paizs
A fölnégyelt Gommert s Rhunt hurczolja még ma is ;

Egy gögös, vad családból a végső, büszke ág,
 Ki hétszám járhatott, míg bejárta birtokát:
 Bár majdnem száz éves volt s a zápor is szakadt —
 Az nap még végignézte az akasztásokat,
 Vacsorált s hogy utána imához térdele
 — Szájában a szent ostya, kulcsolva két keze —
 Az Elba mellett, Rhunban, szörnyet halt.

Kitűzék

A nagy fekete zászlót s fölélédt a vidék.
 Mert zord idő járt akkor, polgárharcz, fergeteg,
 Venczel a városokkal csakúgy kereskedett,
 Száműzték irgalmatlan a régi szent jogot
 S helyette széltiben az ököl uralkodott.
 A ravatalon fekvő, majdnem száz éves agg,
 Ki gyászlepellel fődve, holtan is szörny maradt:
 Élteben bős, kegyetlen, vérszomjas, kapzsi volt,
 Adók czimén a néptől minden pénzt elrabolt,
 S ha nem fizettek, hajrá! mentek a zsoldosok
 És lándzsák hajtották be, mit parancs nem tudott;
 Adót vetett szüretre, malmokra, vadra is,
 Adót az aratásra, a halászatra is,
 Adót kellett fizetni jóformán mindenért,
 Még a szent búcsukért is, — ha pénz nem folyt be: vért.
 Mert ekkor az öreg gróf boszút állt szörnyükép',
 Fölvette vasruháját, álarczát, keztyűjét,
 Vad poroszló hadával jött, mint a rémület
 S egy intésére minden bitófa megtelett.
 A hűbéresek sorsa láncz volt, vagy bot s kötél,
 Szégyenpad, kényszerzubbony a gyengébbik nemé,
 Míg a belpoklos, éhes, nyomorúlt öregek
 Szabadon koldulhattak, ha már sötétedett
 És ríva döngethették a zárda kapuját;
 Az országúton szinte nyüzsgött e rémcsalád,
 E rongygyal, rút sebekkel borított koldusok.

A polgárság pénzt, holmit a föld alá dugott
 S panaszt akart emelni. Akadt közöttök egy,
 A többinél borúltabb, elégedetlenebb,
 Azokból, kiknek ajkán a «Sír»-szó sír, kaczag
 S mindig irattekercscsel, kérvénynyel bolyganak.

Ezt bízták meg, hogy menjen s a trèvesi érseket
 — Illón elmondva mindent — ügyöknek nyerve meg
 És mély titokban kérje: segítsen sorsukon.
 De, jókor értesülve, gyors kerülő úton
 Gottlob elejbe vágott a bátor férfinak
 Két öszvér kincsesel, hogy majd mellette szóljanak
 S a főpap elfogadta, *ilyen* szót értve jól
 A panaszost meg szépen eltették láb alól
 S csend lett megint.

De annál nyomasztóbb a nyomor.
 Gottlob száz év felé járt s nem gyengíté a kor.
 Szentül hitték felöle: sátánok czinkosa,
 Azt is, hogy bős uralma nem ér véget soha
 S irgalomért üvöltött a ketségbeesés . . .
 — De végre mégis meghalt! meghalt valóban, és
 Mint kis fészkek lakói újjonganak, mikor
 A zivatar egy karvalyt váratlan elsodor:
 Fölújjongott a nép is a gyász hír hallatán
 S mint téli szent gyónáskor, vezeklő böjt után:
 Örömtüzeket gyújtott éjente szerteszet
 S mankóin körbe tánczolt a ronda csöcsselek.
 A zárt, mogorva várban a komor katonák
 Az éji vad rivalgást aggódva hallgaták
 És támadásra készen őrzék a csarnokot
 Míg benn a holt mellett egy barát imádkozott.
 Ott ült egy bőr zsöllyében, szótlan, merengve, rég
 A gyászlepel redőin jártatva két szemét,
 Arezát nagy viaszgyertyák rőt fenye folyta be
 És mind azon tünődött: ily zord lesz, ily vad-e
 A márványalak is majd a köfödél felett? . . .
 Vagy ha a gyertyalángot hús szel lengette meg
 És révedező lelke föltrezzent hirtelen:
 Oda-odapillantott a kárpitos terem
 Mélyébe, hol vas-vázak, sötét lovagsor állt:
 Vagy méregetni kezdte az oszlopok sorát . . .
 Egészen egyedül volt. A keskeny ablakok
 Villogtak, mikor egy-egy merész láng fölesapott
 S a volgyben tomboló nép örvendező zaját
 Halkan, erősbben folyvást hallotta a barát.

Csuklyájával takarva rémhez hasonlított,
 Zsoltárokat hadart és imákat mormogott,
 Közben a miserere jaja volt hallható . . .
 De hirtelen elsápadt, torkán akadt a szó,
 Képetlen iszony ült ki torzult vonásira
 És görcsösen fogódzott a szék karfáiba —
 Ott ült vaczogó állal, fehéren, kő gyanánt.
 A gróf — kapkodni kezdte halotti fátyolát,
 Veszettül forgolódott a kelletlen helyen
 S a zörgő koporsóban fölült egyenesen.
 A kiről azt hitték, hogy immár a férgeké :
 Élt újra s tágra nyilott szemekkel nézdelé
 — Alig ismerve föl bár s kuszáltan látva csak —
 Az elképpedt barátot, a gyertyalángokat,
 A szenteltvíz-fogót, az ébenfeszületet . . .
 S megszólalt tiszta hangon :

«Mi történt? Emberek!
 Hogyan? Meghaltam? Élek? Felelj nekem, barát!
 Letépték már a fokról családom zászlaját?
 Rokonim megosztottak dús örökségemen?
 Vagy én vagyok az úr még? Beszélj, beszélj nekem.
 Agyam egészen kábult, czudarúl szomjazom,
 Eredj a vert kupámért — ott van az asztalon —
 S hozz hamar egy ital bort!»

«Mennybéli szent Uram,
 Szólt a barát, föltámadt, él újra csakugyan!»

«Él, él?! Hát halva voltam? No, csakhogy vége már!
 Öltözzék teljes díszbe holnap a rhúni vár.
 Jön a gyászos rokonság, jön, hogy majd eltemet,
 Magam fogadom őket, de requiem helyett
 Mást rendezek nekik, mást: sólyomvadászatot,
 Utána karpótlásul nagy lakomát csapok
 S ha leitattam őket: menjen pokolba mind!»

A barát összekapta reszketeg újjait,
 Fejbúbján, száján, mellén keresztet vetett,
 Fölugrott, egy lépéssel bátran előbbre ment
 S hangjában föl-fölbúgott vad, elfojtott dühe :

«És most, hatalmas örgróf, hallgass, figyelj ide.
 Még imádkoztam érted, bánkodtam az imént,
 Borongva gondoltam rá: milyen szomorú vég,
 Ha porba hull egy nagyúr, egy százados öreg,
 Ki bűneit jóformán nem is bánhatta meg,
 Mert a papi föloldás csak félbocsánat ám,
 Ott fönn az égben könnyen azt mondhatják: talán!
 S a törödelem nélkül oda küldött ima
 Gyógyírt még nem csepegtet sebünk nyílásiba —
 Szívemmel ostromoltam éretted az eget
 Jól tudva, oh uram, hogy gonosz idők ezek
 És vad, komor e század — ti is, hatalmasok!
 Hiszen a földi élet pokol miattatok.
 Nagy Németország földje csak harczoktól remeg,
 Gyülölség dülja szét a habzó vetéseket,
 Az aratók csak állnak, nincs munka, nincs dolog,
 Csupán a kovácsoknak van mit dolgozniok;
 Siralom látni szerte, a dölt vetés között,
 Sötétlő barázdákon a rengeteg dögöt
 S a vadmadarak sergét, a mint lakmároz ott;
 Inségesek tanyái lettek a klastromok,
 Falvakban, városokban jajszóra jaj felel
 S a kisdedek kiszáradt emlékön vesznek el.
 Törödtök is ti azzal! Bánjátok is ti azt!
 De én, ha lelkem egy-egy halottnál fenviraszt,
 Nem imádkozom másért, egyedül értetek.
 Mert czégeres bitófák, könnyben zajló szemek,
 Sívó ugar, tudom jól: mind — alkotásotok,
 Mert, örgróf, én az örök börtönre gondolok;
 Elöttem ing-leng némán a lelkek mérlege
 És hallom, a hogy harsog az alvilág tüze,
 Melyet lángóczeánná sátának szítanak . . .»

A gróf kacajban tört ki:

«Ezek hát szép szavak!

Nos, kérdé, vége van már?»

«Élsz, lélegzel tovább.

A csontos rém csak itt volt s öklét zörgette rád.

Intes az égiektől! Istentől drága kegy,
 Mert ő bizonynyal ismer s kíméli életed,
 Egy század óta várja: tán fölkeresed őt
 S eltet, hogy azt ne mondhasd: nem volt elég időd.»

«Látod, felelt az örgróf, végig hallgattalak,
 Sőt jó kedvem is támadt a szent beszéd alatt,
 Mert koporsóba jutni és mégis elni — szép!
 De vége türelmemnek s barát, most már: elég.
 Egy intés! gondold meg jól, malasztok embere,
 S szolgálaim úgy kilöknek, karikázol bele,
 Vagy fütyyentek s a többi kutyáim dolga lesz.
 Már egyszer mondtam s rosszúl teszed, ha nem sietsz,
 Hozz gyorsan egy ital bort, egy kupa legjavát!»

A börzsöllyéből újra fölkelt most a barát.
 Ruhája nagy, fehérülő redőkben lengte be,
 Alóla ki-kirémlett-két reszkető keze
 S míg arczán árny borongott, komor tekintetét
 A grófra szigonyozta.

«Nagyúr! az istenért,
 Még nem késő, kiáltá, oh szállj magadba hát,
 Hints hamut ősz fejedre; ölts, mint mi, szörruhát;
 Mielőtt utolérne a rémes, szörnyű vég:
 Koptassa csukló térded a templomok kövét,
 Csókdossák sugarassá az oltárt ajkaid
 S alugyál minden éjjel e koporsóban itt.
 Veresd a hátad ónos szíjjal míg fölreped
 S pattogtasd újra vérig, ha kissé már heged.
 A buktató fok, melyen fölkúszni félhalál,
 Bőjt vizen és kenyéren — mind édes ízre vál'
 Neked, ki megtérésre nem gondoltál soha.»

«Megállj! kiálta Gottlob. Hallgass el, ostoba!
 Ne bántsd jó vasruhámat, pompásan bírja még,
 Külön verték előttem minden szem pikkelyét,
 Nincs még egy lyuk se rajta, hejh pedig valaha,
 Mint Károly császár tisztje és Rudolf hadnagya,
 Királyokkal küzdöttem s ott jártam, hol a vész,

Én, én, a rhúni Gottlob, a kivel most beszelsz.
 És tudd meg, gyáva csuklyás, mi ősi, nagy nevek
 Kiknek zászlói mindig daczosan lengenek
 — Aranynyal írva rájuk merész jelmondatunk —
 Mi orgonaszó mellett nyögdelni nem tudunk.
 A mi zenénk: zengő kard, paripák robaja,
 Pergő dobok lármája, üvöltő trombita,
 Sarkantyúk csörrenése, ropogó fegyverek,
 Zuhogó, vad ütések a rézpáncél felett.
 Oh, mint gyűlöllek téged, te kámzsás szolgahad,
 Ki klastromokba bujkálsz, akkor mosdózva csak
 Ha szentelt vízbe mártod a tisztátlan kezed.
 Elég. Lódulj azonnal. Hozd azt a serleget!»

Most még előbbre lépett a vívódó barát.
 «Féld istenedet, itt jár; féld mert magadra hágy.
 Nagyúr, még van időd, hogy megmentsd a lelkedet!
 Te aljas voltál s nem volt nálad kegyetlenebb;
 Nem is emlékszel immár gatzetteidre tán,
 De odafönn az Isten, az jól emlékszik ám,
 Följegyzi mind és érték busásan megfizet.
 Schnepfenthal bírójával mert, rabló, ellened
 Községét védni merte, port rágattál előbb,
 Aztán egy bárdcsapással két rétre szeltesd őt,
 Testét fölvdaltattad és husa rongyait
 Örtornyod ajtajára aggattad sorra mind,
 Hol vércsepegve lógtak, mészárszék konczaként.
 Máskor, vadászat közben, lábad melengetéd
 Egy vadorzó belében; mély csend uralkodott,
 Mert ott álltak körötted a lándzsás zsoldosok,
 De, ha ki, merre mentél, akarta tudni tán:
 A véryom elvezette . . . mögötted, oh, zsvány,
 Könny-ár és görcsös öklök pecéztek az utat.
 Könyörtelen megölted várandós hűgodat.
 Gyilkoltál, fosztogattál, a hol csak lehetett;
 A polgárt, ki tizedjét nem fizethette meg,
 Disznókon nyargaltattad, visszán ültetve fel.
 Tovább megyek. Ily rondán pusztult a lelked el,
 Láttára maga Isten elámult odafenn,
 Kevesellette poklát számodra s hirtelen

Visszarúgott a földre, hogy élj, boldogtalan,
 Bánkódjál és kiálthasd: Oh irgalmazz Uram!
 S te, gögös szörny, te mégis gyalázod szent nevét?
 A teljes igazságot vágom hát most eled.
 Kicsinyled, a mit mondtam? Ejh, egy pap mondta csak?
 Nézd hát e felvörösölő, czikázó lángokat
 S hallgasd csak, a hogy ott lenn tombol, újjong a nép!
 Hallgasd és emlekezzél! Tudod: valaha, rég,
 Mikor egy farkas, medve, vagy más ily dúvadak
 Rettegtek az erdők melletti falvakat —
 Ha lelőhettek egyet, no, volt riadalom!
 Nagy örömtüzek gyúltak éjjel a dombokon
 S köröttük hadonászva, lángtól nőtetve meg,
 Tánczoltak a vadászok, ugrált a víg tömeg.
 Gróf! ez volt Szászországban a szokás, úgy-e bár?
 S most is, mert azt hiszik, hogy Rhún grófja halva már,
 Mint egy vadállat estén, há! fölújjonganak . . .»

«Hallgass czudar!» rikoltott Gottlóbból a harag
 És följebb könyökölve koporsó-vánkosát,
 A dühtől ólomszürkén így ordított tovább:

«Lám, lám! te vágod hát ki, nyomorúlt szolgahad
 S tüzeled föl fenyőmet, jávorfáimat,
 Bitóim java fáját csakúgy pazalgatod —
 Szerencse, hogy még élve kapom a holnapot,
 Különben szilfáimmal, játékul, úgy lehet
 Holnap egy szalmagrófit gyujtottál volna meg.
 Ven tölgyeim még látták a régi góthokat
 S nektek nem jó egyébre: máglyára, tűzre csak?
 Legyen! s mert így bolondúlsz, hű nép, a tűz után —
 Felöltöm még ma este vészjósló vasruhám
 S megnézem: az a máglya jól pattog, ég-e hát?
 Ha nem: frissítse föl majd egy-ket ember-hasáb
 S lássuk: mit tudnak együtt a láng meg a parázs!»

«Gottlob, Gottlob! ott lenn is ég ám a tűzrakás!
 Gondolj a vulkánokra, melyekből ki-kicsap,
 Az árnyakra, kik ott lenn a tűzben zajlanak
 S a lángörvényű tornácz rostélyán szertesztét

Lobognak a pokolnak örök fáklyáiként.
 Gondold meg, hogy van Isten és meghalsz biztosan,
 Gondold meg, hogy bitóid — mind, mind a mennyi van —
 Rémkarokként mutatják a vész útját neked,
 S gondold meg, hogyha meghalsz: hatalmad, hírneved,
 Sisakod hydra-díszre — mind por lesz, ronda sár,
 Te csupasz, erőtlén, mint a szemétdomb-bogár
 És ekkor megragadnak a gyilkos angyalok,
 Tűzkörmű szárnyaikkal szétrongyolják husod,
 Vesédbbe tört forgatnak, meglánczolják kezed,
 Próbálnál menekülni, lábad emelgeted,
 De kigyúl ősz szakállad, égsz, égsz, istentelen
 S a tűzből, hova dobtak, nem menekülsz ki, nem !»

«Jó, jó! felelt az örgróf, de mondtam már, barát,
 Áruld a parasztnak kegyelmed langy borát,
 Azoknak, a kik bögnék s a kik közül nem egy
 — Ha már én odább tettem — még boldog is lehet,
 Hogy édened kulcsával a mennybe juthatott.
 Ám a mi engem illet: ne félt; örgróf vagyok
 Sátán meg herezeg és így mindkettőnk rangbeli,
 Mindkettőnk ős, nemes vér; hívem lesz s én neki.
 De más varázsa is van a pokolnak reám :
 Kidőlt bajtársaim, ti, a kikkel száz csatán
 Harczoltam jobb időkben, ismét találkozunk,
 Verekszünk hősi tornán s újból tombolhatunk !
 Te pedig, édes népem, csak ujjongj, csak örülj,
 Tánczold a kalamajkát tűzboglyáid körül,
 Oly lakomát csapunk, hogy soh' sem felejtéd el,
 Szagára hét országból fölgyúl a dög-kesely
 S fiaeskád sírom mellett (száz év mohozza bár)
 Még akkor is, ha ott jár : kalaplevéve jár —»

S Gottlob dühtől zihálva, rémes tekintetét
 A fali fegyvertartó lapján jártatta szet,
 Melyet — mint óriási vas-ág levélzete —
 Hús hideg villogású kard szirmozott tele
 S ezüst pókhálósálak fontak be finoman ;
 Lábát már fölemelte, már készült, hogy rohan
 S egy jópengéjű kardot villámgyorsan leránt . . .

Dúlt arczczal állt eléje bírája : a barát.

« Vessz el hát búneidben ! Pusztulj, istentelen ! »
 Szólt s egy hiúz-szökéssel ott termett hirtelen
 Az elrémült zsarnoknál, a vén Gottlob előtt ;
 Kopasz feje födetlen, szemei reszketők
 S mélyen, sötéten izzók, mint a hámor-tüzek.
 A gróf torkát nyugodtan, bizton ragadta meg
 S bár Gottlob felüvöltött : « Gyilkos ! s haja csunyan
 El-szertekúszálódott koporsó vánkosán :
 A barát — megfojtotta.

« A közjóért nagyúr,

Ez egyszer halj meg végkép ! »

Szólt s mozdulatlanul

Komolyan állt előtte. Azután tetemét
 Gyöngéden betakarta, mint anya gyermekét ;
 Egy eldőlt viaszgyertyát meggyújtott, helyre tett,
 Halkan térdére csuklott, buzgón elmélyedett
 És elkezdette fennen, szívéből, igazán :

« Gyónom, neked, nagy Isten ! Mindenható atyám . . . »

COPPÉE után, *franciából.*

ENDRÓDI SÁNDOR.

ÚJABB NÉZETEK A FRANCZIA IRODALOMRÓL.*)

I.

Némelyek szerint a francia irodalom nem annyira újra születik, mintsem megszületik a XVI. században s így e kor költészete legfőlebb Marot-val kezdhető. A többség azonban már a grand rhéteuriqueürökkel kezdi, kik közül alig egyetkettőt volt szokás ezelőtt megemlíteni, ha épen nevök valami vonatkozásban fölmerült: pedig nagy és virágzó iskolát alkottak már a XV. század végén. Ez iskola, ez összekötő láncszem a közép és új kor közt, túlkorai és idomtalan szülötte a renaissance-nak. Ismertető jelei a bizarr mesterkéeltség úgy a stylben, mint a verselésben, szellemtelen allegorismus, tudákos pedanteria, — megannyi hagyománya a múltnak, fokozva az ó-kor divatba jött cultusától és pedig főleg a következő irányban: græcismus és latinismus a nyelvben, roppant sok mythologia s mindenféle antik allusio. Meschinot, Molinet és Çretin voltak a mesterek, kiket Marot is magasztal, utánoz: mint tanítvány, nekik ajánlja műveit. A körülöttök alakúlt csoportból egy újabb mester válik ki, Lemaire, az irodalom apja, a hogyan a kortársak Marot-val együtt nevezték. Ez írók Nisard is megemlíti, mint «a Jean de Meun és Villon költészetének tökéletesbítőjét»; de ő több volt ennél: a rhéteuriqueüröket folytatva, valósággal a pléiade előkészítője s közvetlen mestere Ronsardnak.**)

*) A középkorra vonatkozó részt l. a *Budapesti Szemle* 173-diki számában.

***) V. ö. Darmestetter-Hatzfeld: *Le XVI-e siècle en France. Tableau de la litt. et de la langue etc.* 4-ème édition revue et corrigée. *Ouvrage couronné par l'Académie française.* Paris, 1889. Mind

Lássuk mindenekelőtt Marot-t: mily álláspontot foglal el vele szemben a mai kritika, miután e század elején annyira alászállította volt Ronsard javára.

Ifjúkori műveiben ezelőtt inkább a rímek mesterkéltségében s a fordulatok szellemeskedéseiben észleltek a kor hatását. Hozzá kell vennünk az allegoriát, mythologiát, a tudákosan elforgatott szórend homályosságát, szóval a divatos rhéteuriqueur-költők valamennyi gyöngéit. A mit pályájának első harmadában alkotott mind e költőknek többé-kevésbé szerencsés pastichee. De meg volt a kor hatásának a maga jó oldala is, mit nem szokott az irodalomtörténet eléggé kiemelni.

E rhéteuriqueur-iskolának disciplinája «igen egészségesen hatott Marotra». «Venája sokkal bővebb, természete sokkal hajlékonyabb volt, semhogy miatta elsatnyúlt, merevvé lett volna; ellenben kétségtelen, hogy jóra való fekezésül szolgált az reá nézve s megóvta a könnyűségtől.»*) Különösen nagy hasznát vette ennek akkor, midőn aztán a régibb francia költészetnek szegődött követőjévé, választékosabb kiadásban folytatva Villon hagyományát, melynek alantasabb elemeiből egy egész éhenkórász költő-csapat élösködött még mindig.

Marot tehetségét állítólag Virgil és Ovid érleltek meg. Nisard annyira meg volt erről győződve, hogy csakis a renaissance szellemének tulajdonított «nemesítő» befolyást Marot költészetében. «A reformatióból nem merített annyi ihletet, ez életét hányatottabbá tette s mint költőt is megrontotta, úgy hogy a száműzetése előtt írt költeményekben kell keresnünk tehetségét.» A költemények behatóbb tanulmányozása ennek epen ellenkezőjét igazolja s Darmstettereknek ad igazat, kik ezzel ellenkezőleg azt tanítják, hogy «épen azon körülmények, melyek Marot helyzetét megváltoztatták, voltak költői geniusát is fölébresztendők; a börtönben, a száműzetés alatt fejlődik

maig a legbecsesebb mű e század irodalmáról. — V. ö. továbbá Le-maireről Faguet Emil előadásait a Sorbonne-on. (*Journal des élèves de lettres*. 1891. évf.)

*) Saintsbury: *A short history of french literature*. Third edition. Oxford, 1889. A XVI. század irodalmáról, melyhez maga Saintsbury annyi érdekes új eszmét nyújt, épen angol részről várhatjuk a legbővebb monographiát; de eddig még csak e bevezető kötetke jelent meg: Arthur Tilley, *The literature of the french renaissance*. Cambridge, 1885.

ki s érik meg az ő tehetsége», mely addig az antik költészet s az udvari erkölcsök hatása alatt legfőlegb bizonyos választekos-ságig emelkedett az esprit gauloisban.

Ugyancsak Nisard azt véli, hogy Marot gúnyjának nincs fülánkja, s hogy zsoldár-fordításaiban csak gyerekes versekbe tudta szedni a szent könyvek magasztos költészetét. Oly két vád, melyek közül egyik sem állja ki a kritikát. Ha oly galambepéjű lett volna haragja, miként írhatta volna a *Pokol* című satirát, melyben a Chatelet börtöneinek leírásával áll bosszút bíráin, kik ezt soha sem is bocsátották meg neki? A zsoldár-fordításokkal vallott állítólagos kudarcza egyike a legkelendőbb irodalomtörténeti közhelyeknek. Miként hihessük el azonban, tekintve a roppant sikert, mit a protestans világban e fordítások elértek? E sikerben okvetetlenül része volt a dal-lamírónak is, de igaztalan volna viszont Marottól minden részt elvitatni. Érdekes, hogy e fordításoknak épen Angliában akad védőjök a francia bírálókkal szemben, mint kik «igaztalanul ócsárolták azokat utóbbi időkben».

A korszellem gyors változtával hamar aláhanyatlott, mint tudjuk, Marot enyelgő múzsájának dicsősége, melynek jó tulajdonságai különben is szorososan Marot egyéniségéhez voltak fűződve. E körülményből kiindulva Petit de Julleville *) egyenesen tagadja, mintha Marotnak tanítványai maradtak volna. Ez bizonyára túlzás, melyet az újabb kézikönyvek legkiválóbbika, **) melyben a XVI. század irodalma nagy gondnal s összehasonlító irodalomtörténeti alapon van tárgyalva, óvakodott követni. Lintilhac határozottan azt tanítja, mit régebben is szokás volt, tudniillik, hogy Marot «iskolát alapított», mely a rhéteuriqueurök s a pléiade közt állva, «külön egyéniséggel,» sajátos ismer-tető jelekkel bírt, s melynek Mellin de Saint Gelais volt legkiválóbb tagja. Az is tény, hogy még akkor is buzgó hívek tartották fönt Marot emlékét, midőn Ronsard teljesen elhomályosította már az ő dicsőségét; elannyira, hogy midőn azután Malherbe fölléptével viszont Ronsard aláhanyatlott, egész természetesen történt, ha Marot ismét visszanyerte, legalább részben,

*) Petit de Julleville: *Leçons de litt. française*, 5-ème édit. I *Des origines à Corneille*. Paris, 1889.

**) Eugène Lintilhac: *Precis historique et critique de la litt. française*. I. köt. Páris, 1890.

régi kedveltségét. E kései tanítványok közül egyet kívánunk itt fölemlíteni, egy nőköltőt, a századnak egyik legérdekesebb alakját, Louise Labé-t, ki II. Henrik alatt élt, de még mindig Marot irányának követője.

A belle cordière, mint férjéről nevezték kortársai, megérdemelte azon dicséreteket, melyekkel ezek latin, olasz s francia versekben illették. E lyoni gazdag polgárleány ép oly szép volt, a milyen fenkölt szellemű. Kiváló műveltséggel bírt, értette az antik, a spanyol, olasz nyelveket, s értett férfias nevelése következtében a kardforgatáshoz. Tizenhatodik évében Loys kapitány név alatt részt vett Perpignan ostromában. Egy lyoni tehetős kötelgyártóhoz ment nőül s házat az ott akkortájt élénk szellemi életnek központjává emelte. Költeményei, melyeket maga zenésített s elragadóan énekelt, egy költő kortársához való szerelemtől ihletvék. Harmonia szempontjából nem csekély kívánni valót hagynak ugyan fön, de azért e kornak legkiválóbb lyrai termékei: a szenvedély a szív mélyéből tör ki s hévvel lángol e versekben, melyekben az angolok meglepő, mélyebb hasonlóságot találnak Shakespeare sonettjeivel. Nem legkisebb érdemök a nyelv egyszerűsége sem, mely ment a kor hyperclassicismusától s homályosságától.

E két tulajdonság, főleg a homály, különösen jellemzi azt a költőiskolát, mely ekkortájt Lyonban virágzott, hol ez időben az ország legelső könyvpiacza létezett, s hol a kiválóbb írók mind megfordultak. Ez iskola már rég óta egyengette a pléiade útját s feje Scève Móricz volt, kit némelyek Du Bellay módjára egekig emeltek, mások — mint Pasquier — érthetlenségeiért megvetettek. Valóban ez erősen classicismust s többé-kevébbé platói mysticismust negélyező versek, melyekben annyi a nyegle mesterkéeltség, sajtáságos különlegességet tüntetnek föl s nincsenek minden rokonság líján a napjainkbeli költészet némely hóbortjaival. «Csudálni lehet, miként nem kísértették meg divatba hozatalukat a mai symbolista és décadent költők; se Paul Verlaine, se Stéphane Mallarmé nem írtak nehezebben érthető dolgokat, sem pedig sensualisabb mysticismusra vallót.»*)

*) Brunetière: *Nouvelles questions de critique*. Paris, 1890. (*Les éditions originales és Symbolistes et décadents* cikkek.)

II.

A pléiade megítélésében egyaránt igaztalan volt megvetésével Boileau, ki nem látta, hogy elvi elődjeivel van dolga, és igaztalan magasztalásaival a romantika, mely viszont erővel előfutárjait kereste benne. A Saint-Beuve által képviselt dicsőítő kritikára természetesen visszahatás következett, melynek Nisard legékebben szóló képviselője. Az irodalomtörténet ma e reactio ellenében lehetőleg rehabilitálni igyekszik Ronsard-t s társait.

Aránylag talán a pléiade harczi riadójának megfűvója, Du Bellay, szenvedett legkevesebbet e reactiótól. A *Défense et illustration*ban a kritika első ékesszólását, a költészet s nyelv magasb fölfogására mutató nagy eszméket dicséri Nisard maga is. Bár bántja a sok ifjúi túlzás, ellentmondás és szabatoság ellen vétés, Du Bellay programja előtte nem kevesebb, mint «a francia szellem minden törekvésének, a költészet minden célbavett vívmányának» prophetiája. Igaz azonban, hogy azután e dícséreteket a részletekben bőségesen visszaveszi Nisard.

Így kárhoztatja, miért nem mondja meg Du Bellay, miként válhatik az antik írók utánzása valóban sikeressé. Pedig az az elv, mit Du Bellay hangoztat: in succum et sanguinem convertere, távolról sem üres metaphora. Ott vannak egyéb-iránt azon gyakran idézett sorok is, melyekben kifejti Du Bellay, milyennek képzei ő az igazi költőt, s melyekből kétségtelen — Petit de Julleville-el szólva — hogy «Du Bellay eszménye korántsem tudákos, fagyos antik utánzás, mint sokáig hitték, hanem élő s ifjú, eredeti s egyéni költészet». Maga Nisard is megvallja, hogy azon sorokban magas költészet eszménye, a nagy francia költők arczképe foglaltatik, s mégis azzal vádolja Du Bellayt, hogy pusztán csak utánzásra buzdított: holott senki annyira meg nem támadta a korabeli költők eredetiséghiányát, mert az utánzást ő csak eszköznek tekintette magasabb cél elérésére s nem célnak. Különösen kárhoztatja Nisard a modern, olasz és spanyol irodalom követésének tanát, «e rossz tant, Franciaországban valósággal halálos veszedelmét az íróknak». Mintha az irodalmak nem élő szomszédjaikkal való folytonos érintkezésből nyernének újabb tápot,

fejlődést! Nem valószínűtlen, hogy talán éppen Nisard chauvinismusára, melyet a latin nyelvi oktatás védői közt Fouillée-nál is észlelhettünk minap megjelent könyvében, a francziáknál ez egyetemes chauvinismusra emlékezik vissza Saintsbury, midőn így ír: «Du Bellay a földologban helyesen ítélte. A ki tanulmányozta a francia irodalmat s jellemet, — a ki tudja, mennyire hajlandó e nemzet koronkint sívár önámításba, abba a könnyű hitbe merülni, hogy ő oly csodája a világnak, mely mindent pótol s kielegít: nem fog kételkedni Du Bellay programjának bölcseségében.»

Du Bellay eddigelé inkább csak mint prózaíró szerepelt. De ha mint prózaíró volt jeles, nem kevésbé volt tehetséges mint költő, ez a korán elhunyt, szomorú sorsú ember. A kortársak senki költészetét sem dicsőítették annyira a Ronsarde mellett: e dícséreteket az újabb kor túlságosan is alászállította. Nisard elismerte ugyan, hogy van itt-ott benne néhány szép sor, de inkább csak bőbeszédűsége s rossz rímei iránt volt érzéke. Pedig az *Antiquitez de Rome* című sonnet-cycilus, melyet angolba egy Spencer sietett átültetni, először szólaltatja meg a romok költészetét, némileg Chateaubriand, Byron melancholiájára emlékeztetve. A *Regrets* című cyclusról Nisard nem tudott jellemzőbbet mondani, mint hogy ezt még Saint-Beuve is unalmasnak találta: azonban e sonnet-k, melyek Du Bellay műzsájának újabb föllendültét jelentik, s az elkorcsosult rómaiakat erőteljesen sújtják, «a festések élénksége-, a kifejezés erélye- s a stíl őszinteségeért valódi remekművek, melyek diadalmaskodtak az időn».

Ismeretes az a hírbedt nyilatkozat, melyet Ronsardról Boileau tett, s melyet az iskolákban nem is oly rég még könyv nélkül tanítottak: «Műzsája görög s latin nyelven beszélt francziául». Nisard úgy vélte, hogy e szavak «bámulatosan jellemzik» Ronsard irányát, s akad még ma is, ki ebben egyetért vele. Így Kressner,* ki egyáltalán föltűnő tájékoztatlanságot tanúsít a XVI. század irodalma körül. Mint a németek ezelőtt már felszázaddal s azután a francziák (Egger, Darmestetter) megczáfolhatatlanul bebizonyították, Boileau állítása a leg-

*) Kressner: *Geschichte der französischen Nationalliteratur, von Fr. Kreyssig*. 6-te Auflage, I. Band. *Von den ältesten Zeiten bis zum XVI-ten Jahrhundert*. Bearbeitet von . . . Berlin, 1889.

kirivóbb tévedés, minőt az irodalomtörténet fölmutat. E tévedés részben az antik műfajok átültetésével összekapcsolt mythologiai s egyéb antik illusiók sokaságából, főleg egy pár, valóban zagyva nyelvű dithyrambból eredt, mely vagy pusztán tréfa, vagy nem is Ronsardtól származik. Részben pedig Ronsard szavainak félreértéséből. Így félreértették azt a helyet, hol Ronsard sajnálja, miért nem használhat a francia nyelv oly szöösszetételeket, mint a görög, a mi pedig semmi egyebet nem jelent, mint hogy maga Ronsard is azt vallotta, hogy francia író csak francziául s nem görögül írhat hazája nyelvén. Szintúgy azon helyet, hol azt mondja Ronsard, hogy a francia olvasó csak akkor fogja őt élvezhetni, ha görögge s rómaivá változik: ezt nem nyelvére, de gondolataira vonatkoztatta Ronsard s az antik irodalom alapos ismeretét értette alatta.

Boileauval homlokegyenest ellenkezőleg úgy kell tekintenünk Ronsard-t, mint komoly visszahatást a kor rhéteuriqueurjei, a græcizálók s latinizálók ellen, kiket Rabelais is gúnyol, s kik ellen oly engesztelhetetlenül küzdött Ronsard maga, hogy a nyelv tisztaságának megőrzését végrendelet gyanánt hagyta tanítványaira, mint ezek is vallják. Kétségkívül ő a görögöt tartotta újításaiban szeme előtt, de csak annyiban, a mennyiben a görög mintájára költői nyelvet akart teremteni, mely szókincsre, fordulatokra, alakzatokra nézve a prózától különbözzék, ennél gazdagabb, fenköltebb, kifejezőbb legyen. Célja helyes volt tehát s eszközei sem különben. Antik kölcsönzésű szót nem használt többet, mint a kor legtisztább francziásságú írói; inkább a dialektusokból s a régibb francziából gyarapította szóanyagát. De itt is ügyelni kell, nehogy Ronsardnak tudjuk be szokás szerint a «provignement» azon túlzásait, melyek a Du Bartas hibái. Ronsard úgy derivatióiban, mint Homert utánzó szöösszetételeiben, inversióiban mindig ügyelt a népies vagy régies analógiákra s a francia nyelv szellemének megfelelően iparkodott eljárni. A baj csak az volt, hogy nem rendelkezett nagy céljának megfelelő írói tehetséggel. De így is az ő nyelve már nagy haladás egy Marotéhoz képest. S ha Malherbenek sikerült aztán az ellenkező irányelvet, a próza és költészet nyelvének azonosítását juttatni érvényre, ez nem történt a nyelv minden kára nélkül. Malherbe reformja nem egy merész, megragadó kifejezésmódot, festői szölamot lenyesett,

kitörölt válogatatlanúl, «oktalan hóborttal», a melyeket már a XVII. század végén sajnáltak s visszaóhajtottak az írók.

Az említett módon eszközölt formai javítások oly nagy-szabásúak, hogy Ronsardtól kezdve a francia költészet új szint ölt, melyet — mint Saintsbury magát kifejezi — soha sem szűnt meg azóta egészséges periodusaiban tanúsítani. Azon alaki reformok közt, melyek miatt Ronsardtól kezdve «egészen másképp olvasódik a francia költészet,» nem utolsó helyen áll verselési újítása. Ebbeli érdemét Malherbere volt szokás ruházni, egész a legújabb időkig. Ma minden jóra való kézikönyv köteletségének tartja hangsúlyozni, hogy Ronsard teremtette meg a rhythmust, a harmóniát, mihez Marotnak még oly kevés érzeke volt máshol, mint a tíztagú versben. Malherbe nem tett egyebet, mint választott a Ronsard által megalkotott mértékek, rhythmusok közül, még pedig igen félénken, számos kitünőt elhanyagolva. Ez teszi érthetővé, hogy mikor a lyrai rhythmus érzeke kétszáz éves zsibbadtságából ismét föléledt, Ronsardhoz fordult a romantika s az ő formáiból többet szerencsésen új életre is keltett.

Ronsard költeményeinek belértékét szintén kevésbbé becsmérőleg ítéli meg az újabb irodalomtörténet-írás. Nisardék nem vették tekintetbe, hogy az annyit gúnyolt pindarizálásban egy Maroténál magasabb költészet sejtelve rejlik, a mi egy-maga már tiltja, hogy Labruyère-rel hanyatlásnak tekintsük Ronsard verseit a Marotéi után. Nem ügyeltek arra, hogy ez a pindarizálás tulajdonkép csak néhány ifjúkori darabra terjed ki, s hogy már harminczadik éve előtt természetesebb inspiratiót keres és talál Ronsard Horácban meg Anakreonban, s e nemű utánzásai már nem ítélnélhetőek el egy lélekzetvételre, együttesen a pindari ódákkal. Legfőlebb mint Marot utóhangjait voltak hajlandók az eddigi irodalomtörténet-írók némely verseit dícsérni, holott ez a «másodrangú műfajokban nagy költő,» épen ott kiváló, hol «saját inspiratióját követi,» s hol azután meglehetősen élénk képzeletet árul el, leírásai gazdag és új színezetűek, érzelmeiben őszinteség van, kifejezéseiben kellem s erő váltakozik, bájosan erotikus, majd oly sajtó melancholiával pikáns, hogy Lintilhac is Mussetnél talál vele rokon hangokat. Egyáltalán egy félpogány s egy csiszolgatni szerető művész érzik benne. Mikor pedig majd a politikai események ihletik, eltűnik előlünk a félpogány s a művész, csak a fran-

zia polgár őszinte, mély ékesszólású fölindulását halljuk. Ugyanígy fokozódik közvetlensége élete vége felé kelt komor költeményeiben, melyeket az udvartól elvonultan, a természet ölen írogat, betegeskedve s barátjai elhalásán bánkódva, a világ hiúságain meren gve.

Így áll ma a pléiade ügye az irodalomtörténet ítélőszéke előtt. Vannak azonban, kik azt hiszik, már igenis messze ment a rehabilitatio, s az állítólag új Sainte-Beuve-ökkel szemben ismét följújtandónak vélik Nisard szerepét.

Így Brunetiére *) Du Bellay manifestumáról Nisardnak már csak kifogásait ismétli. Elismeri, hogy útát tört azon magaslathoz, melyre a francia költészet a maga erejéből sohse jutott volna el; de kárhóztatja, hogy a nemzeti hagyományyal végleg szakított, a természet utánzásának helyébe az antik írókét állította, a tömeg ízlésével ellenkező s a kiválasztottak arisztokratikus kedvtelésévé tette a költészetet s így mélyre ásta az úrt az irodalom s nemzeti élet közt, mesterkéltébbé tette a classicismust, mint bármely országban. Föltéve, hogy valóban ezt tette a pléiade, vajon inkább vádolható-e ő, mint kétségkívül főfő bűnrészes, sőt bűnének értelmi szerzője, a francia szellem? Azután ily vád nem csak a francia, de az összes európai renaissance-kori költészetet is többé-kevésbé illetheti. Különben, hogy azon szakítás a nemzeti hagyományyal épen nem volt annyira rideg, eléggé bizonyítják Molière, Lafontaine s a XVIII. század pièce fugitive-jei.

De ez még nem minden, a mi rosszat Brunetiére Ronsardékról mondani bír. Szerinte az ember nem eshetik messzibb a természetességtől, igazságtól, — nem lehet nagyobb ellensége a nyelv rendes használatának, sem nagyobb megvetője az egyetemes józan észnek, mint a pléiade. A legrosszabb fajtájú alexandrinismus subtilitásaiba sülyedtek bele — úgy mond — e költők, a nélkül azonban, hogy azért a finomabb, igazi művészkedéshez értettek volna. Mert ugyan kik azok, kiket, mint a renaissance finom művészeit szokás emlegetni? Ronsard egy Malherbe-bel szemben költőnek igen, de művésznek nem nevezhető. A pléiade fölfelé tört bár, nem ismerte a fölfelé vezető eszközöket; nem volt ízlése, hogy egy Maniliust egy Homer-

*) Brunetiére: id. műve. (*Mouvement littéraire* czikk.) Továbbá: *L'évolution des genres*. Tome I. *L'évolution de la critique*. Paris, 1890.

től megkülönböztethetett volna, nem finom hallása, sem semmi szabatos fogalma a francia nyelv és vers segédeszközéről.

Így ingadozik még mindig a pléiade kritikája, hol a Boileau fölfogásához, hol a romantikáéhoz hajolva közelebb. Az előbbi azonban már csak kivételes jelenség, s biztosra vehető, hogy a végleges megállapodás az utóbbi fölfogás közelségében fog megtörténni.

III.

A legutóbbi évek kutatásai*) kétségtelenné tettek, hogy majd egészen a XVII. század elejéig, Párisban nem volt más nyilvános színház, mint a Confrérie de la Passion-é, hol e műveletlen mesteremberek a középkor műsorát művelték. Ily színészekre nem bízhatták színdarabjaikat a pléiade tudós és művész költői, hanem vagy a collegiumokban adták elő ők magok s barátjaik, vagy a főúri palotákban adatták elő fogadott színészekkel, még többször beérték a pusztá kinyomatással, mi által aztán a vidéki színészeknek alkalmat nyújtottak, hogy esetleg színre hozzák.

Szó sincs tehát arról, mintha e művek nézésébe a nagy közönség «csakhamar beleűnt volna s legfőlebb olvasni tartotta volna azokat jóknak,» mint Nisard hitte. Még kevésbé vehetők ma már komolyan azok a datumok, miket ezelőtt nyolcz-kilencz évvel Faguetnak különben oly becses, alapvető monographiájában**) az egyes darabok előadásáról egy XVIII. századbéli író nyomán találunk: Faguet már akkor is csak föltételesen közölte ez adatokat s ma már úgy ő, mint mindenki tudja, hogy forrása csak azon mystificatiók egyike, melyekben annyira bővelkedik a múlt század.

Az első szabályos classicaí tragédiáról, melynek előadása alkalmából Nisard is mint tényt említi azt a mesebeszédet,

*) V. ö. Rigal: *Hôtel de Bourgogne et Marais. Esquisse d'une histoire des théâtres de Paris de 1548 à 1635.* Páris, 1887. Továbbá: *Al. Hardy et le théâtre français à la fin du XVI-e et au commencement du XVII-e siècle.* Páris, 1889.

**) Faguet: *La tragédie française la XVI-e siècle. (1550—1600.)* Páris, 1883.

mintha utána Jodelle-ék «pogány módra» bakot áldoztak volna, nem szabad felednünk, hogy szerzője nem tett egyebet, mint hogy francziául kísérlette meg azt, mit előtte a Muret-k, Buchanan-ok latinul. Nem lehet tehát Jodelle-t Nisard-ral görög utánzóknak tekintenünk, s azt hinnünk, hogy neki még nincs köze Senecához. E kor költői inkább híreből csodálták a görög költészetet, melyet Ronsard maga is inkább csak latin fordításban olvasott: inkább utánozni a latint utánozták. (Így Ronsard is Lemaire nyomán tervezett nagy éposát tulajdonképp Virgil mintájára írta.) Legfőleg az alexandriai poétákhoz, de nem a nagy tragikusokhoz tudtak e költők fölemelkedni. Ellenben egészen értették s élvezték a latin költőket, a Seneca-féle könyvdramákat, e brillians styl-gyakorlatokat a magasabb rhetoricából, melyekben oly szerényre van szorítkoztatva a képzelet szerepe, a cselekvény és szereplők minimumra vannak redukálva s a hírheft egységtörvények nagyban zsarnokoskodnak: a mi mind oly mélyen kapcsolódik a francia szellem lényeges sajátágaival! Seneca-utánzók már Muret, Buchanan, s Seneca-utánzás van tényleg Jodelle-ben is, bár ezért még nem fogjuk Corneille művészetének úttörőjét vagy épen a nagy század remekeinek családi vonásait keresni benne, mint Kressner s néhány túlzó teszi.

Minthogy az egység-törvényeket fölemlítettük, hadd jegyezzük meg itt, hogy e törvények kitalálását még nem rég is a XVII. század francziáinak tulajdonította az irodalomtörténet, holott a németek már jó ideje kimutatták, hogy e törvények meg voltak a többi nyugateurópai irodalmakban is. S mi bennünket ezúttal különösen érdekel: Franciaországban már a pléiade egyik tehetséges tagja oly szabatosan formulázta azokat, legalább a hely- s időegységet, mint később Boileau sem sokkal különben. «A történet vagy játék mindig egy azon napon, időben s helyen ábrázolandó,» tanítja Jean de la Taille, ki csak épen a cselekvény-egységet nem emeli ki eléggé.

A pléiade színműirodalmának legnagyobb tehetsége Garnier. «Művei nem érdemelték meg azt a becsmérő lenézést azon régibb francia kritikusok részéről, kiknek szemében csak Malherbe-bel kezdődik a francia irodalom,» olvassuk Sarrazin-nél,*) ki a XVII. század elején tárgyalja e költőt, noha ez

*) Joseph Sarrazin: *Geschichte der franz. Nationallit. von Fr.*

1580-on túl mit sem írt többé. Ma viszont talán igenis hajlandó a bírálókat mindenféle jó tulajdonságot dícsérni benne: majdnem corneillei pathos, lyrai verve-et, főleg a chorusokban, s választékosságot. Tagadhatatlan, hogy leleménye gazdag; tárgyköre már ép oly tág, mint a következő század remekíróinál (monda, történelem, biblia), a görög tragikusokkal kombinálja Senecát mint majd Racine is teszi. Brunetiére nem habozik nála keresni Racine *Phèdre*jének legszebb jeleneteit első csirájokban. S a mit legelől kellett volna említenünk, Garnierban van már némi homályos érzék a jellemzés iránt, a szereplők nála nemcsak üres nevek már, a declamatiók mögött élő embert sejtünk.

Garnierről azt tanították hajdanában, hogy «mit sem változtatott Jodelle rendszerén». Pedig ez még a priori véve is képtelennek látszó állítás egy ily tehetségénél, s hogy valóban alaptalan, ha egyébből nem volna, Garnier fő remekművéből, a *Juives* című tragédiából bizonyos. «Ez azon tetőpont, úgy mond Faguet, melyre a XVI. század tragédia-rendszere emelkedni képes volt. Alapjában véve nem egyéb, dramatizált elegiánál, mint a kor classicai iskolájának valamennyi többi tragédiája. Egy patheticus situatio, mely megható beszédekre szolgáltat alkalmat. De a francia ízlés, úgy a milyennek később bizonyult, mutatkozik már abban a gondban, melylyel szerző a hatások fokozatos fejlesztésére, s megragadó tableaux előkészítésére, a kifejlet elleplezésére s a kellő pillanatban hirtelen föltárására törekszik. Még nem a modern tragédia, de már nem is egészen a Jodelle s Grévin tragédiája. Oly elegia, melyben nincs ugyan még bonyodalom, de már van cselekvény.» Robertet*) már épen annyira megy, hogy a *Bradamante*ban egyéb érdemek mellett, mélyített szenvedélyelemzést, «érdekesebb bonyodalmat,» s egyáltalán «a francia színpad szempontjából nagy fejlődést» fedez föl, arról nem is szólva, hogy e műben a chorus már nem lép föl.

Garnierről Hardyra szokott ezelőtt ugrani az irodalomtörténet: ha ez ma is megengedhető volna, kivált itt, ebben a sommás s csak a főpontokat érintő ismertetésben, úgy végez-

Kreyszig. 6-te Auflage, II. Band. *Vom XVII-ten Jahrhundert bis auf die neueste Zeit*. Bearbeitet von . . . Berlin, 1889.

*) Robertet: *La poétique de Racine. Étude sur le système dramatique de Racine et la constitution de la tragédie française*. Paris, 1890.

tünk volna a XVI. század színiköltészetével, mert Hardy már a következő század embere. De hátra van még egy kiváló egyéniségnek s egy érdekes iránynak fölemlítése, melyek mindketten a XVII. századhoz képeznek átmenetet, ebben lépnek föl, illetve ebben érik el virágzásuk tetőpontját.

E kiváló egyéniség Montchrestien, kinek művei 1601-ben jelentek meg, s kit ezért Petit de Julleville, Saintsbury és Rigal a XVII. századhoz számítnak, míg Darmestetter-Hatzfeld, Faguet, Robertet és Lintilhac helyesebben a XVI. század keretébe illesztnek be: Kressner és Sarrazin pedig közön-kézen kihagyják. E jelentékeny író, «a XVI. század egyik dicsősége,» kalandos életével s megrázó halálával Shakespeare kortársaira emlékeztet. Normandiában született, azon a vidéken tehát, honnan Corneille is kerülendő volt, s hol a színiköltészet iránt már ekkor nagyon ki volt fejlődve az érzék. Nem annyira Garnier követője, mintsem inkább «egyenesen Du Bellayból indult ki.» Az ő ideje tájt erősen feszessé, dagályossá lett stilt lágyabbá, zeneibbé tette, lyraiságában van már bizonyos elegicus báj és méla hév, de egyszersmind már a précieuxket, a Théophile-eket készíti elő. E költőnek fölösen kijutott újabb időben a dícséretekből. Darmstetter és Hatzfeld szerint «a jellemek conceptiójára, valamint bizonyos gondolatok kifejtésére» maga Racine mellé állítható, a nélkül hogy «semmivé törpítené ez a hasonlítás.» Stuart Máriáról szóló tragédiája nekik egyenesen «Racine harmoniáját látszik előlegezni». Míg Faguet, ki Montchrestienről is ép úgy, mint Garnierről a legalaposabb tanulmányt írta, magát mérsékelve beéri azzal, hogy Quinault-hoz, ha nem is épen Racinehoz, hasonlítsa Montchrestient.

Van Montchrestiennek egy másik magasztalója, ki viszont határozottan a Corneille elődjeként tünteti föl őt. Petit de Julleville tudniillik Corneille költészetének első vázlatát fedezi föl e darabokban, hol a férfi- s nőalakok egyaránt mind a heroismus cultusát űzik, s nincsenek is minden corneillei komorság sem merevség híján: «hősi alakjai ugyanazon formába voltak öntve, mint a Corneille-éi, csak a nyomat elmosódó».*)

*) Idézett kézikönyvében. Az itt közölt nézeteket alig valamivel részletesebben fejtegeti Montchrestien tragédiái azon kiadásának bevezetése, melyet ez ismertetés írása óta bocsátott közre Petit de Julleville. (Paris, 1891. 8° XLVII. és 330. ll.) E kiadás alapján Lansontól

Legyen szabad ezzel a magasztalással szemben is megint Faguetra hivatkoznunk, ki egészen más szempontból és másképp állította volt párhuzamba Montchrestien nagy utódjával, s ki egyszersmind találóan jelölte meg helyét a drámaírás történetében. «Montchrestien, írja Faguet, kétszeresen classicus, rendkívül és föltétlenül szabályos compositiójával valamint stíljével, mely nem is Corneillenek, de Corneille nemzedékének, s kissé talán a Corneille utáinak előfutára. Érdekes, hogy azon időpont előestéjén, midőn a szabados színiköltészet uralma beállóban van, oly költőre bukkanunk, ki mintegy utolsó gyűrűje a classicai láncznak, s egyfelől Garnier-n át Jodellenek, másfelől Hardyn át Rotrounak nyújt kezét.»

Azon érdekes irány, melyről még szólnunk kell, épen a most említett théâtre irrégulier, mely a XVII. század első felében virágzik föl, de első kísérletei már most jelentkeznek. Ez elnevezés fogalomköre egyébiránt vajmi tág, inkább csak negative határozható meg. E szerint azon művek tartoznak ide, melyek szerkezete s egész szelleme különbözik az antik utánzó iránytól, mint különbözik a középkor hagyományaitól, de mégis az utóbbiakhoz áll közelebb végelemzésben.

Ide sorolhatók mindjárt a protestantismus új fajtájú mysteriumai, melyeket Bèze még Jodelle föllépte előtt inaugurál, s melyek a középkort mintegy a renaissance-al összeegyeztetni óhajtván, tudós költők módjára dolgozzák föl a mysteriumokat. Mellesleg megjegyezzük, hogy magok a mysteriumok korántsem «tűntek el a XVI. század közepén,» a hogyan ezt nem kisebb tekintély állítja mint Petit de Julleville, e témában a legilletékesebb specialista. Igaz, hogy Faguet sem ismer több igazi és újonnan írt mysteriumot a század második feléből, mint a Lecoquét, Montchrestien földijéét: de miként volna hihető még akkor is, ha egyetlen egyet sem ismernénk, hogy a pléiade föllépte oly hirtelen képes lett volna félbeszakítani ez addig oly dúsan hajtó műfaj további virágzását? Tény, hogy a népnek, a nagy tömegnek, nélkülözhetetlen eledele volt az, s így magától értetődik, hogy a közsükséglet nemcsak mindig

a *Revue des deux Mondes* egyik utóbbi füzetében (1891 szept. 15.) szintén megjelent egy tanulmány Montchrestienről, melyben tragédiái egészen Faguet szempontjából, az ő kifejezéseinek idézésével vannak jellemezve.

régi darabok fölújításával elégítettetett ki. E föltevés mellett szól a szintén normandiai Vauquelin de la Fresnaye, a XVI. század Boileauja, ki *Art poétique*jében, bár a pléiade híve, a mysteriumoknak határozottan pártjukra kel.

Bèze egyik tanítványánál már megtaláljuk a *tragicomédie* elnevezést, mely, valamint a nemsokára hozzácsatlakozó *bergerie, pastorale*, új műfajok, új hatások föltünését jelzi. Ily tragicomédie már Garnier *Bradamante*ja, mely Ariostótól van utánozva s erősen regényes színezetű. E regényesség a század végén valósággal phantasticumba csap át, míg viszont a moralitásokból realistikus irányú, a köznapi életből merített drámák alakúlnak. Szóval már a XVI. század közepén elkezdődik az a fejlődés, bomlás és zürzavar az irányokban, mi a következő századnak csaknem közepéig tart.

Vigyázni kell különben arra is, ha e század színiköltészetével foglalkozunk, hogy az ez időbeli drámai termékek jó részének csakis formája drámai; alapjukban véve igen sok nem egyéb, mint dramatizált pamphlet: már Bèze darabjai is erősen iránydarabok a reformatio mellett, voltaireies tirádákkal. E dramatizált pamphletek tárgya főleg az ország régibb idejéből vagy épen a nap eseményeiből van véve, s erős politikai tendenciá-jokkal némileg Gringorera, a század elején virágzott kiváló sottie-költőre s a *Mystère de Saint Louis* írójára emlékeztetnének, ha valóban színpad számára lettek volna írva. E dramatizált pamphletek írói közt egyik legkiválóbb Claude Billart. Ennek IV. Henrik halálát tárgyaló darabjáról azt olvashatni Lotheissennél, ki a címét sem ismerte jól,*) hogy még a hős életében íratott.

A század vígjáték-irodalmáról kevés új nézetet mutat föl az irodalomtörténet-írás. Rendesen két periodust szokás megkülönböztetni: a pléiadeét s Lariveyét, ki Molière stilbeli mestere, s kit Kressner megint elfeled említeni. A pléiade vígjátékait, kivált Jodelle *Eugène*jét, a költők szavára ép oly classicusoknak volt szokás tekinteni, mint tragédiáikat. Olyanoknak tekinti Kressner is, holott Darmstetter és Hatzfeld figyelmeztettek már, mennyire a farce-okkal rokonok s nem pedig merész újítás termékei. Petit de Julleville magáról az *Eugène*ről

*) Lotheissen: *Geschichte der französischen Literatur im XVII. Jahrhundert*. I. köt. X. fejezet, A) pont. Bécs, 1878.

ugyanazt vallja: «valójában véve analog azon farce-okkal, mi-
ket 120 év óta játsztak Franciaországban, mindössze az öt
fölvonásra osztás s a gondosabb verselés új benne».

IV.

A XVI. század legnagyobb prózaírójának, Rabelaisnek, alakját harmadfélszáz évig eltorzította a hagyomány. Ezelőtt egy századnegyeddél végre megkezdte a kritika, Ratheryval s azután Moland-nal, a legendák kiirtását, úgy hogy ma egészen más világításban áll előttünk a *Pantagruel* és *Gargantua* szerzője.*)

Rabelais többé nem részeges, bohóc barát, mint Voltaire nevezte; többé nem taníthatják róla a Demogeot-k, hogy «kocsmából származva, mindvégig megőrizte születési helyének hajlamait». Mint szerzetes, kevés hivatással bírt, az kétségtelen, még pedig nemcsak azért, mert pár évtized előtt fiát fedezték föl. De máskülönben korának egyetemesen magasztalt tudósa, ildomos erkölcsű; méltósággal párosult, s állandóan derült temperatuma miatt rendkívül kellemes a társas érintkezésben, s ép ezért főpapok, főurak asztaltársa, magának I. Ferencznek kegyeltje. Ért a diplomatiához, úgy a politikában mint az életben. Mutatis mutandis: Voltaireje korának. Eszélyes, tapintatos udvaronc, szükség esetén kissé képmutató is. Nézeteit csak «a máglyáig, kizárólag» védi, eltagadja műveit, opportunusan módosít rajtuk, új kiadásnál. Ha egeborúl, idejében elmenekül a veszély elől, hogy aztán visszatérhetését mielőbb kieszközölje s az új hatalmasság kegyét magának biztosítsa. Íme Rabelais arczképe, a ma dívó fölfogás szerint.

Az irodalomtörténet tehát ma annyira nem lát az elmaradt Kressnerekkel «túlcsapongó vidámságra» hajlamot Rabelais jellemében, hogy Rabelais legújabb tanulmányozóját, Stapfert, már valósággal bántja a sok szürke szín, mivel hősének arczképét ma a kortársak egybehangzó tanúságtétele alapján festeni

*) Rabelais jeles magyar tanulmányozójánál (Neményi, *Rabelais es kora*. Buda-Pest, 1877.) Rathery kutatásai még nincsenek fölhasználva. (V. ö. Riedl Frigyes bírálatát: *Budapesti Szemle* XVI. köt. 1878.)

szokás. Határozott egyoldalúsággal vádolja Stapfer, és pedig nem minden jog nélkül, ez egykorú tudósításokat, melyek nem igen engedik sejteni, hogy abban a jeles orvosban egy nagy humorista is lakozott, ki a *Don Quijoté*val versenyző remekművet tudott alkotni. «Annyira hatott reájok encyclopædicus tudásával, véli Stapfer,*) hogy a legtöbben elfeledik megemlíteni egy másik tulajdonságát, alig beszélnek vidámságáról, elmésségéről.» S minthogy Rabelais úgy magánleveleiben, mint még kalendáriumaiban is (egynek kivételével) oly unalmasan komoly, pedans, Stapfer nem riad vissza attól, hogy a legenda hitelvesztett eljárását némileg fölelevenítse s a regényben keresen adatokat Rabelais vidám természetének behatóbb igazolására.

Bibliographiai tekintetben a Rabelais-irodalom két pártra van oszolva. Az egyik azt hiszi, hogy Rabelais először *Gargantuát* tette közzé művéből, s ha ma nem ismerjük régibb kiadását mint az 1535-diket, mely tehát két évvel későbbi mint a *Pantagruel* első könyve, ezt abból magyarázzák, hogy a korábbi kiadások elvesztek vagy csak lappangnak. E párt hívei Rathery, Moland, Gebhart, Scherer, Brunetière. A másik párt, melynek a nagy bibliograph, Brunet, a feje, s melynek hívei immár számtalanok, a *Pantagruel* első könyvét tartja régibbnek s az ennek bevezetésében emlegetett *Gargantua-krónikát* azzal a népkönyvvel azonosítja, melyet 1532-ben tényleg kiadott Rabelais. Legújabbán Stapfer, bár föltétlenül mit sem mer állítani, «miután mindig föltételezhetők elveszett régibb kiadások,» igen plausibilis okokkal érvel ugyancsak az utóbbi párt álláspontja mellett.

Rabelais könyvének megértése az utóbbi években nagy léptekkel haladt elő. Scherer Edmond**) végleg diszcreditálta Nisardék eljárását, kik komolyan vették Rabelais azon szavait, melyekkel rejtett értelmet tulajdonít művének, de melyekkel csak a renaissance idejében dívott allegorikus magyarázatokat kívánta gúnyolni. Szintúgy nem keresünk ma már Nisardral «a Brutus színlelt örültségéhez hasonlító eszélyes bolondozásokat» mint nem Lacroix-val föltétlen gúnyt a legékebben szóló

*) Stapfer: *Rabelais, sa personne, son oeuvre, son génie*. Paris, 1889.

**) E. Scherer: *Études sur la littérature contemporaine*. VI. Paris, 1882. (Rabelaisról szóló tanulmány.)

részekben is. Nem tekintjük Fleuryvel és elődjeivel e regényt szoros logikájú, egységes művészi alkotásnak, mint nem pusztán csak evés-ivás közben támadt ötletek szeszélyes egymásutánjának, a hogyan ezt Viktor Hugoék oly készségesen elhitték Rabelaisnek, az ő «bohóc Homérük»-nek. De máskülönben még egészen napjainkig ép oly érthetetlen talányt látott az irodalomtörténet-írás e műben, mint a XVIII. század Voltaire-rel, a XVII. Labruyère-rel, s a milyennek már közvetlen halála után megjósolták, hogy tekintetni fog, azon ellentét következtében, mely benne a mély gondolkozó és a bohózatos regényíró közt lenni látszik. Scherer úgy vélte, hogy a kritikának ma «még erősebben ki kell emelnie azt az ellenmondást, melyet a Rabelais geniusa föltüntet, még élénkebben kell hangsúlyoznia művének talányát s paradoxonát». Mily kevésbé szűnt meg ma a talánykeresés, Stapfer e vallomása bizonyítja: «A rejtély még mindig nincs megoldva».

Szerencsére azonban, körülbelöl épen Stapfer könyvével egyidejűleg, igen egyszerűen s természetesen sikerült ezt a sokat hányt-vetett problémát megoldani annak az írónak, kitől fontosabb a pléiade költészetét annyira elítéltetni hallottuk.*)

A renaissance természetimádásából magyarázza ki Brunetière Rabelaisát. Mint szellemesen kifejti, a középkor alatt elnyomott s a XVI. században fölszabadult Physisnek mámoros cultusa az, mit e regényben találunk. Ezért egyformán lelkesedik Rabelais a természet magasztos nyilvánulásai s érdeklődik legalsóbb rendű functiói iránt, a miben még inkább ösztönzi őt az orvos szabadelvűsége, a barát cynismusa, a pogány szemérmertlensége. Egészséges, erős állatiasság van benne, a physical élet túlfengése s ebből kifolyólag oly naivság, mely semmitől sem undorodik. Napjainkban annyiszor fejtegetett nevelési módszere sem egyéb, mint az ösztönök cultusa, a természeté, még pedig igazabban mint majd Rousseaunál. Kétségkívül jól mulatott maga is, mikor könyvét írta, s bennünket is rendkívül mulattat, ha olvassuk; de ez nem akadályozza, hogy ugyanakkor mélyen ne gondolkozott legyen, annál is inkább, mert gondolkozása akárhányszor inkább csak ösztön-

*) Brunetière: *Questions de critique*. 2-ème edit. Paris, 1889. (Sur un buste de Rabelais és Critique scientifique czikkeek.) Továbbá: *Nouvelles questions*. (Les éditions originales czikk.)

szerü, elannyira, hogy akárhányszor nem is volt képes ért-
hetően kifejezni magát.

«Valóban ő maga is alig érti gondolatait, vagy legalább is, minthogy nem látja be összes következményeiket, melyek csak egyenkint, idő s alkalom adtán fognak belőlök kifejlődni, nem fejezi ki mindig elég tisztán, szabatosan. De a miért nincsenek úgy kifejezve, a mint sok-sok idő múlva kellett s lehetett kifejeződniök, azért nem kevésbé megtalálhatók Rabelaisben mindazon eszmék, melyekből a modern világ egész napjainkig táplálkozott.»

Ezzel egyszersmind módosúl az eddigi fölfogás, mit Rabelais politikai, vallási s társadalmi satirájáról tápláltak. Ma már nem színezzük oly erősen e satira merészségét, mely állítólag Brutus-féle alakoskodásra bírta volna Rabelais-t. Valamint obscenitasra, szintúgy másféle szabadszájúságra is felülmúlják kortársai, kiknek gúnyja sokszor hasonlíthatatlanul maróbb sarcasmus, mint az övé. Különben is, a mit ő megtámad, azt valószínűen vagy a trón vagy a pápa kárhoztatta már, elannyira, hogy némelyek azt a kérdést vetették föl, vajon nem fölsőbb megrendelésre készült-e a negyedik könyv például, tehát épen az, melyben Scherer a gúny maróbbá váltát észlelte. «Igazában véve, semmit vagy majd semmit meg nem támadt olyat, mit meg nem támadhatott volna abban az időpontban, mikor épen tette, fejének vagy szabadságának legcsekélyebb veszélyeztetése nélkül.» Bármit mondjon is a látszat, sohasem vesztette el hidegvérét támadásaiban, visszavágásaiban, nem úgy mint Voltaire. Mindig szeme előtt tartotta a trón s a dogma tiszteletét, tudva, hogy ez minden egyebet megbocsáttat Franciaországban.

Ez Brunetiére fejtegetéseinek lényege. Valóságos fölfedezés ez; ha nem is oly fontos mint Amerikáé, de van olyan mint Columbusnak az a másik genialis gondolata, melylyel a tojásfölállítás problémáját megoldta. S hogy meg találóbb legyen a hasonlóság, Brunetiére szintén beüti a tojás hegyét. Az ötödik könyvet, mely más színben tünteti föl Rabelais satiráját, egyszerűen hamisnak jelenti ki. Erre azonban van joga, sőt valószínűen ezt kell ma mindenkinek vallania, a ki Rabelais-vel foglalkozik. Nem reflektálhatunk arra a vitára, mely Lacroixtól s Marty-Laveauxtól kezdve egész mostanáig az ötödik könyv authenticussága miatt pro et contra folyik. Abban ma

mindkét fél megegyezik, hogy a regénynek e részét, mely csak egy évtizeddel Rabelais halála után jelent meg s mely jelenlegi alakjában telve van durván anachronisticus toldásokkal, csak vázlatban hagyta hátra szerző: de elég ennyi is, ha elgondoljuk, mily lelkiismeretlenül meghamisították a kiadók még az élő írók műveit is. Stapfer hajlandó volna az író előhaladt életkorának róni föl a jellemzés, allegorismus, stíl fogyatkozásai mellett a gúny keserűbbé váltát, s egyszersmind az előbbi könyvekből igyekszik bizonyítani, hogy Rabelais nem nevet mindig ott sem; de ő is meghajolni kénytelen azon tény előtt, hogy az ötödik könyvvel fölérő heves, maró gúny sehol sincs Rabelaisben, s ép ezért ő is azt tanácsolja, hagyjuk ki a számításból ezt a mindig gyanús maradó részt, valahányszor Rabelais tehetségének egyetemes irányát általában kívánjuk megítélni.

Hadd szóljunk befejezésül legalább egy szót a század másik nagy prózairójáról, Montaigneről is.

1826 óta Leclerc révén Montaignenek a Mlle Gournay-féle 1595-diki kiadása fogadtatott el, mely «a legilletékesebb bírálók nézete szerint minden mást fölülmülni látszik».*) Valóban csak látszik. Mert e kiadásban mindazon latin idézetek be vannak szúrva a szövegbe, miket Montaigne halálakor kézi példánya tartalmazott, s mikkel a szerző maga aligha tartotta volna úgy el stíljét. Prévost-Paradol azt tartja ez idézetekről, hogy azok «annyira kapcsolatosak az *Essaikkal*, hogy egyetlen egy sem szakítható ki a nélkül, hogy nyomot ne hagyna az erőszakosság, s oly hasadást ne okozna e harmonikus szövedéken, mely mindig meglátszanék». Ellenkezőleg: ez idézetek kigyomlálása csak visszaadná Montaigne stíljének eredeti, tisztább, francziásabb jellegét, gondolatai visszanyernék eredeti, szorosabb, logikaibb kapcsolatukat. Vagyis nagyban módosulna az a felfogás, mely jelenleg Montaigneről közkeletű.

Némely pontban már most is módosult: így a mi az eszmék megítélését illeti, ma már nem egyértelmű többé Montaigne neve a pyrrhonismussal, a mióta a Pascal-kritika kimutatta, mennyire az *Essaiktól* ihletődtek a *Gondolatok*. «Még

*) Merlet: *Études littéraires sur les classiques français des classes supérieures*. II. Paris, 1883. De v. ö. ugyancsak Merlet tiltakozását a 89. l. 2-dik jegyzetében.

a mi a hit dolgait is illeti, tanítja Faguet, túlságos sokat ismételték, hogy megrendítésökben telik kedve, s hogy a *Seconde* apologiája, melyben megismerési eszközeink hiúságát fejtegetve, a hívésnek szükségét akarja kimutatni, csak elmés és eszélyes fogás, hogy ártatlannak tüntesse föl scepticismusát. Hogy nem volt mély az ő keresztyénisége, elhiszszük; de azt sehol sem látni, hogy megvetné és kigúnyolná. Hogy a *Seconde* apologiájában igazában demonstrálná a keresztyéniséget, ezt némi naivság volna hinni; de ez nem ok arra, hogy formalis hazugságnak tekintsük conclusióit.» Midőn a keresztyén vallást a stoicismussal szemben magasztalja, «ép azon következtetésre jut, melyre Pascal a *Gondolatokban*, valamint a módszer, mely az embert a hithez vezeti, ugyan az a két műben. Hogy Montaigne kevésbbé őszinte a bizonyításban mint Pascal, ez nagyon valószínű; de azért ne nevezzük őt kevésbbé őszinte helyett ámitónak».*)

A ki ismeri Merlet kézikönyvének érdekes Montaigne-tanulmányát, tudni fogja, hogy Faguet e szavai egyenesen a Merlet tolmácsolta nézetek ellen vannak irányozva, melyek tulajdonkép még Pascaltól erednek, s melyeket Darmestetterék s utánok a többi irodalomtörténet-írók is vissza szoktak hangoztatni.

HARASZTI GYULA.

*) Faguet: *Notices littéraires sur les auteurs français prescrits par le nouveau programme du 31 octobre 1890.* Paris, 1890.

POLGÁRHÁBORÚ CHILIBEN.

Míg Európában a népek a fegyveres béke áldásait élvezik s a politikai élet ellentéteiből ki-kivillanó szikrákat lesik, melyeket a diplomacia siet ártalmatlanná tenni —: az egyenlítőn alul, Dél-Amerikában a politikai élet ütere hevesebben lüktet. Nem rég egy császárt vetett ki a forrongás Európa partjaira, 1891. év néhány hónapja alatt pedig Chili köztársaságában játszódott le egy politikai dráma, mely a színhely exotikus voltánál fogva, a szereplők személye s a harc kiméretlensége s megrázó kegyetlensége miatt egy Macaulay ragyogó tollára érdemes.

Chili hosszú keskeny szalagban nyúlik le Perutól délre a Tüzföldre, Dél-Amerika nyugati partján, a Csendes tenger mellett. Mintegy három millió ember lakik e területen, a természet kimeríthetetlen gazdagsága közepett. Éjszakon vannak rézbányái; nagy pusztaságokon, hol alig van víz s növényzet még kevesebb s öt évben alig egyszer eső —: lépten-nyomon találni rézre, ezüstre, vásra, ólomra, salétromra, nickelre, drágakövekre; van ott türkiz és amethyst. Az egész vidék a vállalkozó szellem s gazdag oligarchák prédája. Közepén mintegy 1000 kilométer hosszában s 100 kilométer szélességben a Cordillerákra támaszkodva terül el mélyföldre, mely az éjszakai vidékkel szemben a bőség csodája. Mindenütt a víz barázdái vonódnak át a földeken s a gyakori eső mesés vegetatiót teremt. Innen délre terülnek el Chile erdős vidékei, tavai, szigetekéi biztos kikötőkkel; ez a rész még úgyszólván, kihasználatlanul hever; s gazdag kőszéntelepekben, értékes erdei termékekben.

E vidékeket hosszú ideig spanyol kapzsiság aknáztá ki; a század elején azonban, a többi délamerikai köztársasággal

együtt fölszabadult a spanyol hatalom alól. S azóta a köztársaságban együtt a déli növényzet erejével fakadó politikai s kereskedelmi élet sarjadzik. A mesésen gazdagodó nagy kereskedők oligarchiája, politizáló generalisok hatalmaskodása, feltörekvő szerencsevadászok nyugtalansága, a nép heves vérmérséke nekünk európaiaknak nagyon ríktó színben tüntetik föl ott a politikai fejlődés képét; az elvek mögül az önérdek, hatalmi vágy arcza naivabbúl bukkan elő, mint a mi disciplináltabb Európánkban. A szenvedélyek is hevesebbek s a politikai bukást még sokszor a legyőzött halála követi. S nem csak a pártok emberei állanak így szemben egymással, egyik köztársaság a másik ellen is. 1882-ben odatott meg kegyetlen harcz után a hatalmi kérdés Chili meg Peru és Bolivia közt. Négy évi tusa után Chili győzött s most vezetője lett a délamerikai köztársaságoknak. Azóta is nőtt hatalma, gazdagsága, az állam szerencsés fejlődése az idegen tőkét is magához csalogatta.

Ily kedvező viszonyok közt választották meg Don José Manuel Balmacedát a köztársaság elnökévé, a ki alatt ütött ki az a polgárháború, mely 1891 szeptemberében öngyilkosságával ért véget.

Balmaceda Chili fővárosában, Santiagóban született 1840-ben, gazdag, régi származású családtól. Kezdetben papnak szánták; de heves, szenvedélyes természete a politika felé vonzotta. A seminariumot csakhamar fölcserélte az egyetemmel; nemsokára fényes szónoknak, jeles vitatkozóknak bizonyult s néhány hónap múlva a santiagoi liberalis ifjúság bálványa lett. Huszonnyolcz éves korában neve már ismert és népszerű volt s mindenki a jövő pártvezért látta már benne. Az úgynevezett liberalis pártnak volt tagja, mely már akkor a legszámosabb volt a congressuson, csakhogy nem tudott hatalomra vergődni, a conservativek s nemzeti pártiak coalitiója miatt. E pártok mögött különböző társadalmi rétegek sorakoznak s a hatalmi kérdés az alkotmány kérdésével is kapcsolatban áll. A liberalisok a szélső republikanusok s az egyetemet s collegiumokat elhagyó ifjúság soraiból kerülnek ki. A conservatív párt a töképezesek, nagy földbirtokosok, egyházi méltóságok pártja, míg a nemzeti párt az ügyvédek, kereskedőket s a műveltek zömét foglalja magában. A liberalisok szélső elméletekből indulnak ki s az alkotmány minél demokratikusabbá tételére törekeshetnek; a conservativek s nemzetiek pedig alapjában ragaszkod-

nak a régi alkotmányhoz, melyet bár reformálni akarnak, de megdönteni nem. Ez az alkotmány pedig 1833-ból való, mikor a spanyol hatalomtól emancipált delamerikai köztársaságok hirtelenében az angol parlamenti intézmények mintájára szabták meg alkotmányukat. A francia forradalom eszméin kívül még csak az angol intézmények tökéletességéről való dogmát fogadta hasonló lelkesedéssel a politikai világ; s a harminczas években Európa mindenütt visszhangzott dicséretétől. Chili alkotmánya is részben angol utánszat; mivel azonban a köztársasági kormányforma követelményeivel nem igen egyezik, bizonyos körülmények közt oly ellentétek támadhatnak az alkotmány tényezői közt, melyek nyílt erőszakosságra vezethetnek. Harmincz éve már, hogy Chiliben a politikai élet egy nagy hatalommal fölruházott autocratikus elnök és egy kizárólagos oligarchia ellentétén fordul meg, mely utóbbinak ereje a congressusban volt. Viszály idejen a legtermészetesebb, hogy az elnök a nagy tömegben keres támaszt a congressus ellen s hatalma annál döntőbb lehet, mert utódja megválasztására is neki van legnagyobb befolyása. Ilyen viszályt támasztott Balmaceda is; népszerűségét s elnöki nagy hatalmát vetette latba a congressus ellen; forradalmat támasztott, de rajta vesztett. Chili Washingtonjának nevezte a nép, mikor azonban megbukott, halálát kívánta.

Balmaceda népszerűsége 1885-ben már annyira emelkedett, hogy általános örömet okozott, mikor az akkori elnök, Santa Maria, külügyminiszternek meghívta. Balmaceda azonban még magasabbra tört. Óvatosan, előrelátással, s nagy mérsékletet mutatva lépett föl, úgy hogy részére hódította a nemesi pártot is, melyet csak a radicalis elvektől való félelem választott el a liberalisoktól. 1886 szeptember 18-dikán végre, az előbbi elnöknek támogatásával is, nagy többséggel a köztársaság elnökének választatott meg. Az alkotmány értelmében nem volt újra választható s hatalma ép azon napon járt le, melyen agyonlőtte magát: 1891 szeptember 19-dikén.

A szerencse elnöksége kezdetén sem hagyta el. Politikai elveiből csak a gyakorlati hasznuakat tartotta meg; szélesb alapokra fektette a közoktatást s szervezte az iskolákat. Új vasutakat építtetett, javította a kikötöket s a nép ünnepelt embere maradt. Ekkor úgy látszik a hatalom megrészegítette: s mikor akarata és törekvései a congressuson ellenállásra talál-

tak: mint a villám a vídám égből, egyszerre csak előtört az alkotmányos viszály, mely véres polgárháborúban végződött.

Varigny, délamerikai dolgok jó ismerője, érdekes dolgokat közöl e viszály lefolyásáról a *Revue des deux Mondes* egy újabb füzetében. Balmaceda biztosítani akarta magának tervei kivitelét, még azon időre is, mikor már nem lehet elnök; mert a törvényes idő után lelépő elnököt újra megválasztani nem szabad. Utódot szemelt ki magának a közmunkák miniszterében, Sanfuentesben, kit ő emelt hatalomra s ki később is csak Balmaceda tervei s reformjai megvalósítója gyanánt szerepelt volna. Sanfuentes azonban nem volt kedvelt ember sem minisztertársai előtt, sem pártjában. A congressusban is hatalmas ellenzék támadt ellene s ez ízben Balmaceda engedett. Sanfuentest elejté s egy oly miniszteriumot hívott meg, mely bírta a congressus bizalmát. Balmaceda tervei így megakadtak, de azért nem mondott le rólok. Minél élesebbé vált az ellentét a congressus s Balmaceda személyes törekvései közt, annál világosabb lett az alkotmány egy belső hiánya. Egy nagy hatalommal ellátott elnök, kit a törvény szerint felelőség nem terhel, áll szemben a congressussal, egy oly testülettel, melyet minden hatalma mellett fölösztatni s helyébe újat behívni nincs joga. Balmaceda nem tágitott; a congressusnak tetsző miniszteriumát, miután segélyével megszavaztatta a bevételi budgetet, elbocsátotta; és személyes barátaiból alakított miniszteriumot, melynek első ténye a congressus rendkívüli ülészakának bezárása volt. Balmaceda, úgy látszik, nagy népszerűségére számított s azt gondolta, hogy a congressus ellentállását mégis csak megtöri. Azonban nem jól számított. A congressus ülései ugyan szüneteltek, hanem hatalma átszármazott a két kamara által törvényesen kiküldött bizottságra, melynek foladata a végrehajtó hatalom ellenőrzése. Mindkét kamara hét hét tagot nevez ki belé s az ellentét így Balmaceda s barátai s a bizottság tagjai közt majdnem a párviadal színét viselte. A bizottság először tiltakozott az ülészak hirtelen bezárása ellen, úgy hogy a congressus se a kiadások budgetjét nem tárgyalhatta, se a katonai dolgokra vonatkozó javaslatokról nem határozhatott. Erre Balmaceda eddigi népszerűségében bízva s különösen a katonaság támogatásában — 1891 január 1-sején nyíltan a forradalom terére lépett. Egy rendeletben a kiadások budgetjét ő maga állapította meg, a sereg zsoldját megkettőzte, ostrom-

állapotot hirdetett s a sajtószabadságot s az egyesületi jogot fölfüggesztette. A mozgóbb népelemek segélyével s a gazdag jutalmakkal lekötött sereg védelme alatt alkotmány-változást akart eszközölni; talán lehetővé akarta tenni, hogy másodsor is elnökké választassék. Egy rendeletével eltörölte azt a törvényt, mely szerint az alkotmányon tett változások törvényesítésére két egymásután következő parlament egybehangzó határozata szükséges s márczius 19-dikére a választókat új alkotmányozó gyűlés választására hívta föl. Valódi amerikai gyorsasággal, heveséggel, és számítással fejlődött ki Balmacedában a liberális államférfiúból a dictator, ki az alkotmány gépezetének egymás után törte le csavarjait, hogy uralkodó természetű s tervei ellenében ne legyen akadály.

A congressus bizottsága azonban nem hajlott meg: az elnököt képtelennek jelentette hivatása teljesítésére, a szárazföldi sereget s a hajóhadat pedig fölmentette hűségi kötelezettségétől. A sereget Balmaceda lekötötte, tábornokai nagy részét magához kapcsolá: a hajóhad azonban elpártolt tőle s a congressusi bizottság tagjainak menedéket adott, kik azonnal kormányjuntává alakultak s kezökbe vették az ellentállás szervezését.

A congressus hívei az éjszaki vidékekre vetették magokat, Chili legnagyobb jövedelmeit e kietlen, naptól égett vidékekről húzza; elfoglalásuk Balmacedát jelentékeny segédforrásoktól foszthatta meg. A congressisták aránylag nagy hajóhadukkal a fontosabb kikötő-helyeket csakhamar ostromzár alá fogták. A főhelyeknek (Iquique és Pisagua) lakossága nagy, de szegény, nagyobb része bányamunkás. A gabonát, húst, főzeléket, ivóvizet is kívülről kell odaszállítani. Néhány napi ostromzár a lakosokat egészen kiéhezettette; különben is csak a katonaság tartotta az elnök hűségén. A congressisták február végén már elfoglalták Iquiquet s innen egy másik város — Taracapa — elfoglalására indultak. A harc heveségét szemtanú leírása után így jellemzi Varigny: «Balmaceda katonái úgy verekedtek, mint a démonok s ellenfeleik sem voltak kevésbé vadak. Szemtől-szembe harczoltak, némán, elkeseredve, a lehanyatló hullák tompa zaja mellett. A templomokba s temetőbe menekülő sebesülteket megfojtották. Majd a város bombázása következett a tenger felől s minden oldalon tűz támadt. A gyilkolásnak ez sem vetett véget; asszony, gyerek, vén egyaránt elhullt a könyörtelen ellenfelek keze alatt. A politikai

gyűlölséget személyes boszú is szította s a tarapacai csatában nem egy családi vendetta nyert kielégítést. A városból nem maradt meg semmi. A tűzvész és bombázás a föld színével egyenlővé tette.» Ápril elején az éjszakai vidékek egészen a congressisták hatalmába kerültek. Mindez nagy előny volt; a congressus hívei azonban ezzel csak az alapot szerezték meg a későbbi hadműveletekre; a döntő harcz most következett. Le kellett vonulniok délre, hol Balmaceda ereje még töretlen volt. Miután az Egyesült-Államok képviselője által megkísérlett egyezkedés Balmaceda merevségén hajótörést szenvedett -- : az eldöntésnek csakhamar be kellett következnie. Hosszú volna elbeszélni a harcz folyását, hajók süllyesztését, két oldalon a részleges győzelmeket. Napról-napra vadabb lett a küzdelem; a politikai ellenségeskedést magános gyűlölködések mérge hatotta át. Balmaceda népszerűsége is mindinkább tűnni kezdett. A fővárosban, Santiagóban, a félelem uralkodott. Congressista családok egyes tagjai titokzatosan eltűntek; a vádaskodás napirenden volt; minden oldalról összeesküvést s összeesküvőket jeleztek. Santiago csakhamar néptelenné vált; a fiatalság a congressistákhoz menekült; álöltözetben indultak ki, vagy evezős bárkákon, mintha valami kirándulásra mennének. A kormány-junta tagjai ily körülmények közt döntő csapásra készültek. Siettetni akarták az eldöntést, mert Balmaceda is újra 60,000 katonát hívott fegyver alá s Európában megrendelt hajói is megérkeztek. Canto tábornok Valparaisóban, Santiagó fölött, akarta megtámadni s tönkre tenni Balmacedát. A vállalat merész volt; a helyzet előnye egészen az elnöki sereg mellett maradt. Csakhogy a congressisták részén egyedül Canto tábornok parancsolt, ki iránt vak bizalommal voltak katonái; míg a kormány seregének élén két vezér állott, kik irigykedtek, agyarkodtak egymásra, egymást akadályozták, úgy hogy Balmacedának kellett magára vállalnia a főparancsnokságot, hogy az ellenkezés kitérését megakadályozza.

Canto tábornok azalatt átkelt Aconcagu folyón Valparaisótól éjszakra s egy szerencsés ütközetben az ellenség kiküldött csapatait a városba szorította. De csak most állott eléje a nehéz föladat. Számosabb s egyenlően bátor ellenséggel volt szemben, melyet kitünő erődítés s a körül fekvő magaslatok ágyútelepei védtek. Teljes győzelem s végleges bukás közt nem volt középút. Katonái azonban bíztak ügyességében; s ő az akadályokat

megkerülni, a hiányokon segíteni törekedett. Egyes mozdulataival kezébe keríté a vasúthálózatot s elvágta Valparaisót a fővárostól, mely e pillanattól a dictator ügyét veszett ügynek tartotta. A sok elégtelent s a siker után menőket ezzel mind magához vonzotta Canto tábornok, magának pedig visszavonulási vonalat biztosított. Egyes vezérlete helyreállította az alatt serege közlekedését a hajóhaddal is; míg az ellenség táborában egyenetlenség ütött ki. A két tábornok, Barboza és Alzerece viszálya nyílt ellenségeskedéssé fajult s egyik a másik mozdulatait törekedett megakadályozni. Augusztus 28-dikán volt a döntő ütközet s Balmaceda volt a támadó, mert minden további késedelem serege nagyobb szétmálásával járt volna. Öt óráig tartott a harc; Balmaceda katonái bátran támadtak. Canto pedig nyugodtan várta az ellent s minden erejét azon pillanatra tartotta fönn, mikor a támadók erélye már megtörik. Az elnök két tábornoka egymás után esett el a csatateren, mindegyik bátorságban túl akarva tenni a másikon s Canto csak most adott jelt az általános tüzelésre. Mint a lavina, rohannak le a magaslatokról katonái, áttörik az ellen hosszú sorait s velök együtt hömpölyögnek tovább az erődítések ágyú felé, honnan nem tüzelhetnek az ellenre többé a nélkül, hogy a saját soraikban is ne pusztítanának. A tisztek a katonákat nem tudják többé sorakoztatni s mint az áradat, hömpölyögnek Valparaisóba. E pillanattól Balmacedának nem volt többé serege. Valparaiso a congressisták hatalmába került. Ugyanaz nap Santiago is megadta magát. S most következett Balmaceda népszerűségének visszája. Valparaisóban s Santiagóban nem lehetett volna egyetlen egy védelmezőjét sem találni. Mintha Canto győzelme megoldotta volna a hallgatók nyelvét s mintha Balmacedának csak ellenségei lettek volna azon két városban, melyek szerencsében sütkéreztek s hatalmát támogatták. Szőnyegek lógtak minden ablakból, s virágosó hullt Canto katonáira, a mint Valparaisóba bevonultak. A tegnapi ellenséget ma, mint szabadítót ünnepezték. Santiagóban pedig a csöcselék kerekedett fölül; azon ürügy alatt, hogy keresi a rejtőző elnököt, berohant a gyanusok palotáiba s rombolt, égetett, pusztított.

Balmaceda pedig, ki nem tudott többé menekülni, éjjel, matróz ruhában csakugyan Santiagóba futott s az argentinai köztársaság képviselőjének lakásán zörgetett. Ez magához fogadta, ámbár rögtön belátta, mily veszélynek teszi ki ezzel

magát s családját. Csak ő s egy megbízható szolgája tudta Balmaceda hollétet, ki egy magános szobában, elzárva minden közlekedéstől, hirtelen bukása minden kínját érezte. Így nem akart soká maradni, s már-már jelentkezni készült a kormányjunta előtt. Azt hitte, politikai ellenfelei megelegednek száműzetésével, s a hazán túl majd csak támad meg reménysugár. Gazdája azonban lebeszélte tervéről; előadta, mily gyűlölet támadt ellene s hogy a tömeg a fejét kívánja. Éjfélkor vált meg Balmacedától. Reggel nyolcz órára pedig már halva találták az utóbbit a padozaton, keze még szorította a pisztolyt, melylyel fejbe lőtte magát. Asztalán három levél feküdt: anyjához, gazdájához, ki neki az utolsó éjjelre szállást adott s a *New-York Herald* szerkesztőjéhez. Valóban modern vonás: a dictator élte legfőbb pillanatában, mikor lelkében élte számadását vonja meg, nem feledkezik meg — az újságról.

Így végződött a chilei politikai dráma, mely a higgadtabb európai szemlélőre olyan hatással van, mintha hirtelen tűzokádó hegy bukkanna föl s szórná lángjait s ép oly hirtelen lemerülne. A három millió lakost számláló köztársaságban a politikai szenvedélyt az egyesek magán szenvedélye is szítja s a kettő egymással szorosabb kapcsolatban van, mint a mi régibb államainkban. Ott még könnyen drámaivá, véressé válik a politika, míg Európában a böcs államférfiú a drámai hatásokat, az ellentetek érdekessé s élessé tételét lehetőleg kerülni fogja. E forradalom a délamerikai köztársaság testén különben ervágás volt, mely vérmességén segített. Győzött a törvényes állapot s Chili megint halad célja felé. Dél-Amerikában azt az állást törekszik elfoglalni, mint Éjszak-Amerikában az Egyesült-Államok. S nem érdektelen a feltékenység tüneteit észlelni, mely ez aránylag kis köztársaság lakóit a nagy köztársaság ellen eltölti.

A MŰCSARNOK TÉLI TÁRLATA.

Két mozzanatot láthatunk a mai képirásban. Az egyik a történeti, a másik a bibliai tárgyú festészet fokozatos hanyatlása. Mindkét irány helyét a fölületes életkép foglalta el, melynek gyakori hibája az üresség, a tartalom tökéletes hiánya. A történeti festészet hanyatlásának okául az alkalmas tárgyak hiányát hozzák föl. Azt mondják, hogy a történelem nevezetesebb eseményei nagyrészt már föl vannak dolgozva, és hogy a bibliai festészet túlélte magát. Igaz ugyan, hogy a letűnt századok történetének kiválóbb eseményei nagyrészt már föl vannak dolgozva, van azonban minden egyes kiemelkedő történeti tényben egy-egy vonás, a melyre eddig még nem gondoltak és a mely vonás kiemelése hálás anyagot nyújthatna újabb alkotásra. A bibliai képirás anyagául szolgáló történetek pedig oly kifogyhatatlan gazdagságúak, hogy azokat egyelőre egyszerűen mellőzni nem tanácsos, hacsak nem akarjuk a képirásnak egy oly ágát megsemmisíteni, mely minden korszak festészetének leghatalmasabb támasza volt. És mellözve azt, hogy az ábrázolásra alkalmas tárgy megválasztása már magában véve is nagy érdem, a már többször megfestett tárgy újabb fölhasználását érdekessé teheti a művész eredeti, egészen egyeni föl fogása, melyet ott és úgy érvényesít, a hol és a hogy azt jónak látja. Ezért egy történeti festmény soha sem érdektelen, ha csak sikerül a művésznak a tárgyat egy oly szempontból megvilágítani, a melyre eddig még tekintettel nem voltak. A bibliai tárgyú festészet terén azonban az egyeni föl fogásnak korlátot szab a múlt, mely egész világföl fogásunkkal és neveltetési módszerünkkel szoros kapcsolatban áll, és a mely már eleve

is megjelöli azon irányt, melyben a további fejlődésnek haladnia kell.

E téren, az utóbbi időben Németországon egy új irány kapott lábra, melynek realisticus czélzata tökéletesen szakít a múlttal; ez iránynak a tárlaton Uhde Frigyes a képviselője. Láttuk ezt már a XVII. században a Németalföldön is, a hol Rembrandt eloszlatta azt a dicsfényt, mely a bibliai tárgyakat övezi, de alakjaiban mégis a keleti faj jellege jutott érvényre, és naturalisticus fölfogása mellett, minden egyes festményében ki volt fejezve azon erkölestani eszme, mely ezt vagy azt a bibliai mondát a földolgozásra alkalmassá tette. Még e szélső iránynál is tovább megy Uhde, a ki a bibliai eseményekre saját eredetieskedő fölfogásának bélyegét kívánja nyomni, és a mely egy ecsetvonással halomra dönti azt, a mit egész életünkön át szeretni és tisztelni tanúltunk. Majd ha talán más lesz a nevelési rendszer, ha az emberiség szellemi életének iránya meg fog változni, akkor lehet majd Uhde fölfogásának helyes voltát belátnunk. Ma még a szent tárgyú festményektől első sorban azt követeljük, hogy áhítatot keltsenek, és mert e követelménynek a szóban forgó irány nem felel meg, nem tekinthetjük azt egyelőre a jövő számára üttörőnek.

Az egyedüli ok, a melynek a képírás e legnemesebb két fájának fokozatos sülyedése tulajdonítható, a megváltozott külső viszonyokban keresendő. Az ily képek megfestésére vajmi ritkán nyílik alkalom, és azután az életképnek nemesebb fajtái tökéletesen kielégítik a legkényesebb æsthetikai érzéket is. A mint pedig korunk szelleme inkább hajlik a könnyed és fölületes felé, úgy a képírás is, mely nem egyéb, mint a kor szellemi működésének hű tükre, előszeretettel keresi föl azokat a themákat, melyek tetszésre és vevő közönségre számíthatnak. Csak így magyarázhatjuk meg azon jelenséget, hogy a tárlaton lévő magyar képek háromnegyed része e könnyed irány felé hajlik. E képeknek azonban jelentősebb tartalmuk csak nagy ritkán van, ezért tulajdonképeni helyök az élezlapok hasábjain volna.

A legújabb képírásban uralkodó könnyed és fölületes irány ellen azonban reactio keletkezett, melynek első megindítóí a francziák, a kik az európai képírásban még mindig az első helyet foglalják el. Franciaországot mindössze tizenkét művész képviseli a tárlaton. A szám nem tekintélyes ugyan, de

a beküldött művek javarésze olyan, hogy azokat jobban megfesteni nem egykönnyen lehet. Régi ismerőseink közül ismét Dawanttal találkozunk. Képe egy templom belsejét mutatja, a padokban áhítatos imába elmerült alakok a padosorok közt pedig a templomból néhány nő távozik. Az ablakokon keresztül napsugarak hatolnak be, pompás alkalmat nyújtva a művésznek, a fény és árnyék mesteri elosztatásában. Alakjai jellemzők, mozdulataik élethívek, a melyeken meglátszik, hogy a mester a természetet tanulmányozta. Egyszerű és keresetlen tárgy, de alaposan tanulmányozott, minden ízében üde és befejezett festmény. Carpentier a nyomor hajlékába vezet bennünket. Egy szegényesen bútorozott padlásszobában kávet készít az asszony a munkából hazatérő férjének, a ki fáradtan pihen egy rozoga széken. Csak elvétve vetődik e szobába egy-egy napsugár, és azért a homály a fénynyel szüntelen harcot folytat, a mit a művész kitünően fejezett ki. Guay mythologiai tárgyat dolgoz föl. Egy árnyas erdő belsejében a kivágott tölgyfa törzsén kesergő dryadok gyászolnak, három nőalak, különböző testtartásban borúl a kivágott tölgyre. A kékes színezés élénken emlékeztet Böcklinre, a kinek *Taraszi esőjével* e kép közeli rokonságban áll. Az alakok mozdulatában van nagy drámai erő, de az élethű színezés különösen az emberi testen nem sikerült. A francia iskola egyik úttörője, a költő és képíró Jules Breton, is fölkereste tárlatunkat. *A kergoati búcsú* című festményének se tárgya, se fölfogása nem alkalmas a megörökítésre. A búcsúra menő nagy tömegben se az összesség, se az egyes csoportok nem emelkednek ki, színezése és technikája már elavúlt. Minden egyes vonásán meglátszik, hogy a művész már túlélte magát. A gyermekszobába vezet bennünket Peel Paul, a kinek *Kuczkóban* című képén egészséges humor ömlik végig. Egy kis gyerek, a ki fürdés közben valami csínytet követett el, a kuczkóba van állítva, testvérei pedig a spanyolfalon át kíváncsi kárörömmel nézik a kis vezeklőt, a ki épen elpityeredik. Annyi derült életphilosophiát, oly tiszta idealis fölfogást, mint ezen a képen, csak Peelnél találunk.

A belgák legközelebb állanak a francziákhoz azért, mert közvetlenül hozzájuk jártak iskolába s most egy es más tekintetben fejlesztik, tovább viszik mestereik irányát. Ép ezért nem választható el a belgák festészete a francziákétól, és a meg-

különböztetésnek csak földrajzi jelentősége van. Legjobban bizonyítja ezt Jimenez nagy vászna, mely a kórházi rendelő órát mutatja be. A tágas kórteremben, melybe mindenünnen világosság áramlik, a tanár egy mellbeteg nőt vizsgál meg. Az ágy mellett az ápolónő várja a rendelést, lábánál pedig orvosnövendékek csoportja figyel a tanár vizsgálatának eredményére. E tárgyban a modern francia realisticus irány egyik legszebb diadalát ünnepli. Rembrandt *Tulp doktor anatómiai leczkéljére* annyiban emlékeztet, a mennyiben ez is méltó diszét képezné valamely orvosi testület termékének. A hollandiai mester festményén csupán a tudomány szerepel, a mint bonczkésével az emberi szervezet rúgóit keresi. E képbe belevegyül még az élet tragikuma is, melynek túlságos nagyságát az emberi szellem és szív, a tudomány és a jótékonyosság kívánja enyhíteni, azt az orvos, ezt az ápolónő képviseli. A legélesebb ellentétek vannak tehát e képen egymással szembeállítva, a szenvedés és gyógyítása, a nyomor és a jótékonyosság. A csoportosítás a milyen egyszerű és keresetlen, épen oly megkapóan természetes hatású; az egyes alakok arczában pedig ki van fejezve azon eszme, hogy a kórágyon történő eseményekkel bizonyos szellemi kapocs fűzi őket össze, egy szóval valamennyin az első pillanatra megismerjük, hogy nem hivalkodó, kíváncsi látogatók, hanem orvosnövendékek. Nem csekélyebb a hatás, melyet a színezéssel ér el a művész. Ez az igazi kórházi levegő, melyben megbetegszik az egészséges és meggyógyul a beteg. Ámbár falak közt vagyunk, mégis a legtisztább telt világosság árad szét, és e mesteri színezésben nyilvánul az a vonás, mely a belgákat a francziáktól némiképp megkülönbözteti. Nem a színekkel való kaczerkodással töltik idejüket, de komoly képfirás problémák megoldása foglalkoztatja őket. Tájképeiket egyszerű természetesség jellemzi, életképeiken pedig azt mutatják, hogy az élet komoly oldalának föltüntetése legalább is oly alkalmas a megörökítésre, mint a fölületes mindennapi tárgy. Műveik ezért többnyire emlékszerűek, a mit többi művészeiknek képei eléggé bizonyítanak. Israelnek *Egyedül* című képe egy nyomortól kiaszott férfit mutat be, a ki szomorúan lehorgasztott fővel ül felesége kórágján. A színezés Rembrandtra emlékeztet. Az alak tekintetében, a tétovázva maga elé tekintő férfi arczán, az elhagyatottság összes borzalmai ki vannak fejezve. Verstræte nagy vásznán a temetés előestéjét

mutatja be. Hóval borított térségen szegényes kunyhó emelkedik, melynek alig nyitott ajtajából halvány mécs sugára szűrődik ki. Görnyedt földműves-alakok lassú léptekkel közelednek a ház felé, az egyik már épen az ajtóhoz ért. Az alakok, — melyek Verstratenél csak másodsorban fontosak — lassú, reszkető léptekkel járnak, és oly egyszerűen vannak jellemezve, a mily egyszerű maga a falusi élet. A mi a képen a legnagyobb, az a frissen esett hó természetű ábrázolása; jó világítás mellett az egyes hőszilánkok csillámlását is látni véljük. Mint tájképfestő az első helyet foglalja el Courtens Franz, a kinek *Aranyeső* című nagy képe a háttér felé szűkülő fasort mutat, a fákról megsárgultan hull a lomb, a lehullt arany-sárga levelek borítják a földet. Az őszi légben még itt-ott lebeg egy-egy elárvult levél, zörgését szinte hallani véljük. A színnek keverésében, az arany-sárga és a zöld szín változataiban, valamint távlatilag is befejezett festmény áll előttünk, mely az őszi festői hatását emeli ki. A lehullt levelek oly könnyedén vannak odavetve, hogy felő, hogy az első szellő elfújja őket. Szerencsésen választott a kormány, midőn a nemzeti múzeum számára megvásárolta e festményt. Úgy látszik, hogy a művész előszeretettel keresi föl e themát, mert a tárlaton lévő egyik kisebb festményén önmagát ismétli. Messze mögötte állanak Cooseman hasonló tárgyú képei, melyek nem ritkán a modorosságba csapnak át. Mint drámai festő Portæls tűnik ki. Kezeit tördelő, szétszórt hajú és földült tekintetű női alakot mutat be *Üldözöttje*, és kétségbeesett tekintete hátrafordul képzelt üldözői felé. E hátrafelé való pillantás és a felelmet kifejező mozdulat valódi tragikai erőt kölcsönöz a képnek. Az egész alak tartásában főképp a nagy természetesség tűnik szembe, és ezzel bizonyítja be a művész, hogy a francziáktól tanult, mint többi honfitársai.

Németország szintén a francziák hatása alatt áll, de e hatás nem ritkán a németalföldiek közvetítése révén jut el hozzájuk. Mióta Piloty visszavonult a müncheni iskola vezetésétől, azóta a franczia szellem mind tágabb tért hódít Németországon, és habár az újabb időben a müncheni iskola mellett a berlini is kezd emelkedni, egyik sem más, mint a franczia iránynak gyakran szolgálai utánzása. A müncheni iskola hagyományos szellemének hadat izen a fiatal berlini iskola realitcus irányzata. Ez ellentéteket megértjük, ha Beume *Madonnáját* Uhde

Menekülés Egyiptombajával összehasonlítjuk. Amott a múltnak minden hagyománya, mely egyszerűen tekinteten kívül hagyja egész évszázadok haladását, itt fölfogásban és kidolgozásban egyaránt valamilyen új, eredeti világfölfogás akar magának utat törni. Amott a tartalmatlanságot élénk, csaknem ríktó színezéssel akarják elpalástolni, itt az élénk cselekvést, és a gazdag belső tartalmat az éjjel sötét színei mögé rejtik. És mégis e két ellentétes irány közt fekszik az igazság; nem a múlthoz való merev ragaszkodás, de nem is a túlságos naturalismussal való kérkedés képezi a jövő század képírásának föladatát, hanem azon helyes középút megtalálása, melyhez a francziák és belgák igen közel járnak, vagyis a mindennapi élet naturalisticus jeleneteiben a jellemző tartalmat kiemelni.

Sötét ejnek idején, egy koldus-család menekül a fekete városból, melybe halványan rezdül át a házakból jövő világosság, így képzeli és mutatja be Uhde a szent családnak Egyiptomba menekülését. Hogy e fölfogásban van eredetiség, az bizonyos. Más kérdés, hogy e fölfogás megfelel-e a valóságnak, vagy sem. A cultura mai állásánál tanácsos-e, lehetséges-e így neki rontani annak, a mit egész életünkön át a levegővel együtt szívunk magunkba, és a mi homlok egyenest ellenkezik azzal, a mit Uhde akar? A kérdésre a jövő fog felelni. Annyi bizonyos, hogy más tárgyú képekben inkább érvényesülhet e fölfogás, mint a biblia tárgyainál. Vannak azonban Uhdének olyan előnyei, a melyeket tőle elvitatni sehogyan sem lehet. Szerkeszteni és festeni művészien tud, plastikája bámulatos, de nincs meg benne se az a drámai erő, se az a mély költői fölfogás, melyet Max Gabrielnél tanúltunk megismerni. Alakjaiban a naivitás tettetett, a mi az ő realisticus czélzataival nem egyeztethető össze, és ep ezért eltéveszti szeme elől a bibliai tárgy legfontosabb föladatát, az áhítat-keltést. Mint történeti festővel már többször lehetett alkalmunk Friedrich Ottóval találkozni. Mostani képe Canossát örökíti meg. A bűnbánók zubbonyában, fődetlen fővel, mezítelen lábbal közeledik a lépcsőkön a győztes pápa felé a császár. Csakhogy ez alakban nem a pápai hatalom fensőbbiségét elismerő császárt látjuk magunk előtt, hanem a sorstól egy kellemetlen lépésre kényszerített férfiút, a ki vezekel szükségből, de a ki minden bizonynyal föl fog lázadni, mihelyt elérkezik az alkalmas pillanat. És ezzel az események további fejlődését is mintegy jelzi a művész és ez azon új

mozzanat, a miért érdemes volt e gyakran fölhasznált tárgyat újra földolgozni, noha se fölfogás, se kivitel dolgában a kép nem állja ki a versenyt a müncheni Maximilaneum hasonló tárgyú festményével. Régi ismerőseink közül itt találjuk Firle Waltert is, a ki a németalföldi zárdaélet belső életét használja föl előszeretettel. Mostani képén is egy hollandi leány-árvaház reggeli áhítatát mutatja be, a mint a félkörben fölállított leányok egy apácza jelenlétében a reggeli imát végzik. A kép, mely a berlini királyi képtár tulajdona, élénken emlékezteti az embert két évvel ezelőtt kiállított zárdai énekórára. Ugyanazon színezés, ugyanazon csoportosítás most, mint akkor, csak hogy mostani képén a leányok arcán kevesebb a szép vonás, mint akkor. Hogy az ily jelenetekben van valami szép költői vonás, az nem tagadható, de se tárgyánál, se szelleménél fogva nem érdemel meg ez igénytelen tárgy oly nagy vásznat, mint a milyenen Firle dolgozza azt föl. A sok alak jelenlete semmivel sem indokolható, és ezért minden előnye mellett, a kép tartalmatlan, üres. Mint tájképfestőt, egy szépen megfestett tavaszi hangulatkép mutatja be Kallmorgen Frigyest, melynek virágzó almafái nagy természetűséggel vannak megfestve. A norvég fjordvidék ábrázolásában Greben mellett előnyösen mutatja be magát Normann Adelsten, a ki színezésben és fölfogásban egyaránt, mestere nyomdokain halad.

Az a távolság, mely a modern olasz képírást a régítől elválasztja, semmi által sem mérhető meg. Mintha az az óriási szellem, mely a renaissanceban azokat a hatalmas műveket hozta létre, melyeket még ma sem vagyunk képesek megközelíteni, átoksúly gyanánt nehezedik Olaszországra és művészetére, mintha ez volna az oka, hogy nem képes a mai olasz festészet a többi nyugati népekével versenyezni, mintha ez akadályozná őt meg abban, hogy úgy haladjon, a mint múltja után elvárnök. Csupán csak az aquarell és pastell terén vívtak ki magoknak tisztességes positiót, és ha ez nagynak látszik előttünk, annak oka abban keresendő, hogy a francia aquarellisták nem szokták tárlatunkat fölkeresni, és így hiányzik azon mérték, a melylyel az olasz aquarell-festészetet megmérhetnök. Valamennyi között Corelli Augustot illeti meg az elsőség, *Serenad* című képeért. Esti tájat mutat be ezen; a kép hátulsó terén a hold ezüstös fénye árad szét, a balfelől húzódnó házak sorát komor sötétség borítja, melyet a hold bágyadt

sugarai nem képesek eloszlatni, a jobb felőli szakadozott parton a hold fényének küzdelme az éj sötétségével a kék szín megkapó festői hatású árnyalataiban nyilvánul. Ez a kerete a kép tragikai tárgyának, melyet a költő balladában beszélne el, a festő pedig balladai fölfogással két mozzanatban állít elénk: az egyik ház megvilágított ablakában mintha megrémült alakok mutatkoznak, lent a parton halálos sebből vérezve fekszik az, ki a szerenádot csinálta, — a vetélytárs, ki a halálos sebet rajta ütötte, már eltűnt az éj homályában. Lehet, hogy ez irány, melyet a francia aquarellisták már is előszeretettel művelnek, oly problémák megoldására fogja az impulsust megadni, mely a vízfestészet terén új korszakot van hivatva megnyitni. Corellit különben, mint festőt is megismerhetjük ezen a tárlaton. *A vadorzók* című olajfestményén. Sötét erdőben, nyaktörő útakon kúsznak a vadorzók, kivágott fatörzseken keresztül. A kép színezése mesteri, és az alakok tartásában eléggé hű plasticitással van kifejezve az az eszme, mely a kép alapját teszi. Tito Ettore tájképein híven tükröződik vissza az olasz ég és a tenger színe. A római életképeket Villegas *Gesztenyesütője* mutatja be.

A spanyolok, egyrészt a dicső múlt eredményein okulnak, másrészt pedig a francia iskola mellett egy külön modern irányt alapítottak meg, a mely hatalmas tényezője lett az európai képírásnak. Már tavaly volt alkalmunk Carbonero Morenónak *Candia herczeg megtérése* című nagy történeti festményével megismerkedni. Az idén Alarcon egyik beszélyének egy jelenetét mutatja be. Falusi tájkép, enyhén emelkedő dombokkal a háttérben. Néhány, spanyol nemzeti viseletű alak közeledik az előtér felé. A tárgyban semmi drámai mozzanat nincs, de a tájkép oly természetűséggel, a részletek oly pontossággal vannak kidolgozva, hogy e szempontból a kép, a tárlat összes képei közt, a legsikerültebbek egyikének mondható.

Midőn ismét alkalmunk van a hazai képírást a külföldével összehasonlítani, mint mindig, most is szemünkbe ötlük, hogy mily nagy távolság választja el e kettőt egymástól. Sem fölfogás, sem szerkesztés, sem színezés dolgában, szóval mindabban, a mi a festői tudáshoz tartozik, meg sem közelítjük Európa három-négy festő-nemzetét, a francziát, a belgát, a spanyolt és a németet. S annál vígasztalanabb a helyzet, a menyiben sok évi tapasztalat azt látszik bizonyítani, hogy az ifjabb

nemzedékben nincs meg a föltétele annak, hogy a látottak meggyőzzék arról, hogy nem elég születni, hanem tanulni is kell.

A magyar festőktől kiállított képek egy-kettő kivételével még csak a komolyság igényével sem léphetnek föl. A mindennapi élet jeleneteit mutatják be vásznaikon, csakhogy e képeken hasztalan keressük azt a tartalmat, mely az ily tárgyú festményeknek egyedül képes létjogosultságot adni. Vannak ily tárgyú festmények, melyeknek erkölcsi irányzata gyakran oly hatalmas, mint akár valamely bibliai tárgyat föltüntető képe. És ebben különösen a francziák nagyok. Nálunk azonban megelégszenek avval, hogy az ily tényeket egyszerűen följegyezzék, a mi pedig sehogyan sem képezheti a képírás föladatát. És ezért a tárlatokon föltünetező képek legnagyobb része csakhamar értékét veszti, és egyik tárlattól a másikig a jól megérdemlett feledés homályába borul. Ilyenek a Bihari, Margitay, stb.-féle képek, a melyek már keletkezésökkor is magokban viselik a pusztulás csíráját. A táj-, arcz- és életkép, e három ágát a képírásnak művelik előszeretettel a magyar művészek, és ha a tárlaton lévő 311 magyar művel nagyon röviden végezhetünk, ez nem a mi hibánk. Benczur pompás selyemruhás női alakot mutat be nagy arczképén. A festményben a legjobban a ruha van eltalálva, az arcznak sem színezése sem kidolgozása nem olyan, hogy az a németalföldiek és francziák arczképeivel kiállhatná a versenyt. Fölfogásában kevés eredetiség, vonásaiban nem sok characteristicus. Horovitz öt arczképe közül négy elhamarkodott műnek mondható; az ötödiken ismét önmagához tér vissza a művész. A fiatalok közül Balló Ede egy figyelemre méltó arczképen mutatja be magát, melyben különösen a test színezése, és az arcz élethűsége, az élénk, megkapó kifejezés érdemel figyelmet.

Tájképfestőink az úgynevezett hangulatképeket festik előszeretettel, de nem sok szerencsével. Mednyánszky *Nyírvidéke* őszi ködös tájat ábrázol, azonban a köd helyett valami fátvolyszerű lepellel borítja a vidéket, melyben a háttér csak homályosan emelkedik ki. Tehenei mind chablonszerűek, sehogy sem közelítik meg a belgák teheneit, a kik e tekintetben mintául szolgálhatnak neki. Ellenben mesteriek Pállik kosai, a melyek eles megfigyelésről és komoly tanulmánynyal szerzett bámulatos technikai készütségről tesznek bizonyosságot.

Az életképek közül Csók István képe tűnik föl első sor-

ban. Két árvaleányt ábrázol, a mint a lámpa fényénél szomorúan, elhagyatva ülnek. Az ablakokon keresztül a hold kékes fénye özönlik a szegényes szobába. A hold és lámpa fényének combinatiója érdekes színezési problema megoldására nyújtott a művésznak alkalmat, s ezért Csókban — a ki a Salonban is ki volt tüntetve, a fiatal nemzedék egy tehetséges tagját üdvözölhetjük. Eisenhut Frigyesnek *Egy álom* című képének bűvös színhatása van, noha nagy hibájától, a túlságos keménységtől itt sem tudott megszabadulni. Nadler Róbert *Az érdekes olvasmány* című festménye három fiatal leányt mutat be, a mint éber figyelemmel merülnek el egy érdekes történet olvasásába. Az egyes alakok arczán a kíváncsi érdeklődés elég híven van kifejezve, színezése nem túlhajtott, és ezért helyesen választottak, midőn a képet kormány-költségen a nemzeti múzeum számára megvették. A többi életkép-festők, többnyire oly tárgyakat dolgoznak föl, a melyek az élezlapok hasábjaira valók. A kisebb képek közül Neogrády néhány műve érdemel említést, a melyeknek színezése kifogástalan, de az alakok hibásan vannak rajzolva. Egyáltalában a komoly tanulmány hiánya súlyosan megboszúlja magát művészeinknél. Mint aquarell-festő az igen tehetséges, sokat ígérő Edvi Illés Aladár említendő föl.

Szobrászaink még mindig az emlékszobrot tekintik a legfőbb és egyetlen művészi föladatnak, a miért érdemes szobrásznak és művésznak lenni. S míg az emlékszobrokra kiírandó pályázatot várják, míg a pályázatra készülnek, vagy a már megrendelt művön dolgoznak, időtöltésül, úgy mellékesen egy-két, vagy több mellszobrot készítenek. A mellszobor, mely alkalmat nyújt az arczon a hasonlóság mellett az egyéni főjellemvonást művészien kifejezni, a legszebb, a legméltóbb föladat. Ennek ellenére a legritkább eset, hogy magyar szobrász művészetének e fájában iparkodnék nagyravágyását kielégíteni. Azon közben az emlékszobrok végzetesen rosszul sikerülnek. Ez jellemzi szobrászatunkat általán és jellemzi a műcsarnok tárlatának szobrászati részét az idén is.

LOSONCZI LIPÓT.

AZ a ki, a mi HANGSÚLYA.

A *Budapesti Szemle* novemberi füzetében Volf György még egyszer szól a magyar helyesírásról, s az *a ki, a mi* külön írását védve, főleg az én fejtegetésem ellen fordul, mely a *Magyar Nyelvőr* júliusi füzetében jelent meg. Épen azért legyen szabad e kérdésben nekem is szólhatnak egy pár szót.

Említett cikkemben, s már az előtt is 1888-ban, azt állítottam, hogy a mai magyar kiejtés az *a ki, a mi, a hogy* stb. szókat egybe ejti s a hangsúly az első tagon, az *a-n* van; Volf szerint azonban «e szavak hangsúlya széles e hazában nem az első, hanem a második részre esik, tehát *a ki, a mi*, ép úgy mint ezekben *a ház, a tűz*». Hogy e kérdésben melyikünknek van igaza, azt nehéz okoskodással eldönteni, mert hisz olyasmiről van szó, a mit csakis a tapasztalat, a megfigyelés dönthet el. Ha azt akarjuk tudni, hogyan ejti ma a magyar nép az említett szócskákat, figyeljük meg. Volf azonban azzal vádol engem, hogy állításomhoz nem megfigyelés, hanem okoskodás által jutottam. Többek közt így ír legutóbbi cikkében: «Simonyinak már egy másik szakemberénél láttuk, hogy az *okoskodás* félrevezette megfigyelését; hát ha itt is úgy van!» S azután ismét: «Kimondom röviden és határozottan, *még pedig nem okoskodás, hanem hosszas megfigyelés alapján*, hogy Balassa téved». Evvel szemben azonban két kérdésem van Volfhoz: 1. hol és miféle okoskodásra alapítottam említett véleményemet, mert hisz a *Nyelvőr*-ben mindkét ízben, csak mint tett tapasztalatot közöltem; 2. hol, mely vidéken és mikor figyelte meg Volf az ilyen ejtést: *a ki, a mi*; mert erre a felelettel adós maradt mindkét cikkében.

Én a magam részéről azért mertem egész határozott véleményyt nyilvánítani, mert a magam kiejtésében is mindig az *a-n* van a hangsúly, s mert eddigelé minden magyar ember ajkáról így hal-

lottam. Még sem elégedtem meg a saját tapasztalatommal, hanem a *Nyelvőrben* közölt cikkem megírása előtt (még mielőtt Volf első cikke e folyóiratban megjelent volna), kérdést intéztem az ország különböző vidékéről való, vagy ott élő nyelvészhez, vagy megbízható gyűjtőhöz, hogy hogyan ejtik ott az *aki*, *ami* szókat, s az ő feleletök (nem pedig pusztá okoskodás) alapján állítottam, a mit az illető cikkben mondok. A felelők közül idézem most azoknak a szavát, a kik szóltak e szavak hangsúlyáról is: «Szentesen a kérdéses kiejtés kétféle; reform. *akki*, *ammi*, kath. *aki*, *ami*, és a hangsúly mindkét kiejtés szerint kivétel nélkül az első szótagon van.» (Négyesy László.) — «Szolnok-Dobokában a hangsúly az *a*-n van.» (Kalmár Elek.) — «A kéredezett szókat nálunk (Szilágyságban) így ejtik: *aki*, *ami*; a hangsúly az első tagon van.» (Schöffler Leo.) — «Gömörben mindig *akki*, *ammi*-nek ejtik, s a hangsúly mindig az első tagon van.» (Albert János.) — «Vas- és Sopronymegyében... első szótagján van a hangsúly.» (Kováts S. János.) — «Háromszék megyében az *aki*, *ami*, kiejtése után ítélve, határozottan egy szó.» (Földes Géza.) — E feleletek alapján, azt hiszem bátran állíthattam és állíthatom ma is, hogy az *aki*-t, *ami*-t mai kiejtésünk egy szónak érzi, mert a hangsúly az első tagon van; s nem ejtjük úgy mint a névelőt, a melyen nincs nyomaték, s melyet a kiejtésben el is választunk főnevétől. Ezzel szemben Volf, a ki hivatkozik ugyan a saját megfigyelésére, csakis okoskodással felel: «Mert az már *a priori nem valószínű*, hogy egy olyan akár van akár nincs szócskának, a milyen a relativumok előtt az *a*, nagyobb súlya legyen, mint a főszónak. Hiszen, ha rajta volna a súly, akkor nem hiányozhatnék.» Csakhogy akármit mond az *a priori* okoskodás, a tapasztalat ellene szól. Különben is Volf ma már maga is elismeri, «hogy az *a* néha csakugyan hangsúlyos», s erre nézve a legjobb példákat sorolja föl; olyanokat, melyek leghatározottabban bizonyítják az én nézetem igazságát. Az ilyen mondatokban: *Ki volt itt? A ki! Hol voltál? A hol!* stb., valóban nyomatékosabb az *a ki*, *a hol*, mintha mellékmondat elején áll. S most már tisztán látom, mi ejtette tévedésbe Volfot. A relativum, mint bármely más kötőszó, rendesen nem nyomatékos a mondatban, de nem csak az *a*, hanem az egész *a ki*, s ilyenkor egy szólamba ejtjük az előtte levő hangsúlyos szóval. Ha azonban bármely szóról tudni akarjuk, hogy melyik része a hangsúlyos, csak nyomatékos helyre kell tennünk a mondatban. *Mert a magyarban változhatik ugyan a mondatban az egyes szó nyomatéka, de sohasem változhatik a hangsúly helye ugyanazon szó egyes szó-*

taqjain. Ha tehát a mondat nyomatékos helyén így mondjuk *a ki*, sohasem kerülhet a hangsúly ugyane szó második szótagjára (*a ki*). Az igaz, hogy ez okoskodás, de legalább megegyezik a tapasztalat összes adataival, s a legvilágosabban bizonyítja, hogy az *a ki, a hogy* stb. szók hangsúlya az első szótagon van.

Végül még csak Volf egy kérésére kell felelnem; ő ugyanis arra szólít föl engem és Simonyt, hogy jelöljük meg széles e hazában azt a vidéket, a hol így ejtik: *az a ki, az a mi, úgy a hogy, arra a merre* stb. «Mert én oda térden csúszva akarok elmenni vezetelni.» Erre egész határozottan válaszolhatom, hogy ilyen vidék széles e hazában sehol sincs. De olyan sincs, a hol Volf hangsúlyozása szerint mondanák: *az a ki, az a mi, úgy a hogy, arra a merre*; hanem ez az egész egységes szónak hangzik, s a hangsúly az első tagon van: *az a ki, az a mi, úgy a hogy, arra a merre* stb.; vagyis a jelző átvette a jelzett szó hangsúlyát, ép úgy, mint például a *kis* szó ebben *kisasszony*, a *nagy* ebben *nagy úr*.

BALASSA JÓZSEF.

MÉG EGYSZER AZ a ki, a mi HANGSÚLYA.

I.

Már mikor Simonyi Zsigmondnak válaszoltam, a *Budapesti Szemle* novemberi füzetében (319—320. l.), kimutattam azt, hogy az *a ki, a mi* írása kérdésében nem fontos az *a* hangsúlyos vagy hangsúlytalan volta. Mert abban először is az dönt, hogy az *a* szükséges része-e a relativumnak és így szoros egységet alkot-e vele; másodszer pedig az, hogy az *a*-t, akár hangsúlyos, akár hangsúlytalan, rendesen összeírjuk-e azzal a szóval, melyre vonatkozik, vagy nem. Az elsőre nézve számos példa, az összes előforduló esetek alapján (321. és 323. l.) tettem világossá, hogy az *a*-t két kivétellel minden értelemváltozás nélkül akár mindig is el lehet, sőt akár hányszor el is kell hagynunk a relativum előtt, hogy tehát ennek nem szükséges része és így vele szoros egységet nem alkot. A másodikra nézve pedig utaltam arra, hogy az *a*-t sem mikor hangsúlytalan, sem mikor hangsúlyos, tehát sem névelő sem mutató névmás minőségében nem írjuk össze a hozzá tartozó főnévvel sem. Mind a két ok:

az egység hiánya és az analogia, az összeírás ellen szól. Minthogy úgy írunk: *a ház, a tűz, a fa, a fű*, és *az idétt, az esetre* (arra az esetre), *a tekintetben* (abban a tekintetben), *a részben* (abban a részben), tehát így is kell írunk: *a ki, a mi, a mely, a melyik, a milyen, a minő, a hol, a honnan, a hová, a merre, a meddig, a mikor, a midőn, a míg, a hogy, a hányszor, a mennyire* stb. A ki emezeket össze kívánja írni, annak következetességből akarnia kell az *aház, atűz, afa, afű*, és *azidétt, azesetre, atekintetben, arészben* írást is.

Ez, úgy hiszem, annyira világos, hogy további bizonyításra nem szorúl. Midőn tehát Balassa József e kérdésben erővel újra az *a ki, a mi* hangsúlyára tereli a vitát, fölszólalását bátran válasz nélkül hagyhatnám, mert a földolgot figyelmére sem méltatva, egy mellékesen érintett és az *a ki, a mi* írására nézve épen nem döntő kérdést feszeget, melyre különben, noha mint a földolgon nem változtatót teljesen mellőzhettem volna, szintén elég részletesen feleltem (l. nov. füz. 320—324. l.). De hiszen épen az a baja Balassának, hogy feleltem. Újra sorompóba szólít és így kénytelen vagyok ismét helyt állani. Bevezető soraiban szeretné a megtámadottat játszani, talán hogy így szerezzen jogot e fölszólalására, melynek nyilván való czélja eltéríteni a figyelmet a földologról. Az igazság pedig az, hogy nem én vontam Balassát a Simonyi és köztem folyó vitába, hanem ő maga avatkozott bele, midőn a *Magyar Nyelvőr* júliusi számában, a nélkül, hogy én őt akár nyíltan, akár leplezve csak egy szóval is említettem volna, amaz állításom ellen fordúlt, mely szerint az *a* jelzős relativumokban nem az *a-n* van a hangsúly. Én erre nem is válaszoltam, noha Balassa engem egyenesen apostrophált, és talán örökre hallgatok róla, ha Simonyi elébem nem veti. Csak akkor és kényszerítve foglalkoztam vele. A megtámadott tehát semmi esetre sem Balassa. De mindegy, így sincs okom kitérni előle.

II.

Balassa, mint hozzám intézett két kérdése mutatja, két dolgot akar bizonyítani: először hogy ő nem okoskodás, hanem megfigyelés alapján határozta meg az *a ki, a mi* hangsúlyának helyét; másodsor hogy én ugyan ebben a kérdésben megfordítva nem megfigyelés, hanem okoskodás szerint jártam el. Nagyon sajnálom, de kénytelen vagyok mind a kettőre nézve újra az ellenkezőt állítani. Mint kimutattam (nov. füz. 323. l.), van a relativumnak két saját-

ságos használata csonka, nyers feleletképen, a mikor az *a* sohasem maradhat el: *a ki! a mi! a milyen! a mikor! a meddig!* stb. és *az a ki! az a mi! olyan a milyen! akkor a mikor! addig a meddig!* stb. Az egyik sorozatban nincs, a másokban van külön kitett mutató névmás. Az első esetben az *a* határozottan hangsúlyos, a másodikban határozottan hangsúlytalan. Ez mind a kettő, mint most Balassa is elismeri, kérdésen fölül áll. Ennek megállapítása rendkívül könnyű és föltétlen biztos. Sokkal nehezebb a hangsúlyt észrevenni, midőn a relativum rendes használatú vagyis midőn mellékmondatban fordul elő, akár közönségesen élén, akár pedig inverzióval belsejében álljon. A kérdés tehát csakis a rendes használatú relativumnak a hangsúlya körül foroghat. Már most hogy állapítja meg ezt Balassa? Először is elismeri, hogy «a relativum, mint bármely más kötőszó, *rendesen nem nyomatékos a mondatban*, de nem csak az *a*, hanem az egész *a ki*, s ilyenkor egy szólamban ejtjük az előtte» (?) «levő hangsúlyos szóval». Tehát «rendesen nem nyomatékos a mondatban» az *a* sem. De akkor hogyan határozza meg, hogy ugyancsak «rendesen a mondatban» mégis mindig az *a* hangsúlyos? Maga kénytelen megvallani, hogy a relativumnak *egyik* kivételes használatából *következtetve*, tehát csakugyan nem a rendes használat *megfigyelése* alapján. Ez most már ő előtte is világos, mert eljárását ismertetve, végül így szól: «*Az igaz, hogy ez okoskodás*, de legalább megegyezik a tapasztalat összes adataival, s a legvilágosabban bizonyítja, hogy az *a ki, a hogy* stb. szók hangsúlya az első szótagon van».

Mondtam-e én egyebet Balassáról? Íme egy helyen így szoltam: «Mikor Balassa az együttejtés alapján már egyszer arra a gondolatra tévedt, hogy az *a ki, a mi* csak *egy* szó lehet, akkor a hangsúly helyét többé nem tudta elfogulatlanul meghatározni. Oda gondolta, a hol egységes szóban szokott lenni. *Megerősítette ebben az, hogy az a néha csakugyan hangsúlyos*, mint kivételesen minden szó, sőt minden szótag is lehet az» (322. l.). Más helyen meg ezt mondtam: «Balassa gondosabban nem vizsgálva a dolgot, *ezt a kivételt általánosította és rámondta, hogy az a mindig ilyen*» (323. l.). Most ő maga bizonyítja, hogy csakugyan így járt el, és mégis tőlem kérdi: «hol és miféle okoskodásra alapította véleményét, mert hisz a *Nyelvrőrben* mindkét ízben csak mint tett tapasztalatot közölte»? Az igaz, hogy akkor «mindkét ízben» tapasztalatnak hirdette és kétség kívül hitte is, a mit most már az én figyelmeztetésem után határozottan okoskodásnak volt kénytelen elismerni. Nem akarok

arról elmélkedni, milyen nagy baj az, ha a kutató az okoskodást nem tudja megkülönböztetni a megfigyeléstől, hanem a kettőt összezavarva megfigyelésnek hiszi és megfigyelés gyanánt közli a pusztá okoskodást is. Tanúlságképen csak azt emelem ki, hogy a jelen példán okulva, jó lesz Balassának másnemű kutatásait is óvatosan fogadnunk, mert minden valószínűség szerint máskor is megesett rajta, hogy az okoskodást összetévesztette a megfigyeléssel.

Már most lássuk az én eljárásomat. Erről Balassa azt mondja: «Ezzel szemben Volf, a ki hivatkozik ugyan a saját megfigyelésére, csakis okoskodással felel.» Bizonyosságul szolgál neki a következő mcndásom: «Mert az már a priori nem valószínű, hogy egy olyan akár van akár nincs szócskának, a milyen a relativumok előtt az *a*, nagyobb súlya legyen mint a főszónak. Hiszen ha rajta volna a súly, akkor nem hiányozhatnék». Hogy eljárásom okoskodó volta annál világosabban lássék, Balassa «a priori nem valószínű» szavaimat alá is húzza. Csak azt nem vette észre, minden megfigyelésbeli nagy gyakorlottsága mellett sem, hogy idézett mondásom még nem bizonyítás, hanem csak előkészítő, bevezető, csak a kételkedés kifejezése és a célpont kitűzése. Arról nem akarok szólni, hogy még azt is, a mi szerintem már a priori sem teszi valószínűvé, hogy az *a*-n legyen a hangsúly, teljes inductióval bizonyítom be valónak, midőn az összes eseteket elősorolva kimutatom, hogy az *a* két kivétellel mindig elmaradhat, sőt néhány esetben nem is használható és így nem szükséges része a relativumnak (l. nov. füz. 321. és 323. l.). Csak arra utalok, hogy én nem értem be az a priori sejtelémmel, hanem állításomat annak rendje és módja szerint bizonyítva igazoltam is (l. nov. füz. 322—324. l.). Az igaz, nem úgy bizonyítottam, a hogy Balassa. Nem vittem át a relativumnak rendes mellékmondatbeli használatára sem egyik, sem másik kivételes használatát. Pedig ugyan oly joggal, a hogy Balassa alkalmazta azt a kivételes esetet, melyben az *a* hangsúlyos, én is hasznomra fordíthattam volna azt a másik kivételes esetet, melyben az *a* Balassa szerint is hangsúlytalan. De nem éltem ezzel a fogással, csakhogy a pusztá okoskodást kizárjam.

A relativum rendes használatát egészen külön, kivételes használatától elválasztva, csakis magában tekintetem. Sorra vettem az eseteket: *a*) mikor a relativum egytagú és nyomban következik rá a mondathangsúlyos szó (A *ki* vesz, annak lesz. Eb, a *ki* bánja; kutya, a *ki* szánja. A *mi* szabad, redves; a *mi* tiltott, kedves. A *hol* üres, ott ne keress); *b*) mikor a relativum egytagú és a mondat-

hangsúlyos szó hátrább esik (Nem mind tiszta búza, a *mi* az ő földjén terem. A *hol* az ebéd, ott a vacsora); *c*) mikor a relativum többtagú és nyomban következik rá a mondathangsúlyos szó (Szép, a *kinek* esze van. Ne hányd föl a határt, a *melyen* ősöd járt); *d*) mikor a relativum többtagú és a mondathangsúlyos szó hátrább esik (A *milyen* az ember, olyan a munkája. Addig nyújtózkodjál, a *meddig* a takaród ér). Azt hiszem, kimerítettem az összes lehető esetek számát. E körülmények közt figyelve a kiejtésre, azt találtam, hogy itt az *a* mindenütt hangsúlytalan, a relativumon ellenben, az *a*) alatt említett esetet kivéve, mindenütt érezhető a hangsúly, leggyöngébben *b*), legerősebben *d*) alatt. Látni való, hogy még fokozhattam volna a hangsúly érezhetőségét azzal, először hogy a relativum és mondathangsúlyos szó közé nagyobb távolságot vetek, másodszer pedig, hogy a többtagú relativumokat nem csak két-, hanem három- vagy négytagú alakban választom (például: a melyeket, a melyikünknek stb.). Nem éltem e kedvezménnyel sem, mert meg voltam győződve, hogy minden elfogulatlan figyelő amúgy is észre veszi állításom alapos voltát.

Így jártam el én, egyedül a megfigyelés szavára hallgatva, nem máshonnan kölcsönözve bizonyítékot, nem általánosítva, nem okoskodva, hanem minden esetet gondosan megvizsgálva. Meglehet, hogy az eredmény, melyre jutottam, helytelen, ámbár ezt még be kellene valakinek bizonyítania; de hogy nem megfigyelésen alapszik, azt csak Balassa állíthatja, a ki már megmutatta, hogy az okoskodást és megfigyelést nem tudja mindig megkülönböztetni. De itt meg kell felelnem másik kérdésére is, hogy «hol, mely vidéken és mikor figyeltem meg az ilyen ejtést: *a ki*, *a mi*»; mert nem szeretek adós maradni. Hogy a hangsúly kérdésével általában nem ma foglalkozom először, annak bizonyosságát megtalálhatja Balassa a *Magyar Nyelvőr*nek már harmadik, 1874-ben megjelent kötete 206—208. lapján. Különösen az *a ki*, *a mi* hangsúlyának megfigyelésére már réges régen ezeknek összeírása indított. Azért mondhatam már 1888-ban a *Magyar Nyelvőr* szerkesztőjének, hogy Balassa rosszul figyelte meg a hangsúlyt. A helyek pedig, hol több alkalmam volt a megfigyelésre: Czegléd, Kecskemét, Esztergom, Miskolcz, Szendrő, Mármarosziget, Kolozsvár, Marosvásárhely. Buda-Pestet, nem tudom, merjem-e említeni, mert itt ugyan az ország minden tájáról való emberek beszédét meg lehet figyelni, de Balassa a *Nyelvőr* júliusi számában megfölkialtójelezte «a budapesti nyelvjárást» és így nyilván nem bízik abban, hogy itt is lehessen kifogás-

talán adatokat szerezni. De e nélkül is elég a hely és elég messze esik egymástól, hogy némi okkal szólhassak «széles e hazáról».

III.

Miután Balassa fölszólítására igazoltam, hogy én valóban tisztán megfigyelés alapján ítéltam, ő ellenben saját bizonyossága szerint csakugyan merőben okoskodva járt el, lássuk a fölszólalás velejét, az a jelzős relativumok hangsúlyát. Ismétlem, hogy a kérdés csakis a rendes használatú vagyis mellékmondatot főmondatához fűző relativumoknak a hangsúlya körül forog. Minthogy Balassa azt mondja, hogy ezt okoskodva ugyan, de legalább «a tapasztalat összes adataival» megegyezően állapította meg, nézzük először okoskodását, azután pedig tapasztalatát. Okoskodásának alapja, mint már fentebb említettem, a relativumoknak *egyik* kivételes használata. «Az ilyen mondatokban: *Ki volt itt? A ki! Hol voltál? A hol!* stb., valóban nyomatékosabb az *a ki, a hol*, mintha mellékmondat elején áll». Már az első lépés hibás. Így magában el kell ugyan ismernem a tétel helyességét, hisz a múltkor magam állítottam; de mint alap elégtelen, mivel nem foglalja magában a teljes igazságot. Mert nem csak ezekben, hanem a következőkben is: *Ki volt itt? Az a ki! Hol voltál? Ott a hol!* stb. «nyomatékosabb az *a ki, a hol*, mintha mellékmondat elején áll». Csakhogy itt az *a* nem hangsúlyos és így Balassának, a ki okoskodásával minden áron azt akarja kihozni, hogy az *a* mellékmondat elején is hangsúlyos, ez a másik kivételes használat alkalmatlan. Azért nem törődve a teljes igazsággal, önkényesen mellőzi, a mi nincs ínyére, hogy kicsikarhassa a kívánt eredményt.

De kövessük bizonyítását, melyet e szépen megválasztott alapra épít. «A relativum, mint bármely más kötőszó, rendszeren nem nyomatékos a mondatban, de nem csak az *a*, hanem az egész *a ki, s* ilyenkor egy szólamban ejtjük az előtte levő hangsúlyos szóval». Itt csak a relativum *előtt* levő hangsúlyos szó érthetetlen; mert Balassa kitűzve alapját, a relativumot a mellékmondat elejére helyezi («mintha mellékmondat elején áll») és így nem gondolhatja, hogy ott még valami hangsúlyos szó előzze meg, hacsak a mellékmondatot nem akarja mindig a főmondat után vetni és aztán a főmondatból kölesönözni azt a hangsúlyos szót. Az inversióra bajosan gondolt, de ha gondolt volna is, tévedne, mert példáulúll ebben: *embert a*

ki *öl*, *halállal bűnhődjék*, az *a ki* nem az előtte levő *embert*, hanem az utána következő *öl* hangsúlyos szóhoz csatlakozik a kiejtésben. Úgy látszik a mellőzött *az a ki! ott a hol!* stb. követtette el vele bosszúból ezt a tévedést, mert erről mondja később, hogy itt az *a ki*, *a hol* egy szólamban ejtendő az előtte levő *az, ott* hangsúlyos szóval. De nézzük tovább. «Ha azonban bármely szóról tudni akarjuk, hogy melyik része hangsúlyos, csak nyomatékos helyre kell tennünk a mondatban». Ez nagyon helyes volna, ha a relativummal meg lehetne tenni; de hiába, akár hová jut a mondatban, akár az elejére állítsuk, akár inversióval a belsejébe tegyük, mindenütt nyomaték-talan. Hanem hát Balassa segít a bajon, egyszerűen alkalmazza az *a ki! a hol!* kivételes használatot, azzal nem törődve, hogy itt az *a ki*, *a hol* stb. nincs sem mellékmondatban sem nyomatékos helyen, hanem csonka főmondatként egészen magában áll, a mely combina-tióban, Aristoteles logikája szerint, sem nyomatékos sem nyomaték-talan hely nem lehetséges. Most aztán következik egy fontos kijelen-tés: «Mert a magyarban változhatik ugyan a mondatban az egyes szó nyomatéka, de sohasem változhatik a hangsúly helye ugyanazon szó egyes szótagjain». Utána pedig a quod erat demonstrandum: «Ha tehát a mondat nyomatékos helyén így mondjuk: *a ki*, soha-sem kerülhet a hangsúly ugyanezen szó második szótagjára (*a ki*).» Végül a finale trionfante: «Az igaz, hogy ez okoskodás, de legalább megegyezik a tapasztalat összes adataival, s a legvilágosabban bizonyítja, hogy az *a ki*, *a hogy* stb. szók hangsúlya az első szó-tagon van».

De hátha mind ez mégsem «a legvilágosabban bizonyít»? Abban a kijelentésben, melyet Balassa annyira fontosnak tart, hogy elejétől végig aláhúzza, csak két hiba rejlik. Az egyik az, hogy szá-bálya csak kétségtelen egységes szóra alkalmazható, nem pedig oly szócsoportha, melynek egységes szó voltát még bizonyítani kell. Ba-lassa okoskodása mind végig circulus vitiosusban kering. Az *a ki*, *a mi* csoportokat előre megteszi egységes szóknak, hogy a hangsúlyt első szótagjukra helyezhesse, a hangsúlyt pedig azért helyezi első szótagjukra, hogy aztán egységes szóknak bizonyíthassa. A másik hiba pedig az, hogy szócsoporthokról nem is szólva, még kétségtelen egységes szóra sem áll egészen az a törvény, hogy «sohasem változhatik a hangsúly helye ugyanazon szó egyes tagjain». Lássunk hamar-jában néhány példát, szócsoporthot és egységes szót. Nem: az ember, *a mely*, hanem *a ki*. *Az ember*, nem: *a ember*. A Vág nem *folyam*, hanem csak *folyó*. Régen *váras*, ma *város*. Nem: *csü-*

szasz, hanem *csúszol*. Az ilyen példákat ezrivel lehetne idézni; de untig elég e néhány is arra, hogy lerontsa Balassa «sohasem»-jét és mind azt, a mit erre megfontolatlanul épített. Mert nem tagadhatja, hogy az itt kiemelt szócsoportok és szók teljesen megfelelnek az ő követelményének, mikor mindannyian ugyancsak nyomatékosak. És íme a legelső példa már agyonüti azt a keservesen kiokoskodott eredményét, mely szerint «az a ki, a hogy stb. szók hangsúlya az első szótagon van». Mert biz abban a példában (Nem : az ember, a *mely*, hanem a *ki*) nem az a-n, hanem a *mely*-en és *ki*-n van a hangsúly és így saját szabályával veri meg Balassát, melyet egyszerűen csak így kell visszafordítani: «Ha tehát a mondat nyomatékos helyén így mondjuk: a *ki*, sohasem kerülhet a hangsúly ugyanezen szó első szótagjára (*a ki*)»; és bátran folytathatjuk: ez «a legvilágosabban bizonyítja, hogy az a ki, a hogy stb. szók hangsúlya a második szótagon van». A második példából (*Az ember*, nem: *a ember*) Balassa szabálya szerint meg az következnek, hogy rendszeren is nem a főnév, hanem a névelő hangsúlyos; a többi pedig azt bizonyítaná, hogy a *folyam*, *folyó*, *város*, *csúszol* szókban közönségesen is nem az első, hanem a második szótagon van a hangsúly.

Így jár az ember, ha nagyobbbat mond, mint a mekkora szükség. Balassa nem vette számba, hogy háromféle hangsúly is van és hogy egyikök nincs sem a mondatnak bizonyos részéhez, sem ennek bizonyos szavához, sem a szónak bizonyos tagjához kötve, hanem a beszélőnek különös célja szerint akár hová eshetik. De ismétlem, már első lépése is hibás volt. Mint láttuk, a relativumoknak egyik kivételes használatára épített, nem ügyelve arra, hogy még egy másik is van és hogy ezt ellene lehet fordítani. Ő az *a ki!* *a mi!* *a hol!* stb. alapján azt állította, hogy a relativumok rendes használatában is az a hangsúlyos. Ennek ellenében a másik kivételes használat: *az a ki!* *az a mi!* *ott a hol!* stb. alapján ép oly joggal azt lehet állítani, hogy a relativumok rendes használatában is az a de bizony hangsúlytalan. E mellett pedig még azt is latba lehetne vetni, hogy jobban hasonlít a rendes használatához, mint amaz, mely csonkább, minthogy nincs meg benne a főmondat pótlója: *az, ott* stb., mely arra emlékeztet, hogy az a *ki*, a *mi*, a *hol* stb. eredetileg mellékmondat kezdete. Mikor a relativumok egyik kivételes használatát azt mondja, hogy az a hangsúlyos, a másik meg azt állítja, hogy az a hangsúlytalan, akkor melyiket válaszszuk vezérül a rendes használat megítélésében? Ha Balassa az elsőre szavaz, mert az neki

kedvez, én a másikat választhatom, mert az meg az én malmomra hajtja a vizet. A józan ész pedig azt mondja, minthogy a kettő egymásnak ellentmond, egyikre sem hallgathatunk. Balassának egész okoskodása tehát nem hogy «a legvilágosabban bizonyítana» valamit, hanem minthogy ingó alapra és még ferdén is van építve, úgy összemlik mint a kártyavár.

De azt mondja Balassa, hogy okoskodása «megegyezik a tapasztalat összes adataival». Kövessük tehát a tapasztalat, a megfigyelés terére. Annak igazolására, hogy az *a ki*, *a mi* egy szó és hogy az *a-n* van a hangsúly, idéz hat tanút. Csak az a baj, hogy tanúságtételők nagyon fogyatékos. Egy sem közöl egy árva példát sem, hogy tudni lehetne, mire alapítják véleményöket, a relativumok kivételes vagy rendes használatára-e vagy mind a kettőre. Azután mind az *a ki*-re és *a mi*-re szorítkozik, mintha egytagú relativum is csak e kettő volna, de még ez is csak nominativusban, többtagú meg egyáltalán nem léteznék sem nominativusban, sem más alakban. Egyáltalában semmi jelét sem mutatják, mintha e kérdésben tervszerű, részletes és pontos megfigyeléseket tettek volna. De ez nem róható föl nekik, hisz nem ők tanulmányozták a kérdést. A hiba egyedül a kérdezőé, a ki sem magának sem nekik nem csinált tervet a megfigyelésre. Nem kérdezett tőlük többet, mint hogy az *a ki*-t és *a mi*-t vidékükön nem együtt ejtik-e, a *k*-t és *m*-et nem kettőztetik-e és nem hangsúlyozzák-e az első tagot. Ez általános kérdésre, mely épen a legfontosabb tudnivalókra nem kíváncsi, természetesen hasonló általános feleleteket kapott, melyeknek semmi hasznát sem veheti. Balassa úgy tesz ugyan, mintha bizonyítana velök, de hogy mennyire becsüli, mennyire bízik bennök, az abból látszik, hogy döntéskor mind sutba veti és a pusztá okoskodáshoz folyamodik. Sőt egyenesen meg is tagadja őket, mikor elismeri, hogy olyan vidék, hol ezekben : *az a ki! az a mi! úgy a hogy! arra a merre!* az *a*-t hangsúlyosan ejtenék, «széles e hazában sehol sincs»; mert hisz ők mindnyájan a legkisebb megszorítás nélkül, némelyek egyenesen a «mindig» és «kivétel nélkül» kifejezést használva, azt állítják, hogy az ő vidékükön az *a-n* van a hangsúly.

Így vagyunk a Balassa «tapasztalatának összes adataival». De nem csoda; hogy is kapna jó feleletet, a ki nem tud kérdezni, és hogy is tudna jól kérdezni, a ki nem tud megfigyelni? Hogy pedig Balassa milyen megfigyelő, arról két föltűnő példa tanúskodik. Egy helyen azt mondja, hogy a relativumok előtt álló *a*-t nem «ejtjük úgy mint a névelőt, a melyen nincs nyomaték, *s melyet a kiejtésben*

el is választunk főnévtől». Pedig a névelőt, mint már a múltkor mutattam (nov. füz. 322. l.), a főnévvel «oly szorosán összeforrasztva ejtjük ki, hogy a magánhangzón és z-n kezdődő főneveket a nyelvben nem teljesen jártas úgy hallás szerint nagyon könnyen hibásan választja el a névelőtől. Így a tót ember a névelő z-jét a főnévhez csapja és *ember, úr* helyett azt mondja: *zember, zúr*; a magyar gyerekek meg, míg meg nem tanítják a helyesre, a főnév kezdő z-jét a névelőhöz tartozónak nézi és *zászló, zacskó* helyett azt mondja: *ászló, acskó*». Ezek minden laikus előtt ismeretes tények, a nyelvész meg azt is tudja, hogy «az *akki, ammi* vidékein» a névelőt és főnevet «így olvasztják össze: *abbor, addolog, affa, akkutya, ammacska, appad* stb.» Ezzel szemben Balassa azt állítja, hogy a névelőt «a kiejtésben el is választjuk főnévtől». Nem tudom, valóban olyan rosszszül hall-e vagy csak bedugja a fülét azért, hogy az *a ki, a mi* és *a fű, a tűz* stb. *a*-ja között erővel kiejtésbeli különbséget hihessen és állíthasson?

Még súlyosabb a másik példa, mert azt bizonyítja, hogy Balassának épen arra, a miben oly fennen ítélt, épen a hangsúlyra nincs semmi hallása. Én a múltkor (nov. füz. 323–324. l.) azt a kérést intéztem Balassához és Simonyihoz, hogy «szíveskedjenek kijelölni széles e hazában azt a vidéket, a hol így ejtik: *az a ki, az a mi, olyan a milyen, akkor a mikor, addig a meddig, ott a hol, onnan a honnan, oda a hora, arra a merre, úgy a hogy, annyira a mennyire, annyiszor a hányszor*. Mert én oda térden csúsza akarok elmenni vezekelni.» Erre Balassa nem haboz egész határozottan kijelenteni, hogy «ilyen vidék széles e hazában sehol sincs. De», mondja tovább, «olyan sincs, a hol Volf hangsúlyozása szerint» (?) «mondanak: *az a ki, az a mi, úgy a hogy, arra a merre*; hanem», most következik a java, «*ez az egész egységes szónak hangzik, s a hangsúly az elsőtagon van: az a ki, az a mi, úgy a hogy, arra a merre* stb.; vagyis a jelző átvette a jelzett szó hangsúlyát, ép úgy mint például a *kis* szó ebben: *kisasszony*, a *nagy* ebben: *nagy úr*». Nem akarok annak a nagy grammatikai fölfedezésnek méltatásába ereszkedni, hogy Balassa szerint itt *az, úgy, arra* stb. ép úgy jelzők mint *kis, nagy*, és *a ki, a mi, a hogy, a merre* stb. ép úgy jelzett szók mint *asszony, úr*; mert pirulva kellene megvallanom, hogy a többi grammatikussal együtt mindeddig magam is azt hittem, hogy inkább *az, úgy, arra* stb. a jelzett szók és *a ki, a mi, a hogy, a merre* stb. a jelzők. Azt sem bolygatom, mért fog rám Balassa olyan kiejtést, melyben a mutató névmás hangsúlytalan, mikor az *a ki! a mi!*

a hogy! a merre! hangsúlyozás magyarázatánál azt mondtam (nov. füz. 323. l.), hogy itt az *a* kétség kívül azért nyomatékos, «mivel át kellett vennie a hiányzó mutató névmásnak teendőjét», és így a mutató névmást világosan nyomatékosnak állítottam. Csak azt emelem ki, hogy Balassa így hallja: *az a ki! az a mi! úgy a hogy! arra a merre!* stb., sőt «egységes szónak», tehát így: *azaki! azami! úgyahogy! arraamerre!* stb. Kár, hogy elmaradt az *annyszorahányszor* és az *annyraamennyire*, mert ezek még szebbek lettek volna mint az *arraamerre*, mely egyébiránt «egységes szónak» szintén elég tekintélyes. Balassa tehát teljességgel nem képes észrevenni, hogy ezekben az *az, úgy, arra* stb. mutató névmásokon kívül a *ki, mi, hogy, merre* stb. relativumok is nyomatékosak, még pedig annyira, hogy hangsúlyuk amazokénál éppen nem gyöngébb; valamint azt sem képes észrevenni, hogy a mutató névmásokat itt nem hogy «egységes szónak» ejtenők a többivel, hanem inkább elválasztjuk, tehát megközelítőleg jelezve, így mondjuk: *az, a ki! az, a mi! úgy, a hogy! arra, a merre!* stb. Kérdem, mit ér a hangsúly kérdésében annak az ítélete, a ki ekkora, akár testi akár lelki süketséggel van megverve? No már csakugyan jó lesz Balassának másnemű kutatásaira is vigyáznunk, mert nem csak hogy az okoskodást képes megfigyelésnek hinni, hanem phonetikus létére még elég éles hallással sincs fölszerelve.

IV.

Ott vagyunk tehát, a hol voltunk. Balassa most is ép oly kevéssé tudta bizonyítani az én nézetemnek helytelen voltát és az övének helyességét, mint előbbi beleszólásában. Pusztá okoskodással akart egy olyan kérdést eldönteni, melyet egyáltalán csak megfigyeléssel lehet. Okoskodása még azon fölül ferdére is sikerült, kellő megfigyelést pedig sem maga nem végzett, sem gyűjtőivel nem végeztetett, sőt olyat komolyan meg sem kísérelt. Meg akarta állapítani a rendes mellékmondatbeli relativumok hangsúlyának helyét és nem vette figyelembe a körülményeket, melyek közt e relativumok hangsúlya fölismerhetővé válik. Nem vizsgálta meg az összes relativumokat sem valamennyi alakjokban, sem minden lehető helyzetekben, hanem megelégedett két egytagú relativummal és annak is egyetlen egy alakjával. Példát ezúttal éppen nem, a múltkor pedig mindössze kettőt idézett (*a mi kell* és *a hogy akarod*), melyben két

egytagú relativumot ép abban az egy helyzetben tüntetett föl, midőn hangsúlyuk sehogy sem érezhető, mivel a nyomban következő erős nyomatékú szók miatt nem érvényesülhet. Ilyen készüllettel és azon fölül olyan hallással, mely a legföltünőbbet sem veszi észre, rontott a dolognak. Csoda-e, hogy nem jutott eredményre? Így bátran ismétélhetem, a mit hosszas megfigyelésből tudok, hogy az *a* jelzős rendes mellékmondatbeli relativumoknak a hangsúlya, a mikor helyzetöknél fogva érezhető, sohasem az *a*-n, hanem mindig magokon a relativumokon van. Ebből is következik, a mit már máshonnan tudunk, hogy az *a ki, a mi, a mely, a milyen, a hol, a honnan, a hová, a merre, a meddig, a mikor, a midőn, a míg, a hogy, a hány-szor, a mennyire* stb. nem egy szó, mivel nem az első részen van a rendes hangsúly, mely egységes szókban mindig az első tagra esik. Így újra kitűnik, hogy az *a* nem írandó a relativumokkal egy szóba.

Balassa erővel az *a*-ra szeretné keríteni a hangsúlyt, mert azt hiszi, hogy azzal bebizonyítaná az *a*-nak és relativumának egységes szó voltát és így igazolná az összeírást is. Pedig csalódik. Mert ha a relativum hangsúlyos, akkor kétségtelen, hogy az *a* nem tesz vele egységes szót, mivel a hangsúly nem oda esik, a hol egységes szóban szokott lenni. De ha az *a* hangsúlyos, akkor még nem bizonyos, hogy relativumával egységes szó legyen, mert több szót is szoktunk egy főhangsúly alatt egyesíteni; például: Jó ember jót akar. — Rossz ember | hamar fél. — Szegény ember | szándokát | boldog Isten | bírja. Itt senki sem fogja mondani, hogy jó ember és jót akar, rossz ember és hamar fél, szegény ember és boldog Isten ép úgy egységes szók mint szándokát és bírja. Az *a*-nak hangsúlyos volta tehát nem bizonyít ép úgy az *egy*, mint a relativumé a két szó mellett. Ez magában is teljesen elég, ott ellenben még annak a bizonyítása szükséges, hogy az *a* nem lehet külön szó, vagyis ki kell még mutatni azt, hogy soha el nem hagyható és semmikép el nem választható része a relativumnak. Ennek pedig éppen az ellenkezőjét lehet bebizonyítani. Ebből világos, hogy azoknak, a kik a szétírást védik, nincs okuk félni a relativumok hangsúlyának bolygatásától; itt veszteni valójuk csak az összeírás pártolóinak van. Mert ha az tűnik ki, hogy a relativum hangsúlyos, a mi szerintem már ki is tűnt, akkor kész a vereségök; ha pedig mégis azt sikerül kisütetniök, hogy az *a* hangsúlyos, a mit még eddig sehogy sem bírtak valószínűvé tenni, akkor még nagyon messze vannak a győzelemtől. Még mindig hátra van két erős ok, melylyel meg kell küzdeniök; az egyik az, hogy az *a* két kivétellel akár mindig is elhagyható, sőt bizonyos esetekben

egyenesen elhagyandó a relativum előtt és így ennek nem szükséges része, tehát vele szoros egységet nem alkot; a másik pedig az, hogy az *a*-t sem mikor hangsúlytalan, sem mikor hangsúlyos, tehát sem névelő, sem mutató névmás minőségében nem írjuk össze a hozzá tartozó főnévvel sem. Míg ezt a kettőt le nem rontják, kárba vesz minden erőlködésök. Az egység pusztá ráfogásával és az analogia önkényes elvetésével nem lehet az összeírást igazolni. Azért csak vizsgálják a relativumok hangsúlyát, mint különben nagyon figyelemre méltó grammatikai kérdést, de ne keverjék az orthographia vitatásába, mert itt, mint látják, legföljebb a szétírás védőinek használnál. Hiába iparkodnak a figyelmet a fődologtól elterelni és hiába játszák Bodónét, a ki azért volt süket, mert nem akart hallani. Azt a két erősséget meg kell vívniok. Hic Rhodus, hic salta!

VOLF GYÖRGY.

É R T E S I T Ó.

A kereskedelemügyi miniszternek 1890. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Buda-Pest, 1891. 952 lap.

Az 1889-re vonatkozó jelentéssel e folyóirat múlt évi januári számában foglalkozva, kifejezést adtunk azon véleményünknek, hogy a kezdet nehézségein túlhaladva, Baross tevékenysége, tárczájának új ágaiban is, gyümölcsözőbbé, intensivebbé fog válni s új, számba vehető tények jelzik majd működését az iparban és a kereskedelem terén is. Várakozásunk beteljesült s támogatva az általánosan javuló közgazdasági viszonyoktól, valamint az ébredő gazdasági közvéleménytől, jöttek létre azon reformok és alkotások, melyeket annak idején a napi lapok eléggé részletesen tárgyaltak s a melyeket e kötetben rendszerré fűzve találunk. A miniszter erélye nem lankadt, sőt nőni látszik.

Nincs módunkban a jelentésnek minden részét méltányolni s épen azért maradunk annál, mely a jövő munkásságának legnagyobb részét fogja igénybe venni, a melynek fejlesztése már ma is a miniszter gondjainak legfőbbikét alkotja: az iparnál.

Az 1889. évi jelentést méltányolva, kijelentettük, hogy hitünk szerint mindaz, mit közvéleményünk az ipar érdekében kíván, nem elég arra, hogy megvalósítva, egészséges alapon nyugvó, virágzó ipart teremtsen.

Mindaz, mit ezóta láttunk és tapasztaltunk, csak megerősít bennünket e meggyőződésben. Az iparosok nagy halandóságának csökkentésére, e szomorú tény okainak földerítésére mi sem történt. Gondoskodunk arról, hogy a munkást baleset ne érje, de nem igyekszünk azokat a lappangó hatásokat ellensúlyozni, a melyek az egész

osztály testi épségét fogyasztják s többségüket idő előtt sírba viszik. A miniszter igyekezik az iparosokat testületekké szervezni s rosszul esik látnia, hogy e vállalkozás eredménye szerfölött csekély. Pedig ez alig lehet máskép mindaddig, a míg iparosaink nem emelkednek oda, hogy saját javukat belássák és ezért hajlandók legyenek függetlenségöknek egy csekély részéről lemondani. Baross raktári szövetkezeteket akar alapítani a kis iparosok hitelének és keresetének emelése végett s most észreveszi, hogy az érdekeltek csak ritka esetben hajlandók reá. Az azonban, úgy látszik, végkép elkerüli figyelmét, hogy maga az eszme nagyon hitelét veszítette, mert szövetkezeti törvényünk elmaradt, hézagos és sürgősen reformra szorul, s nem csupán az iparos osztály, hanem általában a szövetkezeti ügy érdekében nagyon kívánatos volna az új törvény. Illetékes köraink eljárása e tekintetben szintén arra enged következtetni, hogy fáj nekik bántani azokat, a kik a törvény hiányos intézkedéseit kijátszva, zsákmányolják a kis embereket és tartják fenn magokat.

Strike-ok nem fordultak elő a gyáraknál, dicsekszik a jelentés, de fordulnak elő kartellek a gyárosoknál, a melyek jogosulatlan voltát végül mégis ki kellene jelenteni a kormánynak, nem pedig elnézni, mint teszik tönkre a szabad versenyt a gyárosok és rójják meg új adóval a fogyasztókat.

A magyar iparos-élet tele van inhumanus vonásokkal, tudatlansággal és visszaélésekkel. Maga a jelentés mondja, hogy vannak iparágak, a hol 24, sőt 36 órát tart egy huzomban a munkaidő. Fordulnak elő esetek, daczára a törvény tilalmának, hogy a gyárakban 8—9 éves gyermekeket alkalmaznak éjjeli munkára. A *truck-system*, mely a munkást kiszolgáltatja a munkaadónak, nagyon is sok helyen virúl. Maga a csak imént meghonosított vasárnapi munkaszünet erős megtámadásoknak van kitéve, bár azt a munkások mindenütt örömmel üdvözölték s a külföld azon követelések minimumának tekinti, a melyet a munkások, tehát közvetve a társadalom érdekében megvalósítanunk kellett.

A gyárak szaporodásával, emelkedésével és kedvező mérlegeikkel szemben szomorú dolog a kis iparnak hanyatlása. Ne higgye Baross, hogy mindez csakis a tőke és szakértelem hiányának róható föl. Nagy része van abban az iparosok rövid életkorának is, mely megátolja őket, hogy vagyont gyűjtsenek, hogy erélyöket kellően kifejtsék s egy hosszú élet érett tapasztalatait az ifjabb nemzedékre szállítsák át. E constatóált, de kellően nem méltányolt helyzetnek megváltoztatása méltó becsvágya lehetne bármely államférfinak

is, és az a miniszter, ki e tekintetben tenni fog valamit, oly emléket emel magának, melylyel a legkevélyebb becsvágy is megelégedhetnék.

Marad tehát teendő elég, főleg miután az iparos-osztály maga nagyon kevésbé képes megtenni azt, mit tennie kellene. Nem szabad azonban feledni azt, hogy a kereskedelmi miniszteriumhoz tartozó kormányzati ágak, nagy fontosságuk mellett is, csak egy részét teszi a nemzet gazdasági életének. Ezeknek fölvirágoztatását, Baross intézkedéseinek sikerét nagyban apasztja azon csekély mérvű tevékenység, melyet például a földművelési miniszterium kifejt. Ha a mezőgazdasági hitel szervezve lenne, akkor nem venné igénybe azokat a tőkéket, melyek tulajdonképi hivatása az volna, hogy az ipart termékenyítsék meg. Ha a fölvidék kisgazdái nem lennének kénytelenek kivándorolni, ha tűrhető jólétnek örvidenének, könnyen találna piacot a kisvárosi vagy épen falusi iparos és neki is jobban menne dolga. A nemzet gazdasági élete végül is kapcsolatos egészet képez, melynek részei kölcsönhatásban vannak, együtt emelkednek s az egyik pangása gátolja a másik fejlődését is. Épen ezért szükséges a vállvetett, gazdasági életünknek minden ágára kiterjedő fokozott tevékenység.

T. N.

Joseph Mazzini und die italienische Einheit, von Adolf Friedrich Graf von Schack. Stuttgart, 1891. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung.

Nem történeti életrajz ez, hanem a hű barát kegyeletes műve. Maga az a körülmény, hogy Schack, a nemes költő és tudós, oly nagyra becsülte Mazzinit és annyira tiszteletben tartja emlékét, nem csekély biztosíték arra nézve, hogy a hírneves izgatót sokszor méltatlanul rágalmazták. És alig kell mondanunk, hogy a kis könyv szépen van írva, nem tehetjük le, ha már hozzáfogtunk olvasásához s hangjának melegsége igen jó hatást tesz.

De azért még sem mondhatjuk igazán történeti műnek. S nem mondhatjuk annak főleg iránya miatt. Ez irányt jobban és rövidebben nem ismertethetjük, mint ha idézzük a könyv befejező mondatát: «Csupán lelkesült akaratanak hatalmával végrehajtotta azt, mit a félsziget hadseregei és okos politikusai nem bírtak megtenni! Ó, az egyes ember, kit hazájának hatalmasai száműztek és halálra ítélték, megvalósította Olaszország egységét és szabadságát.»

Ehhez, úgy hisszük egy-két vajon is fér. Vajon egyedül annak

köszönhető-e az olasz egység, kinek Schack szerint oly ritka szép szobrot állítottak szülővárosában, Genuában s vajon a Viktor Emanuelnek majdnem minden nevezetesebb olasz városban emelt szobrok nem azt jelentik-e, hogy ez egységben a savoyai háznak és tanácsosainak is van része?

Kétségtelen, hogy Piemont szerepe nem volt oly dicső, mint Poroszorszáé a nemzeti egység valósítása történetében. Piemont diplomatiája és hadserege elég kudarcot vallott. De nem az «okosoknak» gúnyolt politikusok hibája volt, hogy az olasz hadsereg nem volt egyértékű a poroszsal s hogy a savoyai ház diplomatiája nem tarthatta úgy kezében a nemzetközi viszonyok szálait, mint egy porosz miniszter. Nem mindig közönbösség volt az a miniszterek és az uralkodók részéről, mi annak látszott a tüzes hazafi előtt. Hogy a monarchia nem tűzte ki maga elé az egység célját oly abstract tisztaságban, mint Mazzini, hogy a területnagyoobbítás kedvéért át is engedett területet, az a monarchiai törekvések természetéből következik s végre mégis Olaszország egységének váltak javára e törekvések. Maga Schack is igen szépen kimutatja, hogy Olaszországban, a történetében oly mélyen gyökerező municipális féltékenységek miatt nem igen lehetséges a köztársaság.

Épen nem szükséges az «okos politikusok» érdemeit kicsinyelni, ha Mazzini szerepének fontosságát akarjuk kiemelni. Mazzini «lelkesült akaratára» szüksége volt Olaszországnak megalázásának és szétdaraboltságának korában. Ily időben nagy érdem folyvást ébren tartani a reményeket s szítani a kialvó tüzet. De kérdés, hogy nem inkább akadály volt-e az egységnek az izgatás akkor, midőn az európai helyzet okos fölhasználása épen elég volt a kívánt cél elérésére? S mit tartsunk az oly politikusról, ki még Rómának elfoglalása után sem mond le a köztársasági izgatásról?

Igaz, hogy nem mondhatott le. Egész múltját meg nem tagadhatta sírja szélén. De azt még sem mernők tagadni, hogy az ifjú olasz állam szilárdulását veszélyeztetik a köztársasági törekvések.

Elhiszszük, hogy Mazzini mindig jót akart s mindig őszinte lelkesedése sugallatát követte. De életrajz-írója csak meghiusult vagy csak ideig-óráig győzelmes kísérleteinek sorozatát bírja elbeszélni s bátran állíthatjuk, hogy az «okos politikusok» munkája nélkül e kísérleteknek nem volnának oly szép nyomai a történetben.

Midőn Mazzini első nagy kiábrándulása keserűségeit érezte, a többek közt e szép elmélkedésből merített erőt a további küzdelemre: «Az élet egy missió; tehát a kötelesség annak legfőbb tör-

vénye». S ő hű maradt ahhoz, mit missiójának hitt és mindent alárendelt annak, mit oly korán kötelességének ismert. Csak azt nem kell gondolnunk, hogy az úgynevezett hideg politikusok nem képesek ily magas erkölcsi eszmény kitűzésére s hogy talán lehetetlen volna tetteiket a legmélyebb kötelességérzetre, s a legőszintébb lelkesedésre visszavezetni, noha a nyilvánosság előtt sokszor olyat kell mondaniok, vagy tenniök, mi a heves képzeletet erősen kiábrándítja. Cavour példája megezáfolná e hitet.

A mindig csak lelkesedő és lelkesítő politika csupán igen kivételes körülmények közt és akkor is gyakran csak bizonyos czélok szempontjából igazolható. Jaj annak a nemzetnek, melynek örökké csak az ilyen politikára van szüksége és még akkor is annak izgalmai után kívánczok, midőn már zajtalan munkával gyarapíthatná életerejét.

Nem Mazzinin múlt, hogy Olaszország meg van mentve e sorstól, bár szándéka mindig tiszta volt. De ha életrajz-írója a lenézett okos politikusok munkájának méltatását nem hanyagolja el teljesen, ha megrajzolja a szükséges háttért, Mazzini alakját sokkal igazságosabb s azért még mindig elég megnyerő színben tüntethette volna föl.

d.

Les progrès de la science économique depuis Adam Smith, par M. Block. Paris, Guillaumin & C^{ie}. 1890.

Azon rendkívül nagy terjedelmű és fontos kérdés megoldására, a melyet e két vaskos kötet maga elébe tűzött, tudniillik a nemzetgazdasági tudomány kifejlődésének pragmaticus tárgyalására, látszólag egyetlen tudós sem volt hivatottabb, mint Block Móricz, a ki körülbelől egy félszázadon keresztül nyomról-nyomra követte a nemzetgazdaságtan haladását, hozzájárult számtalan kérdés megoldásához és a legkülönbébb nemzetek tudásaival személyes összeköttetésben állott. És — az igazat megvallva — e könyv újabb bizonyosságát adja annak, hogy szerző a roppant mennyiségű anyagot ismeri, és hogy nemcsak az elmélettel, hanem a tudomány gyakorlati alkalmazásának eredményeivel is számot vetett és ez utóbbiakból is igyekszik következtetésekre jutni.

De minde jó tulajdonságok ellenére az elfogulatlan olvasó már az első lapokon észreveszi, hogy a szép munka belső értékét nagyon megcsökkentik szerzőnek sarkalatosan egyoldalú nézetei, a

melyek téves és előre megállapított fölfogásokon, föltevésen alapulván, szerző véleményét a különböző írókra és ezek tanaira nézve befolyásolják, elferdítik, a minek következtében aztán egyes elméletek csonkán, átalakítva. sőt meghamisítva jönnek a szerző bonczkése alá. Azonnal szembeötlik, hogy úgy az írók és a művek megválogatásában, mint az egyes nemzetgazdák és iskolák tanainak ismertetésében őt leggyakrabban személyes és nemzetiségi hajlamok vagy ellenszenvék vezetik, a melyeknek legtöbbszörire alárendeli az egyes elméletek belső értékét és tudományos fontosságát is. Míg az olasz nemzetgazdákról csak itt-ott a jegyzetekben emlékezik meg futólag, míg a németekkel inkább kicsinylőleg és gúnyoló modorban foglalkozik, s az angolokat nem igen tartja methodicus, mélyreható vizsgálódóknak, — addig aránytalanul nagy helyet enged könyvében a francia tudósoknak, úgy, hogy munkájának helyesebb neve volna a «nemzetgazdasági eszmék kifejlődése Franciaországban».

A könyv minden fejezete két részre van osztva, a melyek különböző nagyságú betűkkel vannak nyomtatva; az első részben összefoglalja az oda vonatkozó fontosabb eszméket, és azokból levzeti, vagy azok ellen fölállítja a saját nézeteit; a második részben pedig előadja és magyarázza a különböző nemzetgazdák tanait, gyakran szószerinti idézésekkel világítva meg azokat. És épen itt (a második részben) követi el a legnagyobb hibákat és igazságtalanságokat, mert míg némely csekély értékű és érdemetlen írótkiemel, sőt magasztal, addig elhanyagol és mellőz sok olyat, a kiknek munkáit jobban kellene ismernie és méltatnia. Említettük már, hogy mily érzelmek vezetik szerzőt a nemzetgazdák munkáinak felsorolásánál és bírálatánál; hozzátehetjük itt még, hogy a francziák közül is többen átestek a rostán, minők például Passy és Walras, a többek közt, a kiknek tanait már csak azért sem lett volna szabad mellőznie, mert ezek ép az ellenkező elveket vallják, mint a melyeket szerző oly prófétai és ellenmondást nem tűró, tekintélyes hangon hirdet.

Az iskolák közül alig emlékezik meg a socialistákról, s a hol mégis nagy immel-ámmal hozzá fog, hogy közzéjök durrantson, mintegy tüntetőleg kerüli a tárgyilagos, komoly érveken és szilárd logikán nyugvó vitatkozást, és a helyett, hogy az igazság földerítésére, vagy positiv következtetések levonására törekednék, inkább csak dialecticai erejét és ügyességét fitogtatja. Hasonlóképen hiányos, sőt hamis és homályos az a kép is, a melyet Block a tudomány mai állásáról nyújt; sőt érthetetlen és következetlen az az álláspont is,

a melyet ő a tudományban elfoglal, miután gyakran ellenmondásba keveredik önmagával. Így például a socialisták ellen folytatott hadjáratában határozottan a leghigorúbb elvek mellett foglal állást; egyebekben pedig teljesen félreérti — vagy szándékosan ferdíti el — a «classicus» nemzetgazdaságtani iskola alapfogalmát, — a vagy pedig összezavarja azt az «optimista» iskola föltételeivel: — noha a Ricardo-Malthus iskola a Carey-Bastiat iskolával homlok-egyenest ellenkezik. Blocknak ez ingadozó, téveteg álláspontja még jobban kiviláglik azon vitáiból, a melyeket némely nemzetgazdaságtani elméletek gyakorlati alkalmazásáról folytat. Így, míg elméletben határozottan elveti a *laissez faire* «hitelt vesztett és könnyelműen vétkes» elvét, és megengedi, hogy az államnak joga van beleavatkozni a nemzetgazdaságtani kérdések intézésébe: — a gyakorlatban mégis és föltétlenül ez elvet óhajtja alkalmazva látni és kigyót-békát kiált az úgynevezett «állami socialismus» apostolai ellen.

Szóval Block kevéssel, vagy éppen semmivel sem különbözik Bastiattól, a kiről azt mondja, hogy «*homme de foi*», és a helyett, hogy a még tisztázatlan elméleteket tárgyilagossággal ismertetné, szívesen és gyakrabban beszél már dogmává vált igazságokról, hévvel védelmez általánosan elfogadott nézeteket és véleményeket. S habár könyve, úgy az előadás élénksége, könnyedsége és kellemes volta miatt, mint a benne nyilvánuló bámulatos dialecticai erő és a számtalan érdekes adat miatt, sok helyütt élvezetes olvasmányúl szolgál is: — egyáltalában nem képes arra, hogy megfelelően hű és teljes fogalmat szolgáltatson azon haladásról és kifejlődésről, a melyet a nemzetgazdasági tudománya e század folyamán tett.

—y —d.

Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti kifejlődésében és jelen alakjában. Írta dr. Polner Ödön, budapesti kir. törvényszéki joggyakornok. A budapesti kir. m. tud. egyetemen 200 frt pályadíjjal jutalmazott munka. Buda-Pest. Singer és Wolfner könyvkereskedése. 1891.

A német államjogi irodalomnak nagy arányokat öltött fejlődésében nem csekély szerep jutott a sok egyetem nagyszámú docenseinek. A fiatal közjogászok e gárdáját egyetemi előadásaik szükségképen utalják egyes részletek behatóbb tanulmányozására, mely tanulmány eredménye aztán igen gyakran egy-egy értékes mono-

graphia, valamely elhanyagolt részlet fölvilágosítása, vagy vitás kérdés eldöntése. Minálunk, fájdalom, ez a tényező alig szerepel. Helyét, úgy, a hogy, az egyetemi pályázatokon kitüntetett dolgozatok foglalják el, melyek néhai Korbulynak a báni méltóságról 1867-ben megjelent jeles dolgozata óta gyér számú tudományos monographiáink kilencz tizedrészét teszik. Ezek sorából való a jelen érdemes munka is.

A hosszú czímű kis könyv három, egymástól csaknem független részre oszlik, melyek közül az első általában az államkapcsolatok kérdésével foglalkozik dogmaticusan. Szerzőnk modern színvonalon áll, ismeri az ezen nehéz kérdés körül német földön folyt irodalmi harczot, vagy legalább néhány részesének tanait, sőt maga is eredetien, önállóan, bár nem nagy szerencsével, foglal állást, új elméletet állítva föl.

Az államkapcsolatokról folyó vita súlypontja az államiság criteriumának meghatározásában rejlik. Szerző e criteriumot az állampolgárságnál keresi. Szerinte «az állampolgárság viszonyával jelzi valamely társadalom azt, hogy külön államként szervezkedik». Továbbá: «csak ott van egységes állam, a hol egységes állampolgárság, alattvalói viszony van, s a hol nincs egy állampolgárság, ott nincs egy állam». A tétel megfordítva kétségtelenül igaz, hogy t. i. minden államban kell egységes állampolgárságnak léteznie. Csak-hogy laza államszervezeteknél az állampolgárságnak ez egysége igen gyakran pusztán az állam és az annak részeit képező egyének szerves összeköttetésére szorítókozó, concret jogok és kötelességektől elvonatkozva gondolt jogviszony. Annaira megy ez néha, hogy csak az állam egységéből következtethetjük az állampolgárság egységét. Viszont képzelhető, hogy független állam kölcsönös szerződés, vagy egyoldalú elhatározás alapján egy másik állam polgárait a magáéival annyira egyenlő tekintet alá vonja, hogy látszólag a kettőben egységes állampolgárság keletkezik. Ez okból az állampolgárság az államiság criteriumául nem használható. Érzi ezt öntudatlanul maga szerzőnk is, s mikor Marquardsen kézikönyvének nyomán az újabkori állam-összetételeket vázolja, az államiság kérdésének eldöntésére más mozzanatokat is odavon. Egy helyen épen teljes következtelenséggel tagadja meg saját elméletét. Az úgynevezett szövetséges államoknál ugyanis kénytelen elismerni, hogy «az állapot egységes társadalomnak az állami állapota», sőt hogy «helyesebben nem is a rész-államok állampolgárságáról, hanem legföljebb országos illetőségéről kellene szólni», még sincs bátorsága, a hagyományos fölfogással sza-

kítva, a szövetséges államoknak s bennök a rész-államoknak fogalmát elvetni, hanem, saját elméletével ellentétben, elismeri szövetséges államokban úgy az egésznek, mint a részeknek államiságát.

Nem tarthatjuk szerencsésnek azt a fölosztást sem, melyet szerző az állam-összetételekről ad, szövetséges államok, államszövetségek s frigyek kategóriájába sorolva azokat. Különösen a két utóbbi kategória közt nem találunk jogi szabatosággal vont határvonalat. Egy helyen azt olvassuk: «a frigynek az államszövetséggel szemben lényeges ismertető jele, hogy az nemzetközjogi kötelezettség marad», pedig két lappal előbb már úgy értesültünk, hogy az államszövetség is nemzetközi viszony.

Őszintén helyeseljük, hogy szerző a kétféle (reál- és personal-) unio fogalmát nem sorozta be az állam-összetételek csoportjai közé, hanem azokkal, mint az államiságtól függetlenekkel bánt el. Kár, hogy visszatért azon régi, az újabb szakirodalom által már meghaladott fölosztáshoz, mely szerint reál-unióknál a fejedelem személyében a két államhatalom egyesül, tehát a két államnak külön léte megszűnik, viszont a külön államiság csak a personal-unióban marad fenn.

Az államkapcsolatokról általában szóló rész után szerző Magyarország és Ausztria viszonyának történeti fejlődését vázolja. Bizonyára sok olvasót meglep az e rész első fejezetében kifejezett vélemény, hogy két államra nézve uralkodójuk személyének közössége jogi mozzanatot nem képez. E fölfogás szerint Magyarország I. Ferdinándnak s utódainak királylyá választása által ezek egyéb államaival semminémű összeköttetésbe, még csak frigybe sem jutott; a nemzetközi frigy csak később, a közös organumok kifejlődésével keletkezett. — Vajon az egyik államban absolutisticusan uralkodó, a másikban tág személyes jogkörrel bíró monarcha személyének közössége nem állapított meg több összeköttetést, mint a Hofkriegsrath hatásköre? — Általában e rész tárgyalási módja sokkal kevésbé jogászias, mint az előzőé. Itt-ott az államiság criteriumáról föllállított eredeti elmélet fölüti ugyan fejét, de elég csodálatosan, mindig az állambölcsélet mezején marad, nem ölt jogi alakot, mert «a magyar és német társadalmak közfelfogása» csak nem vehető annak. Az első Habsburgok hatóságai szervezetének bő leírását találjuk, jóllehet, szerző szerint is, «ezeknek a központi organumoknak jelentősége csak történeti, de nem államjogi».

Fényes kivételt képez e második részben mindaz, mit könyvünk a pragmatica sanctio jogi természetéről mond, nem kisebb

tekintélylyel, mint magával Deák Ferenczcel, helyezkedve ellenkező álláspontra. Nem írjuk alá itt sem minden állítását, nevezetesen nem tesszük magunkévá az «indivisibiliter et inseparabiliter»-nek azon merész magyarázatát, hogy az Magyarországnak s Ausztriának nem egymástól való elválaszthatatlanságát, hanem külön-külön fölözthatatlanságát biztosítja, de örvendünk, hogy volt bátorsága a *pragmatica sanctio* jogi természetét önállóan, új fölfogás szerint, bár talán tévesen, elemezni. Meg lehet támadni szerzőnk állításait, de az minden esetre tagadhatatlan, hogy a munka e része sok elmeélt és jogászias gondolkodást tanúsít.

A munka harmadik részére Magyarország és Ausztria jelenlegi viszonyának tárgyalása maradt. Kár, hogy e rész, melynek a másik kettő csak előkészítőül szolgált, aránytalanul rövid, épen nem kimerítő. Az 1867-ben alkotott tételes intézmények fejtegetése legnagyobb részben helyes és czáfolhatatlan, van azonban néhány pont, melyet megjegyzés nélkül nem hagyhatunk.

Szerző az udvart az uralkodó magán-intézményének nyilvánítja s ez alapon, de csakis ezen, ismeri el reá nézve a császári és királyi megjelölés helyességét. Véleményünk szerint az udvartartás az uralkodó méltóságának egyik külső eleme, s a mint az osztrák császári és magyar királyi méltóság az uralkodó személyében elválaszthatatlanul egyesül, akként a magyar és osztrák udvartartás elemei is egygyé folynak személye körül. Ám az uralkodói személyes méltóság sem nálunk, sem Ausztriában nem magánügye, következésképen az udvartartás sem magán-intézménye az uralkodónak. A miként azonban a király egyik államában sem vetkőzheti le másik uralkodói állásából merített személyes méltóságát, a miként Magyarországon is él Ausztria császárszárjának, császári főségnek, s Ausztriában is Magyarország királyának, királyi főségnek címével, akként az udvar szintén joggal viseli a császári és királyi megjelölést.

Világos törvénnyel áll ellenkezésben szerzőnk azon tanítása, hogy közös jelvénye a két szövetkezett államnak nem lehet. Nem csupán államoknak, hanem annál lazább egységeknek is lehetséges jelképes külső kifejezése s azért logikai akadályát sem ismerjük a közös czímernek, lobogónak.

Érthetetlen szerzőnek a monarchia és birodalom kifejezések ellen való ingerültsége. Mert ha Ausztria és Magyarország egy államot nem is képeznek, ebből még nem következik, hogy más szempontból, más értelemben egységnek ne legyenek tekinthetők. Ez

esetben a monarchia. birodalom szavak együttes megjelölésükre még mindig lehetnek ugyan kevésbé jellemzők, elégtelenek, de általában az együttes megjelölés a közjog követelményeivel nem ellenkezik.

Mindent összefoglalva, melegen óhajtjuk, hogy az egyetem pályázatai sok ilyen, tévedéseinek, hiányainak daczára érdemes monographiát eredményezzenek a magyar államjogi irodalom gyarapítására!

J.— B.—

Vie de Mirabeau. Par A. Mézières de l'Académie Française. Paris, Librairie Hachette et Cie. 1892.

Mézières könyve nem a forrásokból merített részletes életrajz. Szerzőnk a két Loménie, továbbá Stern Alfréd és mások munkáinak alapján dolgozott. Kétségtelen, hogy tanulságosabb az oly életrajz, mely minél több anyagot nyújt, minél többször szólaltatja meg magát a hőst s a hozzá közel álló egykorúakat, és eleven részleteivel és a történeti háttér kidolgozásával az embert és korát mintegy szemünk elé állítja. De ha már az ily művekhez nem férhetünk, nem csekély haszonnal olvashatjuk a forrásműveket fölhasználó, inkább összefoglaló s elmékedő, mint részletező és elbeszélő munkákat, kivált ha oly jeles író tollából erednek, mint Mézières, kinek higgadt s elfogulatlan ítéletében megbízhatunk.

S különben is olvashatunk-e eleget Mirabeauról, «Bonaparte előtt a forradalom legrendkívülibb szelleméről»? Életrajza valódi regény — és mily kiváló érdekű — mindaddig, míg élete végén érezni kezdi a rég szomjazott dicsőség sugarainak melegét. És ekkor következik langeszének küzdelme a legnehezebb viszonyokkal a legrendkívülibb események között. Valóban nehéz annak helyzete, ki forradalmi rázkódások közepett bizonyos középúton jár a szélsőségek között. És mennyivel nehezebbé lesz a helyzet akkor, ha a közvetítő nem bír bizalmat kelteni szándékainak tisztasága iránt. Talán helytelennek látszik azt állítani Mirabeauról, kit annyi merész forradalmi nyilatkozat tett nevezetessé, hogy bizonyos középúton járt. Pedig eléggé meg van állapítva, hogy az alkotmányos monarchiának őszinte híve volt. Igaz, hogy messze ragadtatta magát a forradalmi mozgalmak védelmében, de míg egyrészt az udvarhoz beadott emlékiratokban soha sem ajánlotta a visszafordulást a régi állapotok felé, másrészt a királyságot mindig védelmezte, olykor népszerű-

sége kockáztatásával is, például mikor az emigratio ellen hozott törvényről beszélt. De az udvar bizalmáért hiába küzdött. Ott számokban tudták kimutatni, hogy mit ér meggyőződése. Nagyon jelentékeny összegeket fizettek neki, melyeket az imént még szükségét szenvedő, fényes ebédjeire és mindenféle szenvedélyei kielégítésére el is költött. E pénzért sűrű egymásutánban emlékiratokat adott be az udvarnak a folyton változó helyzetről. Annyi bizonyos, hogy senki sem látta biztosabban a monarchia veszélyét és senki sem adott merészebb és jobb tanácsokat a veszély elhárítása végett, mint Mirabeau. De az udvar nem azért fizette, hogy tanácsait kövesse, hanem hogy lehetőleg semlegesítse. Ha még elfelejthetik is zajos s nem mindig tisztességes előéletét, hogyan bízhattak volna abban, ki a királyság ellenségeinél is oly tüntetően kereste a népszerűséget? A királyné csak egyszer fogadta, s többé nem akarta látni. A király tétlenül átengedte magát az események úrjának. Ebben van Mirabeau pályájának végzetessége. Nem elég, hogy korán végezte be életét, hanem nem bírta elérni a helyet, mely őt illette volna meg a legjobban. Kimutathatta volna, mennyit ér monarchikus érzelme s hogy mit változtathatott volna Franciaország sorsán bámulatos erélyével és előrelátásával.

Ő mindvégig az igazi szabadság s a királyság hívének tartotta magát. Azt is bátran kimondotta, hogy a «zavargások okozói meggyalázzák a szabadságot, mert a szabadság nem abból áll, hogy ne ismerjünk el semmiféle tekintélyt». Nagyon valószínű, hogy ha kezdetben, még mikor a forradalmi mozgalom inkább a kiváltságok, mint a trón ellen irányult, magához ragadja a hatalmat, sokat, vagy mindent megtett és megtehetett volna a trón védelmére. Nem kísértjük meg találgatni azt, hogy mi történik, ha tovább él. De annyit szabad megjegyeznünk, hogy a központi hatalom tekintélyét minden áron helyre akarta állítani s nagyon kétséges, vajon engedett volna-e időt a rémuralom hőseinek arra, hogy őt vérpadra küldjék?

d.

Manroich F. A tavak országából. Buda-Pest, 1891. Hornyánszky Victor.

Gazdasági rajzok Svédországból siet bennünket fölvilágosítani már a címzlap, melyek eredetileg a *Földművelési Érdekeinkben* láttak világot, most pedig külön lenyomva jelennek meg. Írójok az

export-vaj készítésének eltanulása végett huzamosabb ideig tartózkodott Örebroban, s e műbe foglalta benyomásait. Oly ember, a ki vajat készít és e mellett írni is tud, ritka máshol is, de főleg nálunk, a hol a szakirodalom művelői mintha csak szándékosan hanyagolnák el a formát s ily módon sikeresen riasztják el magoktól a közönséget. A mű már születésénél fogva sem tart igényt arra, hogy kimerítő rajzát nyújtsa a svéd gazdasági életnek, pedig e mezőn még sokat lehetne és kellene is tenni. Mind e mellett egyes részeiben még azokra nézve is élvezhető olvasmány, a kik kevésbé tudnak lelkesülni a vajkészítés titkai vagy a magtenyésztő egyesületek sikerei iránt. Manrovich ismerte azt a gazdaközönséget, a melynek írt, tudta, hogy ott nem igen van kelete az általános érdekű, eszmei dolgoknak. Épen ezért igyekezett — ez látszik rajta — alacsonyán röpködni, nehogy oly magasra emelkedjék, melyek olvasói láthatárát túlhaladják. Ennek kell tulajdonítani, hogy a szigorúan szakszerű fejezeteken kívül is, sokszor túl bőven tárgyalja a kulináris dolgokat, előszeretettel időzik az étlapok és az asztal örömeinél. Pedig látszik, hogy tudna másról talán szebben, megkapóbban írni, de a journalista kénytelen tárgyát, irányát és modorát az olvasókéhoz mérni, mert különben unalmas, sőt kiállhatatlan lesz még akkor is, ha bele Carlyle erélye, vagy Feuillet választékossága szorúlt. Az alkalmazkodás a közel siker kulcsa, de a mi szemünkben nagy veszteség, hogy azok, a kik erre illetékesek lennének, nem igyekeznek a magyar mezőgazdasági irodalmat formai szempontból is magasabb színvonalra emelni. Kellene, hogy előttök Lavergnének, a francia mezőgazdasági irodalom büszkeségének, példája lebegjen, kinek művei nem csak azt bizonyítják, hogy a mezőgazdaság hasznos és nélkülözhetetlen mesterség, hanem azt is, hogy lehet róla írni ma is úgy, a mint írt egykor Virgil s azon író, a ki e mesterség részleteiben jártas, bírhat érzékkel az æsthetikailag szép, a valóban finom dolgok iránt is. Ezt ajánljuk ideálul Manrovichnak, hiszszük, lesz ereje ez irányban sokat tenni.

T. N.

Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből. Szerkesztette Igmándy Mihály. Buda-Pest, 1892.

Sajátságos irodalmi viszonyok között élünk. Valakinek eszébe jut, hogy kiadja az élő magyar írók és művészek arcképeit szöveg kíséretében. Ez eddig helyes. Természetesen azt várja az ember,

hogy a szöveget maga a vállalkozó írja vagy szakférfiakkal íratja. Oh nem! A vállalkozó leleményesebb ember, mintsem a szokott úton induljon. Magokat az írókat és művészeket kéri föl, hogy írjanak magokról valamit, írják meg életök valamelyik érdekes epizódját. S az írók és művészek engedelmessé válnak a vállalkozó kérésének, mint valamely fensőbb parancsnak. E szokatlan eljárást mind két részről csak úgy lehetne menteni, ha a vállalat jövedelme jótékony célra fordíthatnák. Ily esetben szokatlan módhoz is folyamodhatik az ember, a mit rendes körülmények között nem tenne meg. Jótékony célból tisztos nők a templom ajtaja elé állhatnak perselyvel, műkedvelők mint művészek léphetnek föl s írók szöveget írhatnak saját arcképekhez. A szokatlanság fölkelte a kíváncsiságot s megnyitja a közönség erszényét.

Ily méntesség nélkül olynemű vállalat, mint ez az album, nem igen illik az irodalom méltóságához, s hogy lapjaink mégis föltűnő méltánnyal fogadták, azt, úgy látszik, az a körülmény magyarázza meg, hogy a szerkesztők vagy dolgozótársaik szívesen írván ez albumba, saját magok ellen nem fordulhattak. Ez általános megjegyzést elégnék tartva, nem szándékozunk az album bírálatába bocsátkozni. Minden esetre van benne néhány érdekes és sikerült dolgozat is, de egészen véve meglehetősen szegényes s inkább a hiúság kirakata, mint a szellem kincstára. Az írók leginkább írói pályájok sikereit emlegetik; a színésznők első fölléptök izgalmairól és méltánnyólóiról írnak; a színészek pályájok kalandjaiból beszélnek el egyet-mást, a mi nem mindig érdekes, de erősen ki van színezve; a festők és szobrászok a kisebb lapok tárczacikkeit utánozzák s mintegy mondani látszanak: még sem oly nehéz az az írói művészet; a hírlapírók némelyike ártatlan hírlapi csínyeit leplezi le, az ártalmasokról hallgat; a költők legtöbbje szerénykedve gyermekesége tehetséget jósló emlékeivel vagy pályája dicsőségével kacérkodik s egy-egy oldalvágást mér kritikusra. Ifj. Ábrányi Kornél ily cím alatt: *Mit köszönhetek én Gyulai Pálnak*, egy egész cikkel tiszteli meg e folyóirat szerkesztőjét, mint kritikust. Elmondja, hogy csaknem egy negyed század óta hadi lábbon állanak egymással, hogy Gyulai első ifjúsága óta rosszul bánik vele, hogy a legesunyább, legmérgezőbb irigység kígyójával marja folyvást. «Ez a kígyó pedig — végzi elmélkedését — nem csak azokat szokta marni, a kikre rábocsátják, hanem azt is, a ki keblén melengeti. Nincs borzasztóbb sors, mint egy egész életen át egy ilyen mérgező kígyóval összekacskasztva lenni és soha sem tudni szabadulni tőle. S minél inkább

nő éveink száma, annál inkább nő a kígyónak is hatalma fölöttünk. Nos és ettől a kígyótól csak az van megmentve, a ki még jókor, még gyermekkorában, úgy szólva játék közben, érezte annak marását s annyiszor érezte, hogy nem csak hozzá szokott, hanem hozzá is edződött. Azt később hiába harapják, s mivel hiába harapják, hát szálást sem keresnek nála. Ezt köszönhetem én Gyulai Pálnak. Bár meddig élnek, soha ezért a hálát el nem felejthetem.*

Hogy e hadi lábbon állás, üldözés, kígyómarás tulajdonképen miben nyilatkozik, azt Ábrányi egy szóval sem említi. Kipótoljuk e mulasztást. Az egész csak annyi, hogy Ábrányi költői műveit, politikai röpiratait nem igen kedvezően bírálta meg e folyóirat. Hogy e bírálatok nem voltak épen igazságtalanok, azt Ábrányi maga elismerte, midőn a költői pályától visszavonúlt, mint a melyre nem érez elég hivatottságot s egészen a politikának áldozza tevékenységét, a melyre talán nagyon is hivatottnak képzeli magát. Politikai röpiratai egyikéről, az Andrássy Gyuláról írottról, szintén maga elismerte a *Pesti Napló*-ban, hogy egy kissé balúl ítélte meg Andrássyt. E tények, úgy hiszszük, nem Ábrányi, hanem e folyóirat mellett tanuskodnak. A mi Ábrányi halálját illeti, erről is hallgat a czikk. E hiányt is kipótoljuk. E hála abban nyilatkozik, hogy Ábrányi *Pesti Napló*-ja minden alkalmat fölhasznál e folyóiratnak és szerkesztőjének nagyon is heves becsmérélsére. Azonban e hála vagy hálátlanság semmi esetre nem oly csapás, a melyet bárki könnyen el ne viselhetne.

—i.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr, bocsásson meg, hogy ismeretlen ember létemre kopogtatok a *Budapesti Szemle* ajtaján. Nem a magam dolgában járok, hanem két barátoméban, kik nem szólhatnak többé magok helyett, mert mind a ketten immár csöndes emberek. Sérelem esett rajtuk s velök együtt az írói önérzeten is. Egyebünk sincs; ne engedjük kifosztogatni magunkat még ebből is. A sérelmes sorokat egy napilapunk tette közzé s napról napra vártam, hogy a mi önérzettől duzzadó fiatal irodalmunk nem hagyja szó nélkül. Nem akarom azt állítani, hogy ez a duzzadozó önérzet többet gondol magára, mint az írói pálya közös és eszményi érdekeire, hivatásának méltóságára. Tény, hogy a dolog napi lapjainkban szó nélkül maradt s én addig vártam és álmélkodtam ezen a némaságon, míg a lapok-

ból elkéstem. Így szorúltam az ön vendégszeretetére, tisztelt szerkesztő úr.

Ráth Mór úr könyveket ajándékozott az *Otthon* nevű írói kasszinónak s küldeményét egy panaszos levéllel kísérte, mely a *Buda-pesti Hirlapban* jelent meg. E levél hangja és kifejezései olyanok, hogy a kicsinyléssel, majdnem lenézéssel, melylyel érdemes írókról nyilatkozik, dúsan megtéríti maga magának azt az ajándékot, melyet az írók köre részére szánt. Levelében visszatekintést vet kiadói pályájára s epés megjegyzéseket oszt «nyerészkedő, arrogáns kiadókra, közönyös közönségre és fölületes kritikára», minde szemrehányásokra való jogát pedig óvatos homályba burkolt adatokkal igazolja. E fölötte sajtátságos melancholiával emlékszik meg az «ő íróiról», kik legnagyobb részt már elköltöztek. Hogyan, az ő írói? Mily szokatlanul fenhéjázó kifejezés! Eddig úgy tudtuk, hogy Arany és Eötvös és a többiek a nemzet írói voltak, s íme Ráth úr nyílt levelében s épen melancholiájának ellágyulásában igazítja helyre tévedésünket.

De nem erről kívánok szólni. Levelének minden szava azt a benyomást teszi, hogy ő az írókkal kötött szerződéseit úgy fogja föl, mint az íróknak adott kegyeket. A kiadó viszonyát az íróhoz oly kifejezésekkel jelöli, melyek ezt a kiadói nagyzás hamis szemüvegén át mutatják és sértők nemcsak a megnevezett írókra, de sértők mindnyájunkra, kik tollforgatásból élünk. Az illusztrált Shakspereről írva, beszéli, hogy már Csiky előtt elhúnytak azok, «kiket előtte a bevezetések és jegyzetek megírásával akartam megbízni: előbb Greguss Ágost, azután szegény Győry Vilmos, kit még halálos ágyán is e megbízás reménye oly örömmel töltött el. Ráth úr nem kéri meg az író, ha munkára van szüksége, hanem egyszerűen megbízza. Megbízza Gregusst, az egyetem kitünő tanárát, kinek Shaksperekönyvét az akadémia megjutalmazta, megbízza, hogy neki jegyzeteket és bevezetéseket írjon. Győry Vilmost, a Kisfaludy-társaság kitüntetett műfordítóját, halálos ágyán boldoggá teszi, hogy Ráth úrtól jegyzetek és bevezetések írására kapott megbízást! Uram Istenem, milyen szóval rendelné meg nálunk, kis embereknél, jegyzeteit és bevezetéseit, ha nem féltene tőle, hogy a nagy boldogságban megzavarodunk? Greguss és Győry életöknek e nagy örömét sírjukba vitték; ide követi őket Ráth úr lenéző kegyelote. Nekik nincs szavuk e sértésre, melylyel a munkát leső napszamosok közé osztályoztatnak. A mi szavunk is csak egy lehet: tiltakozás e hang ellen, az írói önérzet szempontjából.

Az illusztrált Shakspereről is úgy beszél Ráth úr, mintha

ennek költségeit, melyeken «palotát építhetett volna», egyenesen a magyar közművelődésnek oltárára tette volna le. Úgy beszél, mintha a magyar Shaksperet az ő áldozatának köszönhetné irodalmunk. Érdemes tisztázni ezt a dolgot is a suum cuique kedvéért. Ha áldozatról lehet szó, ezt az áldozatot a nemzetnek a Kisfaludy-társaság és Tomory Anasztáz hozták. Nekik, az ő áldozataiknak, fáradozásuknak, izlésöknek és kitartásuknak köszönjük a nagy művet, melynek most Ráth úr második, egyes részeiben javított kiadását bocsátotta közre. Az ő Shakspereje helyesen és igazán a Kisfaludy-társaság Shakspereje.

De végzem leveletem. Eszembe jut, hogy Cotta János Fridrik is írt annak idején egyik «írójáról» ennek hátrahagyottjaihoz levelet. Tele van hálával s a legnemesebb és leggyöngédebb reflexével azon nagy eszmék és nagy szívek hatásának, kikkel kiadói pályája összeköttetésbe hozta. Más világok mint a miénk!

Szíves jóindulatába ajánlja magát szerkesztő úrnak
Buda-Pest, 1891 decz. 23.

Régi Bálint.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK HELYZETE AZ IRODALOMBAN.

Napjainkban, ha szó van azokról a nagy eredményekről, melyeket a természettudományokban, különösen a physika és chemia terén föl bírunk mutatni és ha kutatjuk, hogy a tudománynak ez ága minő hatással volt az egész emberiség kulturális életére, mindig csak a gyakorlati életre vonatkozó fölfedezéseket hangoztatják, azt az állást, melyet az ember a természeti erőkkal vívott, soha meg nem szűnő harczában elfoglal. Nem tagadhatni, hogy e fölfogásnak megvan a maga jogosultsága, minthogy az embernek, mint minden szervezetnek élete megszakíthatatlan küzdelem a létért. Még pedig nem csak egyén küzd egyén ellen, hanem testületek, társadalmi osztályok, nemzetek és fajok egymás között elkeseredett harcot vívnak, sőt a legújabb időben még azt is látjuk, hogy egy egész világrész lakossága szövetkezik azon világrész ipara és kereskedése ellen, melynek csak az imént még gyarmata volt. Bizonyos tekintetben az egész emberiség örökös háborút visel az összes állat- és növényvilággal, részint oly módon, hogy egyes osztályait erőszak és szoktatás útján szolgálatába kényszeríti, részint pedig úgy, hogy irtó háborút visel az ember életét és birtokát fenyegetők ellen, történjék a támadás akár a medve- vagy tigrisvadász puskájával, akár az orvos antiseptikus folyadékával, akár végül az őserdőt irtó baltával, vagy a talajt fölszántó és a vetőmag fölvetelére előkészítő ekevassal.

De az ember nemcsak a szerves világgal küzd, hogy létezését az erőszakosan föl-aláhullámzó erők örvényében biztosítsa, hanem a szervetlen világgal is örökös háborút visel. Mert közös

nagyanyánk, a természet, küzdelem nélkül nem enged át semmit. Lépésről lépésre kell létezésünk föltételeit kierőszakolnunk. Fukarnak mutatkozik az iránt, ki szükségleteinek kielégítésére nem kényszeríti. Mez és takaró nélkül kerül az ember az életbe, átengedve az időjárás viszontagságainak; szegényes táplálékát a növényvilágból keresi össze, mialatt folytonosan veszélyben forog, hogy táplálék helyett, halálos mérget ne leljen. Később lesbe áll, hogy az erdő fűrgé állatait elejtse, hogy húsokból táplálkozzék. Lassanként ruházattal és hajlék föllállításával tanúl védekezni a hideg és nedvesség ellen.

A természet erőivel való igazi, sikeres küzdelem azonban akkor kezdődik, midőn az ember a tüzet keríti hatalmába és vele bánni tanúl. Ez esemény az emberiség művelődéstörténetében a legfontosabbak egyike, mely mellett évszázadunkban a természet fölismerésében tett legnagyobb fölfedezések eltörpülnek. És ez időtől kezdve gyors, majd lassúbb az utolsó századokban ismét gyorsabb lépésekkel halad az ember fölfedezéstől fölfedezésre, győzelemről győzelemre az irántunk passiv ellentállásban viselkedő természeti erők fölött.

A természettudomány eredményeinek jótékony hatásait minden művelt ember ép úgy érzi és élvezi, mint a műveltség alsóbb fokán álló. Igaz, hogy az elsőbbség nagyobb mértékben élvezik, minthogy a műveltség fokával a szükségletek is szaporodnak. Azonban az újabb fölfedezések és találmányok oly bonyodalmasak, azok kellekei és föltételei oly nehezen fölfoghatók, hogy csak kevés ember képes ezeket átérteni, azok tudniillik, kikben megvan az akarat és a kitartás, meg hozzá a szellemi tehetség a dolgok mibenlétének fölfogására.

Mindig találkoztak tudósok, kik arra hajlamot és hivatást éreztek, hogy a természettudományok eredményeit népszerűsítsék, azaz oly alakban tegyék közzé, melyben művelt olvasók előtt még akkor is érthetők legyenek, ha ezek nem szakemberek. Ez a törekvés azonban sok nehézséggel jár és eredménye a legtöbb esetben nagyon is kétes, úgy hogy a reá fordított fáradságnak nem igen felel meg.

E sikertelenségnek sokfelé keresendő az oka. Ha a tudományok népszerűsítőin végig tekintünk, mindenekelőtt föltűnik, hogy azok közül nagyobbára hiányoznak a természettudomány első rangú képviselőinek fényes nevei; a tért leginkább ismeretlen nevű írók foglalják el, kikben gyakran

hiányzik a hivatás, még többször az illető tudományszakban való jártasság. Egy szóval kifejezve, az általános vagy világ-irodalom és a természettudományi irodalom között mély űr tátong, mely napról-napra tágabb lesz és áthidalhatatlannak látszik.

Ekként a tudománynak tekintélyes ága, még pedig ép az, mely a legújabb időben a legjelentékenyebb haladásokat bírja fölmutatni, a művelt emberiség legnagyobb része számára idegenné tétetik, a mi mindenesetre sajnálni való jelenség. Még a szépirodalom is fájlalja ezt az állapotot, minthogy ez is részben a physikai világnézetből meríti anyagát, nézeteit és képeit. De magára a tudományra is kihat az emberi gondolkodásnak és tudásnak két mezeje között való e meghasonlottság, mely igen káros módon válik érezhetővé.

Úgy látszhatnék, sőt rendszeren ekkép magyarázzák a szóban forgó jelenséget, hogy ez az illető tudománykörök természetéből szükségkép következik, minthogy a természettudomány gyakran oly tárgyalási modort kíván, mely modor a többi tudományokban használttól lényegesen elüt, s e miatt az ahhoz hasonló eljárás ki van zárva.

Különösen a matematikai módszer használására történik hivatkozás, mely módszer a természettudományban napról-napra inkább terjed és melynél fogva tényleg elkerülhetetlennek látszik, hogy a természettudományokban sok tekintetben más utat kövessünk, mint az úgynevezett humanistikus tudomány-szakokban.

Ha azonban a kérdést jobban szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy az előbbi állítás mégis csak gyöngé alapon áll. Mert az a módszer, mely az eredmény föltalálására a tárgy természeténél fogva szükséges, nem okvetlenül szükséges a magyarázatra. Tagadhatatlan igaz, hogy a merész és kitartó hegymászó, a ki a hegyek ormára fölemelkedhetik, a bérczek világából többet lát, mint a kinek útja a hegy tövéen vezet el. De azért ez utóbbi még szintén elég élvezetet fog találni, s végül minden ember nem lehet hegymászó.

A matematikának a természettudományban kétféle szerepe van. A physikai tudományokban gondolkodásunk a matematikai fölfogást nem nélkülözheti. A matematika egyik fontos módszerének alapeszméi oly szoros kapcsolatban vannak a természettünemények tudományával, hogy ezt a kettőt

egymástól elválasztani nem is lehet, minthogy a kettőnek fejlődése bizonyos ponttól együttesen történt. De a meddig ez alapeszmékről van szó, addig még általánosan érthető nyelven szólhatunk. A nehézségek csak ott veszik kezdetüket, a hol a számítás kezdődik, minthogy ott a tárgyalás oly nyelvre csap át, melyet csak csekély számú beavatott ért és azok is csak akkor, ha elég türelmök van a számítás menetét lépésről-lépésre követni.

Mert a számítás ez esetben nem egyéb, mint egy nyelv, melynek bizonyos symbolumai vannak, úgy hogy ezek segítségével egész hosszú gondolatmenetet röviden kifejezhetünk. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a számítás, a matematikai levezetés csak eszköz, nem pedig cél, s hogy ezt az eszközt, a midőn a dolog lényegét magyarázzuk, rendesen nélkülözhetjük. Más készültség kívántatik azoktól, kiknek föladata és hivatása a tudományt előrevinni és azoktól, a kikkel a tudomány eredményeit csak egyszerűen meg akarjuk értetni. A zongorára írt zenedarab eljátszása megkívánja, hogy az illető zongorázni tudjon. De a hallgatóra nézve, ki a zenedarabot élvezni kívánja a zongorázás mestersége egyáltalában nem szükséges. A mint valaki a symphonia zenei szépségeit teljesen élvezni képes, bár a hegedűvonót sem tudja fogni, ép úgy nem szükséges, hogy valaki a számítás műszerével tudjon bánni, hogy az ez eszköz segítségével elért eredményt megértse.

Ha ekként egyrészt a természettudomány előadás-módszerében rejlik annak az oka, hogy e tudomány irodalma az általános irodalomban számot nem tesz, hogy a nagy művelt közönség róla tudomást sem véve, tőle elborzadva elfordul: úgy másrészt a természettudósok előtt kedves és bizonyos előszeretettel használt előadási mód is elriasztja az olvasót. A legtöbb természettudós — még pedig a nagy nevéek sem mindig mentek e hibától — a közönséges nyelvtől merőben különböző nyelven beszél, s mintha szándékosan homályosan akarnának írni, az értelmet inkább elfödik, mintsem hogy ezt könnyen hozzáférhetővé iparkodnának tenni. Ehhez még bizonyos előszeretettel használt idegenszerű műnyelv is járul, melyet még akkor is használnak, ha az anyanyelven ép oly jó kifejezés kínálkozik. Mintha csak a mély tudományosság ismertető jele volna, ha a mű formátlan és idetlen alakban, a stilstika szabályait teljesen lenéző pongyolában jelenik

meg számos, sőt mondhatni, a legtöbb e körbe tartozó művet irodalmi szempontból nem igen élvezhetni.

De nem csupán ily külső, alaki dolgokban rejlik annak a jelenségnek az oka, hogy a természettudomány az általános, a világirodalomban idegen jövevénynek tekintetik, melylyel csak igen kis kör törődik, holott a nagy olvasó közönség róla tudomást sem vesz; van még mélyebben fekvő, a tartalomban rejlő oka is.

Az úgynevezett humanistikus tudományok az ember gondolkodásával, érzési világával s mi a kettőnek közös eredménye, cselekedeteivel foglalkoznak. Oda helyezik az embert a középpontba, mely körül a többi csak a háttér szerepét játszsza. Ekként nem is csoda, hogy érdekünket teljes mértékben megtudják ragadni és azt folyton ébren tartják. A természettudományt az emberi érzések hullámcsapásai nem érintik. Csak közvetve keltik föl érdeklődésünket, vagy a közönséges tudásvágy, vagy a hasznosra irányuló érzékünk útján. A mint a művészetben, a hol az ember képezi tárgyát, csak külső megjelenésével, cselekedetei és lelki állapotainak szavakban történő nyilvánulásaival hat, nem pedig belső szervezetével, izmaival és idegeivel: úgy a természettudományi író, a hol a nagy olvasóközönségre hatni kíván, a midőn tehát oly művet iparkodik létrehozni, mely némiképen a művészi alkotás nevére igényt tart, nem bocsátkozhatik a ható erők mennyiségi viszonyaiba, melyeknek megértése fárasztó, nehéz számítások nélkül lehetetlen, hanem az általános eredményeket tünteti föl, melyeket eszünkkel egy csapásra fölfoghatunk. Ez okból a tudományos eszmék fejlődésmenete és a tudományos eszméknek a gyakorlati életre való hatása és hasznosítása a közérdekű leírásnak igen hálás tárgyát képezi.

Általánosan érvényes tételként kimondhatjuk, hogy tartósan csak oly tárgy elégíthet ki bennünket, mely nemcsak gondolkodó képességünket foglalkoztatja, hanem egyszersmind a kedélyre is hat. Csak oly mű, mely lelki erőinket összhangzólag igénybe veszi, fog tényleg kielégítő módon hatni. Ez az oka, hogy a művészi alkotásban miért foglalja el mindig a középső helyet az emberi érzés, szenvedély, cselekedet vagy hangulat, oly annyira, hogy az emberi mikrokoszmuson kívül levő nagy természet minden jelenségével csak akkép lehet a művészet tárgya, ha kedélyünkre való hatását föltüntetjük.

Ebből a szempontból kiindulva, a természettudományoknak sokkal kedvezőtlenebb az állapota, mint a humanistikus tudományoké. Míg ezekben ugyanis az embertől eredő és szellemi életéből következő jelenségek alkotják az anyagot, addig a természettudomány tárgyát személytelen, öntudatlanul működő holt erők hatásai képezik. Ezek a hatások a természet-tünemények, melyek érzekeink útján közvetlenül csakis az eszünkre hatnak. Sokkal kedvezőbb volt a régi, mythologiai világrend, melyben a személytelen holt természeti erők helyét velünk hasonlóan érző lények foglalták el. Mind a mellett nem tagadható, hogy a mai természettudományt alkotó eszmekörből sem hiányzik az æsthetikai és ethikai elem. A véghetetlen térben, a múlt és a jövő felé végtelenül terjedő időben lefolyó, szédítően bonyodalmas s e mellett bámulatossággal egymásba illeszkedő tünemények sorozata, ha azt kapcsolata szerint — a mennyiben erre véges elménk képes — föl-fogjuk, oly hatalmas eseménylánczolatot alkot, mely egész lelkünkre, annak minden képességével hat, mely bennünket teljesen eltölt és lelki tevékenységünket egész valójában megindítja, midőn nemcsak a fölfogó ész, hanem egyszersmind az erzelmeik világát mozgató kedély sphaerájára hat.

Csak a mennyiben a természettudományok előadásában æsthetikai és ethikai elemek fordulnak elő, képezhetik azok nagy művelt körökben az érdeklődés tárgyát. Oly tárgy, melynek fölfogása tartós és megfeszült figyelmet kíván, alkalmatlan lesz nagyobb körök érdekeltségét fölkelteni.

Még csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a jelenkor természettudományi munkái alakra nézve a múlt századokbeli művekkel szemben határozottan alantabb fokon állanak, legalább a mi ezeknek nagyobb körök számára való élvezhetőségét illeti. E jelenség egyik lényeges oka a mindinkább terjedő modor, hogy a logikai következtetések hosszú sorai nem általánosan érthető szavakban fejeztetnek ki, hanem symbolumokban, melyek megértése és használatra való begyakorlása magában véve kiterjedt tanulmány.

Mind e körülmények eredménye abban nyilvánul, hogy a nagy művelt közönség a természettudományi művekkel úgy bánik, mint a középkori szerzetesek a görög nyelvű auctorokkal, midőn azokat: «Sunt græca, non leguntur» megjegyzéssel a könyvtárak legféltreesebb polczaira helyezték, minthogy azon

könyvek nyelvét nem ismerték. A természettudományi művekkel a nagy közönség ép így bánik. «Sunt græca, non leguntur» megjegyzéssel félretolják, hadd tanulmányozzák azok a szerencsétlenek, kiket erre szaktudományi tevékenységök kárhozzat.

Fájdalom, a rossz példa vonz és a fiatalabb nemzedék még homályosabban és érthetlenebben iparkodik írni, mint elődei.

Kétségbe nem vonható, hogy a szigorúan tudományos tárgyalás általában véve nem lehet olyan, hogy azt minden művelt ember megérthesse. Valamely igazság levezetése oly philosophiai vagy matematikai tárgyalást kívánhat, mely e segédeszközök hiányában egyáltalában lehetetlen. Így véve a dolgot, a tudományos tárgyalás módszere és használt segédeszközeinek minősége kritika alá egyáltalában nem fogható, mert ki a czélt el akarja érni, annak az eszköz elől visszariadni nem szabad, s ekként a tiszta szakszerű tárgyalást semmi megszorító föltételnek alávetni nem lehet. De másfelől azt sem tagadhatni, hogy a természettudományi főigazságok általánosan érthető nyelven is előadhatók. S így a tudományos kutatásban az összes segédeszközöket fogjuk igénybe venni, melyekről a philosophiailag és matematikaileg képzett szellem rendelkezik, de a mellett gondoskodnunk kellene, hogy a tudomány fő mozgató eszméi a művelt világ tudomására jussanak.

Mert az általános, hogy úgy nevezzük a világirodalomnak kétségtelenül az a föladata és rendeltetése, hogy a nemzet intelligensebb rétegeit a kornak uralkodó eszméivel a tudomány és művészet minden régiójából ismertesse meg s ekként a múlt és a jelenkor teljes eszmekincsét magába foglalja. Mert a szavakba foglalt és írásban megörökített gondolat csak addig él, a meddig emberi gondolkodó lény eszmevilágának elemét képezi, különben pedig holt betű, «zengő érez és pengő czimbalom» marad. Mindenesetre sok veszett már el ily módon, mire nézve a görög írók műveiben elég példára akadunk, hol az értelem teljesen elveszett, bár a holt betű megmaradt. S habár ilyféle veszteség mindig elő fog fordulhatni, azért az irodalomnak, illetőleg annak őreinek föladata, hogy az emberiség ez összes eszmekincsét csorbítatlanul őrizzék.

Abból a véghetetlen tömegeből, melyet kapunk, ha mindazt összefoglalva képzeljük, mit a föld nepei összesen írásművekben létrehoztak, vajmi kevés az, mi mint eleven gondo-

lat eszmevilágunkban hat. Valamint a szerves lények között, úgy az emberi gondolatok világában is szünet nélkül dühöng a föltülkerekedésért az örökös harc. A különösen életre való gondolatok bizonyos száma az évszázadokon keresztül fönn bírt maradni, holott számos más valami olvasatlanul heverő könyvben el van temetve, addig míg az alapot képező papírral vagy pergamennel együtt a férgek elpusztítják.

Mióta a sokszorosító művészet az írott szót egy csapással száz meg ezer példányban terjeszti, valamely írásban kifejtett eszme nehezebben veszhet el számunkra, mint azelőtt, midőn még a legolvasottabb mű is, csak néhány, igen nehezen hozzáférhető másolatban létezett. De a könyvnyomó sajtónak napról napra fokozódó tevékenysége más nehézségnek az okozója. A könyvsajtó évről-évre növekedő mértékben áraszt el bennünket irodalmi termékekkel, úgy hogy könyvtáraink aggasztó mértékben gyarapodnak, oly mértékben, hogy a nagy könyv-óceánban egyes művek annyira elmerülhetnek, hogy csakis véletlenségnek köszönhetik újlag föltámadásukat.

Egészben véve mondhatjuk, hogy az emberiség eszméi inventariumának egybeállítására oly föladat, melyhez ugyan elég előmunkálat történt eddig, de mely még korántsem mondható befejezettnek. A nyelvi, a tárgy- és a korbéli nehézségek nagy akadályt gördítenek a kutatás elébe. A legtágasabb értelemben vett irodalomtörténetnek az volna föladata, hogy az eszmék összes birodalmát felölelve, azok keletkezését, illetőleg első föllépését adná elő és azok kapcsolódását más eszmékkel, hogy ekként az emberiség szellemi vagyonáról számot adhatna. Könnyen belátható, hogy ily szellemben fölfogva, ez óriási, az egyes ember munkaképességét messze túlbaladó föladat, de mindenesetre olyan föladat, mely a legfáradságosabb munkát gazdagon jutalmazná. Noha ez a problema egy embertől nem fejthető meg, már azért sem, minthogy élettartama a föladat terjedelmével nincs kellő arányban, azért igenis megfejthető volna kellő munka-megosztás mellett, noha az egésznek egybefoglalása mégis csak egy embernek műve lehet.

Évezredek óta tartó fejlődésében az emberi elme az eszmék bámulatra ragadó rendszerét állította föl, mely annál csodálatosabb, ha keletkezését és el nem enyésző fönnállását, azon lénynek mulandóságával hasonlítjuk egybe, mely e büszke épületet emelte. A mint Herodotos *Történetében*, a hol a He-

phaistos ünnepélyen szokásos fáklyafutásról van szó, olvassuk, hogy a fáklyával bírók azt égve nyújtják át egymásnak, épen ily pályafutást látunk most is a tudomány égő fáklyájával, melyet egyik pályáját bevezetett még égve nyújt át a másik öltöbéli élőnek.*) Vagy hogy más, kevésbé költői színezetű képet használunk: mint azon kis tengeri állatok, a koráll-szirteket építő polypok, saját testök maradványaiból rakják a tengerfenékről a fölszínig érő atollt, mely állandóan megmarad, holott az építő állatocskák talán már évezredek előtt fejezték be pályafutásokat.

A tünemények világa az ember szellemében tükröződik, még pedig az emberiség egyes kiváló gondolkodóinak szellemében. És e tükörben látunk mi későbbben szülöttek Pál apostol e szavai szerint: «Mert most látunk tükör által homályos szóban»; nem látjuk pedig a természetet magát «szemtől szembe». Az évezredek folyamában sokszorosan visszatükrözött szóra tekintünk, mint az a rég elmúlt idők írásműveiben reánk maradt. Hogy e sokszoros tükrözés közben az értelem gyakran teljesen megváltozik, azt tapasztaljuk akárhányszor, ha régi írók műveit olvassuk és úgy érezzük, mintha sűrűn lefátyolozott alakot érintenénk meg.

Minden, a mit az emberiség tud, az részint az élő emberek szellemében van meg, részint lappangó állapotban az írásművekben van letéve. Midőn a régi görög műveltség a középkor első századaiban már teljesen kiveszettnek látszott, akkor az az isteni tűz, mely az emberiséget egy évezred óta világossággal és melegséggel elárasztotta, lelohadt és csak egyes szikrákban lappangott a hamu alatt. Akkor ép azok az arabok, kik, mint hódítók, rég korhadt államalakulásokat elsöpörve, új államokat alakítottak, ezek az arabok a görög tudományt vették oltalmuk alá, úgy hogy hosszú évszázadokon át a görög tudományos műveket csakis arab fordításból ismerték. Az európai emberiség azonban ebben a korszakban még nem igen volt érett a görög szellem élesztő hatására. Sok évszázadig tartott, míg az éjszáknek és a keletnek barbár fiai annyira művelődtek, hogy a classikus irodalom örökbecsű művei iránt elég fogékonysággal bírtak. Az európai emberiség szellemi újjászületésének korszaka, a renaissance-kor ismét fölélesztette a regi eszme-

*) *Λαμπάδια ἔγοντες διαδώσουσιν ἀλλήλοις.*

kincset, a mennyiben ez a szenvedett tömérdek veszteség mellett még lehetséges volt.

Az egyes ember rövid élettartama, vagy jobban mondva az idő rövid volta, mely alatt képes bizonyos mennyiségű eszmét szellemében fölvenni és azokat tovább művelni, csodálatosnak mutatja, hogy mily szigorú folytonossággal fejlődik az eszmék rendszere és önkéntelenül arra a gondolatra vezet, hogy itt nem egyes embernek a véletlentől függő gondolataival van dolgunk, hanem az emberi faj fejlődésének folyamatával.

Ekként a kezdő természettudós számára két irány felé nyílik a kilátás. Az egyik oldal felé ott van az írásművek összessége, a mennyiben ezek a természeti dolgokra vonatkoznak, a másik irányban fekszik maga a kutatás az irodalomból és a közvetlen utasításból merített útbaigazítás nyomán. Gyakran próbálták már a munka-megosztás alapján megállapítani a kutatásnak organisatióját, mind a mellett ez az eredmény eddigelé csak igen tökéletlen mértékben volt elérhető, miut-hogy a tudomány továbbvitele eddigelé mégis főleg magánügy maradt, melylyel az állam közvetlenül nem törődött. Igaz, hogy nagyon elterjedt ma az a nézet, különösen Németországban, mintha a főiskolák egyszersmind a nagyobb mértékben eszközölt tudományos kutatás helyei lennének. Azonban ez téves fölfogás, mert akárhogy vegyük is a dolgot, a főiskolák főszerepe mégis csak a tanítás és legfőljebb második sorban tekintheti föladatául, hogy a megnyert tudományos alapok nyomán tudományos kutatásra neveljen. Itt vannak ezeken kívül a tudományos akadémiák, melyeknek hivatása, hogy mint a tudomány fellegvárai, a tudományok legkiválóbb haladásait olyanokul elismerjék és megőrizzék.

Mindezek a berendezések korántsem felelnek meg a tudományoktól elért nagyszerű eredményeknek, mely eredmények haszna az általános jóra, s ekként az államra háramlik. Pedig az állam a legcsekélyebb kereskedelmi vagy egyéb érdekre kész nagy összegeket áldozni, de a tiszta tudományért — nem tekintve minden tanítási vagy más czélt — az államok mindössze édes keveset adnak. Azért tolnak a tudósok rendszeren valami gyakorlati czélt előtérbe, hogy ürügyül használják oly tudományos föladat megoldásakor, melynek végrehajtása állami közbenjárás nélkül lehetetlen. Ez történt példának okáért a múlt század végén a nagy francia fokmérés alkalmával, így jöttek létre Regnault-nak a te-

litett vízgőz magatartására vonatkozó költséges vizsgálatai stb. A dolgok ilyen állása mellett a tudomány fájdalom nagyon gyakran kénytelen alamizsnából tengődni. Pedig az eredményes tudományos kutatás, történjék ez a természetben, vagy a könyvtárban azt kívánja, hogy szervezett és rendezett legyen, azaz hogy bizonyos föladatok megoldására több munkás tevékenysége egyesíttessék. A mi a természettudományi téren ez irányban történik, az legföljebb csillagászati és geophysikai intézetek föllállítására vonatkozik, a mi mindenesetre igen csekély pártfogás, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy még ennek is az utilitarismusra irányuló czélzata van.

Nem lehet itt szándékom, hogy körülírjam, miként kellene az államoknak eljárni tisztán tudományos czélokra szolgáló intézmények föllállításában és támogatásában, hogy mindenkinek, a ki bejelentett és illetékes helyen megbírált terv szerint valami tudományos kérdés megoldásával foglalkozni kíván, arra neki alkalom nyújtassék, a mint ez bizonyos mértékben most a berlini birodalmi physikai intézetben történik, mely különben szintén nem az állam, hanem egy nagylelkű és gazdag tudós kezdeményezése következtében keletkezett.

De nemcsak a kísérleti vizsgálat és kutatás igényel ily támogatást. Igen fontos föladat a meglevő irodalom folytonos fölélesztése és ébren tartása. Mert, a mint már előbb kifejtettük, a tudományos írásművek tartalma holt betű, s a meddig az, addig a könyvek legföljebb a könyvtárakat pusztító férgek számára vannak. Az irodalomnak minél szélesebb alapon történő gyümölcsoztetése és kiaknázása külön e czélra berendezett seminariumoknak volna a föladata. Ily módon lehetséges volna az életképes eszméket folytonosan forgalomban tartani és csak így lehetne gátat vetni azon badar önteltségnek, melylyel oly sokan a régi tudósok műveit, mint rég túlhaladott, elértéktelenedett könyveket lenézik.

A legmegragadóbb problémák egyike a természettel való érintkezésünkől eredő eszmekincsünk keletkezése menetét figyelemmel kísérni. Az emberben lakó, az ismeretszerzésre irányuló törekvés szünet nélkül az évszázadok hosszú során keresztül valamennyi kulturnépben tevékeny. Természetes, hogy e tevékenységben úgy a kor, mint a nép jelleme érvényesül. Minden természettudomány kezdete a népek gyermekkorában az illető nemzet mythológiájával szoros kapcsolatban

álló kosmogoniában talál kifejezést. Hatalmas, mintegy végtelen, csodás alkotásként jelenik meg a természet beláthatatlan változatosságú jelenségeivel az ember előtt. Első pillantása azokra a tüneményekre irányul, melyek föltűnő voltuknál fogva érzeinket kiváló mértékben igénybe veszik. Ide tartoznak mindenekeelőtt a nagy csillagászati tünemények, a légkör jelenségei, melyek mindannyian lekötik figyelmünket. Más, nem annyira föltűnő tünemények szükségeseknek látszanak, mint-hogy mindenhol tapasztalhatók, mint példának okáért a szabad esés tüneménye; ezekkel szemben az ember azon tudattal elégszik meg, hogy szükségből következnek be. A természeti erők játéka, a mint az élettelen tárgyak világában tapasztaljuk, mely erők a holt tömegeket mozgatják és személytelen voltukban megközelíthetetlenek, legtávolabbra esik fölfogásunktól. Ez az oka a személyesítésnek, az anthropomorphistikus fölfogásnak, miként ezt a különféle mythologiai rendszerekben látjuk. A természet-philosophia mindenko: bizonyos gondolkodási schemákat szerkesztett, melyek segítségével a tünemények világát egységesen fölfogni, azaz megmagyarázni lehessen. A mythologiai korszak anthropomorphistikai irányával nem tarthatta magát sokáig. minthogy mindenképen ki nem elégítő és a fölbredő kritikai érzéknek sem felel meg. Ekként a mélyebben gondolkodók nézete és a hagyományos vallási nézetek között meghasonlás jött létre, az utóbbiak a széles néprétegek műveltségi állapotának jobban megfeleltek, mint a tudományosabb gondolkodáson alapuló nézetek. Mindazon babona, mely az elmúlt századokban a legnagyobb kegyetlenségeknek volt okozója és mely mint gyakran veszedelmes téves hit még mai nap is a kevésbé művelt néprétegekben található, a régi mythologiai hagyományokban gyökeredzik.

De a természet fölismerésére irányuló törekvés föltarthatatlanul előre halad. Az anthropomorphismus segítségével a nehézségeket oly könnyen elhárító emberi ész azokat most más úton iparkodik legyőzni. A mythologiai kor anthropomorphistikai és symbolizáló kísérletei után a magyarázatot akként kísértették meg, hogy egyes őanyagokat vettek föl, mint a dolgok végső elemeit, vagy hogy általánosan elterjedt folyamatokkal iparkodtak a tünemények lényegéhez férni. Ilyenek a keletkezés és enyészés, a szeretet és gyűlölet általános fogalmi. Igen lényeges és nagy lépés az erő fogalmára vezetett és

általánosítására az összes tüneményekre nézve. E fogalomnak helyébe a legújabb kor az energia fogalmát tette, azaz a mozgató vagy a mozgást akadályozó mértékét. Az emberi ész, mely a természeti tünemények egybekapcsolódását iparkodik fölfogni, bizonyos mechanizmust gondol ki, melynek működése a tapasztalt tüneményeket hozza létre, azaz más szóval érzeinket ugyanazon módon indítja meg, mint amazok teszik.

Látjuk ebből, hogy az anthropomorphismus véruinkben van. Mert az a mechanizmus, melyet ott föltételezünk, hová érzeink nem érnek, mely tehát a tapasztalás igazoló hatáskörén túl fekszik, nem egyéb, mint oly szerkezet, melynek működése ép oly jelenségeket hozna létre, mint a milyenek a tapasztalt tünemények. A mi pedig a gépezetet hajtó végső okot illeti, az erő, annak ősi typusa az emberi kar izomereje. Azonban sokáig tartott míg az erő fogalmának objectiválása annyira fejlődött, hogy ezt tudományosan definiálható és nagysága szerint mérhető mennyiségnek lehetett tekinteni. A személyesítő mythologiai korszak után a természet-philosophia a természettünemények végső okául általános principiumot vett föl, melyet symbolizáló módon előbb ész, szeretet és gyűlölet stb. gyanánt, egy szóval immateriális principiumként fogott föl. Abban a mértékben, a mint a természettünemények lényegét visszavezették mozgásokra, mind amaz inkább szellemi, vagy az emberi szenvedélyektől vett principiumok helyét a mozgató erő pótolta, melynek typusa — mint mondtuk — szintén az emberben keresendő. Azonban még sokáig tartott, míg a különféle titkos facultások, erények, szóval mind azok az egymás között összemérhetetlen kvalitások végkép eltűntek és helyökbe egyedül egy minőség, a mechanikai erő lépett. Igaz, hogy az erő fogalma ép oly tiszta kvalitás, mint a többi, csak hogy az a nagy előnye, hogy hatása alapján mérhető. Csak lassanként ment végbe az a folyamat, mely az érzeinkkel fölfogható mozgás tüneményét erők hatásaként tüntette föl és mely mint Galilei és Huygens életének halhatatlan műve, az erő mértékét állapította meg, azaz függését az érzeinkkel fölfogható anyag állapotától.

Abban a mértékben, a mint a természetben előforduló különböző jelenségeket tanulmányozták, lehetségessé vált, az erő fogalmának hatáskörét mindinkább kiterjeszteni és külön-

féle erőrendszerek fölvételével a szervesetlen természet minden tünetmennyét megmagyarázni.

A mi a szerves világ jelenségeire való kiterjedést illeti, ez eddig nem sikerült. Ezek a tünetmennyek nagyon bonyodalmasak és azonkívül, a mint látszik, itt mechanikai hatásokkal ki nem magyarázható hatványok szerepelnek.

Az erő egy transzcendentális azaz érzékeink körén túlmenő fogalom; hatásai, mint látjuk, mérhetők, de azért marad mindig oly tényező, mely tulajdonkép csak látszólag mérhető, s ez az anyag mennyisége, az úgynevezett tömeg. Mert a mit mi a physikában tömegnek nevezünk, az tulajdonkép bizonyos térfogatú anyag hatásképességének nagyságát jelenti. Ez az a physikai alapfogalom, melyről előbb már szó volt: az energia fogalma. Ekként az erő anthropomorphistikai fogalmából kiindulva, oly elmélet fejlődött, mely fokozatosan az egész szervesetlen tünetmennyvilágra kiterjeszkedett.

Jelenleg egységes physikai világnézet van képződésben, melynek a szervesetlen világra vonatkozó része az energiáról való nézetünk. Az energia a világegyetemen keresztül elszórt hatásképesség, mely alakját megváltoztathatja ugyan, de mennyiségére nézve örökké változatlan. Az energia transformatiója és mennyiségének állandósága, az a jelenkori physikai nézet két sarkalatos pontja.

Jöllehet egységes világnézetre törekszünk, ez az egész mozgalom a művelt körök szélesebb rétegeiben alig ismeretes, úgy hogy eddigelé még nem is volt képes, hatását az általános irodalomban érvényre juttatni. E hiány okát az irodalom hibás szervezetében leljük, melyből általánosan tájékoztató és tudományos áttekintést nyújtó művek teljesen hiányoznak.

A mi századunkat a természettudományok jelvénye alatt álló századnak szokás nevezni. S tényleg a jelen században a physikai hatványok gyakorlati alkalmazása tekintetében rendkívüli haladásokat mutathatunk föl. Ha azt kérdezzük, hogy mily hatással voltak a természettudományoknak e haladásai az emberiség jólétére és boldogságára, szintén kielégítő feleletet adhatunk. Mert, hiszen lehetetlen, hogy akárkinek szemébe ne tűnjék, miként az orvosi tudományok nagy haladásai az emberi test épségét és az élettartamot növesztik, továbbá, hogy a technika eredményei a természeti erőket szegődtetik az embe-

riség szolgálatába és lehetségessé teszik, hogy a föld felszínén terjeszkedjék és rajta biztonsággal és kényelmesen élhessen. Természetes, hogy a tudományos eredmények e gyümölcseiben, az emberiség különféle rétegei igen különböző mértékben osztozkodnak, a mint erre műveltségök fokozatánál és társadalmi állásuknál fogva igényt tarthatnak.

A mi a természettudományok állapotát és befolyásukat a kor műveltségi viszonyaira illeti, ebben a tekintetben meg lehetünk elégedve. Nem úgy áll a dolog a természettudományi irodalom dolgában. Alig lesz ma művelt ember, ki elzárkóznék a természettudományok nagy jelentősége elől, ki azoknak egész kulturánkra való nagy befolyását be nem látná. De azért a szaktudósokon kívül alig van ember, ki azokat a tudományokat és alapigazságait közelebből ismerné. A természettudományok irodalma a művelt világ előtt teljesen ismeretlen. Míg a nagy művelt körök a történelmi, philosophiai és philologiai irodalmat figyelemmel kísérik, addig a természettudományi irodalom terén előforduló események nyom nélkül maradnak. E sajnos jelenség okait már a czikk elején iparkodtunk előadni, de nem mondtuk meg, hogy milyen módon lehetne a bajon segíteni.

Az összes tudományos műveket két nagy csoportra lehetne fölosztani. Vannak oly művek, melyeket tudományos segéd- és adatgyűjtő műveknek lehet tekinteni. Ez osztályba tartozik a legtöbb természettudományi értekezés, mely nem teljes tudományos problemát tárgyal, hanem csak a földolgozatlan adatokat adja, melyeket majdan a problema tényleges földolgozásakor föl lehet használni. A művek második csoportja magába foglalja a tulajdonképeni rendszert alkotó tudományos műveket, melyek vagy egy egész tudomány-ágra vagy csak egyes tudományos kérdésre vonatkoznak. Ezek azok a művek, melyek összeségökben teszik azt, a mit természettudományi irodalomnak nevezhetünk. Mert csak az a mű tekinthető joggal irodalmi terméknek, melyben a szerző a gondolkodás logikai fő schemái szerint jár el, azaz fogalmakat állít föl, ítéleteket hoz és következtetéseket von, a midőn mindenekelőtt kritikailag jár el, fölhasználván azon egyes tapasztalati adatokat, melyek a különféle természettudományi folyóiratok tárgyát teszik. És ha a természettudományi irodalmat e szempontból tekintjük, azaz, ha mindazt, a mi csak adat-gyűjtemény

és földolgozatlan tudományos anyag, a szigorúan vett irodalomból kirekesztjük, úgy bizony megdöbbenéssel vesszük észre, hogy kevés, nagyon kevés marad hátra, és az a kevés is, a mi marad, legnagyobb részben tankönyvekből, kézi könyvekből, előadások gyűjteményéből és — a legtöbb esetben — fölületesen összegyűjtögetett népszerű művekből áll. Valóságos tudományos, rendszert alkotó művet vajmi keveset találunk. A valósággal tevékeny természettudós rendszeren nem is tartja föladatának, hogy ily fajta műveket írjon és a mi evvel szoros kapcsolatban van, nem is igen tud írni.

Ily körülmények között nem csodálhatni, ha a humanistikus tudományszakok képviselői jó ideig bizonyos lenézással viseltettek a természettudósok iránt, kik telesköppal, mikrosköppal, bonczoló késsel s egyéb szerszámmal ugyan bánni tudnak, de nem a gondolkodás közvetítésének eszközével: a nyelvvel, kik egy szóval nem nevezhetők irodalmilag művelt embereknek. És nem csodálkozhatunk, ha a természettudomány az általános irodalomban szomorú, figyelemre sem méltatott szerepet játszik.

Ez nem volt mindig így. Ha visszamegyünk a tudomány történetében, azt látjuk, hogy a tudományok megújításának korszakában még elválaszthatatlan egységes volt a tudomány. És ha a változás okát kutatjuk, azt két folyamatban leljük. Az első az inductiv kutatás módszere, mely sok kézi ügyességet és az érzekek bizonyos gyakorlatát kívánja, a mitől az irodalmi foglalkozás és az írásmesterség megtanulására irányuló törekvés háttérbe szorúl. A ki pedig a szónak hatalmas fegyverét használni nem tudja, a ki járatlan a dialektika finomságaiban, az nem fog szívesen írni, hanem megelégszik azzal, hogy tapasztalásait egyszerű szavakban adja elő, sokszor a formátlanságig ügyetlen modorban.

A másik a nevezett okok között a matematikai nyelvezet fejlődése, mely szintén akadály a irodalommal való foglalkozásnak. Ekként keletkezett egy inductiv és egy matematikai irány, mely mellett a rendszeralkotó, a philosophiai irány háttérbe szorúlt. Ne mondja senki, hogy hiszen mily szép fejlődésnek irányult a természettudomány; mert abból bizonyára nem következik, hogy immár a tökéletesség netovábbját elértük volna.

Habár egyfelől tehát el kell ismernünk, hogy a mai nap

uralkodó, a természettudományi irodalom ügyében fönnálló viszonyokra nézve nincs okunk a meglegedésre, minthogy a többi tudományok irodalmával egyenrangú természettudományi irodalom úgyszólván hiányzik, úgy másfelől azt sem tagadhatjuk, hogy a jelen állapot a fejlődésmenetnek szükséges következménye volt. Ily módon bizonyos egyoldalúság jött létre, mely különösen a tudomány irodalmi oldalának elhanyagolásában nyilvánul. Pedig a természettudományi irodalom számára szép föladat van készülöben; kifejtteni a természeti dolgokról való jelenkori fölfogásunk rendszerét, azt, mit röviden physikai világnézetnek nevezünk. E föladat megfejtése, az evolutio hatalmas gondolkodó eszköz természeténél fogva, a physikai világnézet fejlődésének leírását fogja kívánni; hogy mikép keletkeztek, fejlődtek és szövödtek egymásba azok az eszmék, melyeket a természeti jelenségek megfigyelése az emberben keltett. Ily szempontból tekintve a természettudomány is osztozkodik a maga részével azon nagyszerű föladat megfejtésében, melyet mint az emberi tudás legmagasztosabb problémájának állíthatjuk, az emberi eszmevilág megírásában.

Akárki belátja, hogy ez a fölfogás a föladat célját összehasonlíthatatlanul magasabban tűzi ki, mint azon fölületes népszerűsítő irodalmi művek, melyek mindig csak arra czéloznak, hogy bebizonyítsák, mily anyagi hasznot hajtanak a természettudományok az emberiségnek, mintha arra bizony szükség volna.

Ha a művelt nagy közönségre számított természettudományi irodalom fő föladatát abban látjuk, hogy tartalmát mintegy a physikai világnézetünk nyilvántartása képezze, úgy ezzel egyszersmind arról is gondoskodtunk, hogy meglegyen a kapocs a többi tudományokkal és hogy az egész művelt emberiség minden rétegének figyelmét magára vonja. E módja a tárgyalásnak azonban leereszkedik, azon alapfölfogásokig, hol a tudományoknak az emberi elmében közös talaja van, s ekként föltételezi, hogy a természettudománynak ez irányban művelője a szükséges philosophiai iskolázottsággal bírjon. A főiskolai tanítás ez idő szerint a természettudományok tekintetében, akármely egyetemet vegyünk szemügyre, sajtáságos primitiv állapotokat mutat. A leendő természettudós általános műveltsége koránt sincsen befejezve, midőn a középiskolát elhagyja. Határozottan kárhoztatandó, ha a tizenhét éves fiatal ember humanistikai tanulmányait egy csapással

megszakitjuk, mielőtt azokból neki annyit nyújtottunk volna, mennyire saját tanulmányainak sikeres folytatására szüksége volna. A főiskolának, legyen ez egyetem vagy technikai főiskola, oda kellene hatni, hogy tanítványai a leendő természettudósok, orvosok vagy technikusok, szorosán vett tárgyaik mellett philosophiai, általános irodalomtörténeti és tudománytörténeti tanulmányokkal foglalkozzanak. Ilyféle tanulmányok egyrészt jótékony változatosságot hoznának a tanulók foglalkozásába, a nélkül, hogy őket — czélszerű és érdekes tárgyalás mellett — megterhelnék, másrészt pedig későbbi pályájokon az egyoldalúság hátrányától megóvnák és bizonyos eszmei világnézetre vezetnék, melyre főképen a tudomány emberének, de nem kevésbé az orvosnak és technikusnak is nagy szüksége van. A főiskolai tanárok ugyan mindenütt azt állítják, hogy föladatuk a tudományos kutatásra való tanítás, de sehol sem találunk oly előadást, mely a czéltudatos tudományos kutatásra okvetetlenül megkívántatott elveket foglalná magába. Ily körülmények között magyarázható, hogy a tudományos folyóiratokat megtöltő czikkek közül honnan származik a nagyszámú meddő czikk, melyben a szerző hosszú kísérletezés után és nagy matematikai apparatus igénybevétele mellett vagy teljesen negativ eredményre jut, vagy oly elméletre, mely a rendszeres tudományt alkotó logikai alaptételekkel homlokegyenest ellenkezik. Minden szaktudós tudja legjobban, mennyi fáradság megy veszendőbe, míg végre tartalmas czikket talál azon sok közül, melynek elolvasásából épenséggel semmit sem tanult. E rengeteg ballaszt, melylyel a különböző kivonatoló repertoriumok már alig bírnak, se a tudomány, se az irodalom hasznára nem válnak, hanem csak a szükséges áttekintést gátolják. A miből tehát úgy a czéltudatos kutatásra, mint a természettudományi irodalomra haszon háromolnék, az a tudományos oktatás szervezése és kiegészítése volna.

Nem mulaszthatjuk el, hogy e helyen hazánkbeli saját viszonyainkról egyet-mást el ne mondjunk. Akárhányszor hangoztatták már, hogy a mi viszonyaink mindenkép különböznek nyugati szomszédainkétól; de azért mégis mindenben utánozzuk őket. Pedig tényleg mások a mi szükségleteink, más a mi gondolkodásunk modora. Mert minden nemzetnek van bizonyos geniusa, mely nemcsak művészi alkotásaira, hanem még tisztán tudományos tevékenységére is süti bélyegét. Ha pél-

dául azt a szerepet nézzük, melyet a különböző nemzetek fiai a philosophiában, a mechanikában vagy a természettudományok egyes szakaiban játszottak, könnyen fölismerhetni, vagy jobban mondva kiérezhetni bizonyos sajátságot, noha ezt szakba foglalni, vagy fogalmakkal értelmezni alig lehetséges. Legalább ma még nem lehetséges, minthogy a tudományokat is felölelő irodalomtörténet mai nap még nem létezik. A természettudományok fejlődése már évszázadok óta oly irányban történik, hogy csakis a tárgyra irányúl, a fejlődés menetét pedig teljesen figyelmen kívül hagyja. A ki ma például fizikával foglalkozik, ritkán jut eszébe az iránt érdeklődni, hogy mily módon állapította meg Galilei, Huygens, Kepler, Newton s mások az alapvető igazságokat, melyeken mai tudományunk nyugszik. A jelenkori fizikában az energia törvénye az egész tudomány sarkalatos pontját alkotja és néhány évvel ezelőtt egy előkelő németországi tudományos akadémia szükségesnek tartotta pályakérdéssel eldöntetni, hogy ki volt az első, ki az energia fogalmát fölállította és miként fejlődött a róla szóló elmélet; ebből is láthatni, milyen keveset érdeklődik a mai kor természettudósa saját tudományának fejlődése iránt. Ha ez eljárással a humanistikus tudományzakokban divatozó gyakorlatot összehasonlítjuk, lényegesen mást tapasztalunk. Ott megvan a folytonos, szakadatlan kapcsolat a régi és a jelen között és ott többet is tudnak a nemzeti genius sajátságairól.

Hazánk tevékenysége a természettudományok terén még nagyon rövid időre terjed, s e szerint még alig lehet szó nemzeti sajátságokról az elért eredményekben. De azért határozottan meg van az élesen kifejezett sajátság azon néhány ember tudományos gondolkodásában is, a kik nálunk természettudományokkal foglalkoznak. Hazánk tudományos viszonyai lényegesen elütök a szomszéd német viszonyoktól, mely viszonyokat mi öntudatosan és öntudatlanul lépten-nyomon másolunk és utánozunk. Oda át az évszázadok óta tartott politikai szétforgácsolásból eredő decentralisatio a tudományos intézmények dolgában is tükröződik. Minden kisebb országnak van egy vagy több főiskolája és többnek van tudományos akadémiaja. Az utóbbiak a tudományos mozgalomnak csak egyik töredékét veszik föl, holott a tudomány fejlődése nagyobb részben az akadémiaiktól teljesen függetlenül a folyóiratokban és önálló művek-

ben történik. Ott a hol egységes megállapodásra szükség volna, például a nyelv és orthographia dolgában, ott húsz évnél tovább az «Akademie der deutschen Sprache» jámbor óhajtás maradt.

Nálunk lényegesen másképp áll a dolog. A nemzeti jellem az irodalomban sokkal élénkebb. Akárhogy gáncsolják és keveselik az akadémia eddigi tevékenységét, azért nem tagadhatja senki, hogy hatalmas kulturális tényező a Kárpátok övezte darab földön. Míg a többi országok tudományos társulatai a nagy közönségtől ridegen elválasztva, úgyszólván zárt ajtók mögött működnek és a nemzet szellemi életére közvetlenül alig folynak be, addig hazánk tudományos társulata nemzetünk kulturális törekvéseivel mindig elválaszthatlan kapcsolatban van, sőt várható, ha föladatát mindig helyesen fölfogja, hogy a nemzet szellemi életének mindinkább közép-pontját alkossa. Nemcsak a tudomány továbbvitele kepezi föladatát, hanem a föladatoknak egy egész sorozata, hol azon eszmének szolgálatában áll, melyet a nemzet geniusának lehetne nevezni. Mert a magyar tudományos akadémia a magyar nyelvnek legfőbb öre, azonkívül pedig a tudománynak magyar nyelven írott művek nyomán terjesztője. Nálunk az akadémiának oly teendői vannak, melyekkel más országokban a tudományos társulatok nem foglalkoznak, azért nem, mert más tényezők, magánvállalatok stb. gondoskodnak róla, de másodsor azért nem, mert ez országokban az akadémiák nem oly fontos tényezők a nemzet életében, mint nálunk. Hazánkban a tudományos irodalomról gondoskodni, első sorban az akadémia van hivatva. És ha neki más nem sikerült volna, mint hogy magyar nyelven tudományos irodalmat létesített, akkor már igen hasznos szolgálatot tett a hazai kulturának. És ebben a tekintetben még nagy föladat oldandó meg, hogy tudniillik bizonyos tervszerűséggel eljárva, nemzeti irodalmunk tátongó hézagai lassanként betöltessenek. Igaz, hogy e tekintetben más tudományos társulatok is igen szép sikerrel működnek, de a tudományos alapmunkák kiadása azért mégis első sorban az akadémia föladata marad, sőt kívánatos volna, habár erre az idő elérkezettnek még nem látszik, ha egy «encyclopaedia hungarica»-ban a tudományos igényeknek megfelelő módon a haza tudományos tényezőit közös munkára egyesítené.

Ezek után röviden összefoglalva azt, mit ez értekezésben

kifejteni szándékom volt, a természettudományi irodalomnak nincs az a jelentősége a többi irodalmi művek sorában, a mint a szellemi tevékenység e fontos irányát megilletné. Míg ugyanis a humanistikus tudományszakokba tartozó alampunkák a világirodalomban számot tesznek, addig a természettudományi művek azon kis körből nem bírnak kihatni, mely e tudományok valamelyikével szakszerűen foglalkozik és ott is csak a szűkebb szakmabeliek olvassák és olvashatják. E jelenség oka egyrészt kétségkívül gyakran a tárgy természetében fekszik, különösen ott, hol a matematikai jelek nyelve használtatik, melyeknek megértése bizonyos tanulmányokat igényel. Azonban a fő ok másban rejlik. Azokon a műveken kívül, melyek mint szorosán szakszerű, a tudományba bevezető és a tudományt továbbfejlesztő munkák szolgálnak, még olyanok kívántatnak, melyek a természettudományok eszmeit az emberiség eszmevilágának többi tartományaival kapcsolatba hozzák. S ez a terület az, mely mai napig majdnem teljesen parlagon hever, egyrészt a természettudósok más irányban való elfoglaltságuk miatt és másrészt, minthogy a mai természettudományok inductiv és matematikai iránya az irodalmi tevékenységet egyáltalában háttérbe szorította. Távol legyen tőlünk, hogy a természettudományok szép fejlődését el ne ismernők. De ebből korántsem következik, hogy a követett eljárás minden tekintetben a lehető legjobb volna. Nem élünk Leibniz legjobb világában és azért az emberi gyarlóság bilincseit még legmagasabb eszmerőpülésünkben sem rázhatjuk le. A természettudományoknak pedig van egy nagy területe, mely a többi tudományokkal határos, s ez a természettudományi vezéreszmék tere. Ez a regio az, mely földolgozásra vár, ez az, mely a nagy művelt közönséget érdekli, melylyel a természettudományi irodalom majd kivívja magának a világirodalomban azt a helyet, melyre e tudományok jelentőségénél fogva jogosan igényt tarthat.

HELLER ÁGOST.

HÁROM HÓNAP AFRIKÁBAN.

(1889.)

Második közlemény.*)

III.

BISKRA OÁZ ÉS A SAHARA SIVATAG.

Ápril 30-dikán tehát Krusból a Biskra oázába indulva, fél tízre Ain Mlika állomásra érkeztünk, mely az állomás-házakon kívül több házak csoportjából áll, melyek azonban mind a vasúti állomáshoz tartozni látszanak. Nagy síkságon fekszik, mely egyébiránt magas, többnyire kopár hegyektől van környezve. E hegyek különös látványt nyújtanak az utazónak, melyhez hasonlót én még sehol sem láttam. Gondoljon az ember magának oly terjedelmes területet, mint egy kisebb vármegye, mely határain magasabb, erdőkkel födött hegyekkel van környezve. Ezeken belül pedig az egész terület csupa sárga agyagból álló pyramis-féle 2—3000 lábnyira emelkedő hegyek sűrű tömege. E hegyek, a melyeknek száma talán több százra mehet, mind annyira koparak, hogy ott e vidéken se zöld, se száraz fűszálat látni nem lehet, általában az életnek semmi nyomát, és ha az ember vidéket akar magának gondolni, a melyre a teremtő örökös átkot mondott, akkor csak olyannak lehet azt gondolni.

Úgy látszik, hogy ez egész vidéket, mely körös-körül magas hegyekkel van környezve, a hajdankorban terjedelmes tó foglalta el, melybe a nagy esőzések alkalmával a megdagadt folyók iszapos vizöket a tóba beömlesztették. Így telt meg lassan-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 181. számában.

ként a tó medre agyaggal, míg a vize lefolyt. Később azután, midőn a tó medre sárga agyaggal megtelt volt, a bekövetkező nagy esőzésektől képezett folyók az agyagból, mely egy több ezer lábnyi vastag réteget alkotott, e pyramisokat kimosták, és az egész vidéket sívársággal ruházták föl. Még most is láthatók ott mély folyóknak medrei, melyek egyébiránt az időben, hogy én e vidéket bejártam, teljesen szárazak voltak, és az egész vidéken, valamint a növényzetnek semmi nyoma sem volt látható, úgy a víz is teljesen hiányzott.

Az azonban a waggonokról is látható volt, hogy e pyramisoknak agyagos alapjához a mogyoró nagyságától egész az emberi fej nagyságáig erő kavicsok voltak keverve, melyek közül legtöbb egészen fehér volt, tehát kvarcból állott, míg mások más kőzetből állóknak látszottak. Úgy látszik tehát, hogy e kavicsok, melyek mind gömbalakúak voltak, a völgy körül fekvő hegyekből származnak, és mint legnehezebbek, a tó fenekére ülepedtek, mire azután a finom iszapos agyag következett, mely a tavat kitöltötte. A képlet egészen hasonló ahhoz, a mit lösznek nevezünk, csak az a kérdés, hogy miféle csigák találtak benne, vajon ugyanazok, melyek a löszet jellemzik. Csak az a kár, hogy a sebesen elhaladó vonat magaslatáról kivenni lehetetlen volt, vajon miféle kőzetből állottak és miféle csigák vannak benne.

A Boutinelli állomás után egy terjedelmes tóhoz jutotunk, melyet a vasút kétfelé választ. E tó azon tavak sorába tartozik, melyek csak a nagy esőzések alkalmával képződnek és chottoknak neveztetnek. Ezek aztán a száraz és meleg idő beálltával vagy egészen, vagy csak részben száradnak ki, és ha teljesen kiszáradnak, egy egészen kopár és terméketlen, apró sőjegecsekkel ellepelt terület marad hátra, melyen még csak egy fűszál sem terem, egészen hasonlóan a mi szikes földeinkhez, melyeken mi a sziksót termeljük. Itt azonban még csak április végén levén, a tó is csak félig volt kiszáradva.

Tetemes távolságban a vasúttól, mely mint már mondván volt, ketté szakította a tavat, számos hófehér madarat láttam, azonban nem voltam képes, még távcsővel sem kivenni, hogy miféle madarak lehettek. Még legvalószínűbb az, hogy fehér gémek voltak, ámbár a flamingónak is itt van a hazája. De minthogy a flamingónak a testszíne rózsaszínű, ezek pedig hófehérek voltak, igen valószínű, hogy fehér gémek lehettek. Én

ezekhez egészen hasonló madarakat Amerikában a Mississippi partján láttam nagy számmal föl s alá sétálni.

Tizenkét óraker El-Mazère állomáshoz jutottunk, mely már a síkságot körülvevő hegyekhez igen közel van. Itt azonban a heglánczolat kétfelé szakad, és nyílást hágy maga között, melyen a vasút keresztül megy. Azt hittem, hogy e nyílás már az igazi Saharába vezet. «A sivatag szájának» nevezik is ezt. Ezen a szakadáson keresztül folyik az Elkantara folyó és úgy látszik, mintha e folyó törte volna magának az utat a hegyfalon át, mely az egész síkságot elzárta volt a saharai pusztától.

Azonban a vasutat jobbról és balról hosszú heglánczolat követi egész Batnáig. A hegyek bokrokkal gyéren voltak fődve, míg a távolabbak és magasabbak egész a csúcsig sűrű erdővel.

Délután négy óraker Elkantara állomásra jutottunk, hol az állomás épületein kívül több más európai módra épült házak vannak. A vasút itt egy magaslaton vezet el, mely alatt az első oáz fekszik, az *Elkantara oáz.**) Az utazó azt csak fölről látja, midőn a vasúti vonat elrobog fölötte. Az oáz sűrűen datolya-pálmákkal van beültetve, és arabok laknak benne, a kik lakásaikat az agyagos földbe ássák, es csak kis nyílást hagnak ajtónak, mely deszkából van alkotva.

Azelőtt még csak egy pár évvel, Batnától egész a Biskra oázig, csak kocsin lehetett utazni, és a francia kormány e czélra postakocsival szállította az utazókat Biskráig. Most azonban a vasút egész Biskráig ki van építve, ámbár még 1888-ig csak Elkantaraig volt kész és a Saxlehner-család, a mely egy évvel előttem ugyanezt az utat tette, Elkantarától egész Biskráig kocsin volt kénytelen az utat folytatni, míg én már egész Biskráig vasúton és igen kényelmes és díszes waggonban utaztam.

Biskra oázis. Este mintegy hét óra felé Biskrába értünk.

*) *Elkantara* arab nyelven hídát jelent, minthogy itt, mielőtt Elkantarába érünk, régebben egy köhídon kellett a folyón átmenni, melyet még a rómaiak építettek. E híd, melynek romjai még most is állanak, egy vasszerkezetű híddal van helyettesítve, melyen át a vasút megy. E híd tehát a folyónak, a helységnek és az oáznak adta nevét.

Ez egyik legjelentékenyebb oazisa a Saharának, és a kéj-útazóknak Párisból divatban levő végcélja. Divatban van ugyanis, hogy az új házaspárok Párisból itt töltsék mézes heteiket, és hogy e kéjútazást minél inkább divatba hozzák, és Biskrának a forgalmát emeljék, a francia kormány egy igen díszes, és minden kényelemmel ellátott hótelt építtetett, a Sahara-hótelt, melybe én is beszállottam. Biskra azonban most már egy egész kis város, melyben hosszú és széles utcák, posta, gyógyszerész, orvosok, villák, díszes kertek és számos boltok található, melyekben az ember minden, az életre való szükséges dolgokat, divatárúkat, párisi gyártmányokat bőven találhat.

Én azonban csak másfél napot töltöttem Biskra oázában, a mi teljesen elegendőnek látszik, minthogy itt sok látni való nincsen, hacsak az ember a szomszéd oázokba kirándulást tenni nem akar, mi azonban igen sok nehézséggel jár és magam levén, minden útitárs nélkül, veszélyes is lett volna.

Úgy látszik, hogy a többi útazók is így tesznek, a kik Biskrát szintén csak kíváncsiságból látogatják, hogy saharai oázot lássanak, és arról fogalmat szerezzenek magoknak.

A mi Biskrában leginkább látni való, az a nagyszerű pálma-erdő és egy francia grófnak a villája, mely szép kerttel van környezve. A gróf, a kiről azt beszéltek, hogy milliomos, rendszeren Philippevilleban lakik, a hol terjedelmes földeket és ültetvényeket bír, csak ritkán jön ide Biskrába lakni, most sem volt itt. A kert igen szépen van berendezve, és szép, igen ritka növényekkel és hatalmas délies fákkal beültetve.

Itt azonban az úgynevezett *Acacia vera*, azon mimosa-féle, melyet nálunk meleg házakban tartanak és kis cserjét alkotva, ritkán jut virágzásra, ott nagy terebélyes fává nő, hasonló a *Gleditschia triacantushoz*. A vendégfogadó udvarában virágzásban találtam; virágai narancssárga, finom szálakból álló gömböket alkotnak.

A mi azonban leginkább föltűnt, az volt, hogy a gróf kertjében számos európai, közönséges kerti virágok voltak láthatók.

Sokkal érdekesebb volt reám nézve a pálma-erdő, mely itt Biskrában nagyszerű. Én egy francia kereskedővel, a ki rendszeren Constantinban lakik, de minden évben árúival egy párszor kijön Biskrába, hogy az oáz lakosait ellássa, a mire

szükségek van, kocsit fogadtam, és kihajtottam az oázba. Azt állítják, hogy a Biskra oázban 170,000 pálmafa van, a fa mind datolya-pálma, és más valami nem is látható ez erdőben. De a ki azt hiszi, hogy egy ilyen pálmafa-erdőnek gyönyörűnek kell lenni, az nagyon csalatkozik. Az ember alig képzelhet magának szomorúbb képet, mint egy ilyen pálma-erdőt. Ha a magányosan álló nagy és szép pálmafa imposansnak látszik, erdőket alkotván, szépségét és imposans alakját teljesen elveszti. Az egyik fa tökéletesen olyan, mint a másik. Szára, mely egész hosszában a levágott levelek száraz töveivel van ellepve, mintegy tíz ölnyi magasságra nyúlik, fölül a végén nagy levélkoronával. A faszárak oly közel állnak egymáshoz, mint a gabnaszárak a szántóföldön, alól pedig a föld oly kopár, mint egy asztal, semmi más növénynek még csak nyoma sem látható, csak a sárga kopár agyag.

Mily gyönyörű látványt nyújtanak a mi lombos erdeink, például a Bakony, bükkös erdő terebélyes fáival, öt-hat ölnyire kinyúló ágaikkal és üde zöld leveleikkel, alól pedig a föld cserjékkel és számtalan virágzó növényekkel elborítva. Azt a gyönyörűséget soha pálmafa-erdő nem nyújtja.

A pálmafák épen akkor, tudniillik május elsején, mind virágzásban voltak. A datolya-pálma egyébiránt a kétlaki növényekhez (*Diœcia*) tartozik, azaz: az egyik fa csupa női, a másik csupa hím virágokat terem, és azért gyakran mesterségesen szokták a női virágokat termékenyíteni akképen, hogy a hímvirágokat levájják és hímporral behintik a női virágokat, s így bővebben teremnek. Számtalan virágai két-három lábnyi hosszú fürtökben lelógnak a levélkoronából. A virágok azonban jelentéktelenek, kicsinyek és halaványsárgák, de oly sűrűek, hogy egy fán néha 50,000 datolya is terem, a miből csakugyan megmagyarázható, hogy egy pár datolya-pálmafa gyümölcséből egy egész család egy éven keresztül élélhet. S ebből azt is megérthetjük, hogy az oázlakók egész vagyona csakugyan a datolya-pálmában áll.

Itt is Biskrában, a pálma-erdő részekre van osztva, melyek be vannak kerítve, és minden egyes rész egy-egy arab családnak a birtokát alkotja.

A datolya-pálma tehát a Sahara lakóinak fő eledelét szolgáltatja, és nem is terem sehol a datolya-pálma oly dúsan, és nem terem sehol oly jó gyümölcsöt, mint a Saharában. Mert a

datolya-pálma forró és száraz levegőt igényel tenyészetére, és csak alúlról vizet, a melyet neki a földalatti források bőven nyújtanak.

A datolyán kívül még csak egy eledellel él a saharai lakos, tudniillik a couscousonnal. Ez lisztből készül, és hasonló a mi tarhonyánkhoz. Ez a couscouson egyébiránt nem csak a Saharában szolgál eledelül, hanem Tunisban, Algirban, általában mindenütt Afrikában, a hol arabok laknak.

Az oáz közepén egy torony van építve, melyre az ember egy csigalépcsőn megy föl. Én es az én franczia társam, egy pár centimeért fölvezettették magunkat a toronyra, melynek tetejéről nem csak az egész oázát áttekinthettük, hanem beletekinthettünk a valódi Sahara véghetetlen sivatagába, mely elterül mint a tenger, és a látkörrel vegyülni látszik, mely mindig ködös, bíbor színű; de itt is kelet és nyugat felé nagy hegyek határolják a láthatárt.

Innét Ó-Biskraba hajtattunk, mely a pálma-erdő hátsó szelén van és a melyben azelőtt, mikor a francziák az oázot elfoglalták, arabok laktak. Ez most egészen el van hagyva, és lakásaik, melyeknek most csak romjait láthatjuk, agyagfalakból voltak alkotva, melyek egyikében egy négyszögletes kis nyílás ajtónak szolgált. Úgy látszik, hogy azon arabok, a kik a francziák előtt a saharai sivatag belsejébe vissza nem vonultak, régi lakásaikat fölcserélték Új-Biskra kényelmesebb lakásaival, s így ők teszik Új-Biskra lakóinak nagyobb részét, azon katonai őrséget kivéve, melyet a francziák itt tartani kénytelenek.

Nekem tudniillik feltűnt, hogy a francziák e borzasztó sivatagon keresztül e költséges és hosszú vasutat építették, melyen az ember Constantineből Biskráig egy egész hosszú napig utazik, és azért kérdeztem is, hogy vajon micsoda érdek bírhatta a francziákat e költséges vasút építésére, minthogy a forgalom itt igen csekély lehet, mert mást mint datolyát alig vihet ki Biskrából, azon árúk pedig, melyeket a Sahara belsejéből Biskrába, innét pedig Constantineba visznek, szintén igen jelentéktelenek lehetnek, főleg mióta a francia kormány határain vámsorompókat állított föl, melyeken a Sahara belsejéből jövő kereskedők árúikért tetemes vámot tartoznak fizetni. A Sahara belsejéből jövő kereskedők kikerülik, a mennyire csak lehet, a francia piacokat, és inkább Tripolisba mennek, a hol vámot fizetni nem tartoznak, és az ő szükségleteiket a

tripolisi bazárookban sokkal jobban kielégíteni képesek, mint Constantineban vagy Algirban. Ezt látván a francia kormány, a vámot ismét eltörülte ugyan, de azért a már másfelé szokott kereskedést visszatérteni a maga piacaira nem bírta. Vajon meg fogja-e ezt tenni az új vasút, azt majd a jövődő fogja megmutatni.

Miért tartja tehát fönn Franciaország ezt a költséges állomást, melyből semmi haszna nincsen? és íme azt felelték, hogy biztosítsa déliebb őrsegével éjszakibb telepítvényeit, a Sahara belsejéből jöhető arab véletlen rohamok ellen.

Én így az 1889-dik év május első napját, mely nálunk az örömegek, a szép, viruló és új életre föltámadt természetnek bájos napja szokott lenni, pálmás erdőben, de azért a szomorúságnak, a sívárságnak örömtelen oázában töltöttem.

Már sok európai agyában fölmerült az a gondolat: vajon mily módon lehetne a Saharának éghajlatát akként változtatni át, hogy az az európaiaktól lakhatóvá legyen, vagy termékeny földdé átalakítani, hogy nyújtaná mindazon termékeket, melyeket tropikus éghajlata termékeny föld mellett nyújtani képes volna. És íme erre nézve leginkább két eszme látszott leginkább elfogadhatónak.

Az egyiknek teremtője Roudaire, francia ezredes volt, a ki Afrika belsejében egy Középtengert akar alkotni, hogy azzal Afrika Sahara éghajlatát enyhítse és az európaiak számára lakhatóvá tegye.

Vannak tudniillik a Sahara bensejében nagyszerű tavak, melyek az esőzések idejében számtalan ideiglenes folyóktól különösen megtelnek, ámbár aztán a forró és száraz időjárás beálltával vagy egészen kiszáradnak, vagy tetemesen apadnak. Ilyen nagyszerű tó, mely a 34-dik és 35-dik szélességi fok között fekszik, a Melrir Chotte, és a vele összeköttetésben álló számos ágazatai; ebbe szándékozik Roudaire ezredes, csatorna útján a Középtenger vizét bevezetni, és így nagy tavat, illetőleg a Sahara bensejében tengert létesíteni. Ez tetemesen enyhítené a Sahara jelenlegi éghajlatát és e mesterséges tengernek környékét termékenynyé és mindennemű culturára képesé tenné.

Azonban Roudaire e terve, mely ezelőtt több évvel Párisban sok beszélgetésnek tárgya volt, azon tömördek nagy költségeken, melyeket e terv kivitele okozott volna, hajótörést

szenvedett, mert kivihetetlenségét átlátták. Csatornát ásni a Középtengertől egész a Melrir Chotteig, azaz egy 350 kilométer hosszú csatornát, csaknem kiszámíthatatlan költségeket okozna, mellette pedig az eredmény mégis kétes volna.

Fölhagytak ennél fogva e tervvel, és helyébe egy másikat, sokkal gyakorlatibbat és eredményében biztosabbat, mellette sokkal olcsóbbat ajánlottak kivitelre, és ez az volt, hogy a Sahara területén artézi kútakat fúrjanak, és az ezekből kifakadó vízzel a környéket termékenyítsék, azaz: az egész Saharát minél több oázokkal lássák el; mert be van bizonyítva, hogy az oázok csak ott támadnak, a hol források vannak, és a föld nedvességet nyer; ott rövid idő alatt buja tengélet származik, mely mindinkább terjed, minél inkább nagyobb tért hódít meg magának a forrás vize.

A francia kormány tehát ez igen gyakorlati terv kiviteléhez azonnal hozzáfogott, és a Sahara több helyein artézi kútakat fúratott. A terv annál inkább gyakorlatibbnak és könnyen kivihetőnek látszott, mert már 70—75 méter mélységben dús erekre jutottak, melyek minden perczen három, négy, öt és hat ezer liter vizet szolgáltatnak. És e források soha sem apadnak, hanem mindig ugyanazt a mennyiségű és ugyanazon tulajdonságú vizet szolgáltatják.

A hol a francia kormány ilyen artézi kútát ásatott, ott a körülöttök levő vidéket viruló oázokká változtatta át.

IV.

CONSTANTINE.

Május másodikán éjfelután két órakor a hôtél Sahara omnibuszán Biskrát elhagyván, a vasúti állomáshoz hajtattam. Egyedüli útitársam ugyanazon constantinei kereskedő volt, kivel az oázot is beútaztam. Constantin levén útazásunk célja, Kroubsig ugyanazt az útat vissza felé kellett tenni, melyet azelőtt két nappal Kroubsból Biskrába tettem, csak Kroubsból Constantinig jártunk új úton. Minden fönnakadás nélkül egy húzomban tettük meg ezt az útat Biskrától egész Constantineig, déli 12 óra felé érve oda, így mintegy tíz óra alatt tettük meg e hosszú útat. Én a hôtél de Louvrebe szálltam be, mely nagy és

esinos hótél, egészen francia mód szerint van építve, valamint az egész város is a francia városok jellemét viseli magán. A házak mind két és három emeletesek, dísz nélküliek és az ablakok a szoba padozatáig érők, kívül pedig minden ablak vas erkélylvel van ellátva. Az utcák szélesek és egyenesek, maga a város pedig hegyes völgyes.

A városnak azon különossége van, hogy egy nagy sziklára van építve, mely szürke mészkőből áll, és egészen hasonlóan látszik a mi átmeneti meszünkhöz.

E nagy mésztábla úgy látszik, hogy emelkedése alkalmával ketté szakadt, úgy hogy a két rész egy mély hasadékot foglal magában, melynek a mélysége körülbelül 40—50 ölet tehet ki.

Ezen a hegyszakadáson keresztül a Rummel folyó számos cascade-okban folyik. A hogyan én azt láttam, inkább csak pataknak nevezendő, mint folyónak, és az ember csak helyenként láthatja a hegyszoros partjáról a vizet, mely néha egészen eltűnik, és a sziklán át föld alatti utat tört magának. De azért a folyó csörgését és a cascade-ok robaját az 50 ölnyi magas útról jól hallani.

E hegyszoros falain azon nagy levelű cactus (Cactus Opuntia) és az úgynevezett 100 éves aloë (Agave americana) dúsan nőnek és virágoznak.

A hegyszakadás partja mellett egy igen szép kocsi-út vezet el a város egész hosszán, mely a szorostól erős fallal van elválasztva. Az út két nagy hídon vezet át a szoros másik partjára, melynek egyike nagy négyszög-kövekből gyönyörűen és erősen van építve, három nagy íven nyugszik és «pont de diable»-nek nevezetik, míg a másik vasból van alkotva.

Átkelvén a hídon, a part másik oldalára jutottam, a hol a várost magasabb álláspontról áttekinthettem. Igaz, hogy gyönyörű látvány az, midőn az ember egy nagy és szép várost lát egy 50—60 ölnyi magas sziklára építve, mely falnyi meredekséggel emelkedik a levegőbe.

Alig öt száz lépésnyire a várostól, sőt az előváros szélén egy fenyves-erdő van, mely dús növényzetével tűnt föl. Én tehát fölhasználva az alkalmat, a növényzettel közelebbről akartam megismerkedni, és a mit eddig útközben nem tettem, mert vagy vasúton jártam, vagy városban voltam, azt valahára végrehajthattam, tudniillik az erdőben és annak környékén

böngésztem. Az erdő hosszú levelű fenyőkből állott, melyek alatt a talaj sűrű növényzettel volt fődve. A növényzet itt is nagyon emlékeztet a mi növényzetünkre, mert számos fajokat találtam, melyek nálunk is előfordulnak, mások meg egészen hasonlóak a mieinkhez, de azért mégis más fajnak látszanak. Találtam pedig: a *Thlaspi bursa pastoris*-t, a *Biscutella laevigata*-t, *Silene dichotoma*-t, vagy ehhez egészen hasonló fajt, szép vörös virággal, *Euphorbia Cyparissias*-hoz szintén egészen hasonló fajt, a *Geranium rotundifolium*-ot, vagy ehhez nagyon közel álló fajt, egy *Anagallis*-félét szép nagy, indigo-kék virággal, hasonló a mi *Anagallis caerulea*nkhoz, csakhogy sokkal nagyobb virágokkal.

A mint így az erdőt átjártam, kissé nedves és mohos helyre jutottam, mely engem a mi fenyveseinkben bizonyos Orchideákra emlékeztetett; és íme, alig támadt bennem e gondolat, már is találtam egy igen szép *Ophris* két példányban, melynek nagy labelluma bíborvörös, széles citromsárga széllel, zöld sisakkal és ugyanoly szárnyakkal. A sisak alatt két sárga porzó, melyeknek két oldalán két kis zöld szárny. A növény egyébiránt egész természetben hasonló a mi *Ophris arachnites*ünkhöz. Találtam továbbá a mi három *Muscari*-fajunk mind egyikét képviselve, a *Muscari comosum*, *racemosum* és *botryoides*t, egy *Coronillát*, a mi hasonló a mi *Coronilla*nkhoz, egy *Cerastium*ot, mely *dichotoma*, és töve végein szép rózsavörös virágpaniculával. Egyébiránt csak töve hasonló a *Cerastium*-hoz, virágai hosszú vékony tabust alkotnak, melynek limbusa mintegy két szárnynyá és egy három ágú labelummá oszlik, melynek a két szélső ága két vörös foltot mutat. Egy *Lathyrust* téglavörös virágokkal, egészen hasonló a mi *Lathyrus Nissolia*nkhoz. Egy cruciatát szép nagy világos lilaszínű virágokkal, foliis sessilibus, semiamplexicaulibus ovato-lanceolatis. Egy igen szép *Cratægust*, bokros növényt, melyeket azonban csak bambókban találtam. Egy tövises, sárga virágú *Cytisust*. Egy *Astragalust*, mely egészen hasonló az *excapush*hoz, egy *Salvia*-félét, mélyen bevágott levelekkel, egy *Silenét* nagy vörös virágokkal és körtealakban fölfújt kehelylyel, egy *Viciát*, szép bíborvörös virágokkal; az *Erodium cicutarium* és *ciconium*ot. Egy narancssárga *compositát*, mely külsejére hasonló a mi *calendula*nkhoz, ámbár a *radiatá*khöz tartozik, de gyümölese és magja egészen hasonló a *Calendulae*hoz. Továbbá a mi

közönséges *Papaver Rhœas*unk, csak hogy virágai sokkal sötétebb vörösek, azután egy másik *Papaver*, mely sokkal kisebb, és világos vörös virággal; egy igen szép és nagy *composita*, kénsárga virággal és üres, leveletlen szárral, hasonló a *Taraxacum*unkhoz, csak hogy az egész növény érdes (*scabra*). Egy *Senecio*, sárga virággal. Egy szép *Salix*-féle, hímvirágjaival. Egy *Fumaria*, hasonló a mi *officinalis*unkhoz, csak hogy virágai és levelei sokkal nagyobbak. Egy *cruciata*, mely az *Erysimum Sophia*-hoz hasonló, hosszú siliquakkal és kis sárga virágokkal. Egy *Echium*, nagy bíborvörös virágokkal (*Echium rubrum*). De azért előfordul itt egy *Echium*, mely egészen hasonló az *Echium vulgare*-hez. Egy *Vicia*, téglavörös *vexillum*-mal és lilás alakkal. *Foliis multijugis, foliolis longis linearibus*. Sőt még a *Paronichiát* (*capitata*) is találtam, mely a mi Gellért-hegyünkön előfordul. Szintúgy találtam itt a *Peganum Harmalát*, egy növényt, mely egész Európában csak a Gellért-hegyen fordul elő.

Azon fehér és nagy virágú *cruciata*, mely oly tömérdék mennyiségben borítja el itt Afrikában a vidéket, úgy, hogy az ember az egész vidéket hajdinamezőnek (*Polygonum fagopyrum*) tartaná és a melyet én főnnebb *Cardaminének* tartottam, inkább *Arabis*nak látszik, mert jelleme egészen az.

Május 4-dikén már reggel nyolcz órakor hagytam el a hótelt, és másodszor jártam be a hegyszakadást, hogy azt részleteiben közelebbről ismerjem meg.

Úgy látszik, hogy a Rummel folyó, mely a hegyszakadás alján folyik, vizének nagyobb részét részint a város csatornáiból, részint azon forrásokból nyeri, melyek a folyó mentében a hegyszakadás szikláiból fakadnak.

A hegyszakadásban számos madár repdes föl és alá, és folyvást sívít. A mennyire én azt a hegyszakadás partjáról kivehettem, a madarak közt legtöbb volt egy neme a sirálynak, mely egészen hasonló azon sirályhoz, mely télen néha szinten nagy mennyiségben röpked a Duna fölött. Egészen fehér, csak szárnyai feketék, de csőre és szárnyaik, valamint a madár egész alakja nagyon hasonlók a dunai sirályhoz. Ezeken kívül ott repült még egy sólyom, mely mint látható volt, üldözőbe vette a többi madarakat, vegre még számtalan fecske és egyéb kis madár, a melyek, a mint látszott, ott a sziklák hasadékaiban fész-

keltek és a sólymok elől menekülni akarván, nagy sivítást vittek végbe. Így bejárván az egész hegyszakadást, és körüljárván a várost, összegyűjtöttem egyúttal mindazon növényeket, melyek eléggé érdekeseznek látszottak, hogy Európába vigyem. Találtam pedig egy *Hieraciumot*, kis sárga virággal, egy nagy *Centaurea-félet*, nagy rózsaszínű sugár-virágokkal; alacsony, csaknem a földön terjedő, mint a *Carlina acaulis*. Az *Anthyllis vulnerariát*, egy *Sedum-ot*, mely egészen hasonló a mi *Sedum acrénkhez*, csak hogy húsos levelei vörösek, és minthogy az a hegyszakadást, azaz annak szikláit helyenként egészen ellepi s egyszermind vérvörösre is festi, egészen úgy, mint a Canari szigeteken azon zuzmók, *Roccella tinctoria*, melyekből a lakmusz származik. Leveleik húsosok, hosszúk, virágaik aprók, csillagosak, szirmaik kevésbé rózsá-lilaszínűek. Találtam egy szép kőrifát is gyümölcsessel, egy nagy *compositát* sárga virággal és egyszerű húsos levéllel. Továbbá egy fát, mely előttem egészen ismeretlen, még egészen leveletlen, tövéből csak itt-ott fakasztván új hajtásokat, ezek szép fodros levelűek. De a még kopár fán a tavalyi gyümölcsök függtek, melyek egy *paniculát* (fürtöt) alkottak, ennek szárain egyes, mintegy kis szőlőbogyó nagyságú drupák (dió); vékony héjak alatt levő lisztes hús egy öt bordás kis diót borítva, mely feltörve, öt rekeszben öt fekete hosszúkás magvat tartalmazott.

Itt láttam továbbá legelőször az *Eucalyptus globulust*, mint nagy, terebélyes fát. Engem eleintén megzavart az, hogy levelei, mind hosszúkások, üde zöldek, és hosszú nyéllel ellátva, hasonlók a fűzfa leveleihez, míg azon *Eucalyptusokon*, melyeket itt Európában láttam, a levelek szélesek, tojásdadok, szürkészöldek (*glauca*) és szár nélküliek (*sessilia*, *semiamplexicaulia*). Csak később akadtam rá, hogy a fiatal növényen széles, tojásdad és szár nélküli levelek vannak, míg a nagy fákon a levelek hasonlók a fűzfa leveleihez. Még inkább megerősített e nézetben azon tapasztalás, hogy oly fákra akadtam, melyek alsó, fiatal ágaikon széles, tojásdad és szár nélküli leveleket hordanak, míg a fának többi része lándzsás és rövid szárú levelekkel van elborítva.

Vége akadtam itt még több *Populus-fajra* (nyárfa) és a *Populus pyramidalisra* (jegenye), melyekkel itt is az utakat szokták beültetni.

Május ötödikén, vasárnap már korán reggel eldördültek

az ágyúk az 1789-diki nagy forradalom tiszteletére, és kivonúlt itt is a helyőrség teljes díszben és zenével, hogy katonai pompájával emelje az ünnepet. Általában azt tapasztaltam Algirban, hogy a francia kormány nagyon szereti itt a katonai pompával a mindig nyugtalan és a jelen viszonyokkal meg nem barátkozható arabok előtt hatalmát bemutatni, annak bebizonyítására, hogy készen van mindig minden kísérletet, mely arra van irányozva, hogy a francia jármot magáról lerázza, fegyveres erővel hathatósan visszatrolni.

Azon reggelen Constantineban minden háznak minden ablakából francia zászlók voltak kitűzve. Én az nap kissé későn keltem föl, mert lakadalom levén a házban, egész éjtszákán át zene és táncz hangzott, a mi minden álmot elűzött. A zenekar csupa trombitából állott, és meg nem fogható, hogy hogyan bírnak a francziák ily zenét hosszabb ideig kitarítani. Játszottak polkát, négyest stb. De a zene ép úgy, mint a compositio jobbhöz szokott fülnek tűrhetetlen volt. Gondolható, hogy kis házi teremben csupa trombitából álló zene milyen hatást tehetett.

Reggeli után kimentem, hogy a várost tüzetesebben megnézzem. Minden ember díszruhába volt öltözve, és pedig nemcsak azért, mert vasárnap volt, hanem mert az 1789-diki nagy forradalom ünnepét ülték. Mégis csak nagy nyomokat vésett e forradalom nemcsak a francia, hanem Európának minden más népébe, mert ez a forradalom a középkor utolsó maradványait megsemmisítette, és az újkort szülte meg, mely a szabadságnak, a tudománynak és a szabad tudományos nyomozásnak szabad tért nyitván, csak azt ismerte el valónak és az elismerésre jogosúlnak, a mi az exact tudomány elveinek és a jog egyenlőségének megfelel.

Tovább haladva, eljutottam a mindennapi élelmi szerek vásárjához, mely itt szintén mint Párisban fődél alatt van s hol sok mindent kiraknak, hogy a vevő tetszése szerint válaszson. Volt itt minden csak gondolható zöldség, árticsóka, keltáposzta, kalarábé, retek, sárga-répa, peterzelyem, burgonya sokféle válfajban; azután eper, egy neme a berkenyének, mely akkora mint egy dió és világos sárga. Minden nap asztalra is adják, és úgy látszik, hogy kedves gyümölcs, ámbar nem igen jó, mert savanyú és fanyar; továbbá nagy tök és legnagyobb mennyiségben, mint mindenhol, a narancs. Azon

kívül minden neme a húsnak, házi nyulak, charcouteriák, baromfi, azután vad állatoknak bőrei, kivált párduczok, vadmacskák és nyusztfélék bőrei stb. Mindenki a maga árúját hangosan kikiáltotta, valamint általában itt a keleten (Olaszországban is) szokásban van az árút az utczákon hangosan ajánlani, és pedig oly hangosan, a hogyan csak lehet. Gondolható, hogy milyen láрма támad ebből és pedig már korán reggel, mikor még mindenki ágyban van.

Innét a vasúti fölügyelőhöz mentem, fölvilágosítást kérvén az iránt, hogy nem mehetnék e egyenesen Constantineból Algirba vasúton, mert a Cook-féle úti jeggyel mehet ugyan az ember Constantineból Setifig és onnét vissza Constantineba; de Setifből, mely az út felén fekszik, Algirba nem mehet, ámbár a vasút odáig van kiépítve. Ha az ember a Cook-féle útijeggyel Constantineból Algirba akar menni, előbb Philippevillebe kell menni, innét pedig csak hajón Algirba. Mint-hogy pedig ezen az úton öt állomáson köt ki a hajó, a mi az utat tetemesen meghosszabbítja és unalmassá teszi, én ez utat kikerülni szerettem volna és egyenesen Constantineból Setifen keresztül Algirba. Azonban a vasúti fölügyelő úgy nyilatkozott, hogy azon változtatni nem lehet, mert Cook úgy csinálta a szerződést a Trans-Atlantique hajótársasággal, hogy csak ő szállítja a Cook utazóit Philippevilleből Algirba. Ennélfogva kénytelen voltam Constantineból előbb Philippevillebe, innét pedig hajón Algirba utazni. Egyébiránt ez az út is, a mint azután meggyőződtem, szintén igen érdekes volt.

V.

PHILIPPEVILLE. ALGÍR.

Még az nap, tudniillik május ötödikén, azaz vasárnap, Constantineból elútaván, Philippevillebe mentem, hol mintegy fél hét óraker este meg is érkeztem, és a Grand hôtel d'Orientba szállottam. A város tengerparton fekszik, és szép kikötője van. Hegyes talajra van építve, igen szabályos és széles utcákkal ellátva. A fő-utczában, mely igen hosszú és széles, arkádok mennek végig, melyek az ilyen vidéken, a hol a nap-sugár nyáron leginkább bántja az embert, igen czélszerű.

Én azonban az egész úton, Constantineből Philippevilleig a felső kabátot le nem tettem, és annyira hűvös volt az est, hogy midőn vacsora után kimentem a hôtél előtti térre, még a felső kabátban is fáztam.

Az ünnepély, melyet május ötödikén nemcsak Franciaországban, hanem mindenütt a hol francia van, a 89-diki nagy francia forradalom 100 éves fordulójának emlékére tartott, itt is Philippevilleben, nagyszerűen folyt le. Az egész város lakossága azon hôtél előtti téren, melybe szállottam, összegyűlt és katona-zene mellett föl s alá hemzsege mulatozott, a jeunesse doré pedig folyvást pattogó tüzi játékot gyűjtogatott, kis távolságban pedig a várostól szintén tüzi játékot égettek el. Tartott pedig a multság egész éjfélig, úgy hogy a hôtélben egész addig nyugalomról szó sem lehetett.

Másnap reggel bejárván a várost, egy szép templom előtt levő kerti telepen szintén azon szép bíborvörös bracteákkal ellátott fát találtam, melyet legelőször Tunisban a bej kertjében láttam, és melynek szépsége engem annyira elragadott. Itt épen virágzásban volt. De a milyen szépek voltak a mellék levelek, annyira jelentéktelenek magok a virágok, melyek fehérek és kisebbek a nefelejcsvirágnál. Szintúgy láttam egy kerítés szélén a mi *Levkójum æstivum*unkhoz egészen hasonló virágot. Továbbá feltűnt a kertben két fa, melyeknek töve egészen zöld, de sűrűn hatalmas tövisekkel ellátva, melyeknek alapja egy hüvelyknyi széles és hossza is csak egy hüvelyknyi, s igen hirtelen finom hegygyé megy át. Leveleik tányéralakúak (parmata). Minthogy ugyan e fát pár nappal későbbben Algirban a Jardin d'essayban is láttam, nevét is megtudtam, mely *Chorisea insignis* St.- Hilaire.

Május hatodikán, azaz hétfőn, Philippevillet elhagyván, hajóra szálltam, hogy Algirba vigyen. A hajó szép, nagy csavarhajó volt, neve *Malvin*. A nap szép és annyira csöndes volt a levegő, hogy a tenger föllete semmi hullámokat nem vetett. Nem messze Philippeville-től, mely a tenger felől gyönyörű képet mutat, szép szikla merült ki a tengerből, mely világító tornyot viselt tetején.

Az első állomás, melyen a hajó kikötött, Collo volt, a hová öt órakor délután érkeztünk. Ugyan akkor ebéd is volt, mely azonban alig volt megehető.

Azalatt, hogy Collónál vesztegeltünk, parafát raktak a

hajóra. A Középtengernek e partja tudniillik a parafának a hazája. A vidék igen hegyes, és a hegyek sűrű erdőkkel vannak fődve, az erdőkben pedig azon fa, mely legbövebben terem, a parafa-tölgy (*Quercus suber* L.). Az egész úton Algirig minden állomásnál, a hol kikötöttünk, parafát raktak a hajóra. A parafát mintegy méternyi hosszú, tizenöt centiméternyi széles és öt centiméternyi vastag darabokra vágva, és ily darabokat mintegy huszat, dróttal hengerbe kötve, hozzák nagy csónakon a hajóhoz, hol öt-hat ilyen hengert kötéllel és lánczczal egybekötve, az elevátor segítségével, melyet gőz hajt, a csónakból a hajónak rakhelyére leeresztgetik. Ámbár az ilyen átrakódás eléggé gyorsan megy, mégis csaknem reggelig tartott, mert három hajóból kellett a parafát átrakni.

Május hetedikén, azaz kedden reggel hét órakor Dsid-sellibe értünk, hol ismét parafát raktak hajónkba. A ki nem bírja megfogni, hogy honnét származik az a sok parafa, melyből a számtalan dugaszokat faragják, melyeket oly véghetetlen mennyiségben használnak a boros, ásványvizes és orvossági üvegek dugaszolására, az menjen ide Afrika éjszaki partjaira, és láthatja, hogy honnan származnak. Azelőtt a parafát leginkább Spanyolországból kaptuk, hol a parafa-tölgy szintén nagy mennyiségben fordul elő az erdőkben. Azonban azon parafa, melyet Spanyolország szolgáltatni képes, a jelenlegi szükségletnek kevés volna. Ezt a nagy hiányt pótolja jelenleg éjszaki Afrika, melynek erdei tele vannak parafa-tölgygyel. Ez tetemes jövedelem forrása az éjszaki Afrika lakosainak, a kik a parafát a tölgy törzséről levágják, azt kellőleg idomítják és csomókba kötve hajóra szállítják. A hajók azután Marseillebe viszik, hol aztán azt dugaszokra földolgozzák.

Dsid-selli egy kis városka, melynek a tenger partján igen szép fekvése van. Háta mögött igen szép hegyek emelkednek, melyek részben szőlőkkel vannak beültetve; a magasabb hegyeket pedig, melyek magasabbak a mi budai hegyeinknél, sűrű erdők fődik, melyekben a parafa-tölgy nagy mennyiségben van elterjedve. A városban a tengerpart felé két nagy épület feltűnő, melyek nagy oszlopos terraszzokkal vannak ellátva. Megkérdezvén a hajóskapitányt, vajon miféle épületek lehetnek ezek, azt felelte, hogy nyilvános iskolák. De úgy látszik, hogy maga sem tudta, és csak úgy ráfogta.

Énazonban inkább vámházaknak tartottam, minthogy mindezek a tengerparti városok nagy kereskedést űznek; és minthogy a francia kormány minden idegen áruk után vámot szeret szedni, nagy ilyen raktárakra van szüksége.

Az ég egyébiránt részben borús volt, kis szellő fűtt, mely elég meleg volt és a földzeten kellemes. Tíz óra felé egyedül álló szikla mellett haladtunk el, melyen egy épület kis toronnyal állott. Az ember azt hitte volna, hogy világító torony, de szerkezete nem olyannak látszott, inkább csak figyelő állomásnak, ámbár világító toronnyal is szolgálhatott. 11 óra felé villásreggelit szolgáltatottak a hajón, mely alatt tengeri sünt (echinus) is hoztak az asztalra. Én azt legelőször láttam enni. Azonban csak kevesen vettek belőle, és én is csak kóstolóra vettem, de mivel nem ízlett, ott hagytam.

Dsidsellitől folyvást egy nagy és szakadatlan hegyláncolat mellett mentünk el. Voltak e láncolatban oly magas hegyek is, melyek hóval voltak fődve. Egyébiránt az egész nap borús volt és esett az eső is. Mintegy 12 óra felé láttunk legelőször az útatáson halakat, melyek a tenger vízből kiemelkedve, mintegy 50 lépésnyire a víz fölött a levegőben elhaladtak. Ezek azon repülő halak voltak, melyeket az angol porcfishnek nevez, mert olyan hátuk van, mint a disznónak, melynek sertéit a háton hosszú szálak pótolják. Igazán mulatságos látvány az, midőn az ember egy sereg vastag és kurta halat lát egymásután kiemelkedni a vízből és mintegy egymást hajtva, rövid idő múlva visszaesni a vízbe.

Mintegy egy órákor délben Bougieba értünk. E városka is nevét azon francia tábornagtól kapta, a ki Louis Philip kormányzata alatt Algir meghódításában szerepet játszott. Kis városka, részint partra, részint hegyre építve, és miután itt nyolcz óra hosszat időzik a hajó, a mint az kikötött, eljöttek a város vendégfogadóinak ágensei, hogy az útasokat meghívják, hogy szálljanak hételjeikbe, mert az ő hételjök elsőrendű, stb. Adták is minden útasnak a hétel-jegyvet, melyeken mind nagy hangú nevek állottak, úgymint: Grand-hôtel de France, Hétel de la bourse, stb. Azonban legnagyobb része az útatóknak a hajón maradt, csak az arabok, a kik tetemes számmal voltak a hajón, szállottak ki. Kérdezvén, vajon mit keresnek ezek Bougieban, azt felelték, hogy ezek mind földmívelők, munkát keresni jöttek, minthogy itt Bougieben nagy a mezei gazdaság.

Én azonban azt akkor nem értém, hogy miért raktak ki itt Bougieban annyi árpát?

Az egész nap egyébiránt kellemetlen és hideg volt. Már délelőtt kezdett esni az eső és esett folyvást egész délután, hozzá még hideg szel is fútt. Úgy látszik tehát, hogy az az idő, mely nálunk csak május 12-dikén szokott beállani, és a fagyos szentek napjainak nevezik, itt már hetedikén mutatja be magát. És mert a hajókon szokás, a cabinekben a kis kerek ablakokat nyitva tartani, azalatt, hogy én a hajó szalonjában tartózkodtam, a cabinembe annyira beesett az eső, hogy egész tócsa képződött benne és pogyászom egy része átázott.

Május hó kilenczedikén délután, mintegy két órakor Algirba értünk. Ennek gyönyörű fekvése van. A város a tengerparttól amphitheatraliter emelkedik. A parton gyönyörű quai van, melyen a szebbnél szebb házak és nagyszerű hotelek igen szép arkádokkal húzódnak el.

Mindjárt, a mint kiszálltam volt a hajóból a Hôtel de l'Oisisba és pogyászomat letettem, kimentem és a város részét bejártam.

A francia, mint látszik, ide Párisnak egy részét már elhozta, mert az az élet, a mi Párisban a boulevardokon van, az itt is található. Az arkádok alatt számtalan boltok vannak, fényes kirakatokkal és nagyszerű kávéházakkal. A hôtel de l'Oisis nagyobb, mint akármelyik hételje Buda-Pestnek. De vannak igen szép nyilvános terei is, mint például az, melyen az orleansi herczeg lovas szobra áll. Szintúgy a hôtel de l'Oisishez igen közel egy square (nyilvános kert) van, mely körül van véve gyönyörű és nagyszerű házakkal és melyben egy, datolya-pálmákból álló fasor van.

Valóban a francziáknak soha szerencsésebb gondolata nem volt, mint midőn Algirt meghódították, és X. Károlynak nem csekély érdemül lehet tulajdonítani, hogy ő kezdte meg a hódítást, és az algiri bejt rablófészkéből kiűzte. X. Károly herczeg Pognac zsarnok miniszterének kiadott törvénytelen ordonancei következtében az 1830-diki júliusi forradalomban elűzetvén a francia királyi trónról, melyen ősei, a Bourbonok, több mint ezer éve uralkodtak és ez idő alatt a francia népet dicsőségesen kormányozták, míg a XVII. és XVIII. században teljesen elfajúlva, a francia népet az 1789-diki forradalomba kergették, Louis Fülöp, orleansi herczeg, foglalta el a királyi

trónt, a kinek azután föladatául esett, hogy Algir meghódításának kezdetét folytassa és be is fejezze. Mindnyájan, a kik az időben, tudniillik, 1830-tól 1848-ig éltek, emlékeznek, mily érdeklődéssel követtük azon elkeseredett harczot, mely 18 éven keresztül a francziák és a benszülöttek között folyt, mely nagy száma a hősöknek részint a francziák, részint a benszülöttek részéről vérzett el itt az afrikai földön, mely hősiezen védték a benszülöttek hazájokat és földjüket, és mennyi munkát adtak a francziáknak, hogy ezt a vad, civilisálatlan, az európai fegyverkezésben ismeretlen népet legyőzzék és magokat e föld urává tegyék. Itt Abdel Kader, az arabok vezére és főpapja, rendkívüli hősiességével halhatatlanná tette magát, és több francia tábornagy, úgy mint Lamoriciere, Bougie, Canrobert és mások babérokat szereztek e hadjáratokban.

A francziák jelenleg nem csak Afrikának éjszaki tengerpartját, Tunistól egész Marokkóig, hatalmuk alá vetették, hanem mélyen Afrika bensejébe is behatottak, azt nemcsak meghódították, hanem a civilisatiónak megnyitották. Franciaország Algirban kitünő piacot nyitott számos iparczikkeinek, melyek itt nagy keletnek örvendenek, de azért nem is marad ám háladatlan Algir, hanem visszafizeti a francia adományokat kitünő gabonájával, különösen búzájával, mely a legjelesebbek közé tartozik a föld kerekéségén, kitünő narancsaival, melyek szintén a legjelesebbek; datolyáival és más nemes gyümölcsfajjal korán tavasszal, midőn Európában még híre sincs e gyümölcsfajoknak, szintúgy a legfinomabb zöldségekkel, mikor Európában még hó födi a talajt; ellátja számos nemeivel a fának, különösen parafájával, melylyel Franciaország csaknem egész Európát ellátja.

Általában kétséget nem szenved, hogy Franciaországra nézve Algir oly kitünő szerzemény, hogy azzal nemcsak gazdagságát és jövedelmi forrását, hanem hatalmát is emelte, szóval más és szebb, termékenyebb és idővel gazdagabb hazát szerzett.

Én egy perczig sem kételkedem, hogy Európának teljes joga van nemcsak Algirra, hanem Afrikának egész éjszaki partjára, Marokkóra, Tunisra, Tripolisra és Egyiptomra.

A nép, mely jelenleg e gyönyörű földet lakja, egészen elcsenevészett, az európai műveltségre képtelen, és azért sze-

gény, rongyos, piszkos és az európaiak iránt fanatikus gyűlölettel telve.

A mi Algir lakosságát illeti, az általában annyira kevert, hogy azt más országban alig találjuk. Vannak itt mindenekelőtt francziák, azután kabylok, arabok, zsidók, mórok és négerek.

A francziák, mint a föld urai, nagyobb részt a városok lakói, a melyek már egészen az európai városok jellegét vették föl. Ők nemcsak a kormányt tartják egészen kezökben, (ámbar itt-ott benszülötteket is mint sheikeket alkalmaznak), hanem mint kereskedők és iparosok is nagy munkásságot fejtenek ki. De a földművelést is nagyobb részt ők üzik. A katonaság is nagyobb részt francziákból áll, ámbar most már, miután hatalmok egészen biztosítva van, ellenben az arabok hatalma teljesen megsemmisítve és magok az arabok is bele nyugodtak a francziák fensőségébe, a benszülöttekből is zászlóaljokat alkotnak, melyeket zuávoknak neveznek.

A francziákon kívül az európaiak közül legnagyobb mennyiségben olaszok, spanyolok és kevés görögök vannak, a kik leginkább kereskedést üznek és árúikat vagy eladásra oda viszik, vagy onnét a föld bő termékeit elszállítják.

A benszülöttek közé tartoznak leginkább az arabok és a kabylok.

A kabylok vagy berberek Algirnak legrégebb lakosai, és 2500 éven keresztül változatlanul megtartották régi jellemöket, szokásaikat és életmódjokat. Ők ugyanazok, a kiket a rómaiak lybiaiaknak is neveztek, a kiket Sallustius mint oly népfajt ír le, melynek erős és egészséges testalkotása van, munkában és erőfeszítésben kitartó és mely csak az öregségnek vagy a vadállatok fogának esik áldozatul. A kabylok az év minden szakában igen egyszerű ruhát viselnek, tudniillik a tunicának egy nemét sárga gyapjúszövetből, melybe magokat beburkolják. Ugyanezt a ruházatot még mai napon is viselik. A kabylok házakban élnek és faluik vannak, fáradhatatlan munkás nép; szereti a mezőgazdaságot.

Télen ellenben, midőn a mezei munka megszűnik, asztalos, kovács, vagy más munkát végez, ő készíti a yatagánt, a fegyvereket, díszedényeket és több mást, melyek aztán a bazárokbá eladásra kerülnek.

Bátor és harcziás nép, mely se a rómaiak, se pedig más

népek le nem győztek, sőt a francziák felsőbbiségét is 23 évvel később ismertek el, midőn azok már az egész földet meghódították volt.

A kabylok sok, még az első keresztyénektől vett szokást megtartottak, így például megtartották a keresztyén vasárnapot, míg az arabok és a mórok, ámbár ugyanazon valláshoz tartoznak, a pénteket ünneplik szombatnak. Szintúgy csak egy feleséget tartanak, melylyel jól bánnak, ámbár a Korán híveinek négy feleséget enged.

Lakják pedig a kabylok az Atlasz-hegység alját, melynek mély völgyei háború esetében menhelyül szolgáltak.

Az arabok a legnagyobb részét teszik Algier lakosságának és nem csak a tengerpartot foglalják el, hanem mélyen behatnak a Saharába is.

Az arabok magok különbséget tesznek a városokban és házakban, és a pusztán lakók között.

A kik városokban és házakban laknak, azok mind a franczia nyelvet beszélik, franczia szokásokat vettek föl, itt-ott kereskedést üznek és kézi munkát végeznek. Nagyobb része azonban szegény és koldus, és az ember látja rajtok, hogy mióta a franczia földjököt meghódította, és a remény, hogy azt valamikor ismét visszahódíthassák, bennök kiveszett, kiháló félben vannak és számuk mindinkább kevesbedik. Nem is lehet az másképen, mert a hol akármiféle faj az európaival együtt lakik, ott a másik fajnak ki kell halnia. Az arabok kiválólag sémi faj, és egész testök, főleg pedig arcok alkotásában és beszédjökben annyira hasonlók a zsidókhoz, hogy valahányszor beszélni hallottam őket, mindig azt hittem, hogy zsidók beszélnek együtt, és hogy király-útczai hangokat hallok. Benne van a sémi nyelvben az a kellemetlen *kh* torokhang, mely semmi európai nyelvben nincsen, csak a spanyol nyelvben, melyben az azonban eredetiben bizonyosan nem volt meg, hanem csak az araboktól vették föl, a kik századokon át lakták Spanyolországot.

A jobb módú arabok Algir városában mind tiszta fehér burnuszban járnak, melybe nemcsak egész testök, de fejök is be van borítva és csak képök szabad. Fejököt azonkívül még egy külön ruhával is körültekerik. A burnusz alatt még egy mellényök van, azután igen tág, térdig érő nadrágjok, mint a törököknek, fehér harisnyájok és vagy bőrpapucskok, vagy

posztóból készített. Az elegáns uraknak néha világos kék posztóból készült burnuszok van. Magatartásuk komoly és méltóságos, arcvonásaik szépek, szemök fekete és éles, orruk finom sasorr, hajok fekete.

Testök magas és karsú. Ritkán lát az ember kövér és nagy hasú arabot, mert mérsékelt életet élnek, ámbár azon arabok, a kik az európaiakkal teljesen megbarátkoztak, megbarátkoztak az európai életmóddal és ételekkel is.

Vallásukra nevezve mind mohamedánok, de e tekintetben is különböznek a kabyloktól. Mint mohamedán vallásúak a többnejűségnek tisztelői és háremet tartanak. Az asszonyok, ha az utcán járnak, arcuk úgy be van takarva, hogy csak két szemök látható. Megvallom, hogy szépet közülök alig találtam, csak fekete szemök élénkségével kitűnők. Ha az utcán járnak és arabot látnak közel, arcukat gondosan eltakarják. De ha csupa európaiak között vannak és fiatalok, szépek, arcukat mutogatni szeretik. Hát a női természet mindenütt az, kíván tetszeni.

Nagyobb része azonban a városi lakóknak is szegény, rongyos és piszkos és nem tanácsos velök közelebről érintkezni, ha bizonyos állatocskáktól mentek akarunk maradni. Azért vannak számukra külön postakocsik, omnibuszok és waggonok.

Városokban csak a legaljasabb szolgálatra használtatnak, tudniillik mint hordárok, útcaszeprők és tisztogatók, stb.

Azon arabok ellenben, a kik a városon kívül, a lapályon, vagy mezőn laknak, mind sátor alatt laknak, a sátrak szintén rongyosak és piszkosak, mint azt már egy előbbi fejezetben leírtam volt. Nomádok, a kiknek egész vagyonuk nyájokban fekszik, mely juhokból, szamarakból, lovakból és tevékből áll, és melyekkel legelőről legelőre vándorolnak.

Az arabok és kabylok leginkább abban egyeznek meg, hogy bár ugyanazon valláshoz tartoznak, mégis véghetetlenül gyűlölik egymást, és mindketten egyformán gyűlölik az európaiat és a keresztyént.

Az arabok után népességre nézve következnek a zsidók, a kik itt is, mint mindenütt, a leggazdagabbak, mert kereskedelmi ügyességben, élelmességben és furfangosságban fölülmúlják a többi népfajokat. Itt is ők az uzsora hősei, a bankok és pénzváltók birtokosai.

A kabylok és arabok meglehetősen ellenszenvvel viselkednek irántok, noha ugyanazon népfajhoz tartoznak, mint az arabok és gyakran itt is ugyanazon üldözéseknek voltak kitéve a többi népfajok részéről, mint más országokban.

Az algiri lakosságnak szintén egy igen jelentékeny részét teszik a mórok vagy maurusok. Ezek azon népfaj maradványai, mely átkelve a gibraltari tengerszoroson, Spanyolország nagy részét meghódította, és azt több századon keresztül meg is tartotta. Ez időbe esik a maurusoknak legnagyobb fejlődése, részint tudományos, részint művészeti tekintetben. Ez időben alapították a nagy hírre vergődött cordovai egyetemet, melyen híres tudósok működtek, úgy hogy a cordovai egyetemet sűrűn látogatták Európa minden tudósai és tudományvágyó férfiai. Az arab tudósok főleg a matematikai és az orvosi tudományokban tüntették ki magokat és tudvalevő dolog, hogy a számok, melyekkel élünk, szinten tőlök származnak. Azonban az építészetben is kitüntették magokat, egészen különös és eredeti stílust találván föl, melynek legszebb virágát Granadában az Alhambrában találjuk. Általában az arabok uralma alatt Spanyolországban, mely 711-től egész 1491-ig, tehát 780 esztendeig tartott, Spanyolországban a földművelés, kereskedés, a tudományok és művészetek nagy lendületnek örvendtek, városainak lakossága nagy és gazdag volt, így Tarragona 350,000, Granada pedig 250,000 lakossal dicsekedett, míg azoknak kiűzése után a rákövetkező fanatikus királyok kormánya alatt az ország nemcsak gazdagságban, hatalomban, tudomány és művészetekben, hanem népességben is tetemesen hanyatlott és alább szállott.

Azonban miután V. Ferdinánd és Izabella uralkodása alatt Granadából, spanyol birtokuk utolsó maradványából is kiűzettek, és Afrikába visszaszorítottak, azon magas műveltségi fokról, melyen állottak és melyet Spanyolországban elértek, lehanyatlottak és lassanként annyira elvadultak, hogy tengeri rablókká lettek, és mint ilyenek a középtengeri hajózást veszedelmessé tették, míg vegre X. Károly francia király 1830-ban nagy hajórajt küldött Algir elé, a rablófészket ostromolta, és a városnak bevétele után az algiri uralomnak, és azzal a tengeri rablásnak is véget vetett. Innét kezdődött azután a francia uralom a Középtenger afrikai partján, mely tehát eddig már 60 évig tart, és az európai civilizációt e világrészé-

ben meghonosította, az emberiség, különösen pedig az európai emberiség javára.

A maurusok jelenleg leginkább Marokkóra vannak szorítva, míg másutt csak szórványosan fordulnak elő. Különbösen sötét barna bőrűek, nemes arcvonással és szép testalkotással.

Különbösen mauresqueknek nevezik Algirban mindazon asszonyokat és leányokat, a kik arab és európai vérből származva, szépségökkel és különös ügyességökkel tűnnek ki, és azért nagyon kapósok a háremekben.

Végre megemlítendőek itt a négerek is, a kik csak gyéren laknak, itt Algirban, és Afrika bensejéből, mint rabszolgák hozatnak ide. A francia míveltség nem igen hat rájuk.

Azon városrésze Algirnak, melyben az európaiak laknak, a tengerparthoz közel áll; itt igen szép quai-t találunk, mely szép és kellemes sétatérre van átalakítva. Itt tartják egyszersmind a corsót is, melyen estefelé számos kocsis és díszes fogat vonul föl s alá és minthogy a lovak, melyek itt fogatokban használtatnak, kicsinyek, rövid és sebes ütemben járnak.

Az arabok a város felső részét lakják, mely hegyre van építve; meglehetősen rendetlenül épült, az utcák keskenyek és tekervényesek, valóságos labirinthot képezvén, melyben az idegen nehezen igazodik el. De miután e városrész teraszsképen van hegyre építve, az embernek a kilátása a tengerre mindig visszakerül, és így az irányt mindig visszanyeri. A városnak ezt a részét szintén bejártam, és gyönyörködtem a sok arab gyermekben, a kik a házak előtt ültek, vagy játszottak, és mint minden gyermek, ha tisztán tartatik, szépségökkel és naivitásukkal kedvesek.

A városnak legfelsőbb pontján áll a Kasbah, vagyis a citadella, a mely az algiri bejek uralma alatt a városnak védelmére szolgált. Most azonban alig van értéke és mint a régi kor maradványa tartatik fenn. Azonban ez erődítés magaslatáról gyönyörű kilátás nyílik a városra és a tengerre.

A mi Algir környékét illeti, ha már maga a városnak fekvése igen szép és meglepő, még inkább lehet azt mondani környékéről.

Algirnak a környeke részint hegyes, minthogy az Atlas utolsó ágazatai itt nyúlnak el számos dombjaival és völgyeivel, melyek a legszebb és legbujább növényzettel vannak fődve,

mely subtropikus növényzetre emlékeztet, ámbár itt a déleurópai növényzetnek jelleme is világosan észre vehető. Messze dél felé emelkednek a Dsurdsura hegységnek hóval födött csúcsai, melyeknek magassága 15,000 lábnyira emelkedik.

De azért vannak az algiri vidék területén gyönyörű és alig képzelhető termékenységgel bíró síkságok is, mint például a Metidsa, mely hasonló nem csak síkságára, hanem termékenységére és földjének kimeríthetetlen gazdagságára nézve a mi Bánátunkkal, Franciaországnak dús, kiapadhatatlan éléskamrája.

NENDTVICH KÁROLY.

S Z E R B I A. *)

Első közlemény.

Szerbia, «a Balkán Piemontja», a mint azt Risztics, a szerb Cavour elnevezte, reánk magyarokra nézve a múlt és jelen szempontjából egyaránt fontos. Történetünk annyi szála fűződik a régi Szerbiához, mint a Balkán népeinek egyikéhez sem. Közös czelokért vívott közös harcok emléke, egymás ellen folytatott ádáz küzdelmek, benső barátság és mély gyűlölség egyaránt váltakoznak a magyar és szerb történelemben. S ha levonjuk ez ellentétekben oly gazdag történeti fejlődés ethikai tanulságát, azt látjuk, hogy az ellenségeskedést, a faji, társadalmi és vallási surlódásokból eredt küzdelmeket mindig föl-váltotta a kölcsönös megértés kora. Harczoltak egymás ellen, de a harcz után megértették egymást. Kell lenni tehát bizonyos megmásíthatatlan oknak, mely kölcsönös megértésre kényszeríti a két nemzetet. Ez az ok abban rejlik, hogy a két nemzet józan politikai törekvéseinek eszménye, ha megvalósul, nem ellenkezik egymással. A Száván túli független, maga sorsát intéző Szerbia boldogulása csak kedves dolog nekünk magyaroknak. Buda-Pest, mint a kelet kereskedelmének egyik emporiuma pedig, a magyar-balkánközi kereskedelemnek természetes középpontját képezi, melynek az aldunai népek csak hasznát láthatják. S ez a szempont az, mely a jelenlegi Szerbiát a magyar politikai és társadalmi láthatár egyik kiemelkedő pontjává avatja.

Hasonlatunkat a láthatár pontjáról fönn kell tartanunk,

*) Kárimy V. tanár: *Srbija. Opiszenlje naroda i države. (Szerbia. Az ország, a lakosság és az állam leírása.)* Belgrád, 1888. 8-adrét, 8+936 l.

mert, sajnos, irodalmunkban aránylag sokkal többet beszéltünk a szerb viszonyok fontosságáról, a szerb összeköttetések hasznos voltáról, de egyes örvendetes jelenségeken kívül alig jutánk túl a konstatación. Pedig a szerb reánk nézve többet jelent egy érdekes keleti fajnál, — szerb polgártársaink közöttünk elnek, számosan közülünk értik, beszélnek, sőt írják a szerb nyelvet, s a magyarországi szerb irodalom általános irodalmi szempontból is megérdemli a figyelmet. És mégis, kivéven Kállay nagyszabású művét, a Kisfaludy-társaságnak a szerb nép költészet megismertetésére irányzott törekvéseit néhány közgazdasági munkát, s egy-két geologiai cikket, édes kevés az, a mit a szerbekről tudunk. A magyar irodalom kétségtelen céljának ismerjük el első sorban az intensív fejlesztést és csak egy szempontból vagyunk az extensivitás szószólói. Irodalmunk értékét tudniillik csak emelheti, ha a Balkán-államok, illetőleg a közvetlen kelet megismerését magyar munkákból meríthetjük.

Szerbia ismertetése tekintetében a németek megelőztek bennünket. Az úgy tudjuk magyarországi születésű Kanitz F. még 1868-ban írt ez országról.*) Műve magyar bírálója szerint anyag dolgában többet adott, mint előtte bármely más munkade megjelenése óta oly hosszú idő telt el, hogy ma, ha tárgylagosak akarunk lenni, egyebet nem mondhatunk róla, mint-hogy egyes részletei még mindig használhatók.

Kanitz példája jó ideig nem talált követőre, még magok a szerbek között sem. Milyevity T. M. 1876-ban közrebocsátott egy vaskos, hazáját ismertető munkát s ennek pótlásául 1884-ben ismét egy füzetet,**) de nem kielégítő s főképp nem arányosan dolgozó föl az anyagot.

Legújabbán Káráty V., a belgrádi főiskola tanára, bocsátott közre egy ismeretterjesztő művet, mely úgy terjedelem, kiállítás, mint gazdag beltartalom dolgában a szerb irodalomban kétségkívül első helyen áll. A szerb kritika máig sem méltatta úgy, a mint talán megérdemelte volna. Inkább a szerzőt

*) *Serbien, historisch-ethnographische Reigestudien aus den J. 1859 bis 1868.* Lipse, 1868. 47 ívnyi legnagyobb 8-rétű kötet. V. ö. bírálatát Pesty Fr.-tól a *Századok* 1875. évf. 494—500. ll. 2-dik kiadást is ért.

***) Az első *Kneževina Srbija (A szerb fejedelemség)*, 1876. Belgrád. A másik *Kraljevina srbija (A szerb királyság)* u. o. 1884-ben.

dícsérő rövid jelentésben vettek róla tudomást. Külföldön nagyobb elismerést aratott. Doctor Krauss ethnographus több részletet fordított le belőle,*) s Legér Lajos francia szlávista, szintén nagyobb cikksorozatot tett róla közzé.**)

A 935 lap vastag kötet három részre van osztva. Az első magát az országot, a második a lakosságát s a harmadik az államszervezetet foglalja magában. Az állam összes alkatrészeit felölölő e három főtárgy keretében azután részletesen előadja mindazt, a mi Szerbiáról, földrajzi, természetrajzi, geologiai, klimatologiai, történeti és irodalmi, ethnographiai és államtudományi szempontból tudni való. Karity tudományszaka a földrajz. Munkájában is a földrajzi rész mondhatni a legjobb. Az országismertetés egyéb részeiben szorgalmas földolgozó, ki az eddigi kutatások eredményét rendszeresen csoportosítja. A mi e szerb írónak különös előnyére válik, az a körülmény, hogy nem elfogúlt nemzete és hazája iránt. Inkább pessimista, ki nem igyekszik a lelkesedésre amúgy is nagyon hajlandó szerbség összes dolgait rózsaszín állapotúaknak tüntetni föl. Józan ember, logikus fő, az anyagnak ura mindenképen. Írálya egyszerű, folyékony, megértheti a kevesebbé művelt is. Természetes, hogy a munka compositiója nem kifogástalan; vannak benne ismétlések, adatbeli hibák, itt-ott elsiette tárgyat, nehol el-elvéti a datumokat, következtetéseiben talán nem mindig találja el az igazat, de nagyjából azon munkák közé tartozik, melyből mindenki tanulhat.

Előadása alapján megkísértjük szomszédunk állapotainak kapcsolatos vázlatát nyújtani.

I.

Szerbia szárazföldi ország; majdnem egyforma távolságban fekszik a Balkán felsziget három tengerétől. Szélessége 291·1, hosszúsága 301·9 kilométer. Határainak hossza 1329·2 kilométer, melyből 385·1 kilométer a magyar birodaloméval esik össze. Kiterjedése 48,589·40 □ kilométer; tehát a 16·dik helyet foglalja el Európában. Teljesen hibás állítás, hogy Szerbia a

*) *Ausland* 1889. évf.

**) *Bibliothèque universelle* 1889. évf. 128 sz. kezdve.

Bulgáriától elveendő Znepolje és a régi Szerbia annexiójával nyerhetné csak természetes határait. Mert az összes határnak majdnem fele természet alkotta, minthogy (719 kilométer) folyók képezik. S ha a magassági viszonyokat nézzük, arra a tapasztalatra jutunk, hogy Szerbia délről éjszak felé, a Száváig mindinkább lapályossá változik. Magas hegyei nincsenek; a legmagasabbak 2000 méternyiek, s ezek épen délnyugatról, Ó-Szerbia felől emelkednek.

Szerbia hegyei három csoportra oszlnak. A nyugoti csoport az Alpok hegylánczával függ egybe a közép-szerbiai a Balkánnak képezi nyúlványát, míg a keleti Kárpát-hegyrendszernek déli részéhez kapcsolódik.

Az ország hegyes, de a közép hegyeket uralják az egyes lánczolatok. Délnyugaton a crnogorai hegyláncz két legmagasabb csúcsa a Javor (1700 méter) és a Golija (1819 méter). E két havas mintegy magvát képezi a két bogban: nyugot (Mučan, Čigota) és kelet (Troglav, Ovesar, Kavlat) irányában fölnyúló hegylánczoknak. Ez ismét szétágazó hegyvidék a macsói síkság felé mindinkább ellaposodik. Közép-Szerbiában a Šumadjai hegység az úr. Főbb havasai a Rudnik két, Sturacz nevű csúcsával (1104 méter). Délen a Kopaonik hegyláncz terül el, melynek legmagasabb csúcsa a Sucho Rudistye (2106 méter). Keleti Szerbia legmagasabb csúcsai a Streser (1931 méter), a sucha-planinai Golemi Kamen (1980 méter) és a stara-planinai Midor (2240 méter). A Duna felé mindinkább alacsonyodnak a hegyek s Kazánnál a Miroč planina már csak 789 méter magasságú.

Szerbia vízben bővelkedő ország. Folyói délről éjszaknak folynak a Szávába s a Dunába. Az ország főere a Duna, mely 315 kilométer hosszúságban érinti a szerb területet s határt képez. Közlekedő ér s elválasztó vonal egyúttal. Partja Galambóczig dombos, Galambóczytól Kladováig szirtes. Ez az úgynevezett aldunai kliszura.

A Duna főbb mellékfolyói a Morava és a Timok. A Morava nemcsak legjelentékenyebb folyója Szerbiának, hanem egyúttal a Balkán félsziget éjszaki felének mintegy közepét öntöző mutatója. A ki a Morava völgyét bírja, az parancsol Szerbiának. Tekintélyes számú vizekkel bővül, míg a Dunába ér, ezek közül legnagyobb a Čemernicza és az Ibar, mely Ó-Szerbiában ered s nagy eséssel Kraljevo alatt ömlik a Moravába.

Szerbia városainak egy harmada (huszonegy, köztök kilencz kerületi székhely) a Morava mentén fekszik.

Jelentékeny folyó a Timok, mely egy részében Szerbia és Bulgária határát alkotja.

A Száva 144 kilométer hosszúságban Szerbia határát futja be. Szerb partja térs síkságú, az úgynevezett Macsó, mely három századon át szerepel történelmünkben.

A Drina a Tara és a Piva egyesüléséből támad s Szerbia és Bosznia határán folyik. Vízbősége nagyobb, mint a Moraváé, de folyása sebesebb, majdnem rohanó, partjai bércezések, völgyet nem alkot.

Szerbia éghajlata általában véve kedvezőnek mondható. Bár fekvésénél fogva Déleurópához tartozik, tág tere van a Közép-Európában uralkodó klíma befolyásának. Égalji viszonyai tehát nagyrészt megegyeznek ez utobbiéval. Jellemző, hogy az égalji változásokban nagy az eltérés, de észleletek híján erről nem szólhatunk bővebben.

Majdnem tabula rasa Szerbiának geológiai ismerete. A belföldiek közül Zujeviának van sok érdeme ez irányban, míg a külföldiek közül a bécsi s budapesti geológok érdeklődtek leginkább a Balkán s a Kárpát szerbiai nyúlványai iránt. Töb- bet tudunk a flóráról, mely igen változatos. Eddigelé 2250 növény ismeretes, melyek 607 családhoz és 120 fajhoz tartoznak. Van pedig 100 faj, mely kizárólag csak Szerbiában található, másutt nem fordul elő. Négy vidékre oszthatjuk Szerbia flóráját, úgymint a sumadiai, deli Kárpátok, keleti Alpok és éjszaki Balkán vidék flórájára. Az első, miként neve is mutatja (sum = erdő) főleg erdős vidék. A Morava völgyén terülve el, Szerbia legáldottabb vidéke. Mezőin sok gazdasági növényt termelnek; szőlője is legjobb. A többi vidék már hegyesebb lévén, eme- nel szegényebb. A keleti Alpok vidékén a szőlő a hegyek alján is megterem, ellenben a búza csak egyes, mélyebben fekvő helyeken. Bükkösei és fenyvesei első az egész országban. Az éjszaki Balkán-vidékben alig van erdő, pedig hegyei a 2000 métert is megütik, de mint a Balkánon általán, le vannak tarolva. Van azonban négy mezősége: a piroti, nisi, leskováci és a vranszakai, melyeken pompás növényzet díszlik. Szerbia állatvilága ep oly gazdag, mint növényzete.

Még inkább meggyőződhetünk erről, ha összevetjük például Németország faunájával. Európában 480-féle madárfaj

ismeretes; ebből Németországon előfordul 350, Szerbiában 301-féle, pedig Németország tizennégyszerte nagyobb Szerbiánál. Az állati fauna azonban megritkult. A lakosság ugyanis megszorodott, a földek művelés alá vétettek s így a lápok, annyi állat otthona, megapadtak, az erdők főrésze kiirtatott. Főleg egyes, azelőtt még otthonos fajok majdnem teljesen kivesztek, mint a vadkecske, mely csak felső Podrinje havasain legelget még, továbbá a hód, hiuz és a vidra.

II.

A kőkori embernek sok nyoma maradt Szerbiában. Bizonyosságul szolgálnak a barlangokban talált köemlékek, melyekből a belgrádi főiskolának szép gyűjteménye van.

Érdekes őstörténeti emlékeket tartalmaznak az úgynevezett gomilák, vagy mogilák (kunhalmok), melyek a Nisava völgyében fordulnak elő nagyobb számmal, de eddigelé nem vétettek rendszeres kutatás alá.

A történeti korban a lakosságnak egyik része a thrák, másik része az illyr nemzetiséghez tartozott. Valószínűleg Szerbiában kereshetjük a két rokon nemzetiség közti határvonalat. A III. századbaa K. e. a kelták uralkodnak a Morava s a Száva mentén. Ők alapíták Singidunumot, a mai Belgrádot. A kelta foglalást a római uralom váltja föl s ezek révén következik Byzancz birtoklása. A VI. században K. u. vándorolnak be a szerbek. A régi lakók a hegyekbe vonódnak s mint pásztorok tengetik életüket. Ötszáz évvel ezelőtt a törökök hódították meg, de a szerbek kiállották a török uralmat is; csakúgy, mint a Balkán többi nemzetiségeit, őket is csak meghódítá, de el nem nyésztteté az ozmán hatalom.

A mai Szerbia azon szerencsés országok közé tartozik, melynek lakosságát mondhatni csak egy nemzet alkotja. A szerbek 90·26% teszik az összes lakosságnak, míg a többi nemzetiségekre 9·74% esik. Ez elenyésző számból 7·47% jut az oláhokra, 1·3% a cigányokra, a fönmaradó parányi százalék arnautákból, zsidókból s Európa többi nemzetéből kerül ki.

A szerb faj külsejét a mi illeti, antropometriai tanulmányok hiányában csak azt lehet állítani, hogy arcszínre nézve túlnyomók a halvány, barna bőrűek. A haj színe rendszeren

fekete, tömött. A sok tekintetben daliás, kellemes külsejű szerb-ség testi szervezetét illetőleg gyöngének mondható. Bizonyítja ezt a szerb egészségügyi tanács elnökének nyilatkozata, a ki az első korosztálybeli katonákról, Szerbia ifjúságának virágáról, nyíltan megvallotta, hogy azok valóságos gyermekek. És valóban az 1880-diki sorozás alkalmával az egyik kerület 216 legénye közül 51 semmi tekintetben sem vált be.

Legelterjedtebb és leggyakoribb betegség a váltóláz. Valóságos csapása, mondhatni nemzeti betegsége ez a szerbeknek. Nemcsak az öregeket, hanem a gyermekeket is megtámadja, s nemcsak a mélyebben fekvő vidékek lakossága szenved általa, hanem a hegyi lakók is. Július és augusztus hónapokban, a láz idényekor, a lakosság fele lázbeteg. Igaz ugyan, hogy áldozatait nem ragadja el oly sűrűn, mint az olasz malaria, de nem múlik el a nélkül, hogy súlyos utóbajokat ne hagyna maga után. A görvély s a tüdőbajok nem pusztítanak oly veszedelmesen, ha áldozataikat a láz már előbb tönkre nem tette volna. A lázbetegség közvetlen okát a silány táplálkozásban s a hiányos öltözésben kereshetjük, de a járvány alapját hihetőleg a bacillus-elmélet fogja kideríteni.

A lázon kívül még két korszakos betegség pusztít nagy mértékben. Telen a légző, nyáron az emésztő szervek bántalmu áll elő. Különösen sok a mellhártya- s a tüdőgyulladás, mely számtalan áldozatot követel, s még ha sikerül is valakinek kigázolni belőle, nyomait mindvégig érezni fogja, igen sok esetben tüdővész áll elő. E nyavalya hat kerületben igen nagy mértékben van elterjedve; főképen az uzsiczai kerületben uralkodik, melynek éghajlata legzordonabb s népe is hitványul öltözködik. A haladás épen nem csökkenté a bajt, mert bár a nép ma kétségkívül előbbre van, mint török rajah korában, a betegség folyton terjed.

A szerb lakószobája sötét, alacsony, nem szellőztethető padlata levert, sokszor nedves föld, közepén a tűz örökké ég úgy, hogy a hőmérseke néha 40°. Íme, ezek az okai, mondják a szerb orvosok, pedig hát csak így volt ez a törökök idejében is. Terjedésének oka legfőkép, hogy nem törődnek vele, pedig talán megérdemelné. A gyomorhaj nem olyan súlyos ugyan, mint az előbbi, de nem kevésbé pusztít. Sokan azt hiszik, hogy az iszákosság következménye, de hisz az olasz például jóval többet iszik s még sincs annyira e bajnak alávetve, mint

a szerb. A hiányos és rossz táplálkozás szülője leginkább e bajnak. A nyár vége felé, mikor a régi termés elfogyott s új még nincs, mindent megeszik a szerb: zöld uborkát, éretlen dinnyét s gyümölcsöt.

Egyes helyeken a görvélykór, másutt és pedig veszedelmesen pusztít a syphilis, mely tizennégynél több kerületben van elterjedve. A köszvényt azonban nem ismerik, pedig e betegség ép a málét fogyasztó országokban pusztít legjobban, így éjszaki Olaszország egyes kerületeiben a lakosság 20—80 százaléka meg van támadva általa.

A táplálkozás fölötté hiányos és silány. A köznép kizárólag növényi eledelre szorítkozik úgy, hogy halat is csak ritkán fogyaszt, de ez még nem volna baj. Nagyobb, hogy e sovány táplálékkal is hiányosan él, mert a keleti egyház szigorú disciplinája az év kétharmad részében böjtöt rendel s a nép ezt szigorúan megtartja.

Hazánkban is — tudvalevő — a keleti egyház követői táplálkoznak a legrosszabbúl. Azután a nép e silány növényeledelekből sem gyűjt annyit, hogy új termésig elegendő legyen. Jó ideig kénytelen száraz málé-kenyérrel beérni, csak olykor lakik jól, ha valami névnapot ül.

A nép rendszerint háromszor étkezik napjában. 9 óra körül van a reggeli (ručak), délután 3 órakor az ebéd (užina) és késő este a vacsora (večera). Erős zöld paprikából fogyasztanak legnagyobb mennyiséget. A paszulyt nyáron hüvelyével főzik s eszik, télen vagy szemesen, vagy péppé törve, melyet kenyérrel mártanak. A burgonyát sütik vagy főzik és sóval meghintve eszik. Továbbá a bab, borsó, hagyma, retek, savanyított káposzta és uborka járja; ezeknek levét (roszol) erősen megpaprikázva igen szeretik. A gazdagabbaknál a méz, hal, párizs búzakenyér, aszalt gyümölcs és kása is bővítik az étkek sorát. A hol sok a szarvasmarha, túrót, vaját, tejfölt és tejet is esznek, a gazdagabban termő macsóí, moravamelléki rónák lakói húst is, de ezt már dözsolésnek tartják. Az italok közül legjobban fogy a pálinka (rakija), legyen az slivovicza (szilvaszesz) avagy törköly vagy bármiféle szesz. Bort is isznak, még pedig a szőlőtermő vidékeken szőlőbort, gyümölcsstermőkön almabort. Jókora mennyiségben fogyasztja a kávé, a nélkül nem lehet el a legszegényebb sem. Törökösen iszzák, a tejes kávénak sváb kávé a neve. Az öltözet oly változatos színű és

szabású, hogy a ki ezen eligazodik, mindjárt meg tudja mondani, mely vidékről való az illető. A férfiak ruházata, a főveget kivéve, több darabból áll, mint a nőké. A lábvisélet egyforma, tudniillik bocskor, vagy mint ők nevezik, opánka. Alatta neha egész térdig gyapjú kapezát (navošte) csavarnak a láb körül. E föle különböző színű harisnyát húznak, mely alól bokáig nyúlik, fönt pedig térden fölül ér (čarap). Az oláhok csarap helyett rendszeren kalczunjet (calzoli) hordanak. A nadrág (čakšir vagy benevrek) rendszerint gyapjúból való s majd hosszabb, majd rövidebb. Egyes kerületekben rövid, széles, gatyá-forma szabású «pelengirt» viselnek. Az ing térdig ér s csak kivételkép rövidebb. Ujjai majd nyitottak és szélesek, majd ránczoltak és szűkek. Ingjük fölé mellényt vesznek, mely ha ujjas, jeleknek, ha ujjatlan, dseadarnak neveztetik. Végül jön az ujj nélküli kabát (fermen vagy dsoka). Dereukat széles, vörös övvel kötik át, melyhez elől bőrszija van csatolva, a mely mögé fegyvereiket dugják. Télen gunyát öltenek, de ma már a szűrök és ködmönök ki-kiszoritják. A kožuh (a székelyeknél kozsok) gyapjas részével befordított juhbundából készül. A térdig érő ujjas dolamát (dolmányt), az ujjatlan doramnikot és a könyökig érő ujjas dolakticzát csak egyes vidékeken viselik. Mind a háromféle ködmön, fehér vászonból készül, ékes varrottassal, derékon övvel szorítják le. Más vidékeken a drechát hordják, melynek szabása egészen olyan, mint a dolakticzáé, csakhogy ujjas és valamivel bővebb. A gazdagabbaknál ezeken kívül még kétféle posztóból készült fölső ruhát találunk; a rövidebbet tyurcese, a hosszabbat dsubenek nevezik. Fővegül eddig a fezt viselték, melyre a bojtot csak ünnepek alkalmával illesztették; most már kezdik elhagyogatni, bár néhutt még török módra turbánszerű kendőt is csavarnak a fejökre. De ez már csak az öregebb módi, mert rendszeren sipkát vagy kalapot viselnek. A nők viseletében ugyanazokat a darabokat találjuk, mint a férfiaknál. Ők is hordják a jeleket, a dsokát, a csarapot, a dolakticzát, csakhogy persze finomabb szabással. Azonfölül viselik a szoknyát, rokolyát (keczela), zubbonyt. Nem kevesebb, mint ötféle főkötő van divatban úgymint a konjga, fez, trvelji, rucsnik, zabratka és az oláh nőknél, a kucsma. A konjga rézabroncs vagy tányér alakú lap, melyet különféle módon illesztenek a fejre s szép fehér kendővel körülkötnek; a fez olyan, mint a férfiaknál, csakhogy tarka kendővel leszoritják; a trvelji

egy fehér főkötőből áll, mely alól szép hímzett kendő lóg alá; a rucsnik és zabratka közönséges főkötők, csakhogy egyik sem szorítja le a fejet, hanem szabadon illeszkednek rá. Nyakban gyöngyöket, rézpitykéket viselnek, főleg a lányok néha annyit akasztanak föl, hogy egész mellüket elborítja a sok czifraság. A városi nép lassanként már Szerbiában is elhagyja a nemzeti viseletet s európaiasan öltözködik. A mint látható, a szerb viseletre, mint a Balkán félszigeten mindenütt, nagy befolyást gyakorolt a török divat. A culturtörténetnek nem legérdektelenebb lapja volna, ha valaki a törökségnek ezt a hatását kimerítően vázolná. A ruházatot ládában tartják, mely a lakóház «szobájában» szokott állani. A szerb lakóháza két részből áll. Az egyik a «kutya» vagy konyha, a hol a tűzhely vagyon, a másik a «szoba»*), a melyben alusznak. A török világ idejében a szerbek házai gerendákból összetákolt s kéreggel fődött viskók voltak. A ház egy terem volt, a hol állataikkal egyetemben laktak.

Ma a falak sövényszerűleg fonva és sárral tapasztva vannak, de már nem annyira ritkaság a vályog, téglá, sőt köépület sem. A hol elegendő a kő, az alap rendesen abból készül. A tetőt zsindelezik vagy cseréppel fődik. A ház benyitó oldalán oszlopokon nyugvó olyan atriumféle előcsarnok van. A gazdagabbaknál több a helyiség, az egyik mindig a «kutya», a többi szoba, a nagyon szegényeknél pedig csak a szoba van fonva, míg a kutya deszkás. Ez utóbbit közvetlenül a tető fődí; a hol padlás is van, ott a középben a füst eltávolítására igen széles kéményt építenek. A tűzhelyen ugyanis folyton ég a tűz; itt főzik az ételt, sütik a kenyeret, forralják a vizet. Telen át a háznép körül guggolja, az a kályhája, annak világánál dolgozik. A tűzhely fölött lóg az üst, legfontosabb edénye a keleti embernek.

Bútor, néhány fali polczot s a fal körül futó lóczát kivéve, nincs a konyhában.

A szobára (a magyar nappalinak felel meg) már nagyobb ügyet vetnek. Tisztán tartják, a falakat meszelik, pallója téglával van kirakva, a hol nem, ott csak keményre vert föld, de néhutt már deszkapalló is ékeskedik. Két ajtaja s két ablaka van épúgy, mint a konyhának. Tágasaknak nem mondhatók a szo-

*) A szerbnek nincsen a szobára sajátlagos kifejezése, vagy odájának vagy szobának nevezi.

bák, ablakaik kicsinyek, alig-alig éri a levegő a sötét helyiségeket. A család csak télen át tartózkodik benne, nyáron oda sem néznek. Ha a családban több feleséges ember van, csak a családfő alszik benne, meg a vendégek. A többi háznép az udvaron épült úgynevezett vajatiban hál, mely körülbelül a mi szénaszínünknek felel meg. Minden háznál annyi vajati van, a hány a feleséges ember. Tűzet sohasem raknak abban s a négy kopár falon kívül egyéb nincs ott.

Bútora a szerbnek alig van. A széket a lócza helyettesíti, az asztalt a földre vert három karón fekvő deszka képezi. Ágyat nem ismer, egyenesen a földre vetnek. Derekalja sincsen, az összes ágynemű: vastag lepedő, gyapjúzsák, párna és vastag pokróczból áll, a melylyel takaródnak. A ruhatartó ládát már említők s ha még hozzávesszük a szövöszeket, megvan a «mobiliare». A közösség az étkezésnél is mutatkozik; egy tálból esznek. Csak kése van ki-kinek külön, a villát nem ismerik. A népnél a fakanál járja, újabban már a vasfazék kezd elterjedni. A vizet fakupákban tartják, a rakiját cserépkorsókban, a bort facsutórákban.

Az udvarbéli vajatik mellett van a kamara, melyben túrót, tejet tartanak, a hombár és kas; továbbá ott vannak a arom fi- és sertés-ólak, az istálló és a méhes. Az egész telep erős kerítéssel van körülvéve, melyen kis ajtó nyílik az udvarba. A ház mögött van a gyümölcsös és a virágos kert. Így él a vidék.

A városok Szerbiában is akként keletkeztek, mint Európa többi országaiban, csakhogy későn. Veman István idejében alig lehet szó városokról, csak a ragusai és erdélyi szász colonisatio (XIII—XIV. század) idején alakúlnak rendezett kereskedő telepek. Raktáraikat megvédendő, városokat emeltek s így keletkeztek a központok. A török uralom idejében megszűnt a kereskedelmi forgalom s a szerb városok nagyon alá hanyatlottak. A törökök nem gondoltak a régi városokkal, oda építettek várakat, a hová politikai céljaik kívánták. Belgrád, Szokol, Nis, Szmederevo (Szendrő), Sabác első rendű török városokká lettek. Voltak ezeken kívül sáncczal és karózatokkal erősített palánkok, mint Jagodina, Csupria, Obrenovac stb. Az úgynevezett kaszapok pedig nyílt mezővárosok. A mai szerb városok mindinkább igyekeznek a nyugati városok színvonalára emelkedni. Emeletes házak nem igen épülnek, de az utcák egyenesek,

szélesek, a török uralom nyomai enyésző félben vannak. Nem így a falvak. Összeépült falukat, épúgy Boszniában s Bulgáriában, Epirusban csak a lapályon találunk. A hegyek közt a házak szétszórta épülének, úgy hogy a szélső házak sokszor közelebb fekszenek egy szomszéd községhez. Különösen Szerbia nyugati vidékén, a sumadiai, podrinjei, topliczai kerületekben és a Kopaonikban van ez így. Itt a nép egész nyáron át otthon őrzi barmait, melyeknek nagy legelőre van szükségök. Ellenben a szintén hegyes, keleti Szerbiában, a nép a havasra küldi szarvasmarháját, maga pedig munkába áll. Ezért az otthon maradtak védelme céljából házaikat összeépítették. Az építkezésben nincs semmi rend, semmi tervszerűség, minek az az oka, hogy minden család házhelye magában véve is egész kis falut képez. A vranszkai és nisi kerületekben alig van falu, mely nem ilyen rideg tanyákból (machala) állana. Vlaszina falu például húsz ilyen tanyából áll. E tanyáknak, bár egy tömegben vannak, néha külön nevök is van. Így Kovaljac falu tíz tanyából áll s mindeniket más néven nevezik.

Keleti Szerbiában megint más sajátságot találunk. Minden falu úgyszólván kettős községet képez. Ugyanis minden embernek háza van az út mentén s ez voltaképen a falu. Itt van a templom és az iskola is. De van a gazdának benn a hegyek között is háza. A faluban a házon kívül nem találunk egyebet, a gazdaságot a hegyi házakban találjuk. Amott télen lakik (zimovnik), emitt nyáron a munkaidőben (ljetovnik).

Az úgynevezett ernovuncik (oláhok) és a csergár cigányok nem laknak egy helyen. Az előbbieket örökös pásztorok, kik nyáron a nyájukat őrzik a mezőkön, télen pedig nem a faluba húzódnak, hanem a téli aklokban. Különben kalibákban laknak, de azért mégis van köztök és a szerbek között bizonyos kapocs, holott a cigányok között, kik sátrakban élnek és faluról falura vándorolnak, nines.

Jellemző Szerbiában a család és a tulajdon közötti viszony. A családot kuća, porodice vagy zadrugának nevezik, s e nevek a szerb családot jellemző sajátságot fejezik ki. Minden családban tudniillik a házközösség elve uralkodik. Minden kućának kell lennie egy fejének elöljárójának (starjesina), ki rendesen a legöregebb családtag. Ő vezeti a család belső és külső ügyeit: a bíróságok előtt képviseli a családot, eljár a gyűlésekre, köti a szerződéseket, fizeti az adót, fogadja a vendégeket, a család

kiskorú tagjainak gyámja. Ezenkívül vezeti a gazdasági ügyeket, meghatározza, hogy ki mit dolgozzék s fölügyel és vezeti a munkát.

Jóllehet feje a családnak, kinek a tagok engedelmessé válnak, a közösség elve mindenben érvényesül, mert fontosabb ügyekben meg kell hallgatni az összes tagok véleményét s csak ha mindnyájan hozzájárulnak, hajtja végre elhatározását. Ha rosszul végzi tisztségét, megszűnik házfő lenni s helyette mást választanak.

Dusán törvénye nem tett különbséget a zadrugák között. Ma a szokás kétféle zadrugát állapított meg, egyszerűt, midőn a családapából, anyából és gyermekekből áll, és összetettet, midőn a családhoz tartoznak az unokák is. A mely családban több a munkabíró egyén, azt szövetkezettnek (zadrugna), a melynél ellenben csak a szülők dolgoznak, magánosnak (inokosni) hívják.

A nőknek nagyon alárendelt a helyzetök. A család vagyónából nem örökölhetnek, a míg férfitag él. Ha férjhez megy a nő, férje megveszi a családtól, mert hisz ez egy munkást vesz el benne. A nők ugyanis mind a mellett, hogy jogokkal nem bírnak, munkára kötelesek. Mosnak a férfiakra, varrnak, főznek, szönek, sőt még a férfiak toaletteje is az ő dolgok. Férjét a nő soha sem tegezi, az ebédnél föl szolgál s ha vendég van jelen, nem ül az asztalhoz. A fiú kiskorúsága idején is több joggal bír, mint az öreg asszony. Bár az idősebb férfiaknak engedelmessé válni tartozik, csak az atyának van fölötte hatalma, az anyának nincs. Az apa hatalma úgyszólván korlátlan.

A vagyont illetőleg is a közösség elve uralkodik. Magánbirtok nincs Szerbiában, minden családi tulajdon. Régen, ha a király földbirtokot ajándékozott valakinek, a családnak adta. Ma a törvény másként intézkedett, de a nép még most is szigorúan ragaszkodik az ősi szokáshoz. E szerint a staresina a birtokot el nem adhatja, el nem zálogosíthatja, arról nem végrendelkezhetik. Ha meghal, más lép helyébe, de a birtok osztatlanul közös marad. Ha a házközösség valamely oknál fogva megszűnt, csak akkor osztatik föl a birtok, minden férficsaládtagnak egyenlő részt kapván belőle. A főúttól felreosó helyeken a házközösség tiszta elve még teljesen érvényben van. Másutt a törvény csak a szövetkezett közösséget ismeri el, a magányo-

sat nem, mely utóbbiban a családfőnek vagyis az apának joga van rendelkezni vagyona fölött.

A szerb népszokások egy-két sajátosság kivételével nagyjából egyeznek a többi szlávokéval. Mint a legtöbb keleti vallású népnél, náluk is minden háznak, minden falunak és templomnak megvan a maga külön szentje. Többnyire szent Miklós, János evangélista, Mihály angyal és György vértanú a védszentelek. E napokon a család mindenek előtt templomban ájtatoskodik. Ilyenkor megszentelendő gyertyát, tömjént, bort, búzát és kenyeret visznek a templomba. A gyertya és tömjén a templomé marad, a kenyeret a házfő a pappal megtöri s mindenkinek juttat belőle egy darabot, hasonlóképp ad a borból is és a szemesbúzát is elosztja (kolivo). Ájtatosság után otthon nagy lakomát csapnak, mely néha három napig is eltart. Hivatalos rá az egész falu apraja, nagyja, legyen akár szegény, akár gazdag.

A falu védszentjének ünnepe alkalmával a határban, a mi búzaszentelési körmenetünkhöz hasonló búcsújáratot tartanak, rendszerint valamely fához, melynek törzsébe egy keresztet metszenek (zapis). A pap azután néhány imát mond s énekelve bejárják a határt, miközben a pap szentelt vizet hintetget. Azt hiszik, hogy ilyenkor bő termés lesz és se a jég, se a tűz, se a víz nem tesznek kárt benne. A templomi ünnepélyt ugyancsak lakoma követi. A templom védszentjének ünnepe a legnagyobb ünnep, melynek a török uralom idejében politikai jelentősége is volt (sabor). A nép ilyenkor a legmesszebb vidékekről is ezrivel tódul az illető lavrához. Míg manapság az ünnepély nagy vásárhoz hasonlít, régen e saborokon a férfiak összeültek és megbeszélték az ország dolgait, szőtték a különféle terveket s egymás közt ápolták a főlzabadulás reményét. Az egyházas szokások sorozatát a halottakról való megemlékezés (parosztász) zárja be.

A keleti valláson lévő szlávok egyházi szokásai sok pogány vonást öriztek meg. Így a Dažbag pogány szláv ünnep épen karácsony napjára esik (bozič). Karácsony előestéjét badni danna nevezik, mely nevét a badnaktól vette. A badnak egy cserág, melyet napkölte előtt vágnak az erdőn s este elégetnek. Badnak a népnél embert, Istent, évet és karácsonyt jelent. Karácsonyestén betlehemi énekeket dalolnak (koleda). Ünnep napján nagy szerepet játszik az a személy, mely elsőnek lép a

házba. Ezt polazenniknek nevezik s előtte még a papot sem eresztik a szobába. Dažbagnak malaczt szoktak volt áldozni, s ma karácsonykor még a legszegényebb ház sem lehet el malacz nélkül. Karácsony után következik György napja, mikor kis fakeresztecskéket tüzdelnek mindenüvé. Előestéjén mindenki megfürdik. Ha a víz távolabb esik, György nap reggelén szagos füves vízzel tele kádakban fürdenek. A szent György-napi énekekben Ladon nevű szláv istent emlegetnek, ki az oroszoknál Did-Lado néven ismeretes, a tótoknál Didino-letó néven fordul elő. György-nap után Iván napja a nagy ünnep. Előtte való este birkét égetnek és körüljárják vele a majorságot. A hegyeken nagy tüzeket raknak. Otthon átugorják a tűzrakást, még az aggok és öregasszonyok is. Másnap a nők kimennek a mezőkre és tejoltó galyat szedvén (Iván-virág), koszorúkat kötnek s fölékesítik a házat velök. Az emberi élet minden mozzanatakor — mint minden népnél — a szerbeknél is megvannak az általános és különleges szokások. Ha valamely háznál újszülött van, mindenki ajándékot visz a kicsinek (provodjina). Lakodalomkor a házaspár szintén kap ajándékot, még pedig többnyire az új háztartáshoz való czikkeket (uzdanje). Ha új házat épített a gazda, a szomszédok szintén megajándékozzák. Aratáskor mobát tartanak, tudniillik meghívják az embereket áldomásért aratni. (Magyar és székely népszokás is.) Ilyen mobát tartanak kukoriczahántáskor s ezt komidbanak hívják, télen pedig a földolgozott szősz megfonására (kalyáka a székelyeknél). A megszokottabb köszönési módok: dobro jutro (jó reggelt), doban dan (jó napot) és dobro veče (jó estét), melyekre Isten segítsen (Bog ti pomagas) a felelet.

Ezek az összejövetelek ritkán esnek meg ének és zeneszó nélkül. A szerb nép dal- és zeneszerető nép; falun, városban, mezőn, a havason, pásztorok, munkások énekét halljuk. Népköltészetük gazdag és változatos. A népköltészet termékeit két csoportba oszthatjuk. Vannak úgynevezett hősi dalok, melyeket szavalni szoktak és lyrai vagy női dalok, melyeket énekszóval adnak elő. A dallamok nem valami változatosak, mennyi énekes ugyanazon a hangon énekel. A szerb zenéről különben csak akkor lehet majd végleges ítéletet mondani, ha a nép száján élő dalokat ahhoz értők majd összegyűjtik. Hangszereik a guszla s néha a hárfa. A guszlát a nép maga készíti, többnyire jávorfából. A török uralom idejében minden házban

találkozott guszla; hosszú téli estéken a tűzhelyet körülülve hallgatta a guszlárt. Egyes guszlárok igen híresek is, nem annyira játékok miatt, mint hogy rendkívül sok éneket tudnak, némelyiknek valóságos költemény-gyűjtemény van a fejében. Ilyen volt például: Visnić Fülöp, kiről Karadžić is megemlékezik. Akad e troubadourok között költő is, ki énekeivel házról házra jár, az ilyen lantost szlepacznak nevezik. A versnek inkább a szövege bájolja el a hallgatót, mert a zenekíséret fölötte egyhangú, minden moduláció nélkül való. Vígabb a tilinko s a dudu kolója, melyet minden vidék a maga ízléséhez alkalmaz. A kolo voltaképen táncdarab, a régi ősi kórtáncz, melyet férfiak s nők vegyesen, néhutt külön is járnak. A kolo üteme a szerint változik, a mint a tánczosok egymást kezöknél, övüknél vagy szíjjoknál fogják; legszebb azonban a kézfogas, ennek legdallamosabb a zenéje is. A legszebb szerb nemzeti dal, a *Nada elvesztette gyöngysorát*, is erre a kolo-ütemre szól.

Szép és dallamos a szerb nyelv, némelyek szerint legszebb a szláv nyelvek között.

Abban a szerencsés helyzetben van a szerbség, hogy a Karadžić kezdte nyelvreform következtében az összes szerbség irodalmi nyelvének is a nép nyelvét vallja.

Nyelvjárás szempontjából három csoportra oszthatjuk a szerbül, illetőleg horvátul beszélő népiség nyelvét, vannak az úgynevezett: stakovaczok, csakavaczok és kajkavaczok, a szerint a mint a «quod», «mi», kifejezésére a sta, csa, vagy kaj szót használják. Túlnyomó többségben vannak a stakovaczok, Karity szerint hat millió három száz ezren.

Szerbiában a szerb nemzetet kívül oláhok is elnek, mintegy 140 ezer beszél rumunul. Ott a hol a szerb elem túlsúlyban van az oláhval szemben, ott az oláhok anyanyelvökön kívül szerbül is beszélnek vagy legalább értenek. A Mláva és a fekete Timok között azonban, hol az oláhok egy tömegben laknak, nem is értik a szerb nyelvet. A szerb patrioták panaszkodnak is, hogy az oláhok örökké a hegyek között lakván, sehogysem akarnak szerbül tanulni s hogy a kormány a szerbesítés érdekében semmit sem tesz. Hiában is lenne, mert a rumun elem szívós, nem az tanul meg szerbül, vagy bulgárul, hanem ezek kénytelenek oláhul beszélni velök. Minden Balkán-államnak megvan a maga rumun kérdése, mely idővel kisebb-nagyobb gondot fog okozni.

Egyelőre Szerbiában nincs baj, de hogy idővel a rumun-ság ott is tényezővé lesz, kétségtelen. Ma a szerbség uralkodásához szó sem férhet.

Ha nézzük a szerb nép jellemét, itt is szembeötlik a hegyes vidékek erős, izmos, nyers és kemény fejű s a lapály békésebb lakója közti különbség. A hegyi lakó olyan, mint a balkáni hegyvidékek lakói általán: szabadságszerető, conservatív, egységre nem képes fajta. A mácsvai (macsói) gazdag paraszt és kereskedő büszke, rátarti, hányaveti nép, mely szereti a nagy szavakat. Karthagóiak, a kik rómaiak szóval. Nem is ez a circumspectus nép alkotta meg a mai szerb államot, de a szegény és bátor hegylakó. Sokat kell azonban az ötszáz éves török hódoltságnak betudni; nagy idő az ötszáz éves török és török szellemi uralkodás, teljesen elegendő, hogy bármely nép jellemét megváltoztassa. A nép az elnyomás következtében zárkózottá, bizalmatlanná lett. Komoly inkább, mint vig, nem nevet hangosan, de nem is zokog. Megtanúlt túrni, fufanggal győzte le a markos zsarnokot, ezért fejlődött s gazdagodott meg a kereskedő osztály. A szerb földműves nép okos, józan eszű; baja, békételenkedése nem politikai számításon, nem túlhevében keresendő, parasztmiseriák azok. Nem a nép hibája, hogy tizenhét év alatt tizenhat miniszteriumok volt, az a kaputos pártvezérek viszályainak eredménye. Ezért a népre aztán ráfogják, hogy ma sem tudja fölfogni az államiság s az állami közigazgatás hasznos voltát s nemcsak, hogy nem lelkesedik, hanem nem is érdeklődik az állam és érdekei iránt. Ezt — a mint Karity említi — egy skupstina-tag nyíltan ki is fejezé, fölhozván, hogy a nép a Boszniával szemben követett politika felől úgy gondolkozik, hogy «ha Boszniát elveszszük is, azért az én földem nem lesz nagyobb». A nép nem igen engedi magát kizökkentetni a rendes kerékvágásából, nem akar hódító politikát, nem akar több földet, jólétet kíván s azt óhajtja, hogy fia legyen tanultabb nálánál. Bizony a nép okult, de az értelmiség osztálya még nem érett meg teljesen.

Mind a mellett van egy vonása a szerbségnek, melyet a százados elnyomatás sem tudott kitörölni, ez a testvériség érzete. A szerb az idegent is fivéremnek, nővéremnek szólítja. Szerbia az egyetlen ország, a hol bármilyen nagy úr az utolsó parasztnak is azt mondja, hogy kérlek barátom, s a fölség, ha leereszkedik a néphez, úgy szólítja: testvérek (braćo). Szerbiában

nincs nemesség, mindnyájan szerb testvérek, a legteljesebb demokratia uralkodik ott. A régi feudális nemesség részint elvérzett a harcokban, sokan törökké levének, legnagyobb részök kivándorolt, a megmaradt szegény egyaránt elnyomott népség meg a rosszban egymáshoz törődő. Mint minden keleti nép, a szerb is nagyon vendégszerető egymás iránt, de idegekkel szemben is. Nem pénzért tesz szívességet; jó szóért, egy kis áldomásért segít szomszédja baján. Lustaságot vetnek a szerbek szemére. Igazságosaknak kell lennünk. Nézzük csak, hogy mily gyarló eszközökkel dolgozik és mégis mily ügyes. Bizony arcza verejtékével keresi a nép kenyerét. Gondolkozását illetőleg makacsul ragaszkodik ahoz, a mit apái tettek. Általában véve takarékos — mindig a népről van szó — s a tékozlót megveti. Baja éppen az, hogy gyakran pénz nélkül kezd üzletet s nagy benne az irrealitás. Vallásos, de nem fanatikus. A vallást egynek veszi a nemzetiséggel. Ha az ember azt kérdi: miféle vallású vagy? azt feleli: szerb, s az orthodoxot érti alatta. A latin vagy más vallású szerbet ellenben ők sokácznak vagy akármi másnak, csak éppen nem szerbnek nevezik. A muszka vakbuzgóságtól, a fakirszerű ritualismustól távol állanak. Sőt nem is templomba járó nép, bójtól, de csak ritkán megy az Isten házába, csak éppen nagy ünnepek s búcsú alkalmával. Azonban nagyban uralja a babonát, hű kísérője az bölcsejétől sirjáig.

III.

A szerb irodalom régi kora a török foglalatást megelőzi, azután a ragusai irodalom kora következik, a midőn a szerb irodalom a dalmát városokba s főleg Ragusába, részben oláh és magyar földre menekül. Ebből fejlődött a mai irodalom, mely figyelmünket teljes mértékben megérdemli.

A régi szerb irodalom emlékeiből ítelve elég gazdag lehetett, csakhogy kizárólag vallási tárgyakat ölelt föl. Mint ilyen természetesen a nép nyelvének mellözésével templomi vagy ó-szláv nyelven szólalt meg. Idővel a nép nyelve is érvényülni kezdett s térfoglalásával arányban romlott az ó-szláv is úgy, hogy azután se tiszta szerb, se ó-szláv, hanem a kettőből egy vegyülek irodalmi nyelv (a szlaveno-szerb) keletkezett.

Az új irodalom Szerbia újjászületésével kezdődik*) s azóta mondhatni első sorban virágzik a tankönyv-irodalom, azután a humanistikus irányú tudós művek, míg a közönség jobbjára fordításokat, népenekeket s költeményeket kap. A szerb irodalom megteremtője: Karadžics Vuk István. Egész életét arra szentelte, hogy az említett szláv-szerb nyelvvel szemben a nép nyelvét emelje irodalmi színvonalra. Legelső műve a szerb népdalok és mondák teljes gyűjteménye volt. Lefordította a szentírást. A kezdet dicsősége tehát teljesen az övé, a diadalt azonban legjelesebb tanítványa, Danišics György vívta ki, a mennyiben a Karadžics által hangoztatott elveket tudományos alapra fektette. Nyelvészeti műveken kívül több történeti munkát is írt, melyek közül igen hasznos nyelvtörténeti kutatásokon alapuló szótára. A szerb nyelv történet-kritikai szótára, a megjelent kötetekből ítélve nagyszerű mű lett volna, ha befejezésig jut. Karadžics másik tanítványa, Novakovics Stojan, a szerbek legnagyobb élő írója. Rendkívül sokoldalú s minden téren egyaránt jeles műveket alkotott. Művei egész kis könyvtárt töltenek meg. Nyelvészeti értekezésein kívül ő írta az első rendszeres szerb nyelvtant, ő kezdte az irodalomtörténet művelését, ő adta az első szerb régiségtant s ezek mellett figyelemre méltó tanulmányokat tett közzé a történelem és történeti földrajz köréből is. Méltó társa Mijatović Codomil, Szerbia volt külügyi minisztere, Szerbiának legékesebb tollú írója. Leginkább a történelmet műveli: Branković György élete és a Balsiočok története külföldön is figyelmet keltettek. Széles látkörű, ragyogó stílű író, de nem mindig kritikus s nem hat a dolgok mélyére. Krstić Miklós mellett, ki néhány kisebb történeti s főleg jogtörténeti dolgozatot írt, Gyorgyevic Vladant a történetírókat kell még megemlítenünk. Előbb beszélyeket írt és úti rajzokat, azután publicistikai dolgozataival tűnt ki, de működésének legjava történeti művei. Főleg Szerbia újkori történelmével foglalkozott és pedig a hadászat szempontjából. A *Határon* című művében az 1876-diki, a *Határon túl* címűben az 1877/8-diki és a *Szlivnicza* címűben a legutóbbi szerb-bolgár háborúk történetét írta meg. Ezenkívül három könyvben megírta a szerb katonai egészségügy állapotát az

*) 1831-ben jelent meg az első nyomtatott könyv. 1887-ben már 711-re rugott számuk.

elsőben 1835—1875, a másodikban 1877, 8-diki háborúban s a harmadikban az utolsó 1885-diki hadjáratban.

Militaryevity, mint földrajzi író és ethnographus érdemel említést. Regényíráson kezdte s geographián végezte. Annyira ugyan nem vitte, mint Jules Verne, de sokszor pontatlan, mert sokat markol.

A természettudományok terén első helyen áll Pančić József. Főmunkája a szerb fejedelemség flórája (Belgrád), melyhez hasonló értékű alapvető munka nincsen a szerb irodalomban. E tekintetben Pančić kiváló tudós. A geologia és mineralogia terén Zujović és Lozanić Simon érdemelnek figyelmet. Az utóbbi főleg Szerbia ásványvizeinek vegyelemzésével szerzett érdemeket. Misković Jován megírta a szerb fejedelemség hydrographiáját (1880), Aleksić Antal pedig a *Morava* (1879) és a *Macsoi lápok* (1883) című műveiben szintén értékes dolgozatokat nyújtott. A matematika terén Klerić Ljub. tűnt ki.

Annál gazdagabb a költészet irodalma. A szerbek régi troubadourja Visnić. Csokonai-féle tehetség, kortársa Milutinović Simon, kiből gazdag költői ér van, csak nyelvezete nehézkes. Főbb művei *A szerb nő* (Srbijanka) és a *Zoricza*. Utánok élt Miletic György és Ban Mátyás (dalmata), kik a classicus költők sorát nyitják meg. Az előbbi néhány drámát írt, de főleg epikus költeményei érdemelnek kiválóbb figyelmet. Legjobb költeménye *A komák* című epikai darab (Svatovi). Az utóbbi főleg a drámai irodalom terén vívott ki szép nevet. A *Mejrima* című mű a legjobb dráma. Jól jellemez, ügyes a meséje, ismeri a színpadot, csakhogy az emberek igen sokat beszélnek. Nenadović Ljubomirnak legjobbak humoros költeményei. Termékeny beszélyíró Jaksics György, Sapčanin Milorad idyllekben remekel. Az utolsó tíz év költői közül főlemlítendőek Glisić Milovan, Komarčić, Lazarević, Veszelinović és a két Ilić testvér.

A művészetek közül a szobrászatnak van legmostohább múltja és jelene. Ornamentális tekintetben érvényesült csak templomi építkezések alkalmával. Újabban akadt egy jó tehetségű szobrász Ubavkics, kinek azonban még nem volt alkalma kiválót alkotni.

Nagyobb alkotásokat mutathat föl Szerbia az építészet terén, mely a török uralom emlékeiből következtetve, hasonlíthatatlanul tökélyesebb fokon állott, mint ma. Kiváló példák a ljubustinoi sztudenicziai, decsani és a manassija kolostorok

templomai. Építőjök bizonyos Boran volt, kit a népdalok ma is emlegetnek. Valamennyin meglátszik a byzanci befolyás. Ma teljesen a német-renaissance uralkodik az építészet terén. Mindedig azonban az új királyi konakot kivéve, (becsi másodrendű palota-styl) nevezetes épület nem épült.

Nagyban virágzott egykoron a festészet, jelesen az egyházi festészet, mely eleinte ugyancsak byzanci befolyás alatt állott, a XIV. és XV. században azonban mindjobban érvényesült az olasz iskola. Leginkább az arczkép s alakfestés fejlődött ki, mert az ikonostasok (templomi szentély) következtében ezeket kívánták. Szerbia legjobb nevű festője Avramovitj Demeter. Ő festette ki a belgrádi székesegyházat és a topliczai templomot. A régi irányt követte, azért nem is alkotott valami nevesebb művet. Jelenleg három élő művésze van Szerbiának, mindnyájan Avramovitj tanítványai, kik messze fölülmúlják mesteröket. Legjelesebb közöttök Markovié.

A színészet nyomait föltaláljuk már a régi Szerbiában is, de közelebbi adatunk nincs róla. A mai színészet megteremtője a magyarországi születésű Vujič Joachim volt. 1835-ben adta elő Milos fejedelem előtt az első színdarabot Kragujevaczbán. 1869-ben állíttatott föl Mihály fejedelem bőkezűségéből az egyetlen állandó szerb színház Belgrádban s ugyanazon év november 30-dikán Maletics Györgynek *Milos fejedelem halhatatlan dicsősége* című alkalmi darabjával nyitották meg. Nem akarunk szigorú mértékkel mérni, a haladást e téren sem vonhatjuk kétségbe, de ezen a téren még sok a teendő. A jót sok tekintetben Hadzsis hazánkfia buzgólkodásának köszönhetik szerb szomszédaink.

A zenét Szerbiában a katonai zenekarok, a műéneket pedig a dalárdák művelik. A katona-zene egyidős az állandó katonaság föllállításával. Jefrem, Milos fejedelem fivére, szervezé az első «bandát» Sabacson. Karmestere a pesti származású Schlesinger volt. A magasabb zene azonban nem tudott tért hódítani Szerbiában s főleg a nemzeti elemek nem igen palérozódtak magasabb irányban. Már Schlesinger kezdte gyűjteni a népénekek dallamait s motívumaik fölhasználásával indulókat költött zenekara számára. Azóta a zeneszerzés terén alig történt valami, a dallamok gyűjtését azonban többen folytatták. Már a műének ügye határozottan jobban áll. Kalausz négy kötetnyi énekdallamot gyűjtött, melyekből kettő 1854-ben Bécsben meg

is jelent. Ez időben alakult Belgrádban az első dalkör, mely kezdetben idegen dalokat is fölvelt műsorába. Teljesen nemzetivé a nagyérdemű Sztankovics Kornél tette. Magyarországon született s 1864-ben jött Szerbiába. Csak pár hónapot töltött Belgrádban, mint az ottani dalkör karnagya, de ez az idő elégséges volt, hogy a dalkör minden irányban javult. Dalárdák a belgrádi mintájára minden városban alakúlnak s igen szépen működnek. Nagy tevékenységet fejtett ki Davorin Jankó. 1865-ben jött Szerbiába s átvette a belgrádi dalkör vezetését s azóta szakadatlanul működik. Nemcsak sok dalt zenésített meg, hanem néhány énekművet is írt, így a *Varazslónő*, *Milán király*, *Koszovo*, *Három fényes nap* című nyitányokat, melyek ritka dallamosságukkal s könnyedségökkel tűnnek ki. Figyelemre-méltó zeneszerző még Marinkovics József.

A tudományos társulatok között régiségre nézve első helyen áll a szerb tudós társaság. 1841-ben alakult meg. 1864-ben tudományos alapon szerveztek s nyelvészeti, természettudományi, történeti és művészeti osztályokat alkottak. A kormánytól évi 15 ezer dinár segélyt élvezett és kiadványait ingyen nyomatta az államnyomda. Főnnállása utolsó évében 1886-ban volt 101 rendes, 123 levelező és 29 tiszteleti tagja. 1842-ben jelent meg első kiadványa, a *Glasnik srbskog učnog društva*, a szerb tudós társaság szemléje. E tartalmas folyóiratból 93 kötet jelent meg. 1886. november 1-seji törvénynyel föloszlatták e társaságot (politikai okokból) s helyébe a királyi szerb akadémiát állították föl s 1887-ben megszervezték.

A nemzeti könyvtár és múzeum az akadémia tulajdonát képezik. Mindkettő 1853-ban alapított. Az előbbinek fiókja a kragujevaczi gymnasiumi könyvtár, mely 1866-ban állítottott föl. A könyvtárban volt 1885-ben 25,900 munka, 2900 oklevél és 2343 egyéb tárgy. Olvasója volt 6000, kik 10,000 könyvet használtak; 5600-at pedig kölcsön adtak. A fiók-könyvtárban van 11 ezer kötet. 216 tárgy. A múzeumnak van mintegy 1200 tárgy. Szép pénzgyűjteményében régi szerb pénzekből 48 arany, 4420 ezüst darab van lajstromozva.

A szerb archæologiai társulat 1883-ban alakult. 1886-ban volt 280 tagja és 3600 dinárnyi tőkéje. A kormánytól évi 1200 forintnyi segélyt kap. Folyóírata az 1884 január 1-sejétől életbelépett *Starinár*.

Az orvosi kör 1874-ben keletkezett. Ma 147 tagja van.

Tőkéje 4700 dinár, melyhez Milán király évi 1200 dinárral szokott volt hozzájárulni. A társaság kettős sorozatú folyóiratot ad ki, az *Arkivot*, melyekből összesen harmincz kötet jelent meg.

A tanítók egyesülete 1881-ben alakult. Tagjainak száma 200, tőkéje 3231 dinár. Lapot is ad ki, az *Učitelj*.

Az ügyvédi kör 1886-ban keletkezett. Lapja a *Brassic*.

Az olvasó körök közül az első Belgrádban alakult, 1846-ban. Még ugyanazon évben keletkezett a kragujeváczy és a negotini, 1856-ban pedig az užicai; 1869-ben számok már 27, 1874-ben pedig 42. Az összes tagok száma 2594; 574 lapot járattak. Legnagyobb tőkével rendelkezik a belgrádi, 19 ezer dinárral; a belgrádi polgári kaszinónak van 12,400 dinár alap-tőkéje, a Loznicában székelő podrinjei kör 20,600 dinárral rendelkezik.

Főlemlítendők még a lövész- és tornaegyletek. Lövészegylet van hat, közülök kettő Belgrádban, egy-egy pedig Negotinben, Nisben, Valjevóban és Kragujeváczban. 1886-ban Belgrádban közös lövészi ünnepélyt tartottak, melyen mintegy 200 tag volt jelen. Torna-egylet kettő van, Belgrádban és Szendrőben.

A dalköröket már említettem, az 1883-ban alakult művészi kör pedig ez ideig nem adott magáról életjelt.

A jótékony egyletek közül megemlítjük a belgrádi «árva és kőbor gyermekeket nevelő egylet»-et, melynek 320 tagja és 25 ezer dinár tőkéje van s 1886-ban 36 ezer forintot házat építtetett e szegény gyermekek számára.

A nőegylet 450 tagot számlál, hat ezer dinár tőkéje s egy külön háza van, melyben leányokat nevelnek. Van egy *Házi asszony* című lapja is. Bazárokat (nemzeti varrottas) rendez s 14 fiókot állított föl a vidéki városokban.

A vörös kereszt 1876-ban keletkezett s már három hadjáratban működött. Tőkéje a befektetésekkel együtt 400 ezer dinárra rúg, s mintegy 70 fiókegylete van.

A szerbek jótékonyossági érzése leginkább alapítványaikban nyilvánul.

1861-ben Kolaracz Illés tett egy tíz ezer arany forintos alapítványt, jó könyvek jutalmazására. A kamat két harmada jutalmazásokra, irodalomra, egy harmada pedig, a tőke növelésére fordíttatik mindaddig, míg az 20 ezer aranyra növekszik.

1886-ban a tőke 168,826 dinár volt, irodalmi czélokra pedig 5605 dinár állott rendelkezésre.

Cupić Miklós 1870-ben jó könyvek kiadására tett alapítványt. Az alap 1878-ban 80,500 dinárral kezdte meg működését. Évenként *Godisnjica Nikola Čupića* czímmel egy kötetet szokott közrebocsátani, eddig tíz jelent meg.

Joancius, užicei püspök, különféle egyházi czélokra öt alapítványt tett, 170 ezer dinár értékben.

A föntebb említett Kolaracz egy szerb egyetem alapítására is jelentékeny összeget hagyott, melynek tőkéje 1886-ban 736,100 dinárra rúgott.

1863-ban Anastasijevič Misa egy millió dénár értékű házat hagyományozott irodalmi czélokra. Ez épületben van elhelyezve a főiskola, a nemzeti könyvtár, a múzeum és a főgymnasium.

HODINKA ANTAL.

AZ ANGOL EGYETEMEK ÉS A MUNKÁSÜGY, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL TOYNBEE HALLRA.

A társadalmi szervezkedés munkája egyszerre elemi erővel lépett föl. A merre tekintünk, majdnem lázas tevékenységet észlelhetni, melynek célja, az érvényre jutó negyedik osztály számára a szükséges szervezetet megállapítani. Igen érdekes a metamorphosis, mely e tekintetben száz év óta bekövetkezett. A francia forradalom az egész társadalmat akarja átalakítani; a század elején a socialisták főleg a tulajdonjogot akarják szervezni. Utánok jön Louis Blanc, ki a munka szervezésének («l'organisation du travail») jelszavát adja ki. Őt követi Proudhon, ki már a hitel szervezésével vél érvényt szerezhetni az új osztálynak. Lassanként érlelődött végre az eszme, hogy az első és fő dolog, mindenekelőtt az új osztálynak megfelelő szervezetet adni, hogy legyenek funkcióképes szervei és beilleszkedjen a társadalom testébe az egyetemlegesség és kölcsönösség alapján. Erről csak akkor kellene lemondani, ha valószínűtlen volna, hogy az ipari társadalom alapján lehetséges a munkásosztály jogos igényeit kielégíteni. Ellenkező esetben, a megfelelő szervezet megállapításával a fő nehézség le van győzve, mert minden egyéb a jövőre bízható. Tényleg látjuk, hogy e szervezkedési munka foglalkoztatja mindenütt a társadalmat. Munkás-bizottságok létesítetnek a gyárak mellett, hogy a munkás is hozzászólhasson a gyári munkarendhez és egyéb közös érdekű kérdésekhez; munkás-kamrák létesítetnek, hogy a törvényhozást és a kormányt a munkásosztály érdekei iránt, egy arra hivatott közeg fölvilágosíthassa. Békéltető bíróságok létesítetnek, a munkások és gyárosok között fölme-

rülő vitás kérdések elintézésére. A kormányzat legmagasabb pontján munka-tanácsokat létesítenek, melyek mint legmagasabb tanácsadó közegek a kormány társadalmi és iparrendészeti actióját vezetik. Végre létesíttetnek munkás-statisztikai hivatalok, melyek a munka és a munkások statisztikájával tájékoztatást nyújtanak az idevágó jelenségek iránt. E szervezetek megteremtésével az időszerű társadalom arculata teljesen meg fog változni. A társadalom érdeklődése szükségképpen a munka felé nagyobb mérvben irányul, mint jelenleg és így a munka iránti tisztelet is emelkedni fog. Ebben pedig egy erkölcsi átalakulás magva rejlik, mely a társadalomra nézve csak jótékony lehet.

Az itt körülvonalzott mozgalomnak egyik fölötte nevezetes, érdekes és mondhatni vonzó mozzanata az angol egyetemek zászlóbontása.

A társadalmi és közművelődési élet egyik legérdekesebb jelensége az utolsó éveknek az egyetemi oktatás kiterjesztését célzó angol mozgalom — University Extension Movement — mely ismét minden tekintetben az angol kultúra sajátos kifejezését tünteti föl. E mozgalom célja, az egyetemi tanítást az alsóbb osztályokra és különösen a munkásokra nézve megközelíthetővé tenni. Különösen Oxford és Cambridge e mozgalom előharcosai. E mozgalommal bizonyos tekintetben párhuzamos az egyetemi telepek, «University Settlements» mozgalma, mely hasonlóképpen a nagy ipari városok munkásosztályát tartja szem előtt. Ez utóbbi fölötte érdekes intézmény autopsián alapuló rövid ismertetésével kívánok e sorokban foglalkozni. A University Settlement vagy egyetemi telep célja a következő: először, gondoskodni a nagy városok munkásainak neveléséről és szórakozásáról; másodsor, tanulmányozni a szegényebbek életviszonyait és támogatni oly törekvéseket, melyek azok jólétének emelését célozzák. Ez utóbbi cél elérésére a föladat különösen az, intézeti házakat alapítani oly egyének tartózkodására, kik e nevelési és emberbaráti föladatokkal foglalkoznak. Ez intézmény alapítására keletkeztek az egyetemek körében társulatok. E társulatok egyike a «Universities' Settlement Association in East London», az egyetemi telepek egyesülete Kelet-Londonban, mely a Toynbee Hall nevével viselő intézetet alapította.

Látjuk már ebből, hogy itt egy egészen új, sajátos, új,

kettős természetű intézménnyel állunk szemben, mely az eddig létezettek egyik csoportjába sem tartozik. Nagyhirű, régi egyetemek, melyek a tudomány művelésére hivatják, egyesülnek, hogy a jelenkor legnehezebb gyakorlati problema megoldását előmozdítsák. Mennyi tanúlság rejlik már ez egy tényben. Ki az, a ki észre nem veszi, mennyire egységes amott a társadalmi élet, mennyire egységes ott az egyén, a mennyiben a társadalmi élet minden fonala minden rétegen át keresztülhúzódik. Azon sötét tekintetű gót csarnokokban, melyekben a középkor scholastikusai sétáltak, ma ismét az időszerű társadalmi élet legfontosabb kérdései foglalkoztatják az embereket. Egy szellemes angol író azt mondta nekem: Anglia java része Oxfordban van. És abban nem kételkedhetni, ha látjuk, mily eredeti úton törekszik a tudomány arra, hogy hasznossá váljék. Ma a tudományt közkinccsé kell tenni, mert a tömegeken alapszik a társadalom jövője, tehát elmennek, mint az apostolok, és hirdetik a tudomány szavát azon piszkos, szegényes városrészekben, a hol magára hagyatva, kétségbeesve, a társadalmi rend ellen fölzúduló szegénység tenyesz. De ezzel be nem éri. Magával a század sphynxével, a társadalmi problémával szembe száll. És pedig igen gyakorlati módon. Elküldi a legjobb tanítványait a munkások közzé azzal, hogy viszonyaikat tanulmányozzák, jogos törekvéseiket előmozdítsák, küzdelmeiket szervezzék, szóval, hogy vezessék őket. Egy új típusát teremtik a polgárnak. Azt hirdetik, hogy mindenki teljesítse polgári kötelességeit az alsóbb osztályokkal szemben, és hogy ebben gyakorlatot szerezzenek, elküldik hallgatóikat East Londonba, Bethnal Greenbe, hogy ott a szegény nép inségén enyhítsenek, hogy eljárjanak lakásaikba őket vizsgálni, a jótékony egyletekbe rólok gondoskodni; oda küldik, hogy fáradjanak a nép fölvilágosításaért, megnyugtataésáért, jogos kívánalmainak teljesítéseért, sőt mulatságokat rendezzenek szórakoztatására. Oda küldik őket, hogy a barátság, a testvériség igéjét hirdessék; meggyőzzék a szegényt, hogy vannak barátjai, hogy az elválasztás, mely közte és a többi osztályok között mutatkozik, nem szükségszerű, végre is a társadalom érdeke csak egy lehet, mert az egész társadalmi szervezet az egyetemlegesség elvén alapszik. E czél elérésére alapítottak az egyetemek telepeket, a munkásoktól legsűrűbben lakott városrészekben, hogy küldöttjeik a munkások között élve, azok viszonyairól

helyes fogalmat szerezzenek es folytonosan a munkások érdekei körül apostolkodjanak. A társadalmi missiónak e nemes fölfogását hirdette azon sápadt arcú, beteges fiatal ember, kinek nevét viseli a London keleti részében alapított Toynbee Hall, melynek hivatását jobban fogjuk megérteni, ha egy rövid pillantást vetünk annak az élettörténetére, kinek nevét érdemesnek tartották Oxford és Cambridge, hogy azt az általok alapított intézet homlokára írják.

Toynbee Arnold 1852-ben született és harmincz éves korában meghalt. Nem élt eléggé, hogy törekvései megvalósíthattak volna, de néhány rövid év elég volt arra, hogy számos, különösen hasonló korú kiváló emberre mély benyomást tegyen, kik munkájának folytatására vállalkoztak. És e munka célja arra irányult, hogy gazdaságilag és erkölcsileg egészségesebb szervezetet nyerjen a társadalmi élet. Hogy e tekintetben helyes irányban kereste a megoldást, azt legjobban mutatja azon körülmény, hogy se egyoldalúlag a múltat, se egyoldalúlag a jelent nem választotta vezérül, hanem a kettőre támaszkodván, kereste különösen a közgazdaságtan helyes elveit. Igen korán elmélkedett már a társadalmi kérdésekről és tizennyolcz éves korában visszavonult egy csöndes tengerparti városba és ott egy évig, a világot kerülve, tanulmányainak melyítésével foglalkozott. Majd több éven át Oxfordban, a múltnak e szentelt helyén, foglalkozott az angol társadalom történetének tanulmányozásával és ezekből merítette az anyagot az egyetemen Angliának 1760—1840-diki. közgazdasági történetéről tartott kollegiumához. Vonzó egyénisége, mély erkölcsi komolysága, ott nagy benyomást tön, és a tanítványból nemsokára tanító lett, ki egy előkelő kört gyűjtött maga körül. Azután jöttek az apostoloskodás évei. Hónapokon át ott él London keleti részében, Whitechapelben, hol most a Toynbee Hall van, él a munkások között, követi azok életmódját, eljár klubbjaikba, és nem gondolva törekeny testével, a pálinka és dohánytól megrontott levegőben tárgyalja velök a társadalmi kérdéseket. Majd ismét bejárja az angol gyárvárosokat, elmegy Bradfordba, Boltonba, Leicesterbe, Newcastelbe ; mindenütt beszédet intézván egy nagy közönséghez, mely munkásokból és tőkésekből állott. Órákig beszél, szabadon, minden jegyzet nélkül és e beszédek alatt kifejti társadalmi nézeteit. Ily tevékenység nem maradhatott hatás nélkül. Szelleme tovább él és

e szellemre vezetendő vissza azon mozgalom, mely az egyetemet összeköti a nagyvárosok munkás-negyedeivel, mely mozgalom egyik mozzanatával itt foglalkozunk. Megjegyzem még, hogy ily terjedelmes és fárasztó tevékenység mellett Toynbee nem talált időt nagyobb irodalmi munkálkodásra. Nem is annyira a tudományos tevékenységben találta saját földadatát, bár maga alapos tudással rendelkezett. Ő első sorban gyakorlati társadalmi missiót akart teljesíteni és arra buzdította barátjait. Csak egy nagyobb dolgozatot készített elő, mely a múlt század gazdasági forradalmának történetét és okait adja es melyet töredékként halála után, felesége tett közzé *) kiegészítven azt különösen Toynbee beszédeivel és egy befejezetlen tanulmányával Ricardoról. E dolgozatok mind nagy becsset bírnak és mutatják, hogy az élete tavaszán elhalt, idővel okvetetlenül a legkiválóbb angol nemzetgazdák között foglalt volna helyet.

E nemes törekvésű és alapos képzettségű fiatal ember emléke és példája Angliában mély hatást keltett. Az irodalomban jelentékeny állást követelnek számára és csak legújabban jelent meg egy munka, melynek czíme: *A nemzetgazdaságtan Smith Ádámtól Toynbeeig*. A nevét viselő Toynbee Hall különösen Oxford és Cambridge közreműködésével 1884-ben alapítottatott. A szerény ház London keleti részében áll, a Whitechapel nevű városrészben, közel a Metropolitan Railway Aldgate állomásához. Föltettem magamban, hogy londoni tartózkodásom alatt egy délutánt ez intézménynek szentelek, melynek szervezéséről és céljáról már annyit olvastam. Ugyan figyelemztettek engemet East London kedvezőtlen közbiztonsági viszonyaira, de Schloss, egy derék fiatal nemzetgazda, teljesen megnyugtatót és tényleg láttam, hogy legalább nappal ott semmiféle veszély nem fenyeget. Toynbee Hall a St-Jude-Church mellett van építve, melynek lelkésze Barnett, egyúttal Toynbee Hall főügyelője. Mellette működik helyben egy bizottság, mely főleg a legrégebb residentekből áll. Ezek egyikéhez, Bolton Kinghez **) voltam ajánlva Drage barátomtól, mint-

*) *Lectures on the Industrial Revolution in England*, Rivingtons, 1884.

**) Bolton King személyes összeköttetésben volt Toynbeeevel és munkáinak sajtó alá rendezésében részt vett.

hogy azonban King otthon nem volt, az intézet titkára, Ernest Aves, a munkásügy egyik legalaposabb ismerője Londonban, megmutatta nekem az intézeti helyiségeket és bő fölvilágosításokkal szolgált. Persze az intézeti életet nem láthattam, mivel épen szünet volt. Csak a könyvtárban találkoztam néhány olvasóval; egy residenttel is beszéltem, ki már több év óta az intézetben tartózkodik.*) A titkár visszakísért a fogadó terembe és egy csésze tea mellett több rendbeli fölvilágosításokat nyújtott, melyek segítségével a következő képet nyertem e hasznos intézetről. «Toynbee Hall» alapított az egyetemi telepek egyesületétől azon czélból, hogy az egyetemi polgárok a nagy ipari központokban tartózkodhassanak. A benlakók rendelkeznek egy kis szobával és egy közös fogadó és étkező teremmel. A lakásért fizetnek a benlakók naponként egy shillinget, azaz valamivel többet egy fél forintnál. Az étkezés iránt a benlakók bizottsága intézkedik. Jelenleg két intézeti ház áll rendelkezésre, a Balliol és a Walham House. Minden benlakó valamely polgári kötelesség teljesítésére vállalkozik, mely őt az alsó osztályokkal érintkezésbe hozza és lehetővé teszi, hogy tanuljon és tanítson. Mindnyájuk törekvése ugyanaz, habár működésük tere igen különböző: szolgálnak bizottságokban, klubokban, részt vesznek a társadalmi mozgalmakban, tanítanak iskolákban, előadásokat vagy mulatságokat rendeznek a munkások vagy azok gyermekei számára, látogatják a szegényeket, hirdetik az Evangeliumot; mindezt főleg azon czélból teszik, hogy a barátság kötelekeit erősebbre fűzzék és ezzel a társadalmi élet színvonalát emeljék; azaz Toynbee Arnold szavaival: a polgárok nevelésével foglalkoznak passiv és activ értelemben. Nehéz ez intézmény rendeltetését pontosan körülírni. Lényege az, hogy magas műveltségű egyének letelepednek ott, hol az alsóbb osztályok zöme él és ott azon kötelességek teljesítésére vállalkoznak, melyek e helyzetből származnak. A munka természetesen változik az egyének jelleme és a környék jellege szerint. Tanulni, tanítani, nevelni, segíteni, emelni az alsóbb osztályokat,

*) Toynbee Hallnak főnállása óta 61 bennlakója (Resident) volt és ezek a legjobb társadalmi osztályokhoz tartozó fiatal emberek. A nemzetközi statisztikai intézet elnöke, Sir Rawson Rawson, is mondta nekem, hogy fia több év óta ott van.

szellemileg, erkölcsileg és anyagilag, ez az új intézmény főadata. És ez intézmény működésében ismétlődik azon sok irányban észlelhető sajátsága a nagy világvárosnak, hogy kis dolgokkal nagy zajt ütnek, a nagy dolgok pedig jóformán nesztelenül és észrevétlenül fejlődnek és hódítanak.

Jobb betekintést szerzünk ez intézmény lényegébe, ha közelebbről vizsgáljuk tevékenységének főirányait. Nézzük mindenekelőtt az oktatás terén kifejtett tevékenységet. Karöltve az egyetemi tanítás kiterjesztésével foglalkozó társasággal (University Extension Society) rendes előadások tartatnak, tanfolyamok a különböző tudományokból. A résztvevők vizsgálatot tesznek le és gyakorlati képe­­sítést szereznek. A vizsgáló tagok nyilatkozatai több ízben a legnagyobb elismeréssel szólnak az elért eredményekről. A résztvevők legnagyobb része London szegényebb városrészeiből jön. Toynbee Hall vezér­­fér­fiai arra törekednek, hogy lassanként egy nagy közgazdasági egyetem­­mé építsék ki az intézményt. Nem lesz érdektelen az év első felében rendezett tanfolyamokat, előadásokat, vitatkozásokat röviden ismertetni.

A tanítás négy csoportban történt. Az A. csoportban kö­vet­kező tárgyak tanítottak: 1. Biblia (tanulók számára); 2. Spencer: *Data of Ethis*; 3. Nemzetgazdaságtan; 4. Eszményi államok (Morus *Utopiájának* tárgyalása); azon­kí­vül angol, olasz és görög irodalom és egy külön előadás Mazziniről.

A B. csoport kizárólag nyelvtanulással és irodalommal foglalkozott. Olvasták Dante *Vita Nuova*-ját, Schillert, Goethét, Daudet *Contes de Lundijét*, stb.

A C. csoport tárgyai a következők voltak: növénytan, vegytan, élettan, földtan.

A D. csoportban tanítottak zenét, éneket, rajzot, gyorsírást.

E tanfolyamon kívül tartattak még következő előadások, mindegyik tíz estén, egy shilling tandíj mellett:

Hétfőn: Fison — elektromosság és mágnesség;

Kedden: Wicksteed — Dante: *Inferno*;

Szerdán: Gardiner — Európa története, 1801—1878;

Pénteken: Clayden — Vulkánok és földmozgások;

Szombat este népszerű előadások tartattak különböző tárgyakról; vasárnap este tartatnak rendes előadási cyclusok, melyek tárgyai igen különbözők; így az utolsó félévben a tett embereiről, egy előző félévben az emberiség nagy tanítóiról,

ezek között Confucius, Buddha, Socrates, Aristoteles, Plato, Ruskin, Marcus Aurelius, Milton, Luther, Bacon, Kepler, Rousseau, Spinoza, Dante, Savonarola, Comte, Mill, Gœthe, összesen 21 előadás; nem szükséges megjegyezni, hogy minden ezen előadásokat a legkiválóbb tudósok tartják.

Igen érdekes berendezést képeznek a csötörtöki dohányzó vita-estélyek (Smoking Conferences). Ez estélyeken az olvasóteremben tolongó közönség előtt a legfontosabb társadalmi és politikai kérdések tárgyaltnak. Az eljárás a következő: egy vendég, rendszeren valamely híres egyéniség, többnyire olyan, ki az illető tárgyak igen alapos ismeretével bír, fölkéretik, hogy a vitát bevezesse, és ha a tárgy határozottan vitás jelleggel bír, fölkéretik még valaki, a ki az ellenvéleményt képviseli. Csak az okoz gyakran nehézséget, hogy a politikai kérdések conservatív fölfogására nem lehet védőket találni, mivel a hallgatóságnak zöme természetesen radicalis irányú. Pedig Whitechapel művelt munkásközönsége, mely e vita-estélyeket látogatja, bár radicalis irányú, türelemmel és figyelemmel hallgatja — mint a Toynbee Hall vezeterei mondják — a conservatívek nézetét, vedelmét is. Az 1899/90-ben tárgyalt 30 kérdés közül kiemelem a következőket: nyereség osztás, nyolcz órai munkanap, állami socialismus, kereskedelmi válságok, főrendiház, munkás-lakások, ingyeniskolák, ipari nevelés, alkoholismus és más közérdekű tárgyak.

Vannak végre külön tanfolyamok rhetorikáról, matematikáról, közegészségügyről stb.

Hogy Toynbee Hall tudományos céljai elérésére szép könyvtárral is rendelkezik, nem szükséges megjegyezni. A könyvtár többnyire tudományos munkákat tartalmaz, a szépirodalmiak csak 5^o/_o-kal szerepelnek. A könyvtárt tízezernél több egyén használja évenként.

Az oktatás és ismeretterjesztés terén kifejtett tevékenység előadásánál sokkal nehezebb annak ismertetése, melyet Toynbee Hall a gyakorlati téren kifejt. Annyit mondhatni, hogy Toynbee Hall minden társadalmi mozgalomban részt vesz, mindenütt elvállalja a reá eső részét azon munkának, melyet a társadalom a munkásosztály emelésére napjainkban kifejt. Összekötetésben áll mindazon intézetekkel, melyek a munkásügy terén működnek és ez intézet legtevékenyebb tagjai, kik fáradhatatlanul dolgoznak, szerveznek, javítgatnak, tanulmányoz-

nak, épen Toynbee Hall kiküldöttjei. Ott látjuk őket az iskolákban, tanítván és tanulmányozván a munkás-gyermekek állapotát, buzdítván a tanítókat; ott látjuk a jótékony egyletekben, azok vezetésében és czélszerű átalakításában főszerepet visznek; vagy figyelemmel örködnek a gyermekkor fölött, különösen a gyermekek ellen elkövetett kegyetlenségek és erkölcstelen támadások ellen harcolnak; üdvös tevékenységet fejtenek ki a szegény és beteges munkás-gyermekek szünidős-telepek érdekében stb. Mások ismét beállanak harcosoknak a társadalmi küzdelmek porondjára; tanulmányozzák a munkásszövetségeket és strikokat, fölvilágosítják a munkásokat és munkaadókat jól fölfogott érdekeikről, tanítják önszegélyre, terjesztik a cooperatio szellemét és a mi fő, barátsággal közeledvén a munkásokhoz, megmutatják, hogy a társadalom művelt eleme nem ellensége a munkásnak, hanem barátja. Így történik, hogy ezek Toynbee Hallt lassanként otthonuknak tekintik; oda fordúlnak, ha valamely egylet számára alapszabályokat kívánnak, oda fordúlnak, ha vezető kézre van szükségök valamely intézmény életbeléptetésére, ott tartják üléseiket, összejöveteleiket. És e békülékeny, a társadalmi osztályok összehangzatos működésének előmozdítására szolgálnak a Toynbee Hallban rendezett számos mulatságok, szórakozások, hangversenyek, melyek alkalmával a tagok ismét barátságosan érintkezvén a munkásokkal, az ellenségeskedést és gyűlölködést legyőzik, mely a társadalmi osztályokat két ellenséges táborra osztja.

Mint említettük, a Toynbee Hallban a társadalmi haladás előmozdítására egyesülők önálló tudományos tevékenységet fejtenek ki, mire a környezet a legbecsesebb anyagot szolgáltatja. E tudományos tevékenység főfeladata a munkásviszonyok tanulmányozása. Toynbee Hall jelentékeny közreműködését látjuk például Booth híres munkájában: *Life and labour in East London*, mely egyike a legjelentékenyebb statisztikai kutatásoknak, melyeket az angol tudomány e században fölmutathat. Egyéb tanulmányok is, melyek újabban a munkásviszonyok körül tétettek, szintén visszavezetnek Toynbee Hall csöndes magányába. Hogy a residentek az előadások tartásában is tevékeny részt vesznek, nem szükséges külön említeni.

Végül felsorolom még a Toynbee Hallal kapcsolatos számos clubbok közül a legérdekesebbeket. Ezek a következők: The Students Union, Students Club Room, Elisabethean Literary

Society, Toynbee Shakespeare Society, Toynbee Philosophical Society, Toynbee Natural History Society, Adam Smith Club, Toynbee Economic Club, Toynbee Camera Club, Toynbee Athletic Alliance, L. Tennis Club, T. Travellers Club stb.

Röviden vázoltam Toynbee Hall szervezetét. Teljesen lehetetlen a sokoldalú tevékenység minden sugarát fölfogni, de nagy vonásokban majd fölismerhetjük ez intézmény nemes célját. Szerény eszközökkel — hiszen a Toynbee Hall évi költségvetése nem egészen 15,000 forint — dolgozva, minden irányban szép eredményeket mutathat föl, mely a munka serény buzdítására serkent. Közeledni a munkáshoz, fölemelni őt és világnézetének megváltoztatásával a társadalmi rendet és ennek békés továbbfejlesztését biztosítani, ez a legnemesebb föladat, melyet korunk teljesíthet és melyre ez intézmények létesítői kétségtelenül egy igen használható képletet találtak. Kedvező eredmények érhetők el a jellemképződés terén is, egyfelől a magasabb osztályokban, a mennyiben megtanulják a szegények iránti kötelességeik teljesítését, másfelől főleg a munkások között. Sok igazság rejlik Toynbee Hall évi jelentésének következő szavaiban:

«A társadalmi kérdés alapján a jellem kérdése. A politikai, közgazdasági és nevelési reformok csak gúnyolni fogják reményeinket, ha nem járúl hozzájuk a személyes reform éltető lehellete, melynek törvényeit magoknak az embereknek kell megállapítaniok. Ez azon reform, melynek előmozdítására, bármily csatornán át, Toynbee Hall törekvései végelemzésben irányozva vannak.»

Mekkora elismerést találnak máris az angol egyetemek törekvései a munkásügy terén, annak bebizonyítására legyen végül szabad a jeles bécsi tudós és kiváló politikus, Suess Edének, az osztrák képviselőházban nem rég elmondott következő szép szavait idézni: «Két egyetem, — mondja — az oxfordi és cambridgei, a tanítók százait küldték szét a munkáskerületekbe, a közszenvidékekre, a szövögyárakba, a dockokba. Az egyetem e küldöttjei nemcsak előadásokat tartanak, hanem az egyetem nevében bizonyítványokat is állítanak ki az utolsó közszen-munkás, az utolsó dock-munkás számára és míg másutt még az odi profanum vulgus dívik, addig az angol egyetemek leszállottak a néptömegek mélyébe. És valamint mira cœli, a csodálatos csillag a czethal képében, évszázadok után egyszerre

váratlan fényben tűnt föl, úgy új fényben tündökölnék e régi egyetemek és tényleg a nemzet szellemi vezérei. Az angol egyetemeken végig vonúl egy ethikai, egy eszményi, egy emberbaráti vonás. Irigylem a jövő nemzedéket, mely e legnagyobb és legszebb föladattal foglalkozni fog.»

Ha már az egyetemi tanítás kiterjesztését czélzó mozgalom ily dicséretet érdemel, kétségtelenül még nagyobb jelentőséget kell azon törekvéseknek tulajdonítani, melyeket itt röviden ábrázoltunk; a munkásnegyedekben alapított egyetemi telepek valósággal magasztos missiót teljesítenek; a társadalmi élet tengerének mindent, a jólétet, a kulturát, elnyeléssel fenyegető háborgó hullámai között, világító torony és mentő telep egyaránt, mely megmutatja a biztos partot és fölveszi a hajótörést szenvedetteket, hogy új életet kezdhessenek. Nálunk természetesen ily missio még nem vár az egyetemekre. Azonban egy tanúlságot mi is merithetünk az angol egyetemek szerepéből. A legmagasabb társadalmi kérdések megoldásánál az egyetemek is igen fontos föladatot teljesíthetnek. De csak akkor, ha azokban a tudomány tiszta szellemét megőrizzük, ha lehetőleg tért engedünk a társadalmi tudományoknak, mindenekelőtt pedig óvakodunk attól, hogy azokat közönséges szakiskolákká szállítsuk alá.

FÖLDES BÉLA.

KLEMENTINA LEÁNYA.

Regény.

Első közlemény.

I.

A TÜNDÉR.

Mikor a melun-i állomáson kiszállottam, az éj nyugalmban szunnyadott a vidék. Nappal nyomasztó forróság volt; «kövéren» sütött a nap, mint a vire-völgyi aratók mondják s fölmelegítette a talajt, melyből most édes illat áradt. Helyenkint réti virágok lustán terjedő, alant huzódó szaga csapta meg érzékemet. Lerázva az út porát magamról, vidám tüdővel szívtam a levegőt. Útitáskámnak, melyet gazdasszonyom fehérneművel, kis toilette-eszközökkel: *munditis* tele tömött, nem is éreztem súlyát; ide-oda himbáltam, mint fürge tanuló, iskolából jövet, szíjra fűzött ábécéskönyveit.

Bár csak tapsi kis iskolás fiú volnék még! De már kerek ötven éve, hogy boldogult édes anyám saját kezével készített egy gyümölcsös tortát, azt egy kosárkába raká, a kosarat fülénél karomra akasztotta s így fölszerelve, aztán Douloir uram nevelőintézetébe vitt. Az intézet nagy fás udvara ott feküdt a Passage de Commerce egyik szögletében s a vidékbeli verebek gyűlöhelye volt. Kegyes vidámsággal mosolygott le rám az óriás termetű Douloir, s látásomra önkénytelenül valami gyöngédség foghatta el, mert megsímogatta arczomat. A mikor azonban anyám hátrafordult s a felröppenő verebek közt visszament az udvaron: Douloir uram többé nem mosolygott, nem mutatott

semmi gyöngédséget, hanem inkább igen alkalmatlan kis teremtésnek látszott tekinteni. Azóta megtudtam, hogy minden növendéke iránt ilyen érzellemmel volt. Testes, kövér voltához mérten hihetetlen gyorsasággal suhogtatta fölöttünk a pálezát. Első gyöngédsége azonban mindig visszatért, valahányszor anyám el-ellátogatott s ilyenkor szerencsés hajlandóságainkat dicsérve, szeme meleg pillantással pihent rajtunk. A jó idők, mikor Douloir uram padjain ültem kis pajtásaimmal, kik velem együtt szívből fakadó sírás, nevetés közt tölték reggeltől estélig a napot!

Egy félszázada már s ez emlékek mégis frissen, világosan vetődnek föl lelkemben e csillagos örök égbolt alatt, melynek mozdulatlan s vidám tüzei, a nélkül, hogy gyöngül-nének, nem egy magamforma tanulót fognak még látni, a mint csúzos, ideje múlt öreg tudóssá válik, a milyen most én vagyok.

Csillagok, kik már valamennyi ösöm könnyedén fönhor-dott vagy lehanyatló feje fölött ragyogtatok, fényeteknél ben-nem is egy fájó érzés támad! Bárcsak fiam volna, ki láthatna titeket, ha én már nem láthatlak! Hogy ölelném, szeretném! E fiú most húsz éves lehetne, — de mit is mondok — volna is húsz éves; csak rajtad múlt, Klementina, kinek orczáid csak úgy duzzadtak az egészségtől fejre vont rózsaszín köpenykéd alatt. Ámde nőül mentél egy bankhivatalnokhoz, Alexandre Noëlhez, ki azóta annyi milliót szerzett. Nem láttalak azóta sem; s most is mindig szöke fürteidben s rózsaszín köpenykéd-ben tűnsz képzelmem elé.

Tükröt, tükröt, tükröt ide! Igazán kíváncsi volnék meg-figyelni arczomat, a mint így fehér hajjal a csillagokhoz sóhaj-tom a Klementina nevét. De nem illik meddő gúny gondolatába fojtani azt, a mit a hit és szerelem érzetével kezdettünk. Kle-mentina, ha neved e gyönyörű éjjelen ajakamra jött, áldott is legyen e név s mint boldog anya, boldog nagyanya, telj be végig gazdag férjed karján azzal a boldogsággal, melyet egy szegény fiatal tudós oldalán élvezni nem reméltél! S ha — mit elkép-zelni sem tudok — fürteid már őszek, viseld méltósággal öve-den a kulcsescsomagot, melyet Alexandre Noël gondjaidra bízott s tanítsd unokáidat a házi erényekre!

Mily gyönyörű éjtszaka! Nemes nyugalommal árad el hatalma emberen, állaton; leveszi rólok a mindennapi igát s én is érzem üdvös befolyását, ámbár hatvan évi megszokásom

révén már csak jegyeik után ismerem a tárgyakat, nem közvetlen benyomásból. E világon nincs számomra más, mint szavak, annyira philologussá lettem! Mindenki a maga módja szerint álmodja az életet. Én könyvtáramban álmodtam ez álmot, s ha majd üt végső óráim, a jó Isten megrakott könyves polezaim előtt állványomról szólítson el magához.

— Ej, hisz itt van! Hozta Isten, Bonnard Sylvester úr! Hová siet, könnyed lábbal taposva az utat, míg én ott várom kis kocsimmal az állomásnál? Elsiklott előlem a vonat elindultakor, nekem meg üresen kellett visszatérnem Lusance-ba. Ide azzal az úti táskával, ön pedig üljön ide mellém. Tudja-e, hogy ide még hét kilométer a kastély?

S ki beszél így hozzám, tele tudóvel, a magas kocsiülésről? Pál úr, Gabry Pál, unokája s örököse Gabry Honorénak, ki 1842-ben Franciaország pairje lett s nemrég halt meg Monacóban. S ép Gabry Pálhoz indultam a gazdaasszonyom fölszerelte úti batyummal. E jeles fiatal ember, két sógorával együtt csak imént örökölte nagybátyja javait. Ez, mint egy ősrégi parlamenti család sarja, nagy könyvtárt is hagyott hátra, különösen kéziratokban gazdagot, melyek közt voltak a XIV. századból valók is. E kéziratok rendezésére s lajstromozására jöttem ép Lusanceba Gabry Pál úr kértére, kinek atyja, jeles könyvgyűjtő s különben finom modorú ember, élteben igen szíves s megtisztelő érintkezésben állott velem. Az igazat megvallva, Pál úr nem örökölte atyja nemes kedvteléseit. Egészen a sportra adta magát; jól ért lovakhoz, kutyákhoz s úgy hiszem, egyedül csak az istálló s kutyaól tudományának van teljes birtokában a sok közül, melyek az emberek kimeríthetetlen kíváncsiságát vagy kielégítik, vagy megcsalják.

Nem mondhatnám, hogy meglepett a találkozás, hiszen megállapodtunk benne, azonban megvallom, gondolataim természetes menetétől elragadva, egészen eltűntek szemem elől a lusance-i kastély s lakói, úgy, hogy a vidéki nemes úr megszólítása, hosszú szalagként elnyúló útam kezdetén, mint valami szokatlan zaj ütötte meg fületem.

Attól tartok, arczom is elárulta szórakozottságomat; bamba kifejezést öltött magára, mint társadalmi érintkezéseknél olyannyiszor. Pogyászom helyet foglalt a kis kocsiiban, én pedig követtem pogyászomat. Gazdám nyíltsága, egyszerű modora tetszett nekem.

— Régi pergamentjeihez — mondá — nem értek semmit, de talál nálunk társaságot is. Nem említem a plébánost, ki könyveket is ír s az orvost, ki nagyon szeretetre méltó, bár radicalis; de lesz ott valaki más is, a kivel vitatkozhatik. Nőm. Nem tanult ugyan sokat, de úgy hiszem, nincs semmi, a mit ne sejdítene. Különben reménylem, nálunk marad addig, míg Jeanne kisasszonynyal találkozhatik, kinek tündérújsa s angyallelke van.

— S családjából való e jeles tehetségekkel megáldott kisasszony? — kérdém.

— Épen nem — felelé Pál úr.

— Úgy hát barátnője — toldám meg elég ügyetlenül.

— Anyjáról, atyjáról árva — folytatá Gabry úr, tekintetét mereven lovára szegezve, mely patkójával verte a holdtól kékre hintett utat. — Atyja kemény kalandba rántott be minket s örülnék, ha puszta félelem árán szabadúlhattunk volna belőle. — Azután fejét rázta s másra vitte a beszédet. Előre figyelmeztetett, mily elhanyagoltnak fogom találni a parkot és a kastélyt, mely harminczkét év óta teljesen magára hagyottan, lakatlanul maradt.

Megtudtam tőle, hogy nagybátyja, Gabry Honoré életében nagyon rossz lábon állott a vidék orvvadászaival. Úgy lödözte őket, mint a házi nyulakat. Egyikök azután, egy bosszúálló paraszt, meg is leste őt egy este a sűrűben, valamelyik fa mögött s csak kevésbe múlt, hogy le nem terítette, mert golyója már füle hegyét pörzsölte.

— Nagybátyám — folytatá Pál — kutatta, honnan jött a lövés, de nem talált nyomra; mire, a nélkül, hogy lépteit siettette volna, visszatért a kastélyba. Másnap hívatta fölügyelőjét, megparancsolta neki, hogy el kell zárni a kastélyt s parkot s egy élő lelket sem szabad bebocsátani. Egyenest megtiltá, ne hogy hozzányúljon valaki valamihez, vagy javítson földein vagy épülete falain, a míg vissza nem tér. Pünkösdre, vagy levélhulláskor — mint a dal mondja — majd újra megter, morogta fogai között, azonban, mint a dalban is, itt volt a levélhullás, de ő nem érkezett meg. Múlt évben halt meg Monacóban és sógorom meg én voltunk az elsők, kik a harmincz év óta elárvult kastélyba beléptünk. Gesztenyefát találunk a salon közepén. A parkot pedig csak akkor lehetne meg nézni, ha volnának még sétaútak benne.

Útitársam elcsöndesült s csak lova szabályos ügetése halatszott a zsongó rovarok nesze közepett. Az út két oldalán futó réteken a sorjába rakott kékék a hold bizonytalan világában nagy, fehér, térdepelő nőkhöz hasonlítottak s egészen átengedém magam az éj csábító, játszi varázsának. Végre befordultunk az urasági fasor útjába, melynek végén hirtelen élém tűnt a kastely fekete tömege s kerek, gömbökben végződő tornyai. Útunk folyóvízzel telt árok fölött széles gáton át vezetett a főudvarba. E gát kétségkívül a rég elrombolt vonóhidat helyettesítette. A harczias lovagvárnak e vonóhid elvesztése volt alighanem első lealacsonyítása, mielőtt azt a békés arczulatot öltötte magára, melylyel ma fogadott. A csillagok a sötét vízben csodálatos tisztán tükröződtek. Pál úr, mint figyelmes gazda, szobámig kísért el, mely hosszú folyosó végén, a torony alatt feküdt s mentegette magát, hogy e késő órában rögtön ne jենek be nem mutathat, jó éjtszakát kívánt.

Halvány színű szőnyeggel borított szobám a XVIII. század kecses udvariasságának bélyegét hordta magán. A kandallóban, melynek párkányán Mária-Antoinette királyné porcellán szobra állott, a még meleg hamu bizonyította, mily gonddal tüntették el a szoba nedvességét. Az elhomályosult s foltos tükör fehér talplapján két rézhorog volt. A hajdani világ hölgyei övláncaikat akasztották reájok. Nekem nagy kedvem jött órámot oda függeszteni. Előbb azonban gondosan fölhúztam, mert a thelemistákkal szemben azt vallom, hogy csak akkor vagyunk urai az időnek, mely maga az élet, ha másodpercokra, azaz az emberi lét rövidségének megfelelő részecskékre föl-osztottuk.

S elgondoltam, hogy csak azért tartjuk oly rövidnek az életet, mert meggondolatlanul esztelen reményeinkhez mérjük. Mint a mese örege, mi is mindig egy-egy új szárnyat akarunk emelni még régi épületünkhöz. Én például halálom előtt a Saint-Germain des Prés-i apátok történetét szeretném bevégezni. Az idő, melyet a jó Isten számunkra kimér, olyan, mint valami drága szövet, melyen tehetségünk szerint tovább hímezzünk. Én szálaimat philologiai magyarázatokból szövöm. — Így haladtak gondolataim és selyem kendőmet fejemre kötve, az idő képzete visszavezetett a múltba, s egy nap leforgása alatt most másodszer gondoltam reád, Klementina, hogy mielőtt gyertyámat eloltom s a békák kuruttyolása közben elszunnya-

dok, még egyszer megáldjalak utódaidban, ha ugyan nem vagy nélkülok.

II.

A reggeli alatt nem egy alkalmam nyílt Gabryné asszony ízlését, tapintatát s eszét méltányolnom. Elbeszélte, hogy szellemek kísértenek a kastélyban, különösen a «ránczos hátú» asszony, a ki életében méregkeverő volt, most pedig nyughatatlan, sínylődő lélek. El sem mondhatom, mily életet, szellemet nyert előadásában e régi dajkamese. A kávé a terrasse-on ittuk; kőpárkányzatának oszlopocskáit izmos fölfutó növény ágai ölelték át és szakították ki helyökből, úgy, hogy a buja növényzet bogai közt akadtak föl s nekem az athéni nők önfelédtt helyzetét juttatták eszembe a rabló centaurusok karjai közt.

A kastély, mely egy négy kerekű óriás talyigához hasonlított, kis tornyocskával minden szögletén, a folytonos újítások következtében minden jellegzetességét elveszté. Tágas, tiszteletgerjesztő épület volt, semmi egyéb. Harminczkét évi elhagyatottságának nem igen látszott rajta erősebb nyoma. Mikor azonban Gabry asszony kalauzolása mellett a földszinti nagy terembe léptem, láttam, hogy a padozat fölpattogzott, a faburkolat repedezett, az ablakközök festményei elfeketültek, s három negyedrésznyre fakeretükből kihajlók. A padozat koczkáit fölszakítva pedig egy gesztenyefa nőtt ki a földből s az üveg-telen ablak felé fordítá lombozatát s széles leveleit.

E látvány nem volt minden inger nélkül; mégis némi nyugtalansággal szemléltem, meggondolva, hogy Gabry Honoré gazdag könyvtára, a szomszéd helyiségben mily romboló befolyásoknak lehetett kitéve. Azonban mikor a salon fiatal gesztenyefáját néztem, mégis csodálnom kellett a természet pompás erejét s ellenállhatatlan hatalmát, mely minden kis magot az életben fejlődésre készítet. S viszont elszomorodtam a gondolaton: mennyire fáradságos s hiába való törekvés a miénk, tudósoké, kik a halott dolgokat akarjuk megóvni s föntartani. A mi élt, az szükségkép új életnek lesz tápláléka. Az arab, ki a palmyrai templomok márványából kunyhót épít magának, nagyobb böles, mint a londoni, párisi, müncheni múzeumok őrei együttvéve.

Aug. 11.

Istennek hála! A könyvtár, keletnek nézve, nem szenvedett javíthatatlan károkat. Csak a régi *Coutumiers*-k in-folioinak nehézkes sorát rágta meg itt-ott a patkány; a könyvek különben rácsos szekrényeikben sértetlenek maradtak. Az egész napot a kéziratok rendezésével töltöttem. A magas és függönytelen ablakokon besütött a nap, s néha nagyon érdekes olvasmányaim közepett hallottam, a mint egy-egy fáradt dongó az ablaküveghez koppant, a régi faművek recsegtek, a legyek pedig naptól, melegtől ittasan körben, fejem fölött zümmögtek. Három óra felé oly erős lett a zümmögés, hogy föl kellett emelnem fejemet. Ép egy okíratot betűztem, mely Melun XIII. századbéli történetére fölötte becses. E helyett most figyelni kezdtem, mily lankadatlanul lejtének körben ez alkalmatlan kis állatkák. Be kellett ismernem, hogy a hőség a légy szárnyára egészen másképp hat, mint egy régiségbuvár agyára, mert nehezemre esett a gondolkozás s valami kellemes zsibbadást éreztem, melyből csak nagy erőmegfeszítéssel tudtam fölocsúdni. Az ebédre hívó csengetyű munkám közepett lepott meg s csak ép új kabátomat volt időm magamra venni, hogy illőn jelenhessek meg Gabryné asszony előtt.

A bőséges ebéd hosszúra nyúlt. A borkóstoláshoz a közönségesnél talán nagyobb tehetségem van. Gazdám, ki ismeretemet e részben észrevette, azzal tisztelt meg, hogy egy üveg finom Château-Margot is fölbontatott. Tisztelettel ivogattam e híres fajú s nemes erényű bort a Bordelais lankásairól; zamataját, tüzet nem lehet eléggé dicsérni. Tüzes harmata megszállta ereimet s ifjú hévvel töltött el. A terrasse-on, Gabryné asszony mellett ülve a szürkületben, mely a park fáira kedves melancholiát szőtt s a legcsekélyebb dolognak titokzatos színt adott: benyomásaimat szellemes úrnőm előtt annyi elevenséggel és bőséggel volt szerencsém kifejezni, hogy az valóban figyelemre méltó volt egy képzeletfosztott ember részéről, milyen én vagyok. Egész önként, minden régi szöveg segélye nélkül, lefestém előtte az est édes szomorgását s szülőföldünk szépségét, mely nemcsak kenyérrel s borral táplál, hanem hittel, eszmékkel, érzelmekkel s majdan anyai keblébe fogad, mint hosszúra nyúló nap után fáradt gyermekeit.

— Uram — mondá a szeretetreméltó hölgy — nézze e régi tornyokat, fákat, eget! Mily természetesen váltak ki belőle

a népmesék s népdalok alakjai! Íme oda lenn az ösvény, melyen a kis vörös sipkás leány diót szedni ment az erdőbe. E változó s félig felhőzött égen a tündérek szekere vont barázdát s azon éjszaki torony rejthette hajdan csúcsos födele alatt azt a vén fonó asszonyt, kinek orsója megsebzé a szép kiráyleányt.

Még e bájos beszédre gondoltam, midőn Pál úr, bódítón erős szivarja füstjét puffogatva, egy pöréről mesélt, melyet a folyóvíz elvezetése miatt a község ellen visel. Gabryné asszony, az est hűvösét érezve, borzongani kezdett sálja alatt, melyet férje vállalai köré vetett és szobájába távozott. Én nem kerestem föl a magamét, hanem e helyett elhatároztam: visszamemegyek a könyvtárba s folytatom a kéziratok vizsgálatát. Pál úr ellenzése mellett is, beléptem a helyre, melyet régi szóval «könyvesház»-nak nevezhetnek s lámpafénynél munkához fogtam.

Miután tizenöt lapot elolvastam, kétségekívül tudatlan és szórakozott másoló művét, mert csak nehezen betűzhettem ki értelmét: kezemet felső ruhám tátongó zsebebe merítém, hogy kivonjam onnan tobákszelenczém; e természetes s némileg ösztönszerű mozdulat azonban ezúttal egy kis megerőltetésembe került; mégis fölnyitottam az ezüst szelencze födelét, s néhány szem illatos port vettem újjaim közé; de már nem vihettem csalódott orromhoz, mert ingem elején szóródott szét. Bizonyos vagyok benne, hogy orromon meglátszott csalódása, mert igen kifejező orr. Már többször legbensőbb gondolataimat elárulta s különösen egy ízben a coutances-i nyilvános könyvtárban, hol úgyszólván Brioux kollégám szeme előtt fedeztem föl a Notre Dame des Anges-templom okiratai csomóját.

Milyen öröm! Kicsiny, fénytelen szemeim a pápaszem mögött nem árultak el semmit. Azonban pisze orrom láttára, a mint örömtől s büszkeségtől remegett, Brioux azonnal megsejditette, hogy kincsre találtam. Megjegyezte magának a kötetet, melyet kezemben tarték, a helyet, a hová visszatettem, azután kivette nyomban utánam, titokban lemásolta, s hogy kijátszszon, hirtelen kiadta. Kiadása azonban hemzseg a hibáktól s nekem meg volt az elégtetelem, hogy néhány vastag tévedését helyreigazíthattam.

De visszatérek elbeszélésemhez. Gyanítani kezdém, hogy nehéz álmoság gubbaszkodik elmémre. Szemem előtt egy okirat feküdt, melynek értékét mindenki megbecsülheti, ha megmondom, hogy egy galambdúczról van benne említés,

melyet Jehan d'Estonville nevű papnak adtak el 1312-ben. De bár teljes értékének tudatában voltam, nem vizsgáltam oly figyelemmel, a melyet ilyen okirat szigorúan megkövetel. Szemeim, akaratom ellenére is, az asztal egyik végére szegződtek, pedig tudományosság szempontjából ott semmi fontos tárgy sem feküdt. Csak egy vaskos német kötet, disznóbőrbe kötve, rézkapcsolós s hátán erősen rovátkolt. Szép példánya annak a pusztán fametszvényeiért érdekes compilatióknak, melyet Münster *Cosmographiája* néven ismerünk. A könyv táblái kissé szétállottak s középső élökön nyugodtak.

Nem mondhatnám meg, mennyi ideig szegződtek szemeim minden ok nélkül a XVI. századbeli in-folióra. Egyszerre azonban oly rendkívüli látvány tárult eléjük, hogy még oly képzelete-fosztott embert is, a milyen én vagyok, igen élenken elfoglalt.

Hirtelen, a nélkül, hogy észrevettem volna jöttet, egy kis személyke ült a könyv hátán, egyik térdét visszahajtva, a másik lábát lefüggesztve, körülbelől oly helyzetben, mint a milyenben a Hyde-park vagy Bois de Boulogne amazonjai lovagolnak. Oly picinyke volt, hogy himbálódzó lába nem érte az asztalt, melyen csak ruhájának kígyódzó uszálya húzódott. Arcza, testeformái azonban, mint egy felnőtt asszonyéi. A vállak teltsége, a csipő kerekdedsége e részben semmi kétséget sem engedett, még olyan öreg tudósnak sem, mint én vagyok. S hogy nagyon szép s tekintete büszke volt, azt is hozzá tehetem a csalatkozás minden félelme nélkül, mert iconographiai tanulmányaim segítségével már régtől fogva azonnal fölismerem a typus hibátlanóságát s az arcz jellegét. A Münster *Cosmographiáján* oly váratlanul helyet foglaló hölgy alakja nemességet fejezett ki, melybe nemi durczás pajzánság vegyült. Királyné s pedig szeszélyes királyné módjára tekintett maga elé, s pusztán tekintete után már úgy ítéltém, hogy valamely irányban sok képzelemmel nagy tekintélyt fejt ki. Szája parancsoló s gúnyos volt, kék szeme pedig nyugtalanító módon mosolygott fekete, hibátlan ívű szemöldökei alól. Mindig hallottam, hogy fekete szemöldök nagyon illik a szökéhez s e hölgy erősen szöke volt. Általában a nagyság benyomását tette.

Különösnek fog talán látszani, hogy egy boros üveg nagyságú nőszemély, a ki felső ruhám zsebében eltűnhetne, ha nem volna illetlen őt oda csusztatni, tulajdonkép a nagyság benyo-

mását tette. Azonban a Münster *Cosmographiáján* ülő hölgy arányaiban oly büszke karecsúság, oly fönséges összhang honolt, magatartása oly természetes s oly nemes vala, hogy nagyinak tűnt elém. S bár tintatartóm, melyet gúnyos figyelmére méltatott, mintha előre olvasná a tollam hegyéről elfutó szavakat, mély medenceze volt neki, melyben aranszegélyű rózsaszín harisnyáit föl a kötőig befeketithette volna, — mondom, nagyinak tetszett s vidámsága mellett is parancsolónak.

Öltözete, arcának megfelelőleg, nagyon díszes volt. Szoknyája ezüst s arany brokát; vállain szürke prémmel bélelt, világospiros bársony köpeny. Fején ó-divatú, csúcsban végződő női süveget viselt, oldalt két szarvacskával, melyek a keleti gyöngyöktől fénylettek, ragyogtak, mint a félhold. Kis fehér keze egy pálczikát fogott. E pálczika annál inkább leköté figyelmet, mert archæologiai tanulmányaim képessé tettek rá, hogy a legenda s történet minden nevezetes személyét fölismerssem jelvényeiről. Vizsgálgattam a pálczikát: picziny mogyorófa-ágból volt kivágva. Ez tündérek pálczája, mondám magamban; következőleg a hölgyecske, ki hordja, tündér.

Örömömben, hogy fölismertem, kivel van dolgom, összeszedni iparkodtam gondolataimat, hogy illő hódolatomat mutathassam neki. Megvallom, némi elégtételemlere szolgált volna, ha tudósan beszélhetek tündértársai szerepéről úgy a szász és germán fajoknál, mint a latin nyugaton. Ily értekezés véleményem szerint elmés köszönet lett volna azért, hogy e hölgy egy vén tudósnak jelent meg, társai állandó szokásával ellentétben, kik csak naiv gyermekeket s műveletlen falusiakat látogatnak.

Ha tündér is valaki, azért mégis nő marad, mondám magamban s mivel Récamier asszony, mint J. J. Ampère-től hallottam, elpirúlt örömeiben, mikor kis kéményseprők nagy szemeket meresztettek, hogy jobban láthassák: az én túlvilági hölgyemnek is, ki Münster *Cosmographiáján* ül, csak hízelegni fog, mikor meghallja, hogy egy tudós egész módszeresen méltatja, mint valami ermet, pecsétet, násfát vagy játékpénzt. E vállalat azonban, mely huzakodó természetemnek különben is nehezére vált, teljesen lehetetlenné lett. A *Cosmographia* kis hölgye oldalt függő táskájából egyszerre csak mogyorót szedett elő, kisebbet, mint valaha láttam, megtörte fogával s míg héját orromhoz dobálgatta, ő maga oly komolyan majszolta a mogyorót, mint a hogy a csecsemő szopik.

Ily körülmények közt mit tehettem egyebet, mint a mit a tudomány méltósága megkívánt: hallgattam. Mivel azonban a rám dobott héj alkalmatlan viszketést keltett, orromhoz emeltem kezemet s ekkor, nagy bámulatomra, megállapíthattam, hogy pápaszemem egész orrom aljára csúszott, úgy, hogy a hölgyet nem azon keresztül, hanem fölötte elnézve láttam; megfoghatatlan dolog előttem, mert szemem, megromolva a régi szövegeken, üveg nélkül nem különbözteti meg a dinnyét a kannától, ha orrom előtt állanak is.

Orrom különben húsos volta, alakja, színe miatt egyaránt figyelemre méltó. Joggal költé föl a tündér érdeklődését is, ki a tintatartóm mellett zászlóként lengő lúdtollat fölkapva, ennek sörtéit végigjártatá orromon.

Társaságban néha alkalmam van ifjú kisasszonykák ártatlan hamiskodásainak czéltáblája lenni, a mikor játékukba vonva engem is, arcukat tartják felém, hogy csókoljam meg egy szék hátán keresztül, vagy azt kívánják, hogy eloltsam a gyertyát, mikor oly magasra emelik, hogy lehelletem el nem érheti. Eddig azonban még egy nőszemély sem bizalmaskodott annyira, hogy saját tollammal csiklandja orrezimpáimat. Szerencsére boldogult nagyapám egy elve jutott eszembe, kinek szokása volt mondani: hölgyeknek minden szabad s hogy minden, a mi tőlök ered, kellem és kegyelem. Kegynek, kedvezésnek vettem tehát a mogyoróhéjat, a lúdtoll sörtéit s mosolyogni iparkodtam. Mi több, megszólaltam.

— Asszonyom — mondtam méltóságos udvariassággal — nem hitvány ifjonzot, vagy parasztot tisztelt meg látogatásával, hanem egy könyvtárnokot, ki elég szerencsés önt ismerni, s a ki tudja, hogy hajdan a jászolban bogra köté a kanczák sörényét, a tejes köcsögökből a habzó tejet kiitta, tüskét tett a nagyatya hátába, a tűzhelyről szikrát szórt az együgyük képébe, szóval a bohóság zürzavarát hozta a házakba. Sőt azzal is eldicsekedhetik, hogy este, az erdőkben elkésett párokra is nem egyszer keményen rájlesztett. Azonban azt hívém, hogy közel három százada eltűnt. Lehetséges-e, asszonyom, hogy a gőzkocsi s telegraph idejében is láthassa valaki? Ház mesterném, ki annak idején dajka volt, nem ismeri az ön történetét s kis szomszédom, kinek orrát még szárazdajkája törli meg, azt állítja, hogy ön nem is létezik.

— Mit fecseg? — kiáltott föl ezüstös hangján, kis feje-

delmi termetét lovag-állásba vetve s pálczikáját Münster *Cosmographiája* hátán suhogtatva, mintha az valami szárnyas ló volna.

— Nem tudom — felelék, szemeim dörzsölve.

E feleletből mély tudományos scepticismus szólott s beszélő páromra a legsiralmasabb hatással volt.

— Bonnard Sylvester uram — mondá — vén pedans vagy te is. Már régen gyanítám. A legkisebb pákosztos orrú az útfélen, kinek inge csücske nadrágoetskájából még kikukucska, jobban ismer, mint tudós társaságaitok s akadémiáitok szemüveges tagjai együttvéve. A tudás semmi, minden a képzelet. Csak az létezik, a mi a képzeletben van. Én is képzeleti vagyok. Úgy hiszem, ennél valóbban nem is létezhetnék! Megálmodnak s megjelenek! Minden csak álom s mivel rólad senki sem álmodik, Bonnard Sylvester uram, te nem is létezel. Én elbájolom a világot; mindenütt ott vagyok, a holdsugáron, rejtett forrás rezgésében, susogó lombozatban, a fehér, fátyolos párában, mely reggelenkint, mezők mélyéről, rózsaszín réti virágok közül emelkedik . . . mindenütt! Meglátanak, megszeretnek. Könnyű lépteim nyomán még a sárgült levél is életet nyer, sóhajlás kél, s megrezdül a lélek. Megmosolyogtatom a kis gyermeket s még a legtagbaszakadtabb dajkának is szellemet adok. A bölcsök fölé hajolva, bohóskodom, vigasztalok, elaltatok s te kétkedel, létezem-e? Bonnard Sylvester, bélelt kabátod egy számár bőrét takarja.

Elhallgatott; az ingerültség megrezegtette finom orrczimpáit s míg én, megütközésem mellett is, őszintén bámultam e kis teremtés hősi haragját: ő tollamat a tintatartóban ide-oda jártatta, mint valami evezőt a tóban, s orromra dobta, hegyével előre.

Megtöröltem arczomat, melyet a tinta egészen elöntött. A személyke azalatt eltűnt. Lámpám kialudt; a hold egy sugara áthatott az ablakon s Münster *Cosmographiájára* szállott. Az észrevétlenül támadt hűvös szellő ide-oda hányogatta tollaimat, papírjaimat, ostyáimat. Asztalom csupa tintafolt lett. Az ablakot nyitva hagytam a vihar közben. Mily meggondolatlanság!

III.

Ígéretem szerint, írtam gazdaasszonyomnak: jól érzem magam, egészséges vagyok. Azt azonban elhallgattam, hogy erős náthát kaptam, a mikor a könyvtárban nyitott ablak mellett elaludtam. Ez a derék asszony ép oly kevéssé kímélt volna meg intéseivel, mint a királyokat a parlamentek. «Az ön korában, Uram» — mondotta volna — «hogyan lehet valaki ily meg gondolatlan!» Elég együgyű azt hinni, hogy az évekkel az ész is növekszik. Engem, úgy látszik, e részben kivételnek tart.

Azonban, mivel Gabryné asszonynyal szemben semmi ok sem kötelezett hallgatásra, töviről hegyére elbeszéltem neki álmodat s nagy gyönyörűsége telt benne.

— Látománya — mondá — nagyon kedves, s csak szellemes ember elméjében teremhet ilyen!

— Így hát — felelém — akkor vagyok szellemes, ha alszom.

— Ha álmodik — veté utána — s ön mindig álmodik!

Tudom jól, hogy Gabryné asszony e megjegyzésével nekem csak örömet akart szerezni; de már ez a szándék is mély elismerésemet érdemli meg s a hála és az édes megemlékezés érzelmével jegyzem ezt ide könyvembe. Halálomig újra s újra fogom olvasni s rajtam kívül más halandó szeme nem látja meg soha.

A következő napokat a lusance-i könyvtár kézíratainak lajstromozásával töltöttem. Gabry Pál néhány bizalmasan ejtett szava fájdalmas meglepetést okozott s arra bírta, hogy munkámat másként vezessem, mint a hogy megkezdém. E néhány szóból megtudtam, hogy Gabry Honoré vagyona, rossz kezelés és egy bankár bukása következtében, kinek neve ismeretlen maradt előttem, csak adósságokkal betáblázott birtok és behajthatatlan követelések formájában származott át a franciaországi pair örökösire.

Pál úr, az örökös társakkal egyetértve, el akarta adni a könyvtárt s nekem módot kellett keresnem, hogy ez lehetőleg előnyösen történhessen meg. Mivel azonban semmi adásvevéshez nem értek, egy könyvtárnok barátom tanácsát akartam kikérni. Írtam neki, látogasson meg Lusance-ban s míg meg-

érkezik, vettem botom s kalapom, s elmentem a püspökség templomait megnézni. Néhány sírfelirat bennök még mindig nem volt szabatosan megállapítva.

Elhagytam hát gazdáimat s zarándokságra indultam. Minden nap templomokat, temetőket járva, plebánost s falusi jegyzőt látogatva, a fogadóiban árusokkal, marhakereskedőkkel vacsorálva, illatos vászon-ágyneműn hálva, egy teljes héten át élveztem azt a nyugodt, mély örömet, hogy míg a halottakkal foglalkoztam, láthattam, mint végzik az élők mindennapi munkájokat. Kutatásom tárgyában csak közepszerű fölfedezéseket tehettem, s így örömem is csak közepes maradt, de ép ezért egészséges s épen nem fárasztó. Néhány érdekes sírfelírra bukkantam s e kis kincsekbe néhány recipét is csatoltam, melyeket izletes falusi konyhájából egy derék plébános volt szíves velem közölni.

Így fölgazdagodva visszatértem Lusance-ba, átmentem a nagy udvaron egy nyárspolgár meglegegedésével, ki övéihez visszatér. Annyira jók voltam irántam gazdáim s az a benyomás, mely a küszöböt átlépve, engem elfogott, minden okoskodásnál jobban bizonyítja kitünő vendéglátásukat.

Már a nagy teremig jutottam s még senkivel sem találkoztam; a fiatal gesztenyefa, a mint nagy leveleit felém nyujtá, egy jó barát hatásával volt reám. Annál nagyobb bámulatba ejtett az, mit az állványon pillanték meg. Mindkét kezemmel helyre toltam orromon szemüvegemet s megtapogattam magam. Legalább felületesen meg akartam győződni létezésem valóságáról. Egy másodperc alatt húsz különböző képzet is átvonult elmémen s legelfogadhatóbbnak az látszott, hogy megtébolyodtam. Lehetetlen volt, hogy létezzék az, a mit látok s mégis látnom kellett, mint létezőt. Mint mondám, meglepetésem tárgya ott állott a consolon, egy mögötte emelkedő régi tükör előtt.

Észrevettem magam e tükörben s elmondhatom, hogy egyszer életemben az elbámulásnak tökéletes ábrázolatát láttam. Ámde teljesen indokoltnak találtam ez érzésemet; ilyen bámulatos dolgon báméskodni kellett.

A tárgy, melyet okoskodásomtól épen nem enyhített meglepetéssel vizsgáltam továbbra is, teljes mozdulatlanságban feküdt fürkésző pillantásom előtt. A jelenség állandó s változatlan volta a hallucinatio képzetét teljesen kizárta. Nincs ben-

nem semmi oly ideges bántalom, mely látóérzékemet zavarná. E zavarok oka általában a gyomor rendetlenségeiben rejlik, nekem pedig, égnék hála, kitünő gyomrom van. Egyébként is a szem káprázatait oly rendetlen és különös körülmények kísérik, hogy még maga a hallucinált is észreveszi s ijedez tőlök. En semmi hasonlót nem éreztem, s habár magában véve lehetetlen volt is szemléletem tárgya, az mégis a természeti valóság minden föltételével tűnt elém. Észrevehettem, hogy három méretű, színes s árnyékot vet. Ah! ha megvizsgálnám! Könyvek toltáltak szemembe s meg kelle törölnöm szemüvegemet.

Végre is mit volt tennem: megadtam magam s meg kellett állapítanom, hogy a mit szemem előtt látok, az nem más, mint a tündér, ugyanaz, melyet minap este a könyvtárban megálmodtam. Az volt, az volt, ha mondom! Ugyanaz a kis királyné arcza, ugyanaz a büszke magatartás s hajlékony termet. Még a mogyorófpálcza is kezében volt; fésülve is úgy volt s a brokát ruha uszálya ott kígyózdott piczinyke lábai körül. Ez a tündér, s hogy ne is kételkedhessem, most is egy vaskos kötetten ült, Münster *Cosmographiájához* mindenben hasonlón.

Mozdulatlansága némileg megnyugtató, mert valóban attól tartottam: majd függő táskájából újra mogyorót vesz elő s héjával arczomat dobálja.

Ott állottam, lecsüngő karral, tátott szájjal, míg végre Gabryné asszony lágy és nevető hangja zengett fülemben:

— Tündérét vizsgálja, Bonnard úr? — mondá — nos, hasonlít?

Nem sok időbe telt, míg ezt mondotta; de első szavára már fölismertem, hogy az én tündérem tulajdonkép szobrocska, színes viaszszal mintázva. Kezdő műve, de csupa ízlés, érzés. De bár most természetes magyarázatára vezettem is vissza a jelenséget, az még mindig meglepő maradt. Hogyan nyert s ki által plastikus életet a *Cosmographia* hölgye? Ezt szerettem volna tudni, minél előbb.

Gabryné asszony felé fordulva, észrevettem, hogy nincsen egyedül. Egy leányka állott mellette, fekete öltönyben. Nagy, eszes szemei, melyek lágy szürkesége az Ile de France egére emlékeztetett, naivúl s mégis bátran tekintettek a világba. Kissé sovány karjai végén kezei nyugtalanúl mozogtak; gyöngéd, finom alkatú kezek, de pirosak, mint a hogy fiatal leányéihez illik is. Egyszerű gyapjú ruhájában erős törzs-

ről fiatal hajtáshoz hasonlított s nagyocska szája őszinteségét hirdeté. El sem mondhatom, mennyire szívembe lopózkodott mindjárt első látásra e gyermek. Szép nem volt; de orczái s álla gödröcskéi mosolyogtak. Még az ártatlanság ügyetlensége látszott meg rajta; de jóság s derek lélek szólott belőle.

A mint a szobrocskáról a kis leányra emeltem tekintetem, láttam, hogy elpirúl; rögtön, őszinten, a halántékig.

— Nos — mondá kedves gazdasszonyom, ki szórakozottságomhoz szokva, szívesen kétszer is elkérdezi tőlem ugyanazt — ez az asszonyság szólott önhöz az ablakon keresztül? Kihívó kaczárság az ő részéről; öntől pedig meggondolatlanság, nyitva hagyni az ablakot. De hát fölismeri?

— Fölismerem, ő az — felelém — a consolon most egészen olyanak látom, mint akkor a könyvtár asztalán.

— Ha így áll a dolog — felelt Gabry asszony — a hasonlóság miatt először magára vessen, ki képzelemfosztott ember letére, a hogy magát nevezi, álmait oly eleven színekben tudja festeni; azután reám, ki álmát megőriztem s híven el tudtam mondani; végül s mindenek előtt Jeanne kisasszonyra, kit íme itt bemutatok. Szabatos utasításaim után ő mintázta a viaszt, mely itt előttünk áll.

Gabry asszony, beszéd közben megfogta a fiatal leány kezét. Jeanne azonban-kiszabadítá magát s már a parkban futott tovább oly könnyedén, mintha röpülne.

— Kis bohó! — kiáltott utána Gabry asszony. — Hogy lehet valaki ennyire vad! Jer, jer, hadd szidjalak meg s hadd öljelek!

De hiába hívta, a megrezzent eltűnt a lombok között. Gabry asszony pedig leült az egyetlen karosszékre, mely a pusztuló teremben még megmaradt.

— Csodálnám — mondá — ha férjem nem szólt volna Jeanneről. Nagyon szeretjük s jó gyermek. Mondja meg őszintén, milyennek tartja kis szobrocskáját?

Azt mondottam: csupa szellem, csupa ízlés; csak a tanulmány s gyakorlat hija látszik. E mellett végtelen megindulásomnak adtam kifejezést, hogy ifjú ujjak ily fényes módon formálták egy csacska vén ember álmodzásait.

— Azért kérdem véleményét — folytatá komolyan Gabry asszony — mert Jeanne szegény árva. Hiszi-e, hogy megkeresheti élelmét ily szobrocskákkal?

— Azt nem! — felelém; — s nincs is, miért sajnálkozunk ezen. Azt mondja asszonyom, hogy a kisasszony érzelmes, gyöngéd lelkű; hiszem önnek s hiszek az ő arcának. A művész életében sok a különös csábítás; s az ily élet hevüllete a nemes lelkeket könnyen kiragadja a mérték és szabály alól. Ez ifjú teremtés lágy, gyöngéd agyagból gyúrott: őrizze meg őt a házi tűzhelynek. Igaz boldogság csak itt honol!

— De nincs hozománya! — felelt Gabry asszony. — Azután, felém terjesztve karját, folytatá:

— Ön barátunk, mindent elmondhatok önnek. E gyermek atyja bankár s jó ismerősünk volt. Óriás vállalatokba fogott s ezeken vesztett rajta. Csak néhány hónappal élte túl bukását, melyben (Pál bizonyosan megmondotta már önnek) nagybátyám vagyonának harmadrésze s a mienkéből is felénél több odaveszett.

Monacóban ismerkedtünk meg vele a télen, melyet nagybátyánk mellett töltöttünk. Kalandos szellemű volt, de magával ragadott! Azzal csalt meg másokat, hogy először magát csalta meg. S vajon van-e ennél nagyobb ügyesség? Minket is magával vont, nagybátyámat, férjemet, engemet s egy veszélyes vállalatban nagyobb összeget kockáztattunk, mint a mennyi észszerű lett volna. De végre is — mint Pál mondja — ha úgy sincs gyermekünk! . . . Különben elégtételünk marad az a tudat, hogy barátunk, kire rábíztuk magunkat, becsületes ember. . . Önnek is kell ösmernie nevét — annyiszor megfordult újságokban s hirdetésekben — Alexandre Noël. Neje nagyon szeretetre méltó volt. Én már csak fonnyadtabb korában ismertem; régi szépségének még mindig maradtak nyomai s szeretett pompázkodni, szerepelni. De ha kedvelte is a zajt, férje halála után nagyon bátran s méltósággal viselkedett. Egy évvel utána ő is meghalt s Jeanne egyedül maradt a világon.

— Klementina! — kiálték föl.

Mikor meghallottam, a mit soha sem képzeltem s mi nek pusztá gondolata fölzavarhatta volna lelkem minden idegét; mikor meghallottam, hogy Klementina nincs többé a földön: egyszerre csak mély csend szállotta meg lelkemet s a mi egészen eltöltött, nem éles, sajgó fájdalom volt, hanem nyugodt, ünnepeles szomorúság; nem mondhatom hogyan, bizonyos könnyebbülést éreztem s gondolatom hirtelen ismeretlen magaslatokra emelkedett.

— Tekints le most reám, új honodból, oh Klementina — mondám magamban. — Vén szívem 'kihült már, de vére hajdan érted pezsgett. De most újra erőt nyer, újra föléled arra a gondolatra, hogy szeretheti azt, mi tőled e földön visszamaradt. Tűnő minden, mert eltűntél te is. Az élet azonban halhatatlan. Ezt kell hát szeretnünk folyton megújuló alakjaiban. Minden egyéb gyermekjáték s én minden könyvem mellett is csak kis gyermek vagyok, ki kavicsokkal játszom. Az élet célját most fődéd föl nekem, Klementina!

Gabryné asszony keltett föl gondolataimból, susogva:

— E gyermek szegény.

— Klementina gyermeke szegény — mondám hangosan; — mily szerencse! Nem akarom, hogy rajtam kívül más gondoskodjék róla s hozományáról. Úgy van! Klementina leányának nem más valaki ad hozományt, csak én!

Erre Gabryné asszonyhoz közeledtem, ki székéből föl-emelkedett, megragadtam jobb kezét, azt megcsókolám, karomba fűztem s mondám:

— Vezessen el Alexandre Noël özvegyének sírjához.

S hallottam, mikor Gabry asszony kérdezé: — Miért könnyezik?

IV.

A KIS SZENT-GYÖRGY.

Április 16.

Szent Droctroveus és Saint-Germain des Près első apátjai már negyven éve foglalkoztatnak, de nem vagyok benne bizonyos, megírhatom-e még történeteket, mielőtt én is átszegődöm hozzájuk. Már jó ideje hogy öreg vagyok. A múlt évben egyszer a pont des Arts-on egyik Institut-beli társam panaszkodott előttem az öregülés unalmairól.

— Pedig eddig még más módja nincs — mondá neki Sainte-Beuve, hogy az ember hosszan élhessen.

Én jó ideje élek e móddal s tudom, mennyit ér. Nem abban van a baj, hogy soká megmaradunk, hanem abban, hogy mindent tűnni látunk körülünk. Anyát, feleséget, jó barátokat, gyermekeket: a természet ez isteni kincse-

ket komoly közönnyel adja s ragadja el s végre is azt veszszük észre: csak árnyakat szeretünk, csak árnyakat ölelünk. De mily édes is van köztök! Ha valaha lény, árnyék gyanánt suhant át valamely ember életén, úgy az az a fiatal leány volt, kit szerettem, mikor (a jelen pillanatban hihetetlen dolog) magam is még fiatal ember voltam. S ez árnyék emléke még ma is életem egyik legszebb valósága.

A római katakombákban valamelyik keresztyén sarcophagon egy átok formája van fölírva, melynek szörnyű értelmét idővel megtanultam én is. Az áll rajta: «Ha szentségtelen háborgatja e sirt, haljon meg utolsóinak övéi után!» Mint régiségbuvár sok sírt nyitottam föl, megbolygattam a hamvakat, s összegyűjtém a közéjük vegyült ruhafoszlányokat, érc-ékitményeket s drágaköveket. Azonban a tudós kíváncsiságával tettem azt, és soha sem tisztelet s kegyelet nélkül. Ne érjen hát az átok, melyet az apostolok egy első tanítványa vésett vértanú sírjára! Nem kell tartanom attól, hogy túlélem enyéimet, míg ember marad a földön, mert mindig lesz köztök olyan, kit szerethetek.

A szeretet ereje azonban gyöngül s elvész a korrallal, mint az ember egyéb tehetségei. Mutatja a példa s ez az, a mitől rettegek. S vajon nem ért-e már engem is e veszteség? Éreztem volna már én is kétségkívül, de egy szerencsés találkozás egészen megifjított. A költők az örök ifjúság forrásáról beszélnek; csakugyan létezik, minden léptünkre kibugygyan a földből.

A fiatal leány, kit szerettem, s ki szíve szerint vetélytársamat választá, fehér hajjal az örök nyugalomba szállott. Én pedig fölleltem leányát, s életemnek, melynek már semmi haszna nem látszott, újra van értelme, czelja.

Ma — mint a Provenceban mondják — egy kis napot szedek magamba; ott sütkérezem a Luxembourg-sétán, Navarrai Margit szobra tövében. Tavaszi nap van, részegítő, mint az új bor. Ülök, álmodom. Gondolataim fölpezsegnek fejemből, mint a sörös palaczk habja. Könnyűek s mulattat pezsgésök. Álmodom; úgy hiszem, meg van engedve egy szegény öreg úrnak, ki harmincz kötet régi szöveget adott ki s huszonhat év óta a *Journal des savants* dolgozótársa. Meg van az az elégtételelem, hogy tölem telhetőleg végeztem föladatomat s középszerű tehetségeim nem heverték parlagon. Törekvéseim nem voltak

teljesen hiába valók s bár szerényen, de én is közre működtem a történeti munkálatok újra ébresztésében, a mi nyugtalan századunk egyik dicsősége marad. Nevem kétségkívül ott sorakozik azon tíz-tizenkét emberé között, kik Franciaországban újra tudatába hozták irodalmi régiségeit. Gautier de Coincy költői műveinek kiadása okszerű módszerével föltűnést keltett s nyomot hagyott maga után. Öreg korom szigorú nyugalmaival osztom ki magamnak e megérdemlett elismerést s Isten látja lelkemet, gőgnek s hiúságnak legkisebb része sincs benne.

De elfáradtam, szemem káprázik, kezem reszket s Homér öregeiben magamra ismerek, kiket gyöngeségök a harcztól visszatart, s kik a bástyán ülve eles hangjokat hallatják, mint tücsök a lombok közül.

Ígykalandoztak gondolataim, mikor három ifjú ember nagy dérrrel-durral szomszédságomban helyet foglalt s vagy tizenkét széken kényelmesen elnyújtózkodott. Kedvem támadt megfigyelni őket, nem mintha valami föltűnő lett volna rajtok, hanem mert volt bennök valami vidám, derekas, a mi a fiatal-sággal együtt jár. Még tanulók voltak. Ezt nem annyira a kezökben hordott könyvekből következtettem, mint inkább arcuk kifejezéséből. Mert azok, kik szellemi dolgokkal foglalkoznak, azonnal fölismerik egymást, nem is tudom milyen közös vonásról. Nagyon szeretem a fiatal embereket s ezek pedig megtetszettek kíméletlen, kihívó modoruk ellenére is, a mi tanuló koromat különben élénken emlékezetembe hozta. Csak-hogy ezek nem hordottak, mint mi, hosszú sörényt bársony mellény fölött; nem sétáltak, mint mi, sápadt, lehorgasztott fővel s nem kiáltották, mint mi: «Pokol és kárhozat!» Ruházatukon nem volt semmi a rendestől eltérő; se öltönyükben, se beszédök módjában nem kölcsönöztek semmit a középkorból. Hozzáteszem, hogy az elhaladó nőkről beszélgettek, s némelyikét meglehetősen élénk kifejezésekben méltatták. De megjegyzéseik e tárgyban nem terjedtek annyira, hogy kénytelen lettem volna elhagyni helyemet. Egyébként is, ha meg van szorgalma az ifjúságnak, legyen meg vígsága is.

Egyikök, nem tudom már milyen hamiskás tréfát mondott.

— Hát ez mit akar? — kiáltott föl — gascon kiejtés árnyalatával a legkisebb s legbarnább a három között. Az élő anyaggal foglalkozni csak reánk, physiologusokra tartozik. Te, Gélis, mint többi társad, kik okíratokkal, fölíratokkal foglal-

koztok, csak a múltban élsz ; te csak a kőből faragott asszonyokat nézd, ezek a te kortársaid.

S ujjával a régi Franciaország hölgyeinek szobraira mutatott, a mint fehéren ott emelkedtek félkörben a sétatér fái alatt. E magában véve jelentéktelen tréfából legalább megtudtam, hogy a Gélis nevű fiatal ember az École des Chartes tanítványa. A társalgás folyamából azt is megértettem, hogy szöke és sápadt szomszédját, egy szöke s halvány fiatal embert Boulmiernek hívtak s neki tanulótársa volt. Gélis s a jövőző doktor (kívánom, hogy azzá legyen valamikor) beszélgetése csak úgy szikrázott a tüztől, képzelemtől. A legemelkedettebb elmélkedések közt ömlött a szójáték s mint szellemes embe reknel szokás, egymást váltogatta a sok, hihetetlenül rossz élcz. Nem is kell hozzátennem, hogy csak a legszörnyűbb paradoxonokat védtek. Minden képzelmoeket arra használták, ki mond nagyobb absurdumokat ; minden ítéletöket arra, ki állítja feje tetejére a józan észet. Így van jól ! Nem szeretem a nagyon józan fiatalokat.

Az orvostanuló oda tekintett, milyen könyvet tart kezében Boulmier.

— Ej ! — mondá — hát te *Michelet*-t olvasod ? Te ?

— Azt — felelt komolyan Boulmier — szeretem a regényeket.

Gélis, ki magas termetével, parancsoló mozdulataival, ügyes szavával uralkodott a többin, kezébe vette a könyvet, lapozgatott benne s mondá :

— Micheletnek mindig nagy hajlama volt az elérzékenyülésre. Édes könnyeket hullatott Maillardon, a rendszerető emberkén, ki a szeptemberi gyilkosságoknak sok hiábavaló firkájával a törvényes látszatot megadta. De mert elérzékenyülés a dühbe csap át, egyszerre csak megdühödik a forradalom áldozatai ellen. Ez a modern sentimentalismus. Sajnálkozunk a gyilkoson, de menthetetlennek tartjuk az áldozatot. Utolsó modorában Michelet még inkább Michelet, mint valaha ! Nincs már benne semmi józan ész ; egyszerűen bámulatra méltó ! Nincs benne se művészet, se tudomány ; se ítélet, se elbeszéles ; csak düh, megdermedés, görcsös fölkiáltás a tényekkel szemben, melyeket előadni átall. Kis gyermek nyögése, terhes asszony vágyakodásai az egész ! S mily stílus ! kedves barátaim ; egy mondata sem teljes. Egyszerűen csodálatos !

S vissza adta a könyvet társának. Ez a lóbortos beszéd mulattató, mondám magamban, s a látszatnál több benne az értelem. E fiatal ember játszva, a hiba elevenére tapintott.

A provencei tanuló azonban azt állítá, hogy a történetírás egyáltalán megvetni való szónoki gyakorlat. Szerinte az egyetlen s igaz történet, az ember természetrajza. Michelet nyomon volt, mikor XIV. Lajos sebére bukkant, de azután csakhamar a régi ösvényre tért.

Miután ez eszes gondolatát szélnek ereszté, a fiatal physiologus arra menő ismerősök csapatához csatlakozott. A két régiségbuvár egyedül maradt s tanulmányairól kezdett beszélgetni. Gélis, ki most végzé az intézetben harmadik évét, egy értekezésen dolgozott, melynek tárgyát ifjú hévvel fejtegette. A tárgy valóban jónak látszott előttem; annál jobbnak, mert a minapában egy jó részét magam is tollam alá venni kényszerültem. A *Monasticum gallicanum* volt. Az ifjú tudós (jó előjelül adom neki e nevet) föl akarta sorolni mindazon metszeteket, melyek 1690 körül készültek Dom Michel Germain műve számára. Dom Michel a munkáját ki is nyomatja, ha közbe nem jő az az elháríthatatlan akadály, melyet előre nem látunk, de nem is kerülünk ki soha. A tudós szerzetes legalább készen s jó rendben hagyta hátra halálakor kéziratát. Vajon elmondhatni-e majd ezt az enyimről is? Különben nem ez a kérdés most. A mennyire kivehettem, Gélis úr régiség-tani jegyzeteket akar szentelni minden egyes apátságának, melyekhez rajzát Dom Michel Germain szerény művészei már kimetszették.

Barátja kérdezte, hogy ismeri-e mind a tárgyára vonatkozó kézírati okiratokat s nyomtatványokat. Erősen kezdém hegyezni füleimet. Először az eredeti forrásokról beszéltek s el kell ismernem, hogy elég módszeresen, ámbár töménytelen s ízetlen szójátékot vegyítettek közbe. Azután az újabb kritika munkálataira tértek.

— Olvastad — mondá Boulmier — Courajod czikkét? —
Derek! — mondogatám magamban.

— Olvastam — felelt Gélis; — szabatos, szakszerű.

— Hát Tamisey de Larroque-ét a *Revue des questions historiques*ben?

— Derek! — mondám újra magamban.

— Azt is; sok adat van benne.

— Hát olvastad-e — kérde Boulmier — Bonnard Sylvester iratát a benedekrendi apátságokról 1600 körül?

— Derek! — mondtam most harmadszor.

— Biz' azt nem — felelt Gélis. — Bonnard együgyű fecsegő.

Elfordítva fejem, észre vettem, hogy az árnyék már az én ülőhelyemet is beborította. Hűvös lett s ostoba dolognak tartám, meghülésnek tenni ki magam, hogy e két szeleburdi szemtelenkedéseit tovább is hallgassam.

Oh, oh! — mondtam ülésemről fölemelkedve — csak írja s védje meg thesisét e csacska veréb. Quicherat kollegám vagy egy másik tanár majd sarokba szorítja ő kelmét. Csacska bohó! s csakugyan ha most visszagondolok arra, a mit Micheletről mondott: túrhetetlen, minden határon túl megy. Így beszélni egy ősz mesterről, kiben oly nagy a genie! Utálatos!

Április 16.

— Teréz! Adja elő új kalapomat, legjobb kabátomat s ezüst gombú botomat.

De Teréz süket, mint egy fatuskó s lassú, mint az igazság. Az évek, az évek! A legrosszabb a dologban, hogy azt hiszi, finom hallása s könnyű lába van; s hatvan évi becsületes cselédvoltára büszkén, a legéberebb zsarnokoskodással szolgálja öreg gazdáját.

Íme most is! Nem akarja ide adni ezüstös botomat, mert attól tart, elveszítem. Igaz, esernyőt, mankót sokszor felejték omnibuszon, könyvtárosoknál. De ma nyomós okom van rá, hogy elővegyem régi pálczámat, melynek rovátkolt ezüst fogója Don Quichotét ábrázolja, a mint előreszegzett lándzsájával a szelmalmok ellen üget, míg Sancho Pansa égre emelt karjaival hiába iparkodik visszatartani. Ez a pálcza az egyetlen rámmaradt örökség, nagybátyámról, Viktor kapitányról, ki életében inkább hasonlított Don Quichotehoz, mint Sancho Pansához s az ütlegeket ép oly természetesen szerette, mint a hogy mások kerülni szokták.

Harmincz éve, hogy hordom e pálczát minden ünnepélyes vagy emlékezetes alkalommal s a két bábú, a lovag s fegyveres szolgája, mindannyiszor lelkesítenek s tanácsot adnak. Most is mintha hallanám. Don Quichote így szól:

— «Nagy dolgokról merészen gondolkodjál s tudd meg,

hogy a gondolat az egyetlen valóság a világon. Emeld a természetet a te mértékedre s a mindenség előtted csak hősi lelked visszatükrözője legyen. Harcolj a becsületért; csak ez méltó az emberhez; s ha megsebesültél, mint jótékony harmat ömöljön véred s mosolyogj.»

Sancho Pansa pedig így beszél:

— «Maradj meg annak, a mivé az ég teremtett, pajtás. Becsüld többre a száradó kenyérhéjat úti zsákodban, a sercező fürjnél, mely az úr konyháján sül. Engedelmeskedjél uradnak, ha okos, ha bolond s ne nagyon tömd tele agyad haszontalanságokkal. Fúsd az ütlegeket; Isten kísértése keresni a veszélyt.»

Ámde, ha a hasonlíthatatlan lovag s méltó fegyveres szolgálja ott van botom végén képbén, ott van szívem rejtekében valóságban is. Mindegyikünkben él Don Quichote és Sancho; de ha Sanchóra hallgatunk, Don Quichotét kell csodálnunk mégis . . . Eleget fecsegtem! Gabryné asszonyhoz kell mennem oly ügyben, mely az élet rendes kerékvágásán túl esik.

Ugyanaz nap.

Gabryné asszonyt feketébe öltözve találtam; s már keztyűit gombolá.

— Készen vagyok — szólt.

S csakugyan készen találtam mindig, ha jót kellett tennie.

Néhány bókot mondék sétálni indult férje egészségére; azután lejöttünk a lépcsőn s kocsiba szállottunk.

Nem tudom, mily titkos varázs eloszlásától tartottam, ha megtöröm a csendet. A néptelen hosszú boulevardokon áthaladva, szótlánul néztük a keresztekét, oszlopocskákat, koszorúkat, melyek a kereskedőnél gyászoló vevőkre vártak.

A kocsi végre megállott az élők földje végső határainál, azon kapú előtt, mely fölé a remény szavai vannak vésvé.

— Kövessen — szólt hozzám Gabryné — kinek most vettem először észre magas termetét. Egy cyprus-fasor hosszában haladtunk s onnan sírok közt vezető szűk ösvényre tértünk. Végre egy hanyatt fekvő kő előtt:

— Itt van — szólott. — Letérdelt. Önkéntelen észrevettem azt az odaadó szép mozdulatot, melylyel e keresztyén hölgy oda borúlt két térdére, szabadjára eresztvén maga körül ruhája szegélyét. Még nem láttam soha művelt hölgyet ily őszintén s

önfeledten térdre borúlni; egy este, Páris egy elhagyott templomában, két lengyel menekültet kivéve.

E kep villámgyorsan futott keresztül rajtam, azután nem láttam egyebet, mint a dőlt követ, s rajta Klementina nevét. Valami mélyet, sejtelmest éreztem, mit csak szép zene hangján lehetne kifejezni. Égi légyságú hangszerek énekeltek aggott lelkemben. Halotti hymnus komoly összhangjával szerelmi ének fátyolozott hangjai vegyültek, mert lelkem egy érzelemben vegyíté a jelen rideg komolyságát a múlt idők édesebb kellemeivel.

Nem tudnám megmondani, mennyit időztünk Klementina sírja előtt, mikor Gabryné asszony fölállott. Szó nélkül haladtunk át a temetőn. Mikor újra az élők közé jöttünk, megoldott nyelvem.

— Önt követve — mondám Gabryné asszonynak — a legenda angyalaira gondoltam, kikkel az élet s halál titokzatos határánál találkozunk. A sír, melyhez vezetett s melyről oly keveset tudtam, mint arról, kit hantja takar, újra visszaidézte bennem azon páratlan benyomásokat, melyek száraz életemet megvilágítják, mint fény a sötét utat. A fény tovább-tovább tűnik, a mint az út halad s én már az utolsó halom alá érkeztem, de azért, ha visszafordulok, világossága ép oly élénk, mint azelőtt.

Őn, asszonyom, ki Klementinát fehér hajával ismerte, mint feleséget, anyát, el sem képzelheti, hogyan látom én: mint fiatal leányt, szökét, rózsás egészségben. S mivel kegyes volt vezetőm lenni, el kell önnek mondanom, drága asszonyom, mily erzelmeket idézett föl bennem az a sír, hová engem elvezetett. Emlékezéseim csak úgy tolongnak lelkemben. Olyan vagyok, mint egy vén, ágas-bogos, mohos tölgy, mely lombja mozgásával fölrezzenti alatta rejtőző énekes madarait. Fájdalom, madárkám dala vén, mint a világ s mást nem mulattathat, mint egyedül engemet.

— Csak beszéljen el emlékeit — mondá Gabryné asszony. Könyveit nem olvashatom, mert tudósoknak készültek, de szavát szívesen hallgatom: érdeket tud adni az élet legcsekélyebb tárgyainak is. Csak beszéljen, mintha már vén asszonyhoz beszélne. Ma reggel három ősz haját találtam hajamban.

— S tekintse minden bánkódás nélkül, asszonyom — felelém; — a kor csak azok iránt kegyes, kik iránta is azok.

S ha évek múltán majd könnyű ezüst hab szövi át sötét hajfonatait, új szépség ömlik el önön, nem oly élénk, de meghatóbb, mint az első s férje az ön fehér haját ép úgy bámolni fogja, mint azt a holló fürtöt, melyet neki az esküvő előtt adott s most mint szent dolgot medaillonban magával hord. E boulevardok szélesek s néptelenek. Menet közben zavartalanul beszélhetünk. Elmondom először, hogy ismerkedtem meg Klementina atyjával. Csak semmi rendkívülit ne várjon, semmi nevezetést; nagyon csalódnék.

Lessay úr az Avenue de l'Observatoire egy régi házában lakott, a második emeleten; a háznak antik szobrokkal diszített gypsz-homlokzata s vadon nőtt nagy kertje voltak az első képzetek, melyek gyermek-szemeimbe bevésődtek; s kétségkívül ezek lesznek az utolsók is, melyek az elkerülhetetlen pillanatban elnehezült szempilláimat érik. Mert abban a házban születtem; ebben a kertben tanultam játszva megismerni az öreg mindenség néhány kis részecskéjét. Boldog órák, szent idők! mikor a még érintetlen lélek fölfedezi a világot, s csupa édes ragyogást s vonzó titkot talál benne. Mert asszonyom, a mindenség csakugyan lelkünk visszazugárzása.

Anyám áldott lelkű teremtés volt. A nappal kelt, mint a madarak, kikhez hasonlított is házias szerénysége, anyai ösztöne, folytonos énekelgetése s bizonyos fanyar bája által, melyet, bár gyermek voltam, jól megéreztem. Ő volt a ház lelke; vidám és egyenletes tevékenységével egészen betöltötte. Atyám ép oly lassú volt, mint anyám eleven. Még emlékszem nyugalmas jó arczára, melyen pillanatra gunyoros mosoly vonult át. Fáradt volt s szerette fáradtságát. Az ablak mellett, nagy támlás székében reggeltől estig olvasott s tőle örököltem a könyvek szeretetét. Könyvtáramban van Mably és Raynal egy példánya; sajátkezű jegyzeteivel kísérté elejétől végig. Csak azt nem kellett várni, hogy a világ dolgaiba avatkozzék. Mikor anyám szeretetre méltó fortélylyal ki akarta emelni nyugalmaiból, fejét rázta azzal a kérlelhetetlen szelídséggel, mely a gyöngye jellemek erélye. Egészen kétségbe ejté a szegény asszonyt, ki a szemlélkedő bölcseségben sehogy sem lelte kedvét s az életet a mindennapi gondokban s az órák vidám munkájában kereste. Betegnek hitte férjét s félt, hogy még betegebb lesz. Magába mélyedő közönyének azonban más oka volt.

Atyám, ki a tengerészeti osztályba lépett be Decrès alatt,

1801-ben hivatalnoknak, kiváló administratív képességet mutatott. Nagy volt akkor a munka a tengerészetenél s atyám 1805-ben a második ügyosztály vezetője lett. Ez évben a császár, kinek a miniszter ajánlotta, jelentést kért tőle az angol tengerészet szervezetéről. E művel, melyet szerzője szándoka nélkül mély szabadelvű s philosophiai szellem hatott át, csak 1807-ben készült el, Villeneuve tengernagy veresége után Trafalgnál. Napoleon, ki e gyászos nap óta többé hallani sem akart hajókról, haraggal lapozott az emlékiratban, azután tűzbe dobta s fölkiáltott: «Csupa phrasis! üres szó! Már mondtam, nem szenvedhetem az ideologokat». Atyámnak hírül adták a császár nagy haragját; oly nagy volt, hogy a kéziratot még a kandalló tűzében is lábbal taposta. Egyébként is szokása volt, haragjában lábával addig piszkálni a tüzet, míg megpörzsölte a talpát.

Atyám nem épült föl többé e csapásból s az az érzet, hogy minden törekvése, a jobbat előidézni, haszontalan, okozta bizonyynyal későbbi közönyösségét. Napoleon azonban, Elbából visszatértekor, újra maga elé hívatta s azzal bírta meg, hogy a hajóhad jelentéseit s kiáltványait hazafias s szabadelvű szellemen szerkessze meg. Waterloo után atyám, elkomorodva inkább, mint meglepetve, háttérben maradt s nem nyugtalanították. Csak az a híre kelt, hogy jakobinus, vérivó, oly ember, kit nem igen lehet meglátni. Maldent Viktor, a gyalogságnál kapitány, kit 1814-ben fele zsoldra szorítottak, 1815-ben pedig elbocsátottak, viselkedésével csak fokozta a nehézségeket, melyekbe atyám a császárság bukásával belejutott. Viktor kapitány hangosan hirdette a kávéházakban s nyilvános tánczvigalmakon, hogy a Bourbonok eladták Franciaországot a kozákoknak. Minden szemközt jövőnek megmutatta kalapja belésébe rejtett háromszínű kokárdáját; s tüntetve hordozta botját, melynek esztergályozott gombja a császár arczának körvonalait vetette árnyékúl.

Ha nem látta Charlet lithographiáit, asszonyom, el sem képzelheti Viktor nagybátyám megjelenését, mikor szoros derékú, paszomántos kabátjában, mellére ibolyát tűzve s a besületrend keresztjét, bizonyos vadoncz elegantiával sétált a Tuillériák kertjében.

A tétlenség s mértéktelenség mindinkább elsalakosíták politikai szenvedélyeit. Ha látta, hogy valaki a *Quotidiennet*

vagy a *Drapeau blanc*ot olvassa, megtámadta s párbajra kényszeríté. Így egyszer az a fájdalma s szégyene volt, hogy párbajban megsebesített egy tizenhat éves gyermeket. Szóval Viktor nagybátyám mindenben ellentéte volt a józan, óvatos embernek; s mivel reggelire, ebédre minden istenáldotta nap hozzánk látogatott, rossz híre a mi tűzhelyünkre is átszállott. Szegény atyám kegyetlenül szenvedett vendége esztelenkedései miatt, de mivel jó szívű volt, minden szó nélkül tárva hagyta ajtáját a kapitánynak, ki ezért szívéből megveté.

Asszonyom! a mit itt elbeszéltem, azt később magyarázták meg nekem. Akkor azonban kapitány nagybátyám a legnagyobb lelkesedést keltette bennem, s fölfogadtam, hogy majdan, a mennyire csak lehet, hasonlítani fogok hozzá. Egy szép reggelen — hogy megkezdjem a hasonlóságot — oda álltam s csípőmhöz szorítva öklömet, átkozódni kezdtem, mint egy hitetlen. Kitünő, jó anyám, hirtelen olyat suhintott orczámra, hogy egy ideig elbáméskodtam, s csak azután fakadtam sírásra. Még most is látom a ven támlásszéket, sárga bársonnyal volt bevonva, mely mögött az nap mondhatatlan könnyeket önték.

Biz' kicsiny emberke voltam még akkor. Egy reggelen atyám, szokása szerint ölbe fogván, rám mosolygott a gúnynak azon finom árnyalatával, mely örökös szelidségének megadta a savát. Míg én térdeim ülve, hosszú fehér fürteivel játszottam, mesélt oly dolgokról, melyeket ugyan nem értettem egész jól, de titokzatos voltuk miatt ép azért kétszeres érdeklődéssel hallgattam. Nem vagyok benne bizonyos, de úgy gondolom, e reggelen az yvetot i kis király történetéről mesélt a dal szerint. Egyszerre csak nagy zajt hallunk s az ablakok megcsörrennek. Atyám lecsúsztatott lábaihoz; kitárt karjaival reszketve a levegőbe kapott; arcza mozdulatlan fehér lett s szemei kidülledtek. Beszélni akart, de fogai összecsapódtak. Végre susogá: «Agyon löttek». Nem tudtam, mit akar mondani s valami homályos rémület fogott el. Azóta megértém, hogy Ney tábornokról beszélt, ki ott esett el 1815 december hetedikén azon fal mögött, mely a házunkhoz tartozó üres terepet elzárta.

Körülbelül ez időtájt, sokszor találkoztam a lépcsőn egy aggastyánnal (talán nem is volt még egészen az), kinek kis fekete szemei szokatlan tüzzel fénylettek mozdulatlan napbaránította arczában. Úgy tűnt elém, mintha nem is élne, vagy legalább nem oly módon élne, mint a többi ember. Denonnál,

hová atyám elvitt, egy Egyiptomból szállított mumiát láttam; s én egész őszintén elképzelém magamnak, hogy Denon úr mumiája, ha egyedül van, fölébred aranyozott szekrényéből, gesztenyeszín ruhát ölt magára, fejére tesz egy lisztes parókát s Lessay úrrá válik. S még ma is — drága asszonyom — bár el kell vetnem e véleményt, mivel minden alapot nélkülöz, még ma is azt kell vallanom, hogy Lessay úr nagyon hasonlított Denon mumiájához. Különben ez eléggé megmagyarázza, mily fantastikus félelmet támasztott bennem e személyiség.

A valóságban Lessay úr kis nemes és nagy philosophus volt. Mint Mably és Rousseau tanítványa, azzal hízelgett magának, hogy előítéletek nélkül való, noha e föltevés már magában nagy előítélet. Utálta a fanatizmust, maga pedig a türelem fanatikusa volt. Eltűnt idők kortársáról beszélök önnek, asszonyom! Tartok tőle, meg nem ért s biztos vagyok benne, hogy szavam nem érdekli. Mily távol esik minden! De a mennyire csak lehet, rövid leszek; különben nem is ígértem semmi érdekést. S kalandos történetet Bonnard Sylvester életében ön úgysem keres, asszonyom!

Gabryné asszony buzdított csak folytassam; a mit meg is tevék, következőképen:

Lessay úr kurtán bánt a férfiakkal, de udvarias volt a nőkkel szemben. Kezet csókolt anyámnak, kit a köztársaság s a császárság erkölcei nem szoktattak ily udvariassághoz. Általa XVI. Lajos korával érintkeztem. Lessay úr földrajzzal foglalkozott s úgy hiszem, senki sem volt oly büszke arra, hogy a földgömb alakjával foglalkozik. A régi kormány alatt földmíveléssel tölté idejét philosoph módjára s fölemésztette földeit az utolsó holdig. Nem maradván egyetlen röge sem, az egész földgömböt vette hatalmába s töméntelen földképet rajzolt az utazók leírása után. De mivel az encyclopædia legtisztább tején nőtt föl, nem érte be azzal, hogy az emberek tartózkodását jelezze fokok szerint, a földrajzi hosszúság s szélesség percei, másodpercei szerint. Oh nem! — boldogításukkal is foglalkozott. Meg kell jegyeznem asszonyom, hogy azok, kik az emberek boldogításával foglalkoztak, nagyon szerencsétlenné tettek embertársaikat. Lessay úr, ki Dalambertnél nagyobb mérnök, Jean-Jaquesnál nagyobb philosophus volt, a király-pártiságban is túltett XVIII. Lajoson. Azonban szeretete királya iránt egészen eltörpült a mellett, a hogy a császárt gyűlölte.

Részt vett Georges Cadoudal összeesküvésében, az első consul ellen; a vádlottak közt azonban nem szerepelt, mert a vizsgálat vagy nem tudott róla, vagy megvetette. E megbántást nem bocsátotta meg soha Bonapartenak, kit corsikai szörnyetegnek nevezett s kire — mint mondá — nem bízott volna egy ezredet sem, oly százalmas katonának tartotta.

1820-ban Lessay úr, hosszú éveken át özvegy, hatvan éves kora felé, egy fiatal nőt vett feleségül, kit könyörtelenül földképei elkészítésére szorított. Ez néhány évi házasság után, egy leánykának adva életet, gyerekágyban meghalt. Rövid betegsége alatt anyám ápolta; gondoskodott, hogy a gyermek ne szenvedjen hiányt semmiben. E gyermek Klementina.

E születés és halálozás óta támadt családom érintkezése Lessay úrral. Ép akkor léptem ki első gyermekségemből s kissé eltompultam; elvesztém a látás és érzés kedves elevenségét: a tárgyak nem okozták már azt a kedves meglepetést, melylyel a piczi gyermek alig tud eltelni. Ezért nem is emlékszem, mi történt Klementina születése után; csak azt az egyet tudom, hogy néhány hónapra rá oly szerencsétlenség ért, melytől szívem ma is összeszorul. Elvesztém anyámat. Nagy csend, fagyos hideg, nagy árnyék lepte el hirtelen a házat.

Zsibbadásba estem; atyám a lyceumba küldött, de csak nagy nehezen tértem magamhoz.

Azonban még sem voltam egészen ostoba s mindent megtanultam, a mire tanítóim meg akartak tanítani: Kevés görögöt s sok latint. A régieken kívül nem volt más társaságom. Tisztelni tanultam Miltiadest, bámúlni Themistoclest. Barátságra léptem Quintus Fabiussal, a mennyire ily nagy consullal barátságot lehet kötni. E magas érintkezésekre büszkén, le sem szállott tekintetem a kis Klementinára s öreg atyjára, kik különben is egy szép napon Normandiába utaztak. Visszatérükről tudakozódni sem tartottam akkor érdemesnek.

De visszatértek asszonyom, visszatértek! Ti égi befolyások, természet erői, titokzatos hatalmak, az emberre a szerelem ajándékát árasztók, ti megmondhatjátok, mily szemmel láttam újra Klementinát! Beléptek szomorú hajlékunkba. Lessay úr nem hordott többé parókát. Így kopaszon, szürke fürtökkel piros halántékain, erős öreg úr benyomását tevé. Az az angyali teremtés pedig, ki ott tündöklött karján s kinek jelenléte régi, kopott salonunkat ragyogóvá tette, csakugyan nem volt pusztá

káprázat; igazán Klementina volt. Mondhatom: kék, buza-virág-szín szemei, természetfölötti dolognak tünnek elem s még ma sem tudom elképzelni, hogy e két eleven drágakő az élet fáradalmainak, a halál romlásának eshetett áldozatul.

Atyámat még nem ismerte s kissé zavarba jött, mikor köszönté. Arczára könnyed pir szállott s nyílt száján mosoly ült, mely a végtelenséget hozza eszünkbe, kétségkívül mert nem rejlik mögötte semmi határozott gondolat s csak az élet örömét, a szépség boldog érzését fejezi ki. Arcza fénylett rózsaszín kámzsája alatt, mint ékszer nyílt szekrényében; fehér mousseline ruhája övén fodros volt s alóla aranyos-barna topánka hegye kandikált ki. . . . Ne mosolyogjon rajta, drága asszonyom! Ilyen volt a divat akkor s nem tudom, van-e az újban annyi egyszerűség, frissesség és illemes kellem.

Lessay úr elbeszélte, hogy egy történeti atlas kiadását vállalván magára, visszajött Párisba lakni s szíves örömet elfoglalná régi tanyáját, ha nem volna kiadva. Atyám megkérdezte, örül-e Lessay kisasszony, hogy újra visszajő a fővárosba. Örült, mert mosoly derült arczán. Mosolygott a nyitott ablakokra a zöld s verőfényes kert felé; mosolygott Mariusra is, ki Carthago romjain ült a nagy ketyegő fali óra mutató-lapján; mosolygott a rozzant, sárga bársony karosszékre s a szegény tanulóra, ki nem merte reá emelni szemeit. E naptól kezdve, mennyire szerettem!

De íme már a Sèvres-útczába értünk s nem sokára meglátjuk ablakait. Nagyon rossz elbeszélő vagyok s ha rávetemedném a lehetetlenségre, hogy regényt írjak, nem sikerülne. Hosszú bevezetést készítettem egy rövid mesének, melyet néhány szóval fogok elmondani; mert vétenék a lélek bizonyos gyöngédsége, kelleme ellen, ha, mint öreg ember kedvtelessel terjeszkedném ki még a legtisztább szerelem érzelmeire is. Csak néhány lépést még e zárdákkal szegélyezett boulevardon s mire ahhoz a kis toronyhoz érünk, melyet ott maga előtt lát, elvégeztem mondanivalómat.

Lessay úr megtudva, hogy az École des chartes-ot végeztem, méltónak talált arra, hogy történeti oktatásában én is közreműködhessenek. Térképek során fol kellett tüntetni azt, mit az öreg philosophus a birodalmak sorcsapásainak nevezett, Noetól Nagy Károlyig. Lessay úr feje a XVIII. század regiség-tani tevédeéseinek valódi leltára volt. Én a történetben az újítók

iskolájához tartoztam s oly korban voltam, mely még nem tud színlelni. A mód, a mint az öreg úr a barbár kort fölfogta, illetőleg föl nem fogta; a csökönőség, melylyel az ősi időkben is csak nagyravágyó fejedelmeket, szenteskedő s kapzsi főpapat, erényes polgárokat, philosophus költőket s csupa oly személyeket látott, kik Marmontel regényein kívül soha sem léteztek: engem szörnyen szerencsétlenné tett s kezdetben mindenféle ellenezésre késztetett. Kifogásaim kétségkívül alaposak, de teljesen haszontalanok s néha veszélyesek voltak. Lessay úr könnyen fölpattant, Klementina pedig nagyon szép volt. Közötte s atyja közt órákat tölték kínok és gyönyör között. Szerettem, gyáva lettem s nem sokára a föld, melynek később Klementinát kellett hordoznia, olyan történeti s politikai alakot vett föl Abraham, Menes és Deucalion idejében, a milyen az öreg úrnak tetszett.

A mikor mi megrajzoltuk földképeinket, Lessay kisasszony kiszínezte. Az asztal fölé hajolva, két ujjával tartotta az ecsetet; árnyék szállott pilláiról orcáira s félig csukott szemein is kedves árnyék ült. Néha fölemelte fejét s láthattam nyitott ajkait. Annyi kifejezés volt szépségében, hogy pusztá lehellése sóhajnak látszott s legközönségesebb mozdulatai mély álmოდzásba ringattak. Mikor így szemlélttem, ráhagytam Lessay úrra, hogy Jupiter zsarnok király volt Thessalia hegyes vidékein, s hogy Orpheustól esztelenség volt a philosophia tauútását a papságra bízni. Még ma sem tudom, gyáva voltam-e vagy hős, mikor így nem mondtam ellen a nyakas öregnek.

Meg kell vallanom, Lessay kisasszony nem nagy figyelmet mutatott irántam. E közönyt azonban annyira jogosnak s természetesnek találtam, hogy nem is jutott volna eszembe panaszkodni miatta. Bántott ugyan, de tudtomon kívül. De azért reméltem: még csak az első assyriai birodalomig jutottunk.

Lessay úr minden este atyámhoz jött fekete kávéra. Nem tudom, hogy szoktak össze, mert nehéz lett volna két teljesebben különböző természetet találni. Atyám keveset csodált, de sokat megbocsátott. Minél korosabb lett, annál inkább gyűlölt minden túlzást. Eszméinek ezer finom árnyalatot adott s csak ezer kifogással fogadott el valami véleményt. Elméjének e gyöngéd hajlékonysága a száraz és csipős öreg nemest kihozta sodrából, kit ellenfele mérséklete soha sem fegyverzett le, sőt ellenkezőleg! Én veszélyt szimatoltam. E veszély Bonaparte volt.

Atyám nem őrzött meg irányában semmi kegyeletet, de mert parancsai alatt szolgált, nem szerette, ha szidalmazták, különösen nem a Bourbonok javára, kik ellen véres panaszai voltak. Lessay úr, ki nagyobb voltairianus s legitimista volt, mint valaha, Bonaparteban látta minden politikai, társadalmi, valási baj kútfejét. A dolgok ily állásában mindenek fölött Viktor nagybátyám nyugtalanított. Ez a szörnyű nagybátya teljesen türhételenné vált, mióta nővére nem csittíthatta többé. Dávid hárfája összetört és Saul saját dühének rabja lett. X. Károly bukása az öreg napoleonista vakmerőségét csak fokozta s minden képzelhető hősködéssre ragadta. Házunkat nem igen látogatta többé; nagyon csöndes volt neki. Néha azonban ebéd idején meg-megjelent tele aggatva virággal, mint valami mausoleum. Rendesen tele torokkal káromkodva ült az asztalnál s a falatok közben vén vasgyúrót megillető szerencséjével kérkedett az asszonyok körül. Ebéd végeztén összerakta asztalkendőjét püspöksüveg formájára, lehajtott egy pohárka pálinkát s elsietett, mintegy ijedten a gondolattól, nehogy néhány perczet bor nélkül kelljen egy vén philosophussal s egy fiatal tudóssal együtt töltenie. Előre éreztem, ha valamikor Lessay úrral találkozok, minden veszve van. S ez a pillanat elérkezett, asszonyom!

A kapitány ezúttal egészen eltűnt virágai alatt s anyyira hasonlított a császárság dicsőségét megörökítő valami emlékehez, hogy szinte kedvünk kerekedhetett, mindkét karjára egy-egy myrtuskoszorút akasztani. Rendkívül jól érezte magát, s az első személy, kivel szemben hangulatának kifejezést adott, a szakácsné volt, kit derékon ölelt, a mint a peccsenyét az asztalra tevée.

Ebéd után nem töltött magának az eleje tett pálinkás üvegcséből; majd később, kávéja fölött akarta meggyújtani. Reszketve kérdezém, nem szeretné-e, ha azonnal hoznák kávéját. Nagyon gyanakodott s épen nem fejelágyára esett az én Viktor nagybátyám. Ösztönözgetésem gyanúsnak tűnt föl előtte, mert furcsa pillantást vetve rám, mondá:

— Csak türelem! kedves öcsém. Nem az újoncz föladata a takarodót megfujni, ördögbe is! Ugyan mi a manó bántja magister uramat, hogy anyyira szeretné már utánam kiáltani «befellegzett»?

Világos volt: a kapitány észrevette, hogy szeretném, ha

távoznék. A mennyire ismertem, előre tudtam, hogy most azért is maradni fog. S ott is maradt. Az est legesekélyebb körülményei is bevésődtek elmémbe. Nagybátyám egészen elemében volt. Annak gondolata, hogy most alkalmatlan, jó kedvében tartotta. Kitünő kaszárnya-stílusban — kitünő volt, mondhatom — egy papról, egy trombitásról s öt üveg Chambertinről valami történetet mesélt, mely közkedveltségű lehetett az őrta-nyákon. Önnek azonban, asszonyom, nem mondanám el, még ha emlékezném is reá. Mikor a salonba mentünk, a kapitány szóba hozta, mily rossz állapotban van kandallónk rostélya s tudósan leírta azt a kréta-oldatot, melylyel a rezet rajta ki lehetne fényesíteni. Politikáról nem szólt egy szót sem; a kellő időre tartogatta. Carthago romjain nyolczat ütött. Ez volt Lessay úr szokott ideje. Néhány pillanattal később leányával együtt a salonba lépett. Az esték rendes módja kezdődött. Klementina a lámpa mellett hímzéséhez fogott. A lámpa ernyője gyöngéd árnyékban hagyta fejcsékéjét, de újjait majdnem átlátszóvá tette az oda verődő fény. Lessay úr pedig beszélt, hogy a csillagászok egy új üstököst jeleztek s oly elméleteket hangoztatott, a melyek, minden merészségök mellett is, némi szellemi fegyelmezettségre vallottak. Atyám, kinek a csillagászatban ismeretei voltak, józan megjegyzéseket tett: örökös «különbem tudom is én?» szavával végezve beszédét. «Csak csillagász szomszédunk, a nagy Arago nézetét mondtam el.» Viktor nagybátyám azt állította, hogy az üstökösöknek befolyásuk van a bor jóságára s bizonyításul egy vidám csapszék-történetet mondott el. Nagyon meg voltam elégedve e beszélgetés menetével s minden erőmből soron akartam tartani. Legújabb olvasmányaim segélyével hosszan fejtegetni kezdém e híg csillagok chemiai szerkezetét s elmondottam, hogy bár az égi terület milliard mér földjeire terjednek is, egy boros üvegben elérhetnének. Atyámat ékesszólásom kissé meglepte, s nyugodt ironiájával nézett reám. Azonban nem kalandozhatunk soká az egekben. S Klementinára tekintve, egy gyémánt-üstökösre fordítám a szót, melyet a minap egy ékszerész kirakatában bámultam meg. Szerencsétlen egy fordulat volt.

— Kedves öcsém — kiáltott föl Viktor kapitány — a te üstökösöd nem ért föl azzal, mely Josephine császárné hajában tündöklött, mikor Strassburgban a seregnek a keresztetket osztogatta.

— Ez a kis Josephine fölötte szerette a csillámlást — folytatá Lessay úr, hörgentve kávéjából. — Nem akarom ócsárolni; jó teremtés volt, bár kissé könnyelmű. Tascher leány, s Buonaparte nagy tisztességgnek vehette, hogy nőül ment hozzá. Egy Tascher nem sok ugyan; de egy Buonaparte meg épen semmi.

— Mit akar ezzel mondani, marquis uram? — kérde Viktor kapitány.

— Nem vagyok marquis — felelt szárazon Lessay úr — s azt akarom mondani, hogy Buonaparte akkor vesz magához illő nőt, ha azokból a kannibál asszonyokból választ, kikről Cook ír útazásaiban, hogy meztelenek, színesre karczott bőrűek s gyönyörrel falják a rothadt emberhúst.

Tudtam előre, gondolám s kínjaim között is az volt első képzetem (oh szegény emberszív!), hogy mily helyes volt előre látásom. Meg kell vallanom, a kapitány felelete a fönségesbe csapott. Csípőjére tette kezét, megvetőleg végignézte Lessay urat s mondá:

— Napoleonnak . . . nemes . . . izé . . . uram, más felesége is volt, mint Josephine s Mária Lujza. Ezt a társát ön nem ismeri, de én közéről láttam; csillagokkal kivert azur köpenye van; borostyán övezi homlokát; a becsületrend keresztje tündököl mellén; neve a Dicsőség.

Lessay úr csészéjét a kandallóra állította s nyugodtan mondá:

— Az ön Buonapartéja komédiás.

Atyám nyugodtan fölemelkedék, lassan kinyújtá karját s nagyon békülékeny hangon így szólt Lessay úrhoz:

— Akármilyen volt is az a férfiú, ki Szent Helenán meghalt, tíz évig szolgáltam kormánya alatt, sógorom pedig háromszor sebesült meg sasai alatt. Könyörgök, uram, barátom, ne feledkezzék meg jövőre erről.

S a mit a kapitány hegyke, színpadias magasztossága meg nem tett: atyám udvarias tiltakozása dühös haragra gerjeszté Lessay urat.

— Elfeledém — kiáltott elsápadva, fogait összeszorítva tajtékozó dühvel. — Nem cselekedtem jól; kutyából nem lesz szalonna s ha valaki semmirekellők alatt szolgált . . .

E szavakra a kapitány megragadta torkát. Azt hiszem, ha nem vagyunk ott, én és leánya, megfojtotta volna.

Atyám, összefont karral, a szokottnál valamivel sápadtabban, a szájalom kimondhatatlan kifejezésével szemlélte e jelenetet. Még sajnálni valóbb volt, a mi ezután következett; de miért időzni két öreg ember eszelőségénél? Végre sikerült őket szétválasztani. Lessay úr intett leányának s távozott. A mint ez követte, utána futottam a lépcsőkre.

— Kisasszony — mondtam neki magamon kívül, kezét megszorítva — szeretem önt, szeretem!

Egy másodperczre ő is kezében tartá kezem s ajka megnyílt. Mit akart mondani? De hirtelen atyjára emelve szemeit, ki már az emeletre fölhaladt, visszahúzta kezét s búcsút intett.

Azóta nem láttam többé. Atyja a Pantheon mellett bérelt lakást, hogy onnan árúsítsa el történeti atlasát. Néhány hónapra rá meghalt gutaütésben. Leánya — a mint hallottam — Caënbe vonúlt egy öreg rokonhoz. Itt ment nőül, első ifjúsága után, egy bankhivatalnokhoz, ahhoz az Alexandre Noëlhez, ki oly gazdaggá lett s oly szegényen halt meg.

A mi engem illet, asszonyom, egyedül éltem, békében magammal. Nagy bajok, nagy örömek nélkül elég boldogan folytak le napjaim. Csakhogy egy ideig, ha téli estéken üres széket láttam a magamé mellett, szívem fájdalmasan összeszorult. A múlt évben aztán hallottam öntől, ki őt ismeré, hogy Klementina megöregedett, meghalt. Meg leányát is láttam önnél. Láttam őt, de azért még nem mondhatom el a Szentírás öregével: «Most már elbocsáthatod öreg szolgálodat, Uram!» Ha mint vén ember valakinek még használhatok, ez árvának akarok hasznára lenni. Az ön segítségével, neki szentelem utolsó erőmet.

E szavakat már Gabryné asszony lakásának előcsarnokában mondtam s válni készültem szeretetreméltó vezetőmtől, mikor így szólt:

— Kedves uram, nem segíthetem a dologban annyira, a mennyire szeretném. Jeanne árva s kiskorú. Ön nem tehet érte semmit gyámja fölhatalmazása nélkül.

— Oh! A legkevésebbé sem gondoltam volna, hogy Jeanne-nak gyámja is van.

Gabryné asszony a csodálkozás látható jelével tekintett reám. Nem hitte, hogy ennyire együgyű lehessenek.

S folytatá:

— Alexandre Jeanne gyámja maître Mouche, közjegyző Levallois-Perret-ben. Félek, hogy nem igen fog megférni vele, mert komoly ember.

— De az Istenért — kiálték föl — az én koromban kivel férjek meg, ha nem komoly emberekkel?

Szelíden tréfás mosoly vonúlt át arczán, mint hajdan atyámén is, s mondá:

— Azokkal, kik önhöz hasonlók: az ártatlanokkal, kiknek mindig telve van kezök. Mouche uram nem épen ezek közül való; akadémikus eszű s újjai kampósak. Bár nem nagy gyönyörűségemre van a vele találkozás: ha ön akarja, menjünk el hozzá együtt s kérjük ki engedélyét, hogy Jeannet meglátogathassuk. Ternes-ben, egy nevelőintézetben van s nagyon szerencsétlennek érzi magát.

Erre meghatároztuk a napot, én kezet csókoltam s elváltunk.

FRANCE ANATOL után, francziából

—mn—.

A SZERELEM.

A szerelem egy nagy probléma,
Ki tudná: menny-e, vagy pokol?
Csodálatos titok, ha néma
S megfoghatatlan, hogyha szól.

A szerelem lesujt a porba
S a fellegekbe fölemel.
Egy szív ma tőle lomha, csorba,
A másik tőle szárnyra kel.

A szerelem belát a mélybe
És vak, siket, se hall, se lát.
Majd édeleg tengernyi kejbé',
Majd fogadalmas szent barát.

A szerelem az édes élet
S a szerelem a zord halál;
Utján az egyik egyre téved
A másik jó csapást talál.

A szerelem egy nagy mindenség
S a jó, rossz, böles és ostoba,
Mikor a lényegét keresték,
Csodáit látták, — mást soha!

KOZMA ANDOR.

MODERNSÉGEK.

I.

MODERN HIRLAP-ÍRÓK.

Nem tudnak görögül, — no — latinúl sem, magyarul már
 Épen nem, kik ezek? a mai hirlap-írók.
 Névtár és nyelvtan s szótár kezetekbe, kicsinykék,
 Iskola kell nektek; — pad, de cathedra? nem ám.

II.

MODERN CARRIÈRE.

Irnokság! mi nehéz, kell lenned «qualifikálnak» —
 S nem tanulál semmit. Légy te ma képviselő.
 Így tán főispán is lépsz, sőt néha miniszter;
 Lelsz másnál tudományt; oszsd te parancsaidat.

III.

MODERN PARLAMENTARISMUS.

. . . bâtir est beau, détruire est sublime.

«Szép építeni is, de mi áll, rombolni, — magasztos.»
 Így mondá ezt egy francia, rég ezelőtt.
 Ordíts, bögj, tombolj, kukorékolj, néha üvöltözz
 Hát te is, és gátold, a mit a *másik* akar.
 — Ébredj bamba tömeg! kigyóra tapodni ki nem mersz,
 Oszlop, fal rendül, s gyáva fejedre szakad.

SZONTAGH PÁL.

NŐMHÖZ.

Kegyed vala vezetem és dicső,
 Mikor szívemet szivednek adá,
 S én áldom az istenséget is,
 De áldalak egyre téged is,
 Hogy szived szívemet elfogadá:
 Elmém üdeséginek őrszeme,
 Szívem első lángja, mindene,
 Köszöntelek!

Ide s tova második évtize múlt,
 Mióta enyém vagy, drága nő,
 Kisérve, ha munkáimra menék,
 Virrasztva sok éjt, míg én pihenék
 És tűrve, a nap ha rekkenő:
 Hű munkatársam, édes egyetlen,
 Osztályosom a tervben, a tettben,
 Tiéd hevem!

Bár két csemeténket az Úr keze már
 Letöré, oda intve magához,
 Kis kertem azért előbbre halad
 S a te gondjaid, ápolásod alatt
 Kettőnket mind közelébb hoz:
 Szeretteim anyja, hív áldozó,
 Szerelmedben sohse változó,
 Áldás reád!

Ha majd veled egyesülök valaha
 S megölelsz, ujonnan hazatértet,
 Csókkal borítom a homlokod,
 S te szívemre borúlsz s hallgatni fogod,
 A hogy érted ver, csakis érted:

Háztűzhelyem angyali alkotója,
 Elmémnek egyeduralkodója,
 Tied vagyok!

GENETZ ARVID *) után, finnől

VIKÁR BÉLA.

*) Genetz (költői nevén: Arvi Jännes), a magyar tudományos akadémia tagja, ismert jeles nyelvtudós, a ki hazánkban is hosszabb időt töltött és nyelvünket alaposan elsajátította, egyúttal a legjobb finn lyrikusok közé tartozik. Különösen szépek hazafias költeményei, melyeknek egyikét (*Ébredj Szuomi!*) tavaly a *Vasárnapi Ujság* közölte fordításomban. Nagy nyelvművész, és mint műfordító páratlan. Legutóbb megjelent kötetében többi közt Arany *Toldijának* IV. énekét, *Agnes asszonyt*, *Bor citézt*, *Vörösmarty Szózatát* és *Petőfi Füstbe ment tervét* közli. Mindegyik valóságos gyöngy, szépségre az eredetiekkel vetekedő. Genetzet most nevezték ki a hírneves Ahlquist utódjául a finn nyelv tanárának. Ebből az alkalomból közöljük itt egyik szép költeményét.

LENAU VÉGZETE.

Sajátságos játéka a véletlennek, hogy az a két nő, a kik Lenau Miklós életére és sorsára a végzetnek megsemmisítő hatalmával folytak be, egyazon évben, csak néhány havi időközben távoztak az élők sorából: «múzsája és mindene», a mint Lenau nevezni szerette, Löwenthal Miksáné, 1889 május 9-dikén halt meg, — és csak néhány hóval később — szeptember hatodikán követte őt a nagy költő boldogtalan arája, Behrends Mária, a ki, nem akarva és mitsem sejtve, Lenau borzasztó katastrófájának közvetlen okozója volt. A két nő halála után nyomban nyilvánosságra jutottak a költőnek hozzájuk intézett sorai, melyekben földúlt lelke, kétségbeesett szíve valóban megrázóan szólal meg.

Mária halála után egy német folyóirat*) közzétette a költőnek ez arájához intézett leveleit. E levelekből pontosan értesülünk a rövid tartamú és szerencsétlen kimenetelű viszonynak egyes részleteiről. Behrends Mária, kinek atyja tekintélyes ügyvéd és majna-frankfurti polgármester volt (de már 1843-ban meghalt), 1811 október negyedikén született, tehát már 33 éves volt, midőn 1844 június 27-dikén a 42 éves költővel (Lenau 1802 augusztus 13-án született) Baden-Badenben találkozott. A költőre nyomban igen kedvező hatást tett a szeretetre méltó, művelt leány. Lenau már július kilencedikén nyilatkozott és egy héttel később megjelent Frankfurtban, hogy a szeretett leány kezét megkérje. Mária anyja nem igen örült a híres kérőnek; főaggálya az új pár anyagi helyzete volt. Lenaunak volt ugyan egy kis vagyona és Mária sem volt egészen szegény, de

*) *Deutsche Rundschau*, 1889 december havi füzet.

az anya belátta, hogy e csekély vagyonukból nem fognak tiszteességesen és gond nélkül megélhetni, azonfölül tartott tőle, hogy a költő bajosan fogja családját irodalmi munkásságával főtartarthatni. De végre belenyugodott a dologba, mert Lenau oly szenvedélyesen könyörgött és annyi elszántsággal ígérte az anyagi kérdésnek mielőbbi kedvező megoldását, hogy Mária anyja kifogyott ellenvetéseiből. Mária tehát arája lett a költőnek, a ki most Stuttgartba sietett, hogy kiadójával szerződjék. Cotta eddig megjelent műveiért 20,000 forintot biztosított Lenaunak, ki e kellemetlen üzleti ügy elintézése után rögtön visszatért Frankfurtba, hol augusztus első hetében boldog napokat töltött arájánál. De voltak egyéb ügyei is, melyeket az esküvő előtt rendeznie kellett. E célra augusztus hetedikén Bécsbe sietett, mint maga remélte és Mária hitte, néhány napra. De a boldogtalanok csalódtak: Mária nem látta többé vőlegényét, a kit szeptember 29-én Stuttgartban szélütés ért és október 12-dikén örülés fogott el.

Mi történt augusztus 7-dike és szeptember 29-dike közt? A felelet e kérdésre eddig sem volt kétséges: Lenau találkozott Löwenthal Zsófiával; de a költő viszonyát Zsófiához csak igen homályosan ismertük. Most azonban előttünk fekszenek Lenaunak e szép és szellemes nőhöz intézett bizalmas levelei és naplójegyzetei,*) és most mélyen beletekinthetünk e boldogtalan viszonyba. Lenau kétségtelenül azért sietett vissza Ausztriába, hogy eljegyzését tudassa Zsófiával és barátságosan fölbontsa eddigi viszonyukat; tény, hogy augusztus 14-dikén Lainzban találkozott szenvedélyes «múzsájával», ki hallani sem akart a költő házasságáról és semmi föltétel alatt nem volt hajlandó arra, hogy Lenaut szabadon bocsássa. «Egyikünknek meg kell örülnie!» kiáltott föl Zsófia, midőn Lenau heves szóvita után távozni készült,**) és jövendölése néhány rövid hét múlva borzasztóan megvalósult.

Lenau és Zsófia viszonyáról eddig is tudtunk, de a költőnek most közzétett nyilatkozatai és vallomásai egészen más

*) *Lenau und Sophie Löwenthal. Tagebuch und Briefe des Dichters, herausgegeben von Ludw. Aug. Frankl. Stuttgart 1891.* 267 l.

***) Frankl id. h. 204. l. — *Lenaus Leben, grossentheils aus des Dichters eigenen Briefen von seinem Schwestermanne Anton X. Schurz. Stuttgart, 1855.* II, 232.

szinben tüntetik föl e viszonyt. Eddig ugyanis Lenaunak Zsófiához intézett csupán azon leveleit ismertük, melyeket a költő sógora közzétett volt *) és melyek benső ugyan, de mindenképen a társadalomnak elfogadott határain belül mozgó baráti viszonyt mutatnak. A költő e levelekben mindig Önnek szólítja Zsófiát, ismételve hangsúlyozza jótékony befolyását életére és költészetére, föltárja előtte kételyektől és kínoktól dúlt keblét, de ezt mind oly hangon es stílusban, a mint az benső jó barátok közt lehetséges abban az esetben is, ha e barátok egyike férjes asszony és három gyermek anyja. Egészen más természetűek a most közzétett nyilatkozatok. Ezekben a költő kezdettől végig tegezi Zsófiát, a legnagyobb szenvedélyességgel ad kifejezést határtalan és féktelen szerelmének, nem irtózik vissza az érzéki vonásoktól vagy czélzásoktól sem és általában nem jó barátjának tekinti a barátja feleségét, hanem szenvedélyesen szeretett kedvesének, a ki, ezen egy perczig sem kételkedik és az olvasó is biztosra veheti, viszonozza örült szerelmét. Honnan és mit jelentsen ez ellentét a költő vallomásainak e két csoportja közt? A régebben kiadott levelek talán a világ és a férj előtt folytatott barátság tükröi, míg a most napvilágra kerültek a benső, titkos viszony igazi tanúi? Annyi kétségtelen, hogy ez utóbbiak nem igazi levelek, hanem naplószerű följegyzések, melyeket a költő alkalom adtán személyesen juttatott Zsófia kezeibe és melyekbe más ember szeme a szeretett nő haláláig bepillantást nem nyert. . . .

De lássuk e sajátyszerű viszonyt magát.

Kleyle Zsófia 1810 szeptember 25-dikén született, tehát nyolcz évvel volt fiatalabb, mint Lenau. Midőn a költő vele megismerkedett, már Löwenthal Miksa neje volt. Nem szenvedélyes szerelem kapcsolta a szép és szellemes leányt férjéhez; inkább szüleinek kívánságára lett Löwenthal nejévé, hiszen őt leány volt a háznál és így természetesnek találjuk, hogy a szülők örömmel fogadták e tekintélyes, derék és művelt férfit, a ki Zsófia kezét megkérte és meg is kapta. A házasság boldog volt, miben a férj egészséges eszének és nemes szívének jó része lehetett. Löwenthal ritka műveltségű és gazdag ember volt, a ki hivatalos állásánál fogva (az osztrák posta- és táviró-ügy főigazgatója volt), de mint költő és író is (műveinek nagy

*) Schurz az idézett munkában 118 levelet adott ki.

részét Leo Walther álnéven adta ki) az osztrák főváros előkelő alakjai közé tartozott. A költészet közvetítésével ismerkedett meg Lenauval is, ki őszinte barátságot érzett Löwenthal iránt és mindig nagyra becsülte ideáljának férjét. E barátságot nem is zavarta meg (tudtunkkal) Lenau haláláig a legkisebb árnyék sem: Löwenthal, a ki természetesen ismerte nejének és a költőnek viszonyát, ha eshetőleg ártatlanabbnak vélte is, mint a milyen az tényleg volt, úgy látszik határtalan bizalommal viseltetett a sajtóságot párnak jelleme iránt.

Löwenthal 1836-ban hívta meg először Lenaut vendégszerető és főkép írótól sűrűn látogatott házába, és ekkor találkozott a költő első ízben Zsófiával, a ki, úgy látszik, a szenvedélyes és minden benyomás iránt rendkívül fogékony költőt azonnal meghódította. Mert már 1836-ból származnak Zsófiához intézett első följegyzései («czédulái», mint Lenau nevezi), melyekben már a legnagyobb szenvedély és egyúttal a legbensőbb bizalmasság hangján szól a szeretett nőhöz. Már az első följegyzésekben nem nevezi másképp, mint «te dicső!», «te kedves!», «te édes, édes Zsófiám!» És e stilben és e hangban folynak e nyilatkozatok szakadatlanul 1844-ig, a mely évben a végzet örök homályt borított a boldogtalan költőnek nagy szellemére.

Ha Bécsben van, minden estét Zsófia mellett tölt; ha elútazik, csupán ő hozzá kívánczik és siet vissza, de se nála, se távol tőle sehol és soha nincsen békessége. Kétségbeesés és remény folyton küzdenek szívében; gyötrelmei kimondhatatlanok, de Zsófiának egy jóságos mosolya, egy kegyes szava rögtön lecsillapítja fölháborodását és boldog emberré teszi. Senki más nem érti meg a költőt, senki más nem hatol be műveibe, senki másnak véleményével vagy ítéletével nem törődik semmit. Készséggel elismeri, hogy Zsófia kiművelte szívében a gyűlölködés szélvészét.*) Néha érzi, hogy e viszony megöli őt, de nem mer még csak gondolni is arra, hogy Zsófiával szakítson, a ki «legmagasabb boldogsága és legmélyebb sebe» (59. lap). «Sohse tegy magadnak szemrehányást», írja neki, «hogy életembe betörtél és léteimet megingattad. Én áldom ezt az invásiót és örülök ennek az üdvös megrázkódás-

*) Schurz gyűjteményében, II. 70. l.

nak. Igaz, hogy élesen és mélyen vágta bele szivembe, de új zöld tavaszt is adott neki. De minden hidegség részedről fáj e tavasznak, azért kiméletesebbnek kellene lenned saját műved iránt. Ismételve támadt föl bennem e gondolat: szabadúlj föl e függőség alól és ne engedj e nőnek oly hatalmas befolyást hangulataidra; ember e földön ne uralkodjék annyira fölötted! De csakhamar ismét visszautasítottam e gondolatot, mely áruulás szerelmem ellen, és újra készséggel engedtem át szívemet érzékeny kínzásaidnak. Szivemből kérlek, ne küldd ismét azt a gondolatot, e forradalmárt, a nyakamra; nem akarok róla tudni. Oh szeretett szívem, ne élj vissza hatalmaddal! Kérlek, édes Zsófiám!» És máskor: «Szerelmem! Ma egy perczig sem szüntem meg reád gondolni. Szivem egyetlen fájdalmas vágy te utánad. Ha valamikor nem látogathatnálak meg többé, éjjel a házadhoz mennék és megcsókolnám a köveket. Tegnap ismét lényednek egész mindenhatóságával hatottál reám; oly nehezemre esett tőled elmenni; oly édesen álmodtam veled; oly türelmetlen örömmel várom kedves esti hét órákat. Minél tovább ismerlek, annál igézőbbnek, mélyebbnek és kimeríthetlenebbnek talállak; te számomra kedves mysterium vagy, a melyen örökké kell tépelődnöm. Oh Zsófia, én nem bírlak megszokni, naponként újabban és meglepőbbben bájolsz el, és szerelmedben világos lett előttem, hogy az ember a poklot talán igen, de a mennyországot bizonyára sohasem képes megszokni.» Zsófia az ő múzsája, de akárhányszor nem lelkesítő múzsája. «Nem tudok dolgozni», írja már a hetedik lapon, «nem tudok semmin örülni, semmit remélni; csak reád tudok gondolni és a halálra». Költői tervet keres, mely őt oly elevenen és szenvedélyesen elfoglalja, hogy kevesebbet gondoljon Zsófiára. De nyomban utána megint boldognak mondja magát, hogy ily titkosan vérzik érte.

Jellemző és mindenesetre érdekes, hogy a szerencsétlenek egy időben arra is gondoltak, hogy teljesen egymáséi legyenek. Lenau ez alkalommal sajátyszerű elmeskedéssel feszegeti viszonyuk természetét. «Azt mondtad ma nekem távozásomkor», írja 1838 szeptember 30-dikán Zsófiának, «hogy én talán meggondolnám magamat, hogy téged nőül vegyelek és ezzel szabadságomat elveszítsem. Oh, az én szabadságom! Ez már nagyon meg van nyirbálva. Én szerelmünk tartamában egészen elhanyagoltam az én akaratomat. Oly istentelen

félek ez érzéstől, hogy akaratomnak ellene támadó minden gerjedelmét, mint gonoszat, csírájában elnyomom. Eddigelé szenvedélyem szelvészének még sohasem kiáltottam komoly Megállj-t! Ha ezt csak egyszer tenném is, bizonyára nyugodtabb és biztonságban volnék. Néha úgy tetszett nekem, mintha oly erő szunnyadoznék bennem, melynek csak engednem kellene, hogy egyetlen ugrással a régi szabadság területén álljak, de irtózom tőle. E bravour majdnem ördöginek tetszik nekem, és mégis bennem van, ezt meg kell vallanom. Te is érzed ezt, ámbár csak homályosan, és ez talán egy része annak a hatalomnak, mely téged hozzám kapcsol. Ha alaposan megvizsgálod magadat, úgy fogod találni, hogy ugyan erősen hiszed az én leláncoltságomat, de még mindig a te önkéntes foglyodnak tekintesz, míg én meg vagyok győződve arról, hogy te nem rejtessz oly akarati erőt szivedben, melylyel lánczaidat széjjel téphetnéd. Ha egyszer-másszor összeveszünk, akkor szeretnéd, ha engem elhagyhatnál, de te nem vagy erre képes; én képes volnék arra az elhatározásra, hogy téged elhagyjalak, de én meg nem akarok, ép azért, mivel te erre képes nem vagy. Íme, ez a nő hatalmas tehetetlensége és a férfiú tehetetlen hatalma. Ebben rejlik, ha neked első pillanatra szörzálhasogatásnak tetszik is, nemünknek egy igaz, mélyre ható különbsége, és nem volna lehetetlen, ebből a szerelemnek egy egész elméletét lefejtteni. Örömöm telik benne, hogy a szenvedély legháborgóbb hullámain hányatom és evezőmet az árba dobom és karjaimat inkább arra használom, hogy téged egész erőmmel szívemre szorítsalak, te kedves, dicső asszony! De bár tudom is, hogy te akaratoddal szerelmed ellen semmit sem tehetsz, mégis tartok neha tőle, hogy a kötelékek, melyek téged tartanak, magoktól elernyedhetnének, és neked igen kellene arra ügyelned, hogy a legkisebb okot is távol tartsd tőlem, mely ilyen aggodalmat kelthetne bennem.»

De akadnak gyanúsabb jellegű vallomások is, melyeket egy kis rosszakarattal félre is lehetne magyarázni, midőn Lenau Zsófiának «lélekkal teljes teste» után sóvárog, mely neki «a bájak összesége»; midőn szép órákról, boldog perczekről beszél és szenvedélyének tüztét, vérének izzó pezsgését említi. «A múltkor», írja például a 173. lapon, «azon szép óra után behúnyta szemedet, hogy az elsurrant perczeket megtarthasdad lelkedben. Így én is mindig be szeretném húnyni szememet

ilyen óra után, örökre behúnyni és a boldogságot tovább élvez ott, a hol azt, a ki egyszer boldog volt, talán semmi sem zavarj többé. Tegnap is jutott nekünk ilyen óránk, melynek boldog ta talmát érdemes volna egy másik életben tovább élvezni».

Mégis egyáltalában nem kétséges, hogy e viszony kezdet-től végig a mindennapi morál mértéke szerint tiszta volt és az maradt. A költő nyilatkozatai, a leggyanúsabbak is, egy költő nyilatkozatai, kit betegesen izgatott képzeletén kívül a legerő-sebb kávé és szivar is folyton hevített, főképp e vallomások föl-jegyzésénél, késő éjjeli órákban, midőn az álmatlanság is láza-san megfeszítette idegeit. A jó bécsiek persze, kiknek rossz nyelvét már középkori írók is ismerik, már annak idején is sok mindent tudtak és meséltek e viszonyról, de sohasem volt és ma sincsen tény vagy adat, melyre a gyanúsítók építhetnének, és úgy Löwenthalnak mint Lenaunak és Zsófiának jellem kizár minden kételyt. Hiszen élet- és lélektani tekintetéből nagy valószínűséggel állíthatni, hogy e viszony a költőre nézve nem lett volna oly vészes, oly megsemmisítő hatású, ha — más természetű lett volna. E viszony tisztasága mellett szól az is, hogy Zsófia végrendeletileg meghagyta e följegyzések közzé-tételét. «Ha egyszer nem leszek többé az élők közt», írja a költő egy alkalommal Zsófiának, «és te elolvasod e lapokat, fájni fog a szíved. Mindez nekem a legkedvesebb, a mit valaha írtam. Oly megfontolás nélkül ugrottak megírásuknál a szavak szivemből a papírra, mint a madár kirepül fészké-ből. A ki engem ismerni akar, annak el kell olvasnia e lapo-kat.» E sorokhoz a következő megjegyzést csatolta Zsófia: «Így ír Lenau Miklós, és a nő, a kihez e lapok intezvék és a kinek tulajdonai, nem érzi magát, a költőnek saját nyilatkozata sze-rint, följosítva arra, hogy népét egy ily férfiú megismerésé-től megfoszsa, — abban a reményben, hogy a mi a legmelegebb, legjobb szivből jön, utat talál az osztrákok meleg jó szívéhez. Hadd találjon e nagy szerelem és nagy fájdalom otthont a rokon érzésüeknél; ne tapossa senki lába durva talppal oly korán bezárult sírját és ne dobjon senki keze a költőnek elpor-hadt keze után egyebet egy virágszálnál». . . .

Lenau és Zsófia viszonya sokban föltűnően emlékeztet Goethe és Steinné viszonyára, abban meg, sajnos, azonos vele, hogy a szeretett és imádott nőnek levelei és nyilatkozatai e viszonynál is örökre elvesztek. Lenau nyomban első örülési

rohama után elhamvasztotta egyéb irományokkal együtt Zsófia leveleit is, és ma még hozzávetőleg sem szólhatunk arról, hogy Zsófia miképen fogadta és viszonzta a költő szenvedélyes valomásait, álmait, reményeit, bár Lenau leveleiből visszakövetkeztetve látjuk, hogy Zsófia sokszor élesen, sértőleg nyilatkozott a költővel szemben, hogy féltette őt, féltette saját hiúságát, melylyel kiváló imádójának egyetlen ura és egyetlen ideálja kívánt maradni. De ezek talán csak pillanatnyi fölhevülés nyilvánulásai; abban az egyben azonban nem kételkedhetünk, hogy Zsófia nem kevésbé szenvedélyesen szerette a költőt, mert különben egészen megfoghatatlan volna, hogy miért nem akarta túrni, hogy Lenau megnősüljön. Két ízben akadályozta meg Zsófia a költő kedélye fölött gyakorlott mindenhatóságával — mert e nő szép és szellemben gazdag, művelt és tehetséges, de egyúttal éles eszű és erős akaratú is volt, — hogy Lenau más nővel kötött frigy útján szabaddá, eshetőleg boldoggá legyen: először 1839-ben, midőn a költő Unger Karolina énekesnőt, korának egyik legnagyobb művésznőjét, akarta nőül venni, — «gyakoroljon emberséget széttépett szívemen!» kiáltott föl ez alkalommal Lenau — és másod ízben 1844-ben, midőn Zsófia ellenszegülése végleg megsemmisítette a költőt.

De ha fölvetjük azt a kérdést, hogy vajon megmenekül-e Lenau, ha Zsófia akár az első, akár a második esetben belenyugszik elhatározásába? e kérdésre mégis bajosan felelhetünk igennel. A katastropha valószínűen bekövetkezett volna, akár Unger Karolinát, akár Behrends Máriát veszi nőül a költő, ha eshetőleg valamivel később is. Frankl szintén foglalkozik e kérdéssel és hivatkozással Lombrosónak a lángész és örülség viszonyáról írt könyvére, a priori iparkodik kimutatni, hogy Lenau voltaképen egész életén át örült volt. Részemről egyáltalában nem tudok ez elmélettel megbarátkozni, mely vagy az örülség fogalmának önkényes megállapítására, vagy a tárgyalt egyéniségek jellemének erőszakos kiforgatására vezet. Kíról nem fejtegették már, ép Lombroso elmélete alapján, hogy örült volt! Rousseau és Pascal, sőt Molière és Lessing is bekerültek utólag a Bedlamba, és az elmélet még folyton hódít s lassanként oda fog vezetni, hogy mindenkit örülnök kell tekintenünk, a ki bármi tekintetben a mindennapiság színvonalaán túlemelkedik. Sajnos, Lenauval máskép áll a dolog. E «hű és igaz, tiszta, szabad és nagy lélek», mint legmeghittebb ba-

rátja, Grün Anasztáz nevezi, gyermekévei óta volt kedélybeteg és ismételve fejezte ki abbéli meggyőződését, hogy meg fog örülni. E beteg lelket valószínűen atyjától örökölte (egyebet sem örökölt tőle), a ki örülten kicsapongó volt, úgy hogy már életének 29-dik évében áldozatául esett féktelen szenvedélyeinek. Lenau már fiatal éveiben érezte, hogy «belsejében valami megszakadt», és ez az érzés megfosztotta lelkét nyugalmától. Életét és minden egyes tettét folytonos nyugtalanság és meghasonlás jellemzi; ismételve változtat életpályát, minden tudományyal tesz kísérletet, de sehol nem talál megnyugvást és semmiféle tanulmányát nem képes befejezni; unottan és teljesen kimerülve fordít hátat e kiállhatatlan Európának és unottabban és kimerültebben tér vissza Amerikából, a hol nyugalmat, békességet keresett volt; lelke mindig ingadozik lelkesedés és kétségbeesés közt és minduntalan, fölismerhető ok és rendszerint természetes átmenet nélkül csap át az egyikből a másikba. Idegei betegek ifjúsága óta és a zenének szenvedélyes szeretete és gyakorlata, a rendkívül erős kávé és szivar túlzott élvezete, az éjjeli munka és túlesigázott költői képzelete csak fokozhatták baját. Az örülés rajzai és képei igen gyakoriak költeményeiben, és saját megörülésének gondolata folyton kísért leveleiben és egyéb nyilatkozataiban; látományok és önkívületi állapotok nem ritkák nála. «A szerencsétlenséghez úgyszólván delejes erővel vonzódom», írja egyszer nővérének. «Az örülés démona uralkodik bensőmben. Neked, a ki ezért nem fogsz kevésbé szeretni, neked megvallhatom: én örült vagyok.» És más alkalommal: «Úgy tetszik, mintha az ördög beleimben valóságos hajtóvadászatot üzne; úgy érzem, mintha kutyák csahogása és a pokol tompa visszhangja hallszanék bennem. Nem tréfálok: kétségbeejtő egy állapot». Sokszor minden fölismerhető indok nélkül iszonyú haragra lobban, mire, midőn barátjainak kínos meglepetését észreveszi, rögtön hangos kaczagásba tör ki. Társai az ilyen kifakadásait «huszáros kedvének» vagy «magyar berzekerségének» nevezték. Mert Lenau mindig magyarnak vallotta magát, ámbár alig tudott vagy csak igen keveset magyarul, és Franklinnak teljesen igaza van, midőn vonatkozással a könyvéhez csatolt érdekes arczképre (melyet Schwind Móricz hevenyében papírra dobott, midőn a költő egyszer barátjainak *Faustját* fölolvasta) megjegyzi, hogy Lenau vonásai félreismerhetle-

nül magukon hordták a magyar typus bélyegét. A költő hal-
lani sem akart arról, hogy magyar polgárságáról lemondjon,
és egy alkalommal határozottan kifejezi azt a meggyőződését,
hogy valamikor még hazájában fog működhetni. De még ma-
gyarsága is csupán fájdalommal töltötte el beteg lelkét, mert
jól érezte, hogy nem igazi magyar. «Szeretnék», írja egy alka-
lommal, «oly őstermésű, oly tüzes és naiv lenni, mint a milye-
nek ők (a magyarok). De én német költő vagyok!» Lelkének
ez a meg hasonlottsága is csak fokozhatta boldogtalanságát és
bizonyára a maga részéről is siettette a rég óta fenyegetett ka-
tastrophát, mely a geniális szellemű és nemes szívű embert
férfikora delén a halálnál borzasztóbban megsemmisítette.
Zsófia tehát kétségtelenül nem volt oka, legalább nem egyetlen
oka iszonyú sorsának; de ép oly kétségtelen, hogy e ritka
természetű és ritka rajongással szeretett nőt föl nem oldhatni
azon vád alól, hogy erőszakos ragaszkodásával Lenau meg-
gyógyulásának még legszerényebb eshetőségét is teljesen lehe-
tetlenné tette. A világirodalom híres szerelmi párjai közt,
melyekhez Lenau és Zsófia méltán sorakoznak, e boldogtalan
viszony valósággal egyedül áll.

HEINRICH GUSZTÁV.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLEKEZETE.*)

Ma, az általános haladás korszakában, midőn a természet ölében elrejtett erők fölszínre hozva, az emberiség szolgálatára állanak, önkénytelenül előtérbe lép azon igazság, hogy világ-résünk bármely pontjához vagy nemzetiségéhez tartozó egyéneknél rejlő, de tétlenül szunnyadó erő csak akkor válik az illető ország vagy nemzetiség, sőt a világ egyetemének is közkincsévé, ha ez erő kifejtve, tényleges érvényesítését megtalálja.

Azon férfiak tehát, a kik hívatásszerűleg nemzetökben a szunnyadó erőket új életre, fokozottabb tevékenységre élesztették, nemcsak szűkebb körű hazájoknak, hanem az emberiség egyetemének is háláját érdemelték ki.

Mi már előnyeiket élvezzük a nagy elődeink üdvös működésétől megteremtett és közéletünk minden terén élénken nyilvánuló új állapotoknak s így hálás érzülettel áldjuk a gondviselést, hogy azon nehéz időkben nemzetünknek oly férfiakat adott, kik erejük tudatában s fenkölt szellemök lelkesültségével és csüggedést nem ismerő kitartással képesek voltak honfitársaikat nagyobb tevékenységre és együttes működésre ébreszteni s megelőzni azon veszélyt, mely a mintegy álomba merült magyar fajt egyéniségének, sőt létjogosultságának elvesztésével is fenyegette.

S ha jelen századunk lezajlott eseményeit s különösen hazai történetünk közelmúltját elfogulatlanul szemléljük, el kell ismernünk, hogy azon mozgalomban, mely anyagi érde-

*) Fölvastatott a Tiszavölgyi Társulatnak 1891 decz. 29-én tartott közgyűlésén.

keink és szellemi kifejlődésünk körében az egész nemzetre átalakító hatást, megújító befolyást gyakorolva megindult, a vezérlő szerep gróf Széchenyi István óriásként kimagasló alakját és tetteire ösztönző hatalmas szellemét illeti meg.

Mert alkotásai, melyek nagy nevéhez szorosan fűződnek, s melyek egyenként és összesen következetes törekvéseinek maradandó emlékét képezik, a nemzeti élet teljes átalakulására úgy az anyagi, mint a szellemi munkálgodás körében döntő befolyást gyakoroltak.

A magyar tudományos akadémia alapítása, kaszinók, löversenyek létesítése, a lánczhid-építés, vasúti hálózat tervezete, a Tiszaszabályozás kezdeményezése, a Dunagőzhajózás létrehozása, a közlekedési eszközök tökéletesbitése, a Vaskapu kérdése, a nemzeti színház fölállítása, és így tovább, mint Széchenyi István gróf által részben megindított, részben hathatós közreműködésével kifejlődött mozgalom eredménydús következményei voltak.

S vajon mindez alkotások a magok tervszerű egymásutánjában s az egy határozott czelt valló törekvésben nem mutatják-e, hogy a hazáját és nemzetét forrón szerető Széchenyi minden tevékenysége oda irányult, hogy nemzetét, faji sajátágának megtartásával, sőt annak éles kidomborításával, nagygyá és boldoggá tegye? S vajon nem alkotják-e ez összefűzött és egymásba nyúló láncszemeket, melyek úgy együttvéve, mint külön-külön a tetlenül veszteglő nemzet ébresztésére szolgáltak? S vajon nem képezték-e csíráit azon, a külföldtől is kellően méltányolt haladásnak, melyet hazánk az utolsó hat évtized alatt, erejét majdnem fölülmúló lázas tevékenységgel elért?

Bizonyára igen!

Súlyos megpróbáltatásokon keresztül ment nemzetünk már rég eljutott gróf Széchenyi István érdemeinek elismeréséhez, az újabb nemzedék pedig minden alkalmat megragad hálájának nyilvánítására, a többi közt annak kegyeletes kifejezést is adott akkor, midőn a fővárosban, két legkedvesebb alkotása: az akadémia és a lánczhid közelében, a méltán «legnagyobb magyar»-nak nevezett Széchenyinek az utókor buzditására szobrot emelt.

S ha én megtisztelő megbízatásomban eljárva, itt, a Tiszavölgyi Társulat nagygyűlésén, Széchenyi születése századik év-

fordulójának alkalmából, róla határtalan tisztelettel megemlékezem, élénken érzem, hogy a Tiszaszabályozás nagy művének kezdeményezője iránt táplált hálás érzelmeink soha, de legalább mindaddig szünni nem fognak, míg e dús kalászokat termő, zöld pázsitokban gazdag és Széchenyi István látnoki szeme szerint kies kertté alakulandó völgy területein magyar szív fog dobogni s magyar szó hangzani!

Hazafiúi kegyeletből származó mai megemlékezésünk keretébe be nem illeszthető s gyöngé erőmet fölülmúló föladat volna, ha történeti sorrendben akarnék kiterjeszkedni Széchenyi István korszakot alkotó egyéni tevékenységének csak azon mozzanataira is, melyek átalakító befolyásukat társadalmi és szellemi életünk minden ágában s anyagi érdekeink tág mezején egyaránt éreztették. S ma már általánosan üdvösnek elismert fáradhatatlan ténykedésével kapcsolatban nem is ecsetelhetem azon lelki gyötrelmeket, melyeket neki átélni és átérezni kellett akkor, midőn mérsékletre intő tanácsait nem követte senki, sőt sokan hazafiságát is kétségbe vonták.

Mindezeket már eddig is, bár különböző fölfogással, megérták úgy kortársai, mint a mai nemzedék, s nem kétlem, még kimerítőbben fogja ezt tenni a részrehajlatlan történelem.

És mégis, nem hagyhatom említés nélkül, hogy azon időszakban, melyben gróf Széchenyi István eszméiért harczolt, a hazai tevékenységnek ez ébredő korában a haza boldogulását óhajtó s azért önzetlenül küzdő hazafiaknál úgy elmaradottságunk okára, mint a további teendőkre nézve, két egymástól lényegesen eltérő fölfogás uralkodott.

Ugyanis, míg Széchenyi István azt állította, hogy «bajaink és elmaradottságunk okát nem egyedül állami függetlenségünk hiányában, de nagyobbrészt önmagunkban kell keresnünk, még pedig a folytonos és kitartó szellemi s anyagi munkálkodásra nehezen hajló s államjogi átalakulásokért nem igen rajongó keleti természetünkben, és ép azért tette kelve, anyagi eszközeink öregbítésével karöltve, szellemi haladásunkat is fokozva, kell a nemzet emelkedését előidézni», addig az ellennézetűek bajaink és elmaradottságunk egyedüli forrásának állami függetlenségünk hiányát s kiaknáztatásunkat tartották s azért állami függetlenségünk visszaszerzésére irányított politikai ténykedésen kívül, minden más működést időelőttinek, eredménytelennek és célhoz nem vezetőnek nyilvánítottak.

Ki ne tudná azt, tisztelt Nagygyűlés, hogy csakis a minden feszélytől ment szabad és független önelhatározás lehet leghatásosabb tényezője úgy az egyéni, mint a nemzeti boldogulásnak s alapja a czéltudatos haladásnak! De ne felejsük el azt sem, a mit épen Széchenyi István mondott, hogy a «legszebb szándék és a legjobb akarat is parlagon hever ott, hol a kivitelhez nincs meg az anyagi erő».

Nem is lehet, de nem is szabad, ha csak hálátlanok lenni nem akarunk, az egyik vagy másik irány képviselőitől az önzetlen hazafiság elismerését megvonnunk, mert mindannyian tudjuk, hogy mindkét irány követőire nézve a kitűzött és hönőhajtott cél, a haza boldogulása volt, melyet legjobb és legnevesebb meggyőződésök szerint kívántak elérni, ha más-más eszközöket és eltérő utakat választottak is.

De ma, midőn a letűnt lélekiemelő korszak éles küzdelmeinek heve közelebről nem érint, az azóta elért eredményekről nyugodtan elmélkedhetünk és így a Tiszaszabályozás fontossága és a már eddig elért eredményei felől is higgadtan ítélnünk.

Engedje meg a tisztelt Nagygyűlés, hogy röviden fölemlítsem, mit tett ő a Tiszaszabályozás érdekében akkor, midőn e czelből vándorbotot véve kezébe, bejárta a Tisza által érintett vidékeket, hogy személyes megjelenésével és ékesszólásának egész erejével megnyerje, a fölvetett és mélyen anyagi érdekeink körébe vágó eszmének, az érdekelt vidék közönségét.

Ez irányban kifejtett lázas tevékenységéről csak akkor alkothatunk magunknak tiszta képet, ha figyelemmel kísérvük azon korszakból reánk maradt, s részint ő tőle magától, részint másoktól eredő iratokat, leveleket, naplókat és följegyzéseket 1846-tól, hivatalba lépésétől, 1848-ig terjedőleg, melyek mind arról tesznek tanúságot, hogy őt a kormány emberei minden áron magoknak megnyerni igyekeztek, mert belátták, hogy a nagy Széchenyinek munkássága és sikerült vállalatai a kormánynak csak előnyére válhatnak.

Hosszú belső harc után engedett csak Széchenyi a meghívásnak és lépett be a magyar királyi helytartó-tanácsba, hol egy külön osztályt, az országos közlekedésügyi osztályt állították föl számára; tette pedig azt azon tudatban, hogy a kormány erélyes támogatását nem nélkülözheti, ha az ország anyagi erejének kifejtésében nagyobb szabású mozgalmat akar megindí-

tani, s mert mély belátásánál fogva tisztába jött magával az iránt, hogy nagyobb keretű terveinek megteremtésére az eszközöket csak a kormánytól neki följánlott állásból kaphatja meg, már pedig e nagy vállalathoz sok pénz kell, «mely nélkül» — saját szavait idézve — «a legmagasztosabb is parlagúl hever!»

Hivatalba lépve, kedvencz eszméjét, a Tiszavölgy rendezésének kérdését, karolta föl. Az anyagi ügyek közül a Tiszavölgy rendezését ő első sorba helyezte nemcsak a nagy eredmények tudatában, hanem mert azt a magyar faj föntartása és fönmaradásának egyik lényeges föltételéül tekintette a jövőre nézve.

Tiszai útjában közelebről érintkezve fajának sajátos alakjaival, különösen a köznép eredeti és józan fölfogásával ismerkedett meg és jött tudatára annak, hogy a magyar talán még sem az a lassú, halálnak indúlt hanyatló faj, milyennek ő eleinte gondolta; de látta, hogy abban még sok egészséges élet-erő van, mely fölébresztve és ápolva, nagy dolgokat képes művelni, ha lelkesedés vezérli.

És látjuk is, hogy Széchenyi, akkor még népszerűsége tetőpontján, egész tiszai útjában az igazi lelkesedés azon fokával találkozott, melylyel a magyar, nagy emberei irányában, nem szokott fukarkodni. Eszméi, elhintve fogékony keblekre, hálás talajra találtak, őt nagy vállalatában fölfogni és érteni kezdték és semmi sem állt útjában annak, hogy nagyszerű kezdeményezését siker is koronázza. Egymásután alakultak meg a vidéki társulatok s ott is, a hol ellenzésre talált, egyéniségének varázsa, hazafias szándékának tisztasága az ellenszenveket legyőzte.

Ha *Eszmetöredékeit különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg, vagy Véleményes jelentését a Tiszaszabályozási ügy fejlődéséről* figyelemre méltatjuk, azt találjuk, hogy e nagy vállalat megindításánál gondossága minden oly körülményre kiterjedt, minden oly kérdést felölelt, mely az ügy előmozdítására befolyással lehetett és hogy a közreműködéshez az összes tényezőket bevonta az actióba, mert tudta, hogy csak a vállvetve való együttműködés és támogatás biztosíthatja kezdeményezésének sikerét.

Az ez iratokban foglalt elvek és eszmék nagyobbára azok, melyekkel ma is, részint mint már valószínűtlenekkel, részint

még mint megvalósítandókkal foglalkozunk és ha ő köztünk megjelenne, meglepéssel láthatná, hogy az általa megkezdett ösvényen haladva, az utókor befejezni igyekszik azon nagy művet, melynek megindításában neki oly nagy része volt. Csak egyben nem követtük és ennek kárát is valljuk, a mennyiben a szabályozás egységével szorosan kapcsolatos elvét, hogy a pénzügyek kezelése, a megterhelhetes az egész Tiszavölgyén egy alapon és szabályok szerint történjek, figyelmen kívül hagytuk.

De lássuk csak eszmemenetét e tárgyban :

A nagy központi társulat alakításában ő alapját akarta megvetni minden későbbi társulati alakulásoknak az országban s tapasztalatilag kimutatni, hogy a nemzeti élet minden phasisában csak a társadalmi út az, melyen az érdekek józan egyesülése és a közös munkálkodás áldásthózá válik. A mint az a következő szavaiból is kitűnik :

«Mindig igaz marad az, hogy a nemzeti fölvirágzás nagy munkáját soha s sehol nem állítá ki fejedelmek s kormányok korukat meghaladó szelleme, hanem a nemzet közértelmi kifejlésének s érdek-egyesülésének hangyamunkája ; s azért is, nem a divatszerű eszméknek való hódolat, de benső, kellőleg indokolt meggyőződés mondatja ki velem azon elvet, melyet szem elől téveszteni soha nem kellene : miszerint minden nagyobb-szerű vállalatok életbeléptetése — hol az egyesek munkássága a közczélokot nem veszélyezteti — a közállományi hatalom törvényes fölügyelete s szükség esetére föntartott beavatkozása mellett, leghelyesebben az érdekeltek kezeibe van letéve.»

Azért is — szerinte — a szabályozási vállalkozásoknak sikerök csak úgy lehet, ha nem helyi érdekű, de országos szempontból történik a kiindulás. A részenkénti szabályozási munkálatoknak, a foltozgatásnak, mint mondá, nem barátja, hanem gyökeres intézkedés, tettek kellene itt, melyeket csak szoros együtt tartás, alapos meggyőződés eredményezhet. Előtte a Tiszaszabályozás országos szempont már csak azért is, hogy a magyar vér, mely leginkább a Tiszavölgyén üté föl sátorát s a magyar elem, melynek az alkotmányos szabadság szeretete verébe ment át, anyagilag gyarapíttassék ; vizszabályozást pedig csak úgy hajthatni végre, ha az anyagi tekintetben hasznos.

De nézzük csak a kiinduló pontot, melyből ő eszméjét vette, és később megvalósítani igyekezett :

A Tisza síksága, fajunk e bölcsője, mely a legsajátosabb magyar népet táplálja, ez a gazdag talaj az árvizek állandó tanyája. E szomorú állapotok helyére rendezett viszonyokat, a mocsarak ártalmas kigőzölgése helyett egészséges levegőt teremteni; legmagyarabb népünket a magasabb jólét fokára emelve, szellemileg is erőssé tenni: ezt tartotta a legáldásthozóbb kezdeményezésnek.

Az ő magas röptű lelkében a Tisza és mellékfolyóinak szabályozása, az átvágások és töltések létesítésével, csak az első lépcsőt képezte a Tiszavölgy közgazdasági rendezésének nagy épületéhez, a csatornázás és az öntözés — a bős elemekkel való sikeres megküzdés után tehát — az áldásthozó vízhasznosítás intézménye volt álmainak képe, melyekben a Tisza nagy síkságát, a magyar Alföldet, mint egy rendezett kies kertet, mint egy vagyonos nép boldog tanyáját látta.

Es hogy az ország anyagi érdekeinek előmozdításán kívül mit óhajtott még Széchenyi e művével elérni, azt a debreczeni nagy gyűlésben, 1846-ik évben mondott jelentőségteles szavaiból világosan látjuk:

«Én a Tiszaszabályozást nemcsak kiszámíthatatlan anyagi eredményeiért indítom meg, de ezt egy józanabb magyar politika tengelyének tekintem, ki akartam emelni az ellenzékét olcsó dicsőségű, meddő állásából, legyen valahára alkotó és szervező elem az országban. Ennyi szellemi erő ne vesszen el a rideg tagadásban.»

Bámulattal kell adóznunk Széchenyi István éles esze és messze jövőbe látó szellemének, a ki egész életén keresztül, szóval, írásban és tettel arra ösztönözte nemzetét, hogy törekvéseinek irányadójaúl azon módokat tekintse s azon utakat válaszsza, melyek anyagi és szellemi megizmosodásának előidézői lehetnek.

Ép azért, különösen mi, tiszai érdekeltek, kik egyik alkotásának hasznos eredményeit jó részben ma már élvezzük, csak a legnagyobb hálával és elismeréssel lehetünk iránta. Szerény véleményem szerint pedig ezt leginkább és legméltóbban azal fogjuk bebizonyíthatni, ha nemcsak a magyar faj zöme által lakott Tiszavölgy, emberileg lehető megmentésének érdekében vállvetve közreműködünk s a még leküzdendő nehézségek ellen bátran harczolva, földadatunk tökéletes befejezéséig lan-
kadatlanul munkálkodunk, hanem szem előtt tartva bölcs tanait,

magasztos példáját, a közügyek minden más terén is, fajunk sajátos egyéniségének hű megőrzése és jó irányban való fejlesztésével nemzetünk szellemi színvonalát és anyagi izmosodását erőnktől telhetőleg, a végsőig való kitartással elősegíteni igyekezünk.

Ez lesz a legméltóbb elismerése a «legnagyobb magyar», gróf Széchenyi István emlékének!

GRÓF MAILÁTH JÓZSEF.

NYILT LEVELEK A SZERKESZTŐHÖZ.

I.

Tisztelt szerkesztő úr! Csak néhány szóval akarok felelni Volf Györgynek a *Budapesti Szemle* januári füzetében közölt cikkére. Nem szólok már az *a ki*, *a mi* hangsúlyáról, mert erre nézve mindketten elmondottunk mindent, a mit nézetünk mellett elmondhattunk; az olvasó ítélhet, egymást pedig úgy sem győzhetjük meg. Hanem csak Volf György vitatkozása módjáról akarok néhány szót szólni.

Czikkéből látszik, hogy haragszik, a miért beleszóltam a közte és Simonyi közt folyó vitába, pedig, azt hiszem, ha egy tudományos kérdés eldöntéséről van szó, mindenkinek van joga közbe szólni, a ki azt hiszi, hogy hozzájárulhat a kérdés tisztázásához. Volfnak e haragja lehet az oka, hogy gyakran eltér a fölvetett kérdés vizsgálattól, s kimondva, hogy az *a ki*, *a mi* hangsúlyát illetőleg tévedtem (a mihez szintén fér még egy-két vajon), elítéli egész nyelvészeti munkásságomat s kétségbe vonja minden megfigyelésemnek helyességét és hitelességét. Azt hiszem, hogy ehhez még akkor sem volna joga, ha e kérdésben az igazság kétségtelenül ő mellette szólna. Végül pedig ily nyájas hangon támad reám: «kérdem, mit ér a hangsúly kérdésében annak ítélete, a ki ekkora, akár testi akár lelki süketséggel van megverve?» Csak az az egy vigasztal, hogy nem magam vagyok ily lelki vagy testi süket. A *Budapesti Szemle* januári füzetében hivatkoztam többek közt Négyesy Lászlóra, a ki ma nálunk a verstantnak leghivatottabb munkása, s őt talán mégsem szabad oly nagyon süketnek tartanunk, ha a hangsúlyról van szó. S az *a ki*, *a mi* hangsúlyára nézve az én néze'em mellett szólottak nem kisebb nyelvészek, mint Simonyi Zsigmond és Szarvas Gábor (*Nyelvrör*

XX: 551. «Mikor Volf azt állítja, hogy az *a ki* stb. két tagja közül nem az első, hanem a második van hangsúlyozva, már abban ellent kell mondanom neki . . . Ha legközelebb tiszta magyar vidékre kerül, figyelje meg a nép beszédét s hiszem, meg fogja változtatni véleményét»). Volf szerint jó volna tehát az ő «másnemű kutatásaikra is vigyáznunk». S ha már tekintélyekre hivatkoztam, meg kell említenem őt is, a kit azt hiszem Volf György sem mer testi vagy lelki süketnek nevezni, tudniillik Arany Jánost. Ő már 1865-ben hozzászólt e kérdéshez (lásd *Hátrahagyott Iratai* II. k. 343), s habár az *a ki* különírását pártolja, elismeri, hogy a hangsúly az első részre esik. Ime: «Névelő nem lehet (tudniillik az *a*), mondják akistáink, mert a névelő hangsúlytalan, például a *király*, míg az *a ki*-ben épen az *a*-ra esik a hangsúly. *Nem tagadom*, így van a mutató fölkiáltásban is «*a!*»; valamint ennek valószínű összetételében «*ahol!*». De a hangsúlyon kívül van még egy sajátzerű nyomaték is» . . . stb. Ezek után még egyszer kérdem, volt-e joga Volfnak oly hangon dorongolni le a vele ellenkező véleményt? Én pedig nyugodtan folytatom tovább munkásságomat a phonetika terén is, ha oly süket vagyok a magyar nyelv kiejtésének megfigyelésében, mint Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor és — Arany János.

A mire pedig Volf György a névelő ejtését illetőleg tanít (*a zember*), azt jól tudtam már régóta s szóltam róla a *Phonetika elemeiben* (91. l.) és *Phonetik der ungarischen Sprache* című czikkemben (*Internationale Zeitschrift* IV: 151); csakhogy Volf ebben is téved némileg, mert a *z*-t csak azért ejtjük a főnévhez, minthogy a magyarban a két magánhangzó között álló mássalhangzó mindig a második szótaghoz tartozik; előtte az *a* mint külön rész hangzik és hangsúlytalan.

BALASSA JÓZSEF.

II.

Igazán nem értem, mi célja Balassa József feleletének. Már múltkori fölszólalása sem tartozott a dologra, de mégis volt valami tárgya. Nem mutatta ugyan ki, hogy az *a* összeírandó a relativummal, noha ez volt a kérdés; de legalább vitatta az *a ki*, *a mi* hangsúlyát. Most azonban már erről sem akar szólni. Hogy miért nem, arra igen nevezetes két oka van. Először is szerinte «erre nézve mindketten elmondottunk mindent, a mit nézetünk mellett elmond-

hattunk». Balassa tehát nyíltan megvallja, hogy ő végkép kifogyott az okokból. De miért állítja ezt mindkettőnkéről? Miért beszél *többes* számú első személyben? Hogy neki nincs több mondani valója, következés-e, hogy már én is elpufogtattam minden puskaporomat? Másodszor azt mondja, hogy «egymást úgy sem győzhetjük meg». Megint mindkettőnkéről szól, holott igazán csak magáról tudhatja, hogy okok iránt fogékony-e vagy sem. Megvallom őszintén, hogy eddigi okai nem győztek meg, hanem csak megerősítettek nézetemben. De vajon ez szükségképen annak a bizonyosága-e, hogy engem egyáltalán nem lehet meggyőzni? Nem szabad-e talán mégis Balassa eddigi okainak erőtelenségére vetni? De meg szükséges-e, hogy mi *egymást* meggyőzzük? Nekünk kötelességünk kideríteni az igazságot. Becsületes okokkal és becsületes módon meg kell győznünk az olvasót. Hogy sikerül-e egyikünknek meggyőzni a másikat, az az igazságra nézve teljesen közömbös.

Balassa minden okból kifogyva, csak az én «vitatkozásom módjáról akar néhány szót szólani». De valósággal erről sem szól, mert vitatkozásomnak semmiféle, se önkénytelen, se szándékos hibáját nem említi. A helyett vádaskodik és szörnyűködést iparkodik keltetni. Azt mondja, hogy «elítélem *egész* nyelvészeti munkásságát s kétségbe vonom *minden* megfigyelésének helyességét és hitelességét», még pedig azért, mert szerintem «az *a ki, a mi* hangsúlyát illetőleg tévedett». Hát nem égbekiáltó igazságtalanság ez? Valóban az, ha — igaz. De én két súlyos példa alapján, nem pedig azért, mert Balassa szerintem «az *a ki, a mi* hangsúlyát illetőleg tévedett», csak egy kis kritikát ajánlottam (lásd *Budapesti Szemle* jan. füz. 134. és 141. l.). Erre annál nagyobb szükség volt, mivel még Simonyi is úgy hivatkozott Balassára mint valami főfő tekintélyre, a kinek a szava úgy dönt mint a pápáé. *Roma locuta, causa finita*. Nem tudom, micsoda nagy criment követtem el, különösen mikor Balassa a két fölötte súlyos példa ellen egy szóval sem védekezik. Csak azt a tévedését iparkodik igazolni, hogy a névelőt «a kiejtésben el is választjuk főnevétől». Nem tagadja, hogy a névelő *z*-jét a főnévhez vonjuk, de *a*-ja «mint külön rész hangzik» (*a zember*). Csak az a baj, hogy az *a* ez esetben sem az egész névelő, hanem csak egy része. Még nagyobb baj, hogy az *acskó, ászló* és az *abbor, addolog, affü, akkutya, ammacska, appad* stb. példájáról, mely nagyon világosan mutatja, hogy a kiejtésben a névelő nem válik el főnevétől, Balassa mélységesen hallgat. Úgy látszik természete, hogy a mi nincs ínyére, azt megvetéssel mellőzi. Így tett múlt főlészólalásában is.

Hogy Balassának van-e joga más ember vitatkozása módját elítélni, azt legjobban mutatják azok az eszközök, melyekkel ő maga él vitatkozásában. Múlt fölszólásában azt állította, hogy ezekben: *az a ki! az a mi! úgy a hogy! arra a merre!* stb. a relativumok egészen hangsúlytalanok, holott minden ép fül érzi, hogy itt legalább is oly erős, ha nem erősebb nyomatékúak mint a mutató névmások. Csak Balassa, a professionatus phonetikus, nem volt képes azt észrevenni. Ez oly nagy hallásbeli fogyatkozás, hogy joggal kérhettem, «mit ér a hangsúly kérdésében annak az ítélete, a ki ekkora, akár testi akár lelki süketiséggel van megverve?» Különösen ki kell emelnem, hogy azt a szinte megfoghatatlan és phonetikusnál valószínűséggel megdöbbentő hibát, melyet e szavaim sújtanak, Balassán kívül soha senki sem követte el. És ő most mégis azt meri mondani: «Csak az az egy vigasztal, hogy nem magam vagyok ily lelki vagy testi süket», hanem ilyenek még Négyesy László, Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor és — Arany János. Itt két eset lehetséges. Szavaimat vagy arra érti, a mire valóban mondva vannak, vagy olyanra alkalmazza, a mire semmikép sem vonatkoznak. Abban az esetben halatlan valótlanságot mond, mert rajta kívül, ismétlem, soha senki sem követte el azt a különösen phonetikusra nézve oly sújtó hibát. Az utóbbi esetben nem menthetem föl a szándékos ferdítés vádjá alól. Úgy látom, hogy ez a való. Balassa tudva és akarva úgy tesz, mintha én nem ama hibájáért, hanem azért ítéltém volna őt testi vagy lelki süketnek, mivel azt vitatta, hogy az *a ki*, *a mi* hangsúlya az *a-n* van. Ily rút fogással azt a látszatot iparkodik kelteni, mintha szavaim nem csak ő rá, hanem másokra is alkalmazhatók volnának; és hogy annál gyűlöletesebb színben tűntessen föl, nem áttal nevet említeni, még a legtiszteltebbet sem kímélve. Ítélje meg az elfogulatlan olvasó, hogy e cynismusra szolgáltatam-e csak a legkisebbeket is.

Ehhez képest csekélység, hogy Balassa minden okból kifogyva, másokkal takarózik. Hanem komikus a dologban, hogy Arany Jánost kivéve mind csak olyanokra hivatkozik, kik az *a ki*, *a mi* kérdésével magok soha sem foglalkoztak. Nem sértem meg ezzel se Négyesyt, se Simonyit, se Szarvast; egyszerűen való tényt mondok, melyért nem érheti őket gáncs. Nem tartozik mindenkivel foglalkozni; ők meg más téren éppen nem voltak tétlenek. Négyesy collegám különben a saját kiejtésével igazolta, hogy rendes használatban nem az *a* hangsúlyos. Kétszer is mondta egymás után: «Annyiért adom, *a mennyiért* vettem». Nem tartom fontosnak, hogy

ez legalább is tíz tanú előtt történt, mert Négyesy akkor sem tagadná, ha négy szem vagy inkább fül közt esett volna is meg. Hogy Simonyinak nincs saját megfigyelésén alapuló ítélete, azt azzal bizonyította, hogy magától egy szót sem mondott, hanem egyszerűen idézte Balassát. Mosolygáskeltő tehát, hogy Balassa most Simonyira hivatkozik, mikor maga Simonyi föltétlenül Balassára támaszkodott. Hogy Szarvas sem foglalkozott valami behatóan a kérdéssel, azt világosan mutatják a *Magyar Nyelvőr* decemberi füzetében (551. l.) használt példái, melyekben csodálatos megegyezéssel egytől egyig a vers ictusa teszi az *a*-t nyomatékosná. Íme összes példái tactusokra osztva: *A* ki tudja, | mért nem mondja, | merre van az | ország útja. — *A* hol járok, | *a* hol kelek, | mindenütt csak | feléd nézek. — *A* merre | én járok | még a fák is ' sírnak. — *A* kit én | szeretek, | meg van az | szeretve. Szarvasról nem tehető föl, hogy sophismával akarta elütni a dolgot és hogy ennél fogva tudatosan választotta ezeket, hanem nyilvánvaló, hogy az *a*-t nyomatékosnak véve, minthogy erre prózai példák nincsenek, csakis versesek juthattak eszébe. Prózában biz ezeket így hangsúlyozzuk: a ki *tudja*, a hol *járok*, a hol *kelek*, a *merre én*, a kit *én*. A vers ictusát véve döntőnek, szükségképen következik, hogy a főnév előtt álló névelő is hangsúlyos; bizonyosság rá a következő népdal: *A* csillag, | *a* csillag | *az* égen | jár; | *a* szívem, | *a* molnár, | *a* réten | jár. Szarvas tehát összetévesztette az ictust a hangsúlylyal, a mi bizonyára nem esik meg rajta, ha a dolgot mélyebben és részletesebben vizsgálta volna.

Marad az egy Arany, a ki tüzetesebben foglalkozott a kérdésnek legalább egy részletével. Csakhogy ez nem a hangsúly és így Balassa hiába hivatkozik rá. Arany a hangsúlyt említi ugyan, de csak mellékesen és a mit mond róla, az nem a saját nézete, hanem azoké, a kik az *a ki*, *a mi* stb. összeírását pártolták, vagy a hogy ő nevezi, az *akistaké*. Ezek megengedték, hogy a névelőt és a mutató névmást külön kell írni; de azt állították, hogy a relativumok előtti *a* se névelő se mutató névmás, hanem az *a* mutató hang vagy fölkiáltás, mely mint a mutató *ni!* indulatszó egyértelmű párja megvan ezekben: Ott megy *a!* Ahol fut! Ez alapon követelték az összeírást. Ezzel szemben Arany, egyfelől az *ahol!* és *a hol* közt kiejtésbeli különbséget találva (*ahol!* és *ah hol*), másfelől régi nyelvünkre utalva, melyben az *a* még eredeti teljes alakjában van meg: *az kiben*, *az midőn*, *az holott*, azt mondja, hogy a kérdésben forgó *a* mégis csak vagy névelő, vagy mutató névmás. Erre követ-

kezik Balassa idézete, mely világosan mutatja, hogy Arany a hangsúly kérdésébe egyáltalában nem akar ereszkedni, a mint hogy valósággal nem is ereszkedik bele sehol. Tőle mondhatják «akistáink», hogy a kérdéses *a* névelő nem lehet, mert akkor hangsúlytalan volna, holott «*az a ki*-ben épen az *a*-ra esik a hangsúly». Nem tagadja, de nem is állítja. Legyen úgy, a hogy az *akisták* mondják. A hangsúlyra nincs is szüksége. Mert megengedve, hogy az *a* csakugyan hangsúlyos, a kiejtés és régi nyelv alapján könnyen ki tudja mutatni, hogy akkor sem pusztá mutató hang vagy fölkiáltás, hanem mutató névmás, következésképp az *aki* pártolói szerint is külön írandó. A kiejtést vizsgálja Arany és a régi nyelvet; ezeket sem magukért, hanem az írásmód eldöntése végett. A hangsúlyt se nem kutatja, se nem fejtegeti és így határozott véleményt nem alkot magának róla. Hogy mi eredményre jutott volna, ha vizsgálja, azt Balassa ép oly kevéssé tudja, mint én vagy más. Gondolhatja ugyan, hogy Arany neki adott volna igazat, de ép úgy én is gondolhatom, hogy nekem; bizonyosra azonban egyikünk sem állíthatja. Nagyon helyes, hogy Balassa különösen Aranyt választotta próbakövének; csak olyanra nem kellett volna alkalmaznia, a mire nem lehet, mert a hangsúlyról fájdalom nem ismerjük Aranynak saját véleményét. Azért jobban tette volna, ha például azt a nézetét próbáltatja ki Aranyval, mely szerint az *a* összeírandó a relativummal: *aki, ami, amely, amilyen, ahol, amidőn, amíg, ahogy, amint, amiképp, ahányszor, amennyire* stb.; mert erre nézve van Aranynak nagyon határozott véleménye. Vagy ebben már nem lehet tekintély, mivel nézete ellenkezik a Balassáéval? Arany «mind halálig borzadt» az összeírástól és egész hévvel védte a különírást. Én meghajlok ebbeli véleménye előtt, mert okai teljesen meggyőzők. Most ezt bátran kijelenthetem; senki sem gyanusíthat azzal, hogy érdekből cselekszem, mert hisz én egész vitánk alatt sohasem hivatkoztam Aranyra. Csak Balassa hitta segítségül, mikor már minden okból kifogyott. De neki Arany a legcsekélyebb tárgyi ok nélkül is tekintély, ha őt látszik támogatni; ellenben a legerősebb tárgyi okok mellett sem az, ha nem az ő véleményén van.

De hogy minden tanulság nélkül ne maradjon e válasz, legyen szabad vitánkból folyólag ugyan, de minden személyes ügyet félre téve, általánosságban utalnom tudományos viszonyainknak egy nagy bajjára. Szerencsésebb országokban sok a tudós és kevés a tudományos tekintély; nálunk sok a tudományos tekintély és kevés a tudós. Szegényes állapotunkban egyetlen egy tudományágra sem jut sok

művelő, legtöbbre igen kevés, akárhánynya épen csak egy, sőt némelyikre egy sem. A mely téren csak kevesen vannak, oly nagy rész esik mindenikre, hogy egymás területére csak nagy ritkán vetődhetnek; a kinek meg egymagának jut egy egész tudományág, az majdnem bizonyos lehet, hogy birodalmában soha sem fogják háborgatni. Ennek az a következménye, hogy sem tudományosságunk művelőinek nincsen alkalmok munkásságukat velök egy célra törekvőkéhez mérni, sem tudományos világunknak nincs módja illetékesek ítélete alapján eredményök értékéről magának helyes véleményt alkotni. Jórészt minden ellenőrzés, minden kritika nélkül kapnak tudományos hírré és csakhamar tekintélyekké lesznek. Van, a ki megérdemli; de akárhány csak annak köszönheti, hogy egymaga áll tudományszakában. Tudományos közvéleményünk nem tud azok és ezek közt különbséget tenni és így igen gyakran tudós tekintélynek ismer el nagyon középszerű műkedvelőt is. Így van aztán tudományosságunknak véghetetlen nagy kárára sok tudományos tekintélyünk, de kevés igazi tudósunk. Tudományos életünk senkinek sem ad ösztönt, hogy mentül tökéletesebbet alkosson. A ki jelét adja, hogy dolgozik, könnyen és gyorsan válik ismeretessé. Ez rendszeren elámítja a kisebb tehetségeket, nem egyszer a nagyobbakat is. Legáltalább is magával megelegedés, ha nem önhietség, elbizakodás az eredménye. Gyakori tapasztalat, hogy az olesó tekintélyek aztán szentírásnak hiszik minden szavukat, melyhez a kétségnek még árnyéka sem fér. Jaj annak, a kit más körbeli tanulmányai alkalmilag az ő területökre visznek, ha térdet fejet nem hajt és más véleményt mer kockáztatni. Azonosítják magokat illető tudományukkal és minden eltérő nézetben annak a megsértését látják. Védik is nagy garral tudományuk képzelt sérelmét és tekintélyök magasztos érzetében minden más körbelit, ha föltétlen hódolattal nem adózik nekik, kikiáltanak bizonyítékok nélkül is hivatlannak, tudatlannak, holott tudományosságuk érdekében örülniök kellene, hogy más ítéletet is hallhatnak, mint a milyennel szerencsétlen tudományos viszonyaink által táplált magok iránt való elfogultságuk kedveskedik nekik. Tudom, hogy nagyobb mértékben áldozatok, mint a milyenben hibásak; de az nem ment föl senkit azon kötelessége alól, hogy mennél derekabb, mennél kiválóbb tudományos munkássággal iparkodjék megérdemelni a tudományos tekintély nagy tisztességét, ha a mi sajnálatra méltó viszonyaink közt még oly olesón juthatni is hozzá. Az, hogy valaki egymaga vagy kevesed magával foglalkozik valamely tudomány terén, még nem elég érdem rá. Míg nálunk oly

sok a tudományos tekintély és oly kevés közte a tudós, addig sohasem lesz igazi tudományunk. Nálunk égető szükség, hogy minden tudománnyal foglalkozó annál szigorúbb bírója legyen önmagának és munkásságának, minél nagyobb hiával vagyunk minden termékenyítő, fejlesztő és irányító tudományos életnek. *)

VOLF GYÖRGY.

*) A polemiát e folyóiratban bevégezettnek nyilvánítjuk. *Szerk.*

É R T E S I T Ő.

Paul Janet. A politikai tudomány története az erkölcszhoz való viszonyában. Fordította Lőrincz Béla. Buda-Pest. Kiadja a m. t. Akadémia. (A m. t. Akadémia könyvkiadó vállalata.)

A magyar tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata tapintatosan választja meg műveit. Szerencsés választásnak tartjuk azt is, hogy Janet nagy három kötetes művét, mely a politika viszonyát tárgyalja az erkölcszhoz, fölvette sorozatába. A magyar irodalom nincs bőviben az általános szempontok alá foglaló nagy áttekintéseknek; s a philosophiai szellem hiányát semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy még az egyes tudományokon belül is a módszer s a tudomány fejlődésének kérdése csak kevés érdeklődőt talál. E hiányon akar segíteni a politikai tudomány történetére nézve Janet könyve. Rendkívül bő anyagot ölel magába. Az emberiség egész történetén átmegy s kutatja benne azt a változást, melyen a jónak s jogosnak eszméje áthaladt. Mert mint bevezetésében is kifejti, a jog s a jó eszméje kapcsolatos. Nem földik egymást, más téren nyilatkoznak meg, de soha sincsenek egymástól annyira elkülönítve, hogy ne változzék az egyik, ha változik a másikról való fölfogás. S ez alapgondolat kivitelében van Janet könyvének érdekessége s talán fő érdeme. Janet a Cousin-utódok talán legérdemesebb alakja. Az abstract francia spiritualismus formalismusát és sekélységét bő gyakorlati tudománnyal, nagy irodalmi jártassággal s erős történeti érzékével feledteti. S előttünk fekvő művében philosophiai iskolájának inkább csak előnyei tünnek föl: szereti a tisztá logikai meghatározásokat, könnyen mozog a jog és erkölcsz általános kérdéseiben s a szakszerű jogászszal szemben bizonyos eszmei

emelkedettség vonúl át a könyvön, mely a nagy olvasó közönség előtt csak előnyére válik.

De talán túlságosan előtérbe tolakodik e művében a philosophus mellett a compiler. Azt hiszem, nincs ember, ki Janet művét oly terjedelemben egészen a forrásokból írhatná meg. Ismernie kellene a világ minden törvényhozásait, minden philosophusát, minden jelentősebb íróját, ki politikai s erkölctani kérdéseket tárgyalt. Hanem azt hibáztatjuk, például ép a középkori írók tárgyalásánál, hogy a korszak erkölcsi s politikai irányait nem tudta nagy, jellemző vonásokban éleníken általánosítani; a helyett az írók egyes íratainak tételeivel vesződik s így gyakran véghetetlen ismétlésekbe bonyolúl. Az olvasó elméje belefárad a sekélységekbe. Hosszan nyújtja a mellett a középkori íratok tervrajzát. Hiú munka! nem jegyezzük meg; ellenben három-négy jellemző vonás a műről élíken megmaradt volna emlékezetünkben. Így a középkori írók fejtegetésénél bizonyos szintelen általánosságokban ellapuló terjengősségtől nem menthető föl Janet könyve.

Janet kritikája is némileg általánosságokban mozog s ezért sem domborúl ki az egyes tanok s tárgyalt írók jellemző alakja. De azért különösen ez első kötetnek sok sikerült része van. A mit a kelet philosophiájáról s politikájáról mond — valóban a legnemesebb értelemben — kulturtörténeti képet tár élíken; s a mondottak becsét csak emelik a szép idézetek. Plato s Aristoteles politikájáról is jó összefoglaló képet nyerünk. S hogy a magyar kiadás majdnem oly élvezettel forgatható, mint az eredeti, mindenki meggyőződhetik, ha csak az előszó pár lapját is olvassa.

b.—

John Morley. On compromise. London. Macmillan and Co. 1888.

Az angol szabadelvű párt egyik vezető szelleme vállalkozott arra, hogy megírja e tanulmányt az opportunismusról.

Mielőtt tovább mennék, illő lesz megjegyezni, hogy az opportunismus nem egyéb, mint lemondás meggyőződésünkről, alkalmazkodás a köznapi élet követelményeihez, ha azok szemben állanak nézeteinkkel s azokkal az elvekkal, melyeket helyeseknek tartunk.

A szabad gondolkodást és független cselekvést a gondolkozók minden iskolája alapelvül fogadta el. Mikor lesz azonban az egyéneknek e joga, a gyakorlatban positiv köteletség, erre igyekszik felelni könyvében Morley. Törekszik kikeresni néhány általános érvényű

szabályt, a melyeknek ez irányban magunk viseletét kormányozni kell, ha nem akarunk megválni végkép az eszményitől.

Alig van ember, a ki el ne ismerné, hogy mindenkinek kötelessége ragaszkodni ahhoz, a mit helyesnek és igaznak ismert el. A gyakorlatban azonban csaknem mindenki az ellenkezőt követi s a megalkuvás politikája a «józan emberek» vezető elvévé nőtt ki. Hol van a határ e két ellentétes elv között, az itt a kérdés.

Kutatásának jogosultságát némileg indokolandó, Morley fájdalommal mutatja ki az angol közéletből a magasabb aspiratiók kihalását, a szentnek tartott czélokért való küzdelem megszűnését, a mely nemesít és erőt ad. Ezek helyébe a napi érdekekért való harc lép; az, mely a ma előnyeért sok jövő mának érdekét könnyű szívvel áldozza föl.

Ennek az irányzatnak egyik főtényezője a napi sajtó, az a nagy gépezet, mely annyi sikerrel tartja a discussiót alacsony színvonalon; a melynek főhivatása, hogy tessék és épen ezért kedvez az előítéleteknek, ellensége az általános elméleteknek s leszólja az elvek embereit. Ez Morley nézete az angol napi sajtóról; mi lenne, ha ismerné, a mienkről és azokról a csillagokról, melyeket közéletünk érdemesnek tart arra, hogy utánok induljon?

A mi közéletünkben igen sok dolog van, mi az alacsony aspiratióknak, a férfiatlan jellemekeknek kedvez; jó tehát legalább gondolkozni azokról a módokról és eszközökről, melyekkel magasra törő nemzedéket nevelhetnénk.

Írónk bevallja, hogy a társadalmakat kormányzó elvek és meggyőződések nem annyira az okoskodásnak mint inkább a rokonszenv, a képzelet, megszokás és hagyományok termékei. Ebből azonban nem az következik, hogy a gondolkodás szerepét mind szűkebb körre szorítsuk, hanem az ellenkező, mert csak az ész képes a szív tévedéseit ellensúlyozni. Épen ezért teljes szabadságot követel a vélemények formálása, mert az értelemnek is meg van a maga érzékenysége. Elveszti színét, erélyét és finom illatát oly légkörben, mely alacsony eszmékkal, póriás czélzatokkal van ellepve.

A meggyőződés formálásánál megalkuvásnak nincsen helye, mert a ki azon kezdi az életet, hogy már itt is opportunistá s föláldozza jobb törekvéseit, végül mi hamar oda fog jutni, hogy nem lesz mit föláldoznia. Önálló meggyőződésű emberek nélkül a helyzet javulását, a társadalom fejlődését remélni sem lehet és épen ezért kell ezt a hatalmas mozgató erőt tisztán, függetlenül megőrizni úgy, hogy a félelmet ne is ismerje.

Ezt nem is sokan vonnák kétségbe. A nehézség azonban ott áll be, midőn ezeknek az önállóan alkotott meggyőződéseknek alkalmazása ke.ül szóba. Azt nem lehet sőt nem szabad tagadnunk, hogy a társadalmaknak is meg vannak a magok követelményei s ezek stabilitását tönkre tenné az, ha minden új eszmét fölkarolva, módosítás nélkül igyekeznénk az életbe átvinni. Jogosult, ha bizonyos korlátokat át nem lép az a gyanakvó idegenkedés, mely az új eszméket fogadja s mely az eszmét és pártolóit egyaránt kipróbálja.

Az, ki az opportunismus alacsony fajtájának hódolva, lemond meggyőződéséről, ha az szembe állítná a többséggel, elköveti azt az erkölcsi öngyilkosságot, hogy elveit kitörli lelkéből és hódol az elfogadott nézeteknek. Az emberek jobbik része ellenben nem szűnő buzgalommal fog azon munkálni, hogy új eszméit, vagy fenköltőbb erkölcsi nézeteit átvigye a gyakorlati életbe.

Ezek csak annyiban fognak alkalmazkodni a status quohoz, a mennyiben az ellenkező csökkentené kilátásaikat ahhoz, hogy meggyőződéseket megvalósúva lássák.

Az ilyen emberek sorsa nem kellemes és sokszor ők magok sem azok a társadalomra nézve, melyben élnek. Ellenségei a meglevőnek, elégtelennek, mert előttök magasabb eszmények világítanak. De végül még is ők a haladásnak oszlopai, a fejlődésnek legtevékenyebb tényezői, a társadalom legtöbbet érő érdekeinek előmozdítói. Az opportunisták máról holnapra élnek, megvetik az elveket, a melyek végül még is a társadalmak maradandó érdekeit képviselik. A jelen nyugalmaért hajlandók föláldozni a jövőt. Azt, a mi tulajdonképen végső elemzésben igazán hasznos és jó, múltó érdekekért vetik el. Ellenségei mind annak, a mi küzdést, fáradságot kíván, mintha ezek az elemek hiányozhatnának bármely nagy nemzet történetéből is. Meg kell választanunk az időt és körülményeket, melyek között nézeteinket megvalósíthatjuk, de magáról az eszményről lemondani nem szabad. Az egészséges elv mindig valamely nagy emberi érdeket zár magában és ezt a pillanat nyugalmaért, a nagyobb jót a kisebbért föláldozni, talán mégis érzékeny kár lenne.

Milyen azok erkölcsi világa, a kik ezt megteszik? A hol kevés oly ember van, a ki az ellenkezőre kész, ott hanyatlóban vannak a jellemek s a társadalom kevés biztosítékát nyújtja az emelkedésnek.

Épen ezért Morley könyve érdemes arra, hogy olvassuk, hogy elmélkedjünk róla és ha annyi ellenkező tényező munkálkodása mellett is maradt bennünk némi erkölcsi erő, kövessük is azt, a mi

elmékedéseinek végső eredménye. Széchényi sokszor ismételt mondása csak ekkor lehet valósággá. T. N.

Henri Gaullieur : Études américaines. Paris. E. Plon. 1891.

A magyar irodalom előtt Amerika — különösen Éjszak-Amerika — nem egészen idegen föld. Mióta a forradalom után annyi menekült szívesen fogadott, koronként mindig akad egy-egy író, ki megemlékezik róla s számol azon benyomásokról, melyeket a mieinktől elütő társadalmi viszonyok s a sok irányban különböző természet benne fölkeltek. Egy időben Nendtvich Károly *Északamerikai utazása* olvasott könyv volt; azután Xantus műve forgott sokak kezén; Kecskeméthy Aurel *Amerikai útja* pedig ma is olvasást érdemel. Az előttünk fekvő munka különösen két okból érdekes: írója sok időt töltött Amerikában s majdnem minden vidékét megjárta; ismeri az Egyesült-Államok intézményeit s embereit. Azután se nem irigyl, se nem ócsárolja Éjszak-Amerika különös világát, hanem megérteni s keletkezését megmagyarázni törekszik. Ez a pártatlanság teszi tanúságossá, érdekessé a könyvet. Tainenek nehéz pánczélú vértjéből írónk is lehámlított néhány pikkelyt s azzal fölfegyverkezve Taine módszere alapján iparkodik eligazodni Amerika földjén. Azonban könyvében mégis legjobban sikerültek azon helyek, hol legközvetlenebbül benyomásairól beszél s hol könnyed, folyékonyan író tollát semmi philosophiai elmékedés vagy módszer-tani fejtegetés meg nem akasztja. Könyve három főszakaszra oszlik, melyekben a fehér embert, a négert s a rézbőrűeket sorra veszi. A fehérek társadalmának az európaiktól elütő voltát mindjárt keletkezésének különös módjából törekszik megmagyarázni. Egy ország népessége sem alakult annyi különböző elemből, mint az Éjszak-amerikai államoké; és sehol sem olvadtak a nemzeti különbözőségek oly homogén egészszé, mint ott. Szerzőnk ennek okát az ősi kivándorlók egy közös vonására vezeti vissza. A kivándorlás hajdan oly veszélyekkel járt, annyi véletlentől függött, hogy ma — a kényelmes és veszélytelen hajózás idején — erről már alig lehet fogalmunk. Gyöngge, félénk ember nem volt tehát az első kivándorlók közt; csak azok indultak a végtelen útra, kiket ambitio vagy parancsoló szükség hajtott, hogy jobb jövő reményében kockára tegyék életüket. Az erélynek ez a kiváló foka adja meg az első közös vonást, mely a különböző nemzetiségű kivándorlót jellemezte. — Ehhez

járult a nagy távolság s a közlekedés nehézsége, mi a régi társadalommal való kapcsolatot mindinkább lazította. A hazafias eszmék, európai előítéletek az új levegőben lassankint kihaltak. Mindenki saját karjára s eszére volt utalva; jogait, családját, földjét magának kellett megvédenie; megbecsülni tanulta az egyéni erőt s nem várt a magasabb hatalmaktól, az állami közösségtől semmit sem. Sehol annyira nem érvényesült az egyéniség a maga jogaival, mint Amerika végtelen területű földjein s természetesen az állam hatalma sehol sem oly korlátolt, mint — már keletkezése idejétől — Amerikában. S az egyéniség jogán fakad a nagy vélemény szabadság, a szabad vallási gyakorlat is Amerikában, nem pedig általános elvek következménye. Egy oly államban, hol minden tan és minden vallás tárt ajtóra talál s a törvény csak az élet és vagyonbiztosság megőrzésére szorítkozik —: lehetetlen intransigens többségnek keletkeznie. A vallási szabadság így az egyetlen lehető modus vivendi oly államban, hol a különböző vallások lépten-nyomon érintkeznek egymással, a nélkül, hogy egy is támaszkodhatnék az államra. S így a katolikus egyház is, mely másutt az államban a felsőbbiséget kívánja meg, Amerikában saját érdekében szövetezik a presbyterianusokkal, methodistákkal s egyéb felekezetekkel s hirdeti a vallás szabadság elvét, mely tőle Európában annyira idegen. Egyáltalán az egyéni szabadság minél szélesebb kifejtése és hasznossá tétele az amerikai élet rugója. Minden általános eszme így relativvá válik; a tudományok is elvesztik európai fényüket s csak oly tudományág ver gyökeret Amerikában, melynek gyakorlati célja, közvetlen haszna van, mint például a mechanika vagy a villanyosság tana. S így a költészetnek s művészetnek is hiányzik eredetisége Amerikában. Írnak, mint az angolok, festenek mint a francziák — e részben szellemi életök az európainak visszfénye. — Mindent a pénzértéke szerint becsülnék s az érdem és siker közt különböztetni nem tudnak.

Az általános eszméknek nem emberei s így az államról való fogalmaik is nagyon különbözők az európai fölfogástól. Az államnak nincs az a tekintélye, mint nálunk. A nagy gyarmatos, ki széles területen lakik, őserdők szélén vagy határtalan pusztaságon, a központi hatalommal alig érintkezik. A hazafiság európai értelemben majdnem ismeretlen az amerikai előtt. Még a függetlenségi háborúban is, mely az Egyesült-Államokat megalkotta, a haszon volt a cselekmények főrugója. Általában nem igen értik az állam iránt való kötelességeket. De azután keveset is követel az amerikai az állam-

tól: nem kéri pártfogását, gyámkodását; csak azt kívánja tőle, hogy a polgárok érdekeit a külfölddel szemben megvédje, s a postát, pénzforgalmat szabályozza s az alkotmányt megőrizze. A vasút és távíró egészen magánüzlet tárgyát teszi. A legjobb kormány az amerikai szemében az, mely legkevesebbet kormányoz s az egyéni erőket legkevesébbé akadályozza. «Vegyétek el tőlünk a kormányt, csak hagyjátok meg a rendőrséget — mondá tréfálkozva egy amerikai a szerzőnek — s a dolgok menete nem igen fog megváltozni.» Míg Európában az állam történeten, hazafiúi érületen, eszmén alapszik, Amerikában az egyéni haszon a politikai rugó is.

De nem csak az állammal szemben függetlenebb az egyén, hanem családjával szemben is. Házasságot könnyebben s a lehető legcsekélyebb formalitással köthet, vagyonáról pedig szabadon rendelkezhetik. Az amerikai nem érti, mily jögon avatkozhatik az állam az ő magánügyeibe. A gyermekeknek nincs köteles részök; a fiú már kezdettől érzi, hogy saját erejére van utalva. Nem tudhatja, nem ogja-e atyja a vagyonát nővéreinek hagyni, mert amerikai ember könnyen boldogulhat, míg a leányoknak vagyoni biztosításra van szükségök. Európában állandóbb a vagyon, míg Amerikában a millióstól a legszegényebb gazdáig — a vagyon egyenlőtlenül oszlik meg az örökösök között. Ha az atya azt hiszi, hogy egyik fia nem tudja használni s növeszteni vagyonát, elveszi tőle az örökséget vagy évi járadékot biztosít neki, s a vagyont az életrevalóbbra ruházza. Egészen amerikaias szellemben cselekedett tehát Vanderbilt, mikor fiát, Corneliust az örökségből kizárta, látva, hogy az vasuti üzletet vezetni nem képes.

A vagyon ez ingó volta, akár káros körülményekből, szerencsétlen úzérkedésből, vagy az atya akaratából támad is, mély hatással van az amerikai fiatal ember jellemére. Hamar megérzi a függetlenség becsét, nem számít összeköttetésekre, mások kegyére s csakhamar saját lábán áll. Függetlenebb, szabadabb szüleivel szemben viselkedésében is, mint az európai. Az átlagos ember egyáltalán tevékenyebb, mozgékonyabb, jobban él Amerikában, mint Európában. Kétségkívül gondolkozók, művészek, tudósok oly válogatott csoportja él Európában, milyent az óceánon túl hiába keresünk. Csakhogy e csoport nem képviseli az európai népesség tömegét. A nagy tömeg egyénei átlag eszesebbek, vállalkozóbbak, erősebbek Amerikában. Ott a proletariatus nyomorát, melynek se levegője, se világossága, se eledele, nem ismerik. Mint nem ismerik a nagy vagyonához képest tétlen, heréskedő aristocratiát. A legutolsó ame-

rikaiban él az intelligentia azon foka, mely a pusztá napszámos-munkát megveti, s többet bízik eszében, mint karjában. Az amerikai turista mindig elcsodálkozik, ha látja, hogy dolgozik nálunk az aszszony a mezőn s a munkás oly munkában izzad, melyet Amerikában egy gép is elvégezhet. A rossz táplálkozást épen nem tudja megérteni, s mosolyog, hogy nálunk az állam az élelmi czikkeket annyira megadóztathatja. — Az egyéni elv erejét az államé fölött Amerikában végre még a militarismus lehetetlensége is mutatja.

Mind e dolgokat élénken fejtegeti szerzőnk könyvében. Ép ily érdekes, a mit Amerika fekete embereiről mond. Mert nem indul ki általános, egyoldalú elvekből, ügyesen fejtegeti, mily nevelő hatással volt a rabszolgaság az Afrikából áthozott négerekre. A rabszolgaság végleg nagyobb haszonnal volt a négerekre, mint magukra az ültetvényesekre. Érdekesen rajzolja azt a külön társadalmat, melyben a néger s a fehér ember egymás mellett él. Éles választék van köztük, mintha külön kasztot képeznének. A néger-kérdés különben megszűnt lenni politikai kérdés. Csekélyebb intelligentiájok, s apadó számuk a növekvő fehérekkel szemben, a négereket politikailag veszélytelenné teszi.

—r.

A zene elemei. Iskolai és magánhasználatra, írta Beliczay Gyula, az orsz. magy. kir. zene- és színművészeti Akadémia tanára. Budapest, 1891. Kiadja az Eggenberger-féle könyvkereskedés. Ára füzve 1 frt 20 kr.

A zeneművészet, mint legeszményibb művészet, melynek a természetben számbavehető mintája egyáltalában nincs, az emberi műveltségnek bizonyos tekintetben legmagasabb fokát jelzi. Legalább a művészetek fejlődésének általános története azt bizonyítja, hogy a művészetek közt a zene volt az, mely legkésőbb volt képes classikus műveket fölmutatni. A zeneelmélet pedig, mely mindig csak utólagosan veszi föl tárgyálása és búvárkodása keretébe a zeneszerzőktől a hanganyag kezelésében elért haladásokat, természetesen még később érhetett el egy bizonyos tökélyt. A zeneelmélet csak körülbelől három száz év óta indult rohamosabb fejlődésnek. Az öszhangzattan újabb irányú haladása pedig, mely viszont döntő befolyással volt a zeneelmélet többi részeinek tökéletesbítésére, még csak Rameau: *Démonstration du principe de l'harmonie servant de base à tout l'art musical theoretique et pratique* című — 1750-ben

nyomtatásban megjelent — értekezésétől keltezhető. Ez értekezés és Helmholtz: *Lehre von den Tonempfindungen* című korszakot alkotó műve, mely 1862-ben hagyta el a sajtót, alkotják a mai zeneelmélet legfontosabb forduló pontjait.

Hazánkban is hasonló kép tárul föl előttünk. Igen közel áll még hozzánk az az időpont, melyben nálunk a zeneművészet komolyabb fejlődésnek indult. A zeneelmélet pedig meglehetősen paragon hever. Van ugyan egy pár művünk, de ezek is csak német és francia szerzők mintái után készültek. Annál örvedetesebb tehát, ha egy oly férfiú lép a zeneelmélet terére, a ki mint zeneszerző, nemcsak hazánkban, hanem külföldön is méltó elismerésben részesült. Ilyen Beliczay Gyula, az országos magyar királyi zene-akadémia jeles tanára, kinek nagyobb keretű művei — mint *Symphoniája*, zenekari *Suiteje*, vonós zenekarra írt *Serenadeja*, *Vonósnegyesei*, *Zongora-hármasa*, *F-dur miscéje* és kisebb egyházi szerzeményei, továbbá zongoradarabjai és etüdes-jei, valamint dalai stb. legkiválóbb bel- és külföldi kiadóknál jelentek meg nyomtatásban, s kiváló tetszésben részesültek.

De Beliczaynak jeles elméleti műveltsége is van. Húsz évi Bécsben tartózkodása alatt a legelső mesterek, mint Hoffmann I., Krenn Ferencz conservatoriumi tanár, Nottebohm G. (a híres theoretikus és Beethoven-búvár), valamint Halm A. (ki Beethovennel tíz évig szoros összeköttetésben élt) vezetése alatt tanulmányozta elméletileg és gyakorlatilag a zenét. Több mint harmincz évi tapasztalásának gyümölcseit szándékozik egy nagyobb szabású *zeneszerzésttanban* összefoglalni. E zeneszerzésttan öt kötetből fog állani, és pedig: I. kötet, *A zene elemei*; II. kötet, *Öszhangzattan*; III. kötet, *Ellenpontozat, utánczat, canon és fuga elmélete*; IV. kötet, *Fórmatan*; V. kötet, *Hangszertan, hangszerezés és vezérkönyv-olvasás*.

Beliczay zeneszerzéstana a szó szoros értelmében úttörő és hiányt pótló mű lesz, mert ily rendszeres és kimerítő zeneelméleti mű a magyar irodalomban eddig még csak fordításban sincs. A jelzett műnek *A zene elemei* című első kötete csinos kiállításban már megjelent. Hogy Beliczay — ki mint zeneszerző a magyar névnek oly sok szép elismerést szerzett, és kinek oly sok tiszta zenei élvezetet köszönhetünk — nem fog valami közönséges compilációval a nyilvánosság elé lépni, azt már eleve föltettük, s e föltevésünket művének első kötete is már teljes mérvben igazolja. Első sorban dicsérettel kell kiemelnünk, hogy eltérőleg a bevett szokástól, Beliczay zeneszerzéstánát a zene elemeinek, nem pedig egyenesen az

öszhangzattannak tárgyalásával kezdi meg. Ez eljárás ép oly új, mint helyes is, mert ezzel nemcsak az alap biztosíttatik, de egyúttal egyes disciplinák, például a hanglépcsők képzésének, a hangközöknek, a hangnemek rokonságának tárgyalása stb., mint nem is oda tartozó, az öszhangzattanból kiküszöböltetnek. E kötet tehát mindazt tartalmazza, a mit tudni kell, hogy a tulajdonképeni öszhangzattan tanulmányozása sikeresen megkezdhető legyen. A mi a fölvetett anyag tárgyalásának pædagogiai módszerét illeti, erről elismerőleg nyilatkozhatunk. Az anyag hat fejezetre oszlik, tudniillik: 1. *A hang*; 2. *Időbeosztás a zenében* (metrika és rhytmika); 3. *A hangok erősebb vagy gyöngébb hangoztatása* (dynamika); 4. *Az ékesítések* (melismák); 5. *A zeneírásban használatban levő rövidítések*; 6. *A zenének művészi előadása*.

Minthogy e könyv iskolai és magán használatra van szánva, ennél fogva természetesen némely nehezebben érthető részek körülmenyesebb magyarázatban részesülnek, mint szükséges, ha a könyv csak iskolai használatra volna írva, mert az utóbbi esetben a szerző szóbeli kiegészítésekre számíthat vala. Beliczay zeneelemeiből némi tehetség mellett csakugyan tanár nélkül is meg lehet tanulni a fölvetett anyagot. E fontos körülménynél fogva e könyv oly helyeken, hol megfelelő tanárok nincsenek, a zene alapos tanulmányozására nézve üdvös befolyással lesz.

Ezek után még csak a könyv egyes különösen sikerült részeire utalunk. Ezek közé tartozik mindenekelőtt az első fejezet, melyben a zenei hangok származása, a hangnemek, a hanglépcsők, a hangnemek rokonsága és a mérséklés igen érdekesen tárgyaltnak. A második fejezetben figyelemre méltók a Beethoven, Mozart és Schumann műveiből választott példáknek rhytmikai elemzése, és különösen a Beethoven C-moll symphoniája fölütés jellegével föllépő első ütemének hangsúlyozására vonatkozó fölvilágosítások.

Nagyon czélszerű a kötet végén található tárgymutató, melynek következtében e könyv a használhatóság tekintetében valóságos zenei lexikonná válik.

Nem mellőzhetjük még azon megjegyzést is, hogy ez első kötetet, nem tekintve a kilátásba helyezett folytatást, mint teljesen önálló munkát azok is használhatják, kik zeneelméleti ismereteiket nem akarják a zeneszerzés többi részeire kiterjeszteni. A könyv tehát az összes, a zongorát és egyéb hangszert játszókra nézve nélkülözhetetlen segédkönyvnek tekinthető. Beliczay könyvét méltán ajánl-

uk az összes tanintézeteknek, zenetanároknak, valamint a zene-művelő és zenekedvelő közönségnek.

Vajha ez első kötetet minél gyorsabban követhetnék a többiek. Csak arra figyelmeztetjük a szerzőt, hogy a munka nyelvére több gondot fordítson, s különösen kerülje a szenvedő ige *lett*-es alakját, mely kirívó germanismust hírlapjaink annyíra divatba hoztak. k.

A short history of political economy in England from Adam Smith to Arnold Toynbee, by L. I. Price. London, Methuen and Co., 1891.

Az angol nemzetgazdaságtan e rövid története részét képezi a szerzőtől már egy szakfolyóiratban közzétett népies jellegű ismeretetésnek. Hosszú és lelkiismeretes tanulmányok eredménye ez a könyv, a melyet a szerző igen becses részletekkel, fontos és érdekes adatokkal bőven ellátott, s a melynek legfőbb érdemét azon részre-hajlatlan és mély tudományra valló ítéletek teszik, melyeket Price az élénk előadás folyamán ügyesen beszó.

Könyvét Smith Ádámmal kezdi meg, mert bár a nemzetgazdaságtannak előtte is voltak kiváló, sőt nagyérdemű úttörői, mégis ő volt az első, a ki alapvető és világraszóló munkájával comprensiv, rendszeres alakba öltöztette a tudományt és saját jelleget, önállóságot kölcsönzött neki. S előadja, fejtegeti Smith legfontosabb tanait, kimutatván, hogy azok — a Smith idejebeli iparos viszonyoknak és állapotoknak megfelelően — alá vannak rendelve a munkamegosztás elvének és ezzel a legszorosabb kapcsolatban állanak; s egyszersmind mélyreható észrevételekkel és éles fölfogással mutatja be e tanok jelentőségét és rendkívüli fontosságát, különösen azoknak relativ jellegét és a «természetes szabadság» felé való törekvését.

Ezután áttér Malthusra és az úgynevezett «népesedési elméletre»; mindenek előtt reá mutat azon társadalmi jelenségre és körülményekre, a melyek a XVIII. század vége felé újra és nagyobb zajjal idézték föl a szegényedés és nyomor kérdését Angliában s Malthust nemzetgazdaságtani munkái, különösen pedig a híressé vált *Essay* megírására ösztönözték. S míg a szerző pártatlanul kimutatja ez elmélet tökéletlenségeit, hiányait és tévedéseit, nem habozik egyszersmind elismerni a Malthus munkásságának eredeti jellegét és rendkívüli érdemeit: — elismerőleg emlékeztet meg Malthusnak az értékre, a földjáradékra stb. vonatkozó és ritka éles látást tanusító, bár nem mindig helyes kutatásairól. A földjáradék kérdése

volt az, a mely mintegy önkéntelenül magára irányozta az azon időbeli angol nemzetgazdák figyelmét; s az általános érdekből eredt kutatások eredményét aztán Ricardo öntötte határozott, tudományos alakba, a kinek tanait szerző nagy pontossággal és kiválóan helyes fölfogással magyarázza. Fölületesen érintvén egyes kérdéseket, a melyek, mint rendkívüli fontosságúak, bővebb fejtegetést és magyarázatot igényeltek volna, kiemeli azon igen nagy befolyást, a melyet — Ricardo szerint — a csökkenő termés törvénye az értékre, a javak elosztására és az egész nemzetgazdaságtani rendszerre gyakorol. De azon tökéletlenségekre, hiányokra, ellenmondásokra és homályos helyekre nézve, a melyekkel Ricardo műveiben oly gyakran találkozunk, a Price nyújtotta magyarázatok és észrevételek nagyon is fölületesek és egyáltalában nem kielégítők.

Nem kevésbé fontos az a fejezet is, a melyet Stuart Millnek és az érték elméletének szentel, úgy ama helyes és igazságos ítéleteknél fogva, a melyekkel e lángeszű nemzetgazda és bölcsész munkásságát méltatja, mint azon összehasonlító kutatások és tanulmányok miatt, a melyekben a legújabb értékelméleteket egymás mellé állítja és fejtegeti. Itt nem értünk teljesen egyet a szerzővel, a ki magáévá tévén az Angliában Jevons, Marshall és másoktól tanított, «végső hasznosság» elméletét, ennek segítségével igyekszik Millnek a keresletre és kínálatra vonatkozó bizonytalan és tétova nézeteit valódi értékökre leszállítani, sőt összeegyezteti (!) azokat a termelési költség elméletével is . . . A többi fejezetek egyes specialista-íróknak, monographistáknak vannak szentelve, minők Cairnes, Leslie Cliffe, Bagehot, Jevons, Fawcett, Toynbee és mások, — a hol szerző megállapodik, mert nem akar a még élő nemzetgazdákról szólni. — Gondos és lelkiismeretes munkájában rövid, de világos és határozott képét adja azon haladásnak és kifejlődésnek, a melyen a nemzetgazdaságtan, mint tudomány, Angliában egy század alatt keresztül ment.

Z. Á.

REGÉNYES LAPOK AZ ÉLETBŐL.*)

Első közlemény.

I.

A *Wakefieldi lelkész* és *Werther* idejében, mikor oly divatos volt a falusi protestáns papok idylli életéért rajongani, egy Curchod nevű papcsalád élt Crassierban, Genf mellett. A fehérre meszelt, zöld ablakos kis lakot szorgalmasan látogatták az ifjú theologusok, mert karcsú, szőke, kék szemű lánykát rejtett magában, kinek ajkán életvidám mosoly honolt, szemében szellemesség ragyogott, s ki tizenhat éve ellenére már cicerói latinsággal írt leveleket, jártas volt a physicában és geometriában. Lausanneban, hová gyakran átrándultak vele szülei, ő volt központja, ünnepelt műzsája az ottani ifjú lányok társaskörének, melynek szellemétől nem maradt egészen idegen bizonyos précieux ízü

*) A következő művek alapján:

1. Lady Blennerhasset, geb. Gräfin Leyden: *Frau von Staël, ihre Freunde und ihre Bedeutung in Politik und Litteratur*. Mit einem Porträt der Frau von Staël. Berlin. I. kötet, 1887. III. és 521 ll. II. kötet 1888. 472 ll. III. kötet 1889. 569 ll. Nagy 8 adr. Ugyanaz francziául: *Mme de Staël et son temps*. Paris, Westhauser 1890. három kötetben.

2. Albert Sorel, de l'Institut: *Mme de Staël*. Paris 1890. Hachette, (*Les grands écrivains français*) 216 ll. 8-adr.

3. Brunetière: *L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature*. Tome I. *L'évolution de la critique*. Paris Hachette 1890. Sixième Leçon: *Mme de Staël et Chateaubriand*. 165—195. ll.

4. Brunetière: *Les romans de Mme de Staël*. *Revue des deux Mondes*. 1890.

5. Fagnet: *Politiques et moralistes du XIX-e siècle*. 1-e série. Paris; Lecène-Oudin 1891. Staëlnéről szóló fejezet: 123—185. ll.

galanteria. Semmi különös, ha egy ugyancsak tizenhat éves angol ifjú, ki Lausanneban tartózkodott ez időtájt, halálosan beleszeretett e lánykába, ki sikereinek mámorától kissé elragadtatva, ártatlan kaczerkodással fokozta lényének úgysis elbűvölő hatását.

Ez előkelő ifjút ma már mint csak a tudós Gibbont ismeri az utókor: mint oly zömök, testes alakot, kit, ha a szerelmi vallomás hevében térdre ereszkedett, a komornyiknak kellett föltámogatnia. Akkortájt még nem volt híres tudós s fiatal volt. Curchod Suzannenak meg tudott tetszeni előkelő külsejével, szellemes arczával, szép hajával, finom kezeivel is. A szülők szívesen látták az ifjút házuknál s ez itt, a magányban még jobban megismerhette a lány szívének értékét. Szerelme annyira fokozódott, hogy mint valami középkori lovag, meztelen karddal kényszerítette az országúton előtalált parasztokat, vallják meg, ismernek-e szebbet s bájosabbat az ő imádottjánál. Mátkaságig ment a dolog, itt aztán megakadt s a férfi jellemgyöngeségén hajótörést szenvedett.

Gibbon apja ellenezte e frigyét s Suzanne-t már eleitől a jövő sejtelmei gyötörték, jegyesének hűtlensége miatt remegett folyton, bár aztán midőn Gibbont a szülői parancs visszaszólitotta hazájába, korántsem vélte még, hogy egybekelésök reménye örökre oda ez elútasással. Idővel azonban lassanként hozzá kezdett szokni e gondolathoz s a sors egymásután mert rája nagy csapásokat, hogy erre a legnagyobbra előkészítse. Legelőbb atyját vesztette el. Ekkor anyjával Genfbe költözött s óradással tengette kettejük életét szűkös viszonyok közt, de melyek nem nélkülöztek derűsebb perczeket: így mikor a környékre kilovagolt tanítványaihoz s mohából, gallyakból rögtönzött kis szószékről tartott beszédet s osztotta ki a jutalmakat. Széles körben becsülték jelleméért s kiváló képzettségéért, eszéért: ismerősei szívesen kikérték véleményét az irodalom kiválóbb napi jelenségeiről. Az apát azután az anya is követte s Suzanne meghasonlott kedélylyel maradt magára: vádolta magát, hogy szeszélyességgel s látszólagos közönnyel keserítette meg anyja végnapjait. Végre 1762-ben, négy évvel Gibbon elútasása után, a napról-napra várt levél is megérkezett, mely mátkasága alól immár formailag is feloldta őt.

A szegény lányt e csapás keservesebben sújtotta semmint maga is hitte volna. Egy odaadó barátja annyira feldúlt-

nak látván lelkét, Rousseau elé tárta ügyét. Rousseauhoz, ki ekkor az egész világgal meghasonolva, öngyilkossági gondolatokkal tépelődve időzött Motiersben, ideiglenes pihenőhelyén, mint lelki orvoshoz volt szokás fordulni. Rousseau melegen fogta pártját a lánynak s keményen elítélte Gibbont. De Rousseau-nak s következőleg a közvéleménynek rokonszenve kevésbé enyhített Suzanne baján. Mikor egy év múlva Gibbon ismét Lausannebe jött, hevesen fellobbant a lány lelkének mélyén alvó régi tűz. Egy szenvedélytől lángoló levélben, hánykolódó lelkének paroxysmusában, arra kérte Gibbont, nyugtassa meg őt fölöle, hogy valóban nem érez már többet iránta közönynél. Gibbon nem felelt tagadólag s e kegyetlen őszinteség végleg kiábrándította Suzanne-t. A seb természetesen még sokáig sajgott, úgy hogy midőn Voltaire lausannei házában, az idegenek s az egész Svájc e fényes találkozó helyén, aztán ismét szemben álltak egymással a hűtlen jegyes s az immár huszonhat éves lány, az utóbbira oly kínos volt a viszontlátás, hogy régi szándékát megvalósítva elúta az Svájczból, miután egy ügyvéd kérését visszautasította.

Suzanne, kit Voltaire levelezésével is kitüntetett, a lausannei házban több magasrangú, meleg pártfogónőre talált. Így megismerkedett Mme de Vermeroux-val, egy előkelő, gazdag s fiatal párisi özvegygyel, ki annyira megkedvelte, hogy felszólította, jöjjön vele Párisba társalkodónőnek. Suzanne tehát elment s belépett abba a körbe, mely reá csakhamar oly szerencsés végzetűvé válandó volt s hol az eddigi szenvedésekért dús jutalmat talált. Mme de Vermeroux salonjában egy nálánál pár évvel idősebb, szintén svájcezi, genfi és szintén eredetileg lelkész-családból származó férfival ismerkedett meg, kit a sors arra hívott később, hogy jelentékeny szerepet játszzék hazája történetének egyik legválságosabb időszakában. Necker Jakab ekkor már többszörös milliomos volt s már tehetségében állt, hogy ifjúkori ábrándjaihoz visszatérhessen s a pénzügyi helyzet, a közjólét javításának eszméjével foglalkozhassék. Egyelőre élettársat keresett, s még mielőtt elutazott volna Svájczba Mme de Vermeroux, megkérte ennek kezét. De az özvegy, ki szívét gyermekei nevelőjének ajándékozta oda, úgy ekkor mint Párisba vissza jötte után kikosarazta. Így történt aztán, hogy Necker az úrnőtől a társalgónőre fordította figyelmét, mint a kit napról-napra jobban becsült.

Necker maga nem volt a férfi-szépség eszménye; már ekkor testes volt, nagy fejjel, hosszúkás ábrázattal; főleg homloka s álla volt túlságos. Barna szemei szelídek, élénkek voltak, de bizonyos merevség, feszesség tartá őt lekötve a társaságban, míg föl nem melegedett. Jelleme annál eszményibb volt. A politikust méltán érthette később vád, hogy nem bírt államférfiúi érzékkel, de az embert még politikai ellenfelei is csak magasztalni tudták benne. Sajátságos vegyülete volt a józan számításnak s rajongó hevüleenységnek; becsületességének regényes tisztasága, lelkének odaadó jósága nem ismert határt. Valamint barátnak kitünőnek bizonyult, ep oly mintaszerű férjet lehetett várni belőle. Suzanne-t végtelen boldogsággal tölté el új mátkája, kiért most már edzett, tapasztalt szívének komolyabb, mélyebb hevével lángolt, s e boldogságot Mme de Verme-noux nem szemlélhette nőies irigység nélkül. Mikor az esküvő egész titokban megtörtént, azzal kárpótolta magát, hogy mindenütt azt beszélte: tulajdonkép ő csinálta az egész frigyét, mert le akarta már rázni nyakáról egyik alkalmatlan imádóját. E gyöngöseséget keserű gúnnyal fizette vissza neki a sors: ő ugyanis halálakor titkos választottjának hagyományozta szívét, hogy majdan ez koporsójába tétesse, — s annak idején alig tudták megtalálni az egykor oly szenvedélylyel dobogott szívét egy ócska bádogszelenczében az ex-nevelő házában, a padláson.

Necker nem csekély áldozatot kívánt nejétől, talán a legnagyobbat, mit kívánhatott, de mitől bálványozó neje nem riadt vissza. Hogy férjének politikai befolyást szerezzen, Neckernének salont kellett nyitnia, salont, mely egyfelől a fenybenpompában felülmúlhatatlan bankárok estélyei, másfelől Geoffrinné, Deffandné és L'Espinasse kisasszony, a szellem e királynőinek tündöklő körei mellett létjoggal bírjon. Neckerné képesnek bizonyította magát e kényes és terhes föladat végrehajtására, — ő, az ismeretlen újonj, ki magas születéssel sem rendelkezett s kiről bizonyára nem csak Diderot beszélt eleinte könnyelmű lenézéssel, mint parveneről, míg jobban meg nem ismerte s hő tisztelőjévé nem változott. Neckerné föláltozta a családi élet meghitt boldog perczeit, föl egészségét s erőt vett egyéni hajlamain, csakhogy férje vágyát megvalósíthassa. A fölületes, túlfinom, zajos és frivol párisi elettel azonban sohse bírt megbarátkozni s mindig visszavágyott Svájcba; a párisi

úrhölgyekkel ép oly kevéssé versenyezhetett az öltözködés, mint a társalgás művészetében; a salonias símulékonyság, éber szellemesség követelményeivel szemben túlságos őszinte és nehézkes volt s ép ezért nem sokára egészen átalakult lénye, zárkózott, merev, sőt mesterkélt lett, olyan — egy kortárs szavaival élve — mintha teremtésekor Isten testét-lelkét keményítőbe mártotta volna. Ehhez járult még környezetének vallástalansága, melylyel szemben vallásossága aggályossá, erkölcsösége rideggé fokozódott, természetes visszahatás következtében És mégis sikerült neki maga és férje köré gyűjteni a hazai és külföldi diplomatia kitünőségeit, a hangadó főúri hölgyeket, az encyclopædistákat, kik közt épen a legélesebb tollú, Grimm, lett legkészségesebb híve.

Volt különösen egy oly híve azonban, ki külön megemlést érdemel úgy azért, mert Montesquieu, Voltaire s Rousseau mellett a század legnagyobb szelleme, valamint hódolatának mérveinél fogva. Buffon, bár hatvanhét éves volt már s nem rég veszté el ifjú nejét, a platói vonzalom oly hevére lobbant Neckerné iránt, mely csak abban a korban volt lehetséges s melyet csak őszintesége óv meg a nevetségessé válástól. Hónapokon át csiszolgotott magasztaló verseket hozzá, elváláskor forró könnyeket hullatott, élete jótéteményének nevezte leveleit, montbardi kastélyában trónszerű emelvényre ültette barátnőjét s ennek férjét, mikor meglátogatták. Végperceiben fiával Necker legújabb művét fölolvastatta, Neckerné arczképét ágya mellé tétette s mikor az eredetit magát is ott látta maga körül, ez a lehető legnagyobb enyhülést nyújtotta neki. Említsük meg, hogy Neckerné viszont ép oly bámulója volt Buffonnak mint írónak s stíljának előkelő szabatossága, kissé feszes ünnepiessége egyenesen Buffon hatására vezetendő vissza.

Neckerné salonját több rendbeli fontos mozzanat tette nevezetessé az utókor előtt; így tudvalevően ott olvastatott föl először *Paul et Virginie*, mely egyelőre még fiascót vallott; onnan indult ki a kezdeményezés azon mozgalomhoz, melynek eredménye a híres Pigalle-féle Voltaire-szobor lett, valamint az a még jelentékenyebb, mely a börtönök, lelencz- s főleg kórházak áldásos reformját tűzte ki nemes céljául s mely miatt örök dicsőség illeti Neckernét a humanismus történetében. Végre, mit legelőbb kellett volna említenünk, e salonban készítettett elő Necker minisztersége.

II.

Neckerék házasságának második évében, 1766-ban született első s egyetlen gyermekök, Anne-Louise Germaine, kinek élete az anya idegrendszerének földülésébe került, nevelkedése pedig oly időszakba esett, midőn a család a vagyon s tekintély polczáról politikai hatalomra emelkedett s aztán megint a magánéletbe tért vissza.

Germaine valóságos csodagyerek, igazi kis enfant terrible volt, kiben nagy kedvöket találtak a ház barátnői, Deffandne s főleg a *Nouvelle Heloise* ihletője, Houdetot grófné. E gyermek volt az egyetlen derűs pont a saint-oueni kastély magányában, okosságtól s jóságtól sugárzó nagy szemével. Minthogy az apát a közügyek gyakran szólították Versaillesba, Fontainebleaubá, tulajdonkép anyja körében élt; anyja nevelte, még pedig a legszerencsétlenebb elvek szerint. Elragadtatásra hajló, hevülékeny lelkét önmérsékletre, hideg józanságra akarta kényszeríteni anyja, ki maga még negyven éves korában sem csillapult férje iránti rajongásában! A rendkívül élénk, finom érzésű, a szeretet, gyöngédség s elismerés jelei után sóvárgó gyermeket szigorú kordába fogta; minél ájtatosabb s ildomosabb lényt akart belőle nevelni s főleg minél tudósabbat, pedig Germaine genialis egyénisége inkább termékeny volt, semmint bizonyos mennyiségű ismeretek befogadására teremtve, noha minden iránt érdeklődött s minden felől tájékozódni óhajtott.

E nevelési rendszert végre orvosi tanácsra abba kellett hagyni. Germaine boldog volt, hogy szabadon énekelhet, tánczolhat s barátnőjével phantasticus öltözetben kalandozta be a kastély parkját. A madár kiszabadult s fektelenül csapongott. Necker is ez időtájt már visszavonult a közügyektől s így több időt szentelhetett lányának, kit ez végtelenül boldoggá tett, mert tudta, hogy apja jobban megérti, jobban méltányolja őt, mintsem anyja. Jellemökben voltak bizonyos pontok, melyek az immár Neckernévé átalakult Curchod Suzanne körén kívül estek: szerették a nyíltságot, természetességet, a tréfát s volt érzékek a nevetséges iránt. Ha az anya egy pillanatra távozott az ebédlőből, az elámúlt vendég oly jelenetnek lett tanúja, melyet a tanító tekintete alól fölszabadult iskolás gyerekek szok-

tak rögtönözni: asztalkendővel dobálóztak, körös-körül kergetőztek, míg nem az anya lépteinek közeledtére hirtelen helyekre rohantak s mi sem árulta el a történeteket a belépő komoly szemei előtt, hacsak az a véletlen nem, hogy az apa parókája visszásan állt. Ha a vendégek komoly beszédét Germaine élczes közbeszólásaival zavarta, szintúgy atyjának szárnya alatt keresett menekülést az anyai feddés elől. A kimért méltóság, a női gyöngédség, szigorú önfegyelem s önmegtartóztatás, melyeket Neckerné sohasem tévesztett szem elől s oly fáradságosan iparkodott bele oltani lányába, végleg kiveszett ebből. Sohasem is boesátotta meg lányának, hogy úgy emancipálta magát kezei alól, bár ez rája nézve is jobb volt. Hisz Neckerné anyai szerepében csak kötelességeket talált s nem egyszersmind örömeiket is: az ő lelkét csak egyetlen egy kizárólagos vonzalom töltötte be, férjének imádása, s ha e téren az apját nem kevésbbé bálványozó gyermek mint vágytárs állt vele szemben, a féltékenység még jobban növelte köztök a hidegséget, legalább az anya részéről.

Germaine már 11 éves korában bebocsáttatást nyert anyja salonjába s itt, a hírneves irodalmi férfiak nem tekintettek gyermeknek; úgy beszéltek előtte, mint felnőtt előtt, míg ő némán, de arczára kiülő érdeklődéssel hallgatta szavokat. Írói hajlamai e környezet hatása alatt csakhamar jelentkeztek. Minthogy a színház hatott legerősebben képzeletére, papirból király- s királynő-alakokat vágott ki s tragédia-előadásokat rendezett velök. A látott darabok meséit már korán elkezdte följegyezni s Laharpe meg Marmontel fejtegetései, valamint Mlle Clairon szavalatai anyja estélyein még jobban fokozták érdeklődését a színiköltészet iránt. Tizenkettedik évében már egy kétfőlvonásos vígjátékot adtak elő tőle a saint-oueni kastélyban, mely könnyeket csalt Marmontel szemébe s melyet Grimm is nagyon dícsér. Tizenöt éves korában pedig azonkívül, hogy jegyzeteket írt Montesquieu-höz, értekezett a nantesi edictumról s apja egyik pénzügyi munkájáról, egyszersmind számos, verses és prózai beszélyt szerzett, melyek csak 1795-ben láttak napvilágot s melyek mily minták hatása alatt íratlak, abból megítélhetni, hogy Rousseau Germaine életének legelső bálványa, Clarisse elszóktetése életének első eseménye volt, *Werther* pedig valóságos korszakot alkotott életében.

Úgy e beszélyeiben mint Jane Greyről ez időben írt tra-

gédiájában a szívet rajza a fő. A társadalmi rend, erkölcs, kötelesség alárendelt szerepet játszik az egész életet betöltő s elhatározó szenvedélyvel szemben. A nőnek, olvassuk egy helyt, «szíve története egész élete története». «Az erénynek boldogság a célja». Szóval mindenütt látszik, mi foglalkoztatta már a félig gyermeklány szívét, ki egy napon azzal a kérdéssel lepte meg az öreg Mouchy maréchalnét, mit tart a szerelemről? s ki mikor befejezte első nagyobb szabású művét, a Rousseauról szóló *leveleket*, melyet aztán férjének neve alatt adott ki, ezt írta naplójába: balgaság a nőnek hiú dicsőség után vágyódni, férfiakkal versenyezve, mikor ő szerelemre, boldogságra van teremtve.

Alig volt tíz éves, midőn Gibbon Párisban fölkereste őket. Neckerné kétszeresen boldog volt, hogy ily férjjel büszkélkedhetett Gibbon előtt, ki maga már nagy hírnévre tett szert s külsőleg már meglehetősen elidomtalanult. Ekkor történt, hogy midőn a szülők abbéli sajnálkozásuknak adtak kifejezést, miért nem időzhetik Gibbon folyton az ő körökben, Germaine kisasszonyka azzal a nagylelkű ajánlattal állt elő: ő majd szívesen szülői házához bilincseli Gibbont, szívesen nőül megy hozzá. Nem telt bele több mint négy-öt év s Germaine már vajmi kevéssé volt hajlandó ily könnyedén határozni arról, mit az élet legválságosabb mozzanatának, legfontosabb elhatározásának tekintett. Lelke egész hevével rajongott azon boldogság után, mit csak a szív adhat; az oly házaselet után, minőnek ő mindennapi szemtanúja volt.

Ha szellemes, okos hírben óhajtott állni, ha dicsőségre vágyott, csak azért tette, hogy dicsőkörral vegye körül magát annak szemében, kit szíve majd megszeret s hogy lelki tulajdonságai feledtessék imádójával külső megjelenésének fogyatkozásait eszményi szépségben. Ő ugyanis épen nem tartozott azon karcsú, elegáns nympfa-alakokhoz, melyeket ekkortájt David és Gérard arcképeiben megörökítve találunk. Zömök termetű volt, izmos vállakkal s karokkal, erős kezekkel: «királynői s nem érzelgős grande coquettenek való kezekkel». Széles homlokát dúsan borították a sötét fürtök; arcbőre erősen barna volt, de a barnaságon át-áttört a fölindulás pírja. Orra nagy volt, szája széles, kiálló ajkakkal, melyek szónokias érmérsékletre vallottak s melyeken jóságos mosoly ült, ha hallgattak mi ugyan ritkán történt. Egyáltalán nélkülözötte

ábrázata a finom vonásokat, de e hiányt nagyban ellensúlyozták szemei, nagy szellemének ez elbűvölő tükre. Ily külsejű volt ez a hajadon, kinél a nagyravágyás is az érzelemnek állt szolgálatában s kinél az érzelem maga is a nagyravágyás nyugtalanságától és szilajságától színeződött. Férfi módra fogta föl ő a szerelmet, az ő szerelme uralkodni akart. Tehát nem lehetett boldog, ha nem uralkodik rajta a férfi, kit szeretni fog; s ha ez nem lesz az életben vezetője, a szerelemben ura: biztos, hogy ő az életben a legfékezhetetlenebb, a szerelemben a legzsarnokibb lény leendett.

A szülőknek akkor is csak úgy gondot okozott az, hogy lányukat jól adják férjhez, mint ma. Neckeréknek annyiban több volt a gondjok mint másnak, mert protestáns vőt kellett keresniök. Eleinte az ifjú Pittre gondoltak, ki épen Párisban tartózkodott: de Germaine hallani sem akart róla, hogy hazáját ide hagyja, bár vonakodása viharos családi jeleneteket idézett elő. Végre a külföldi diplomaták közt Staël-Holstein svéd báró személyében akadt alkalmas személy. A báró harmincz éves, tehát épen még egyszer annyi idős volt mint menyasszonya; elég kellemes modorú s elég eszéyes, mindenütt saját előnyét kiaknázni, főleg női pártfogás útján. Mindenek fölött pedig eléggé «végzett gavallér» arra, hogy ily gazdag házassággal kelljen megrendült hitelét helyreállítania.

Az esküvőt azonban öt évig tartó diplomatiái tárgyalások előzték meg a svéd udvarral. Neckerék ez idő alatt jó részt Coppetban tartózkodtak, melyet időközben vettek meg. Itt a Svájcban, ellenére Rousseau szellemének, a fönséges természet közepette, száműzötteknek érezték magokat. Maga Neckerné volt aránylag legkevésbé elégtelen az új helylyel, mely közel volt Crassierhoz, ifjúsága emlékeihez s barátjaihoz, kiket ismét maga körül láthatott: de betegeskedései, férjének kegyvesztettsége őt is blazirttá tették. Necker mint lánya, a magány iránt rajongást negélyezett, de mindketten a hatalom polczára, az izgalmak színhelyére vágytak vissza lelkökben. Germaine-t, mint naplója tanúsítja, komor melancholia gyötörte, sötét visiók zaklatták túlesigázott képzeletét, az elmúlás gondolata kínozza. E világfájdalmas hangulatban nem csekély részök lehetett a Guibert-eknek és Narbonne-oknak, e geniális salohnősöknek, kik kiváló szellemökkel és bámulatos egyéniségökkel aunyi nőnek voltak titkos és nyílt eszményképei s kik az álta-

lok kétségkívül nagyon megkülönböztetett Germaineiben a viszonzatlan szerelem boldogtalanságának érzelmeit kelték föl.

Öt év múlva, midőn Necker lánya huszadik évébe lépett s midőn már a mecklenburgi fejedelem öcsse is kivetette a hálót hozományja után, Marie Antoniette közbenjárására a tárgyalások befejeződtek. A párisi svéd követség nagykövetséggé alakítottatott át Germaine hozományából, nagykövetté pedig Staël báró neveztetett ki. 1786-ban megtörtént a lakodalom s Katalin czárnő, ki minden iránt érdeklődött s mindenről értesülve volt, ezt írja ez alkalomból: «Mindenki azt állítja, hogy a Necker lánya igen rossz partiet csinál s igen rosszul adják férjhez». Míg viszont Mme de Boufflers, e házasság egyik főbb pártfogója, mindjárt az esküvő után azt írta a svéd királynak az új Staëlnéről, hogy önhitt, uralomvágyó, meggondolatlan; szellemes, de kevésbé eszélyes s egyáltalán oly nő, kivel aligha lesz boldog a férje. Így nyilatkozott Mme de Boufflers, ki nem volt az új asszonynak rosszakarója: képzelhetni tehát, mikent nyilatkozhattak róla azon nők s férfiak, kik benne a reformator apa gyermekét is gyűlölték, vagy kiket ő ellen- s rokonszenvei nyílt kimutatásával, meggondolatlan ötleteivel, szellemi fölényével s egyáltalán zajos modorával megbántott.

A kor szokása szerint néhány hétig a szülőknél maradt még az új pár, aztán átköltöztek a nagykövetségi palotába. Az udvarnál megtörtént a bemutatás, mit díszebéd követett: a bemutatásnál egy kis baleset fordult elő, a mennyiben midőn a királyné előtt harmadszor bókolt volna Staëlné, egy csipke-dísz levált uszályáról s kínos helyzetbe hozta a rövidlátó volta miatt úgysis feszélyezett nőt, míg nem a királyné egy komornájával segítettett rajta a király pedig kegyes tréfával csillapította zavarát. Ez eset arra szolgáltatott alkalmat a jó barátoknak, hogy az új asszonyt szerénységeért dicsérjék, a rosszakaróknak pedig arra, hogy genfies feszességet, pruderiát s öltözni nem tudást hányjanak szemére és pedig az utóbbit nem minden jog nélkül. . . .

Staëlné írói pályájának kezdetétől végeig ékesszóló magasztalója volt a szerelmen alapuló házasesletnek, mint e földön legfőbb boldogságnak: így a Rousseauról írt *Levelekben* s így a *Németországról* szóló könyvben. «A nő sorsának vége, ha nem ahhoz megy nőül, kit szeret», mondja Delphine is. Staëlné szívének semmi része sem volt e házasságban s így csak a legsivárabb

kiábrándulás várhatott rá, eszményeinek e, bár szülői kényszer hatása alatt történt megtagadása után. Pedig Staël maga többet érzett neje iránt múlt érdeklődésnél; még 1793-ban is gyöngéden ragaszkodott hozzá, mikor neje már épen nem a legbarátságosabban érzett iránta. Egyelőre a swedenborgianismusban keresett vigaszt, melyre neje is hajlott, mígnem Cagliostro ki nem ábrándítá. E vallási mysticismus mellett azonban volt egy még hathatósabb enyhítője férji gyötrelmeiben: a kártyajáték, melynek továbbra is rendíthetetlenül hódolt.

III.

Valamint Staël nem holmi regényes szenvedő szerepét játszta ez időtájt, ép oly kevéssé kell keresnünk nejében, minden keserű kiábrándultsága mellett is, melancholikus hösnöt. Lelki bánatát egyik sem vitte a nagyvilág elé s a svéd követségi palotában külsőleg ép oly zavartalanul folyt az élet, mint az első hónapokban. Sőt Staëlné valósággal a nagyvilági élet zajában keresett magának mánómort. Ebédek, bálók s mindenféle ünnepélyek járták nála, még pedig oly fényűzéssel, hogy egy Versaillesben adott követségi bál után Marie Antoniette Necker közvetítésével takarékosagra figyelmeztette az új asszonyt, kire ez intés annyira hatott, hogy azonnal újabb lakomát rendeltetett férjével, melyen csak 16 fele entrée legyen.

Staëlné azonban csakhamar elpártolt a maga salonjától, itt ritkábban fogadott s betegeskedő anyja kedvéért ennek salonjába tette át főhadi szállását; ott uralkodott egészen új elemek, új viszonyok közt. A régi barátok, Diderot, D'Alembert, Grimm, Thomas stb., vagy meghaltak már vagy távol eltek Páristól. Egy új nemzedék volt keletkezöben, a Mira-beau s Talleyrandé a politikában, míg az irodalomban Barthélémy, Volney és Bernardin de Saint-Pierre kezdtek szerepelni, a legnagyobbik pedig, André Chénier, immár szintén írogatta titokban ismeretlenül maradt remekműveit. A trianoni pásztoréletet játszó udvar nem akarta látni a láthatáron tornyosuló zivatart, melynek előkészületeiről, főbb czikázásairól, mint pl. a nyakék-per s *Figaro* előadatása, oly érdekesen ad számot Staëlné ama tudósításokban, mikkel házassága első éveiben a svéd királynak kedveskedett. A régibb nagy salonok már eltün-

tek, helyöket számos apróbb foglalta el, hol a nők inkább uralkodtak, mint valaha. A párisi nő életmódja akkor is némi kivétellel olyan volt, mint a mai úrhölgyeké: 11-kor már ágya köré gyülekeztek látogatói s alig engedtek neki időt a reggeli toilette s fodrásza közt arra, hogy végig sétáljon a Palais-Royalon vagy ebéd után félórát az útczán mozogjon; azután következett a látogatóba menés, színházjárás, vacsora s kártyázás, mélyen be az éjbe. De ez időben a nők hatásköre óriási volt. Mindent ők vezettek, fáradhatatlanul s azzal a páratlan szellemességgel, mi bennök az igazi nőiességet, az érzelmek mélységét s az ártatlanság báját volt hivatva helyettesíteni. Tisztelni ugyan nem tisztelték őket a férfiak, de «istenítették», s hogy minél jobb vezéreik lehessenek a társadalomban, a szellemi élet minden ágát hozzáférhetővé iparkodtak tenni számokra, úgy a politika mint az exact tudományok terén. Ez volt azon társadalom, melyről Talleyrand, ki ekkor még nem volt ránczos homlokú hypocritája a diplomatiának, hanem inkább azon korhoz közel állt, midőn Cherubino di Amore volt neve a seminariumban, azt mondta, hogy a ki nem ekkor élt, nem tudja, miben áll az élet öröme; — azon társadalom, mely önmagától megittasúlva, megifjúlnak vélte magát s mely úgy végződött, mint egy estély, melynek csillárai a hasadó nyári hajnal friss fuvalmában kialszanak a kitárt ablakoknál. Ennek a társadalomnak lett egyik központja Staëlné. A keletkezöben levő Franciaországnak ép úgy királynője ő, mint Marie Antoniette királynője a múltban levőnek; s ő oly méltó volt e szerepre, hogy barátjainak leggenialisabbika melancholikusán írja, midőn már nem hallhatja többé hangját: «A világ olyan nekem, mint egy bál, melynek zenéje véget ért».

A nőt, ismételjük, imádták e korban; de nem tisztelték. A salonok, a nap hősei, rajongó képzelmű epicureusok voltak, kik erényt hordtak ajkukon s kicsapongásnak éltek; Rousseau hőségének módjára prédikáltak s az ifjabb Crébillon hőseit utánózták tetteikben. Veszedelmes környezet volt ez a szenvedély terén tapasztalatlan, a hideg illemházasság ölében boldogság után sóvárgó s a frivolságtól oly idegen hajlamú ifjú nőnek, mint Staëlné; annál is inkább, mert az erkölcsileg annyira megmételyezett kor fő ihletőjének, Rousseau-nak ő is hatása alatt állt, az érzelem összes casuisticára hajló regényes moráljával. Imádtá Rousseaut, mint ezt huszonkét éves korában

kiadott *Leveleiből* is látni, rajongott a szenvedély jogosultságát s az erényvel azonos voltát ékesszólón vitató sophistáért, kitől oly hiába óvta volt anyja, arra figyelmeztetve, miszerint Rousseau «a bűn alapján építi föl az erény templomát». Annál inkább rajongott érte, mert a házasság védőjét s magasztalóját is imádhatta benne, bár ezért már pedans pruderiát vetettek szemére a kortársak. Arra nem ügyelt, hogy midőn Rousseauval ő is az embernek eredetileg jó voltát, az ösztönök helyességét vitatta s így a keresztyén vallás alapelveit elvetette, szívét az emberi gyarlóság egyik legfőbb védőeszközétől fosztotta meg s heves forrongásoknak, viharoknak tette ki zsákmányúl. Nem is annyira az ő, mint a véletlen érdeme, ha életének folyása mégis megmaradt kimélve azon kalandos zaklatottságtól, mi Rousseau más tanítványainak, egy Rolandnének, Sandnak életet oly közel hozta a mesteréhez.

E kalandosságtól főleg az események új alakulása óvta meg Staëlnét, mely őt egészen a politika terére csábította. A forradalom kitörésével az alkotmánypárt szellemi vezérének állt be; de e politikai szerepre kellő vérmérséklet híján vállalkozott. Salonjából az ország sorsát vélte intézhetni, de csak affele politikai boudoir maradt az, ha még oly fényes is, melyet a forradalom megkerült, elszigetelt s aztán alámerített. S ennek így kellett történnie: nem szellem, ékesszólás, ármány ideje voltak már e napok; a Staëlnétől csudált Pompeiusok és Cicerók helyett az általa utált Sullákra és Cäsárookra volt most szükség. Az ő szelleme sokkal körültekintőbb egyszerre sokkal több iránt érdeklődő, tetszeni vágyóbb, nagyon is aggályos lelkiismeretű, a szánalomnak nagyon is hozzáférhető volt, semhogy képes lett volna az embereket vezetni, gyöngéiket kizsákmányolni, bűneiket fölhasználni. Férfias lelke túlságosan nőies volt a politikára s így a politika is csak egygyel több csaldás és szenvedés kútfeje lett rá nézve.

A legfényesebb nap, melynek boldogsága önkívületbe ejtje Staëlnét, a forradalom történetének azon napja volt, midőn a kormányra ismét visszahívott apja a nép hódolatát fogadta a városház erkélyén. E hódolatból ő is kivette a maga részét. «Ah mily mámorító gyönyör a népszerűség!» kiált föl. Necker a városházán, Corinne a Capitoliumon: mindig ily színpadiasan képzei majd a dicsőséget, ily fölvonásvégi apotheosis alakjában, melyre zajos taps közt hull alá a függöny. Ekkor érezte

magát Staëlné legboldogabbnak; maga mondja, hogy soha nagyobb szellemi tevékenységet nem érzett nyilvánulni hazájában, mint ez idő tájban. Ekkor érdemelte ki Joseph de Maistre-től a «forradalom bacchansnöje» nevet. Ségur gróf, ki politikai missiójából hazajövet elcsudálkozott azon a politikai lármán, mit Páris összes salonjaiban tapasztalnia kellett, maga is az élte tavaszán levő, 24 éves Staëlnét találta a legfényesebb dialektikájú, legelragadóbb szónoki tehetségnek e napok jelenségei közt.

Kevesebb dícsérettel adózhatunk azonban Staëlnének, a mi magokat politikai nézeteit illeti. Ő, ki Rousseau politikai, társadalmi és pædagogiai utopiáit oly fejlett történeti és lélektani érzékkel ítélte el már *Leveleiben*, a köztársaság cultusában buzgó tanítványa lett; kivált később, midőn majd atyját is sikerült a monarchicus párttól elvonnia s republicanussá tennie. Ezúttal azonban még egy erős, független aristocratiába helyezte reményét, melynek hajdani megrontóját, Richelieut, Chénier József-féle stylú tragédiáiban is megbélyegezte — s melyet most Mirabeautól mint új Richelieutól feltett. Egy politikailag és szellemileg hatalmas aristocratiától várta a megváltatást, esetleg akár az uralkodó személyének kicserélésével s egy angol minta szerinti felsőház föllállításával. Pártja, melynek széthúzó elemeit alig volt képes összetartani s melynek coteria-szenvedélyei még az udvariasság korlátjait is összetörték salonjában, ebben az egy pontban lényegileg egyet értett vele: s ép ez a pont volt legnagyobb tévedések. Politikai szabadság kérdésével, az állam reformálásával foglalkoztak, holott polgári szabadság s társadalmi reform kellett a nagy tömegnek. Ezért Staëlné, mint pártja, nem értette meg a kor demokrata áramlatát, megmagyarázhatatlan különösségek maradtak előtte a történelem logikájával egymásból folyt események. S mint társadalmi jellegét nem, ép oly kevéssé fogta föl nemzeti jellegét a forradalomnak. A proselytismus, a humanitarius propaganda, a terjeszkedés és bódítás szelleme, ez a tisztán gall s római szellem, előtte nem volt egyéb, mint az 1789-iki év szellemének elkorcsosulása. Nem hitte, hogy a külföld a francia szabadságot, területet bántani kívánná; a 92-iki háború kiinduló pontja felől sohasem jött tisztába s az erre következett nagy francia epopea iránt se szívének, se kezeletének nem volt fogékonysága.

Staëlnének és pártjának egyik nagy diadala Narbonne

grófnak hadügyminiszterré kineveztetése volt. E női szíveket és férfi-elméket egyaránt megvesztegető főúr Staëlnének majdnem gyermekkori eszménye volt s most bensőbb viszony fejlődött ki köztük. Marie Antoniette 1791 novemberében írja: «Staëlné rendkívül dolgozik Narbonne érdekében; ennél erősebb, bonyolultabb eszszövényt még sohasem láttam». S egy hónappal később: «Narbonne tegnap óta végre hadügyminiszter. Mily dicsőség Staëlnéra nézve, mily gyönyör azt tudnia, hogy az egész hadsereg . . . rendelkezésére áll». Staëlné valóban diadalmaskodhatott. Salonja előzetes kitervező helyévé lett azon politikai actióknak, miket aztán az alkotmányhozó gyűlés hajtott végre. Mily befolyása lehetett Narbonne-ra, abból is sejtetni, hogy Narbonne jelentéseinek s beszédjeinek ékesszóló részeit egyenesen az ő tollának tulajdonítják. Csakhogy e dicsőség nem tartott soká. A múlt bűneinek bűnhődéséül ingataggá, fejtelenné vált udvarnál Narbonne, mint előtte újabban Necker, elvesztett lett. Staëlné így megszűnt politikai hatalom lenni: helyét az idősebb, de bájosabb Rolandné vette át, hogy fölszabadítsa a lázadás, háború, anarchia furiáit, míg Staëlné viszont oly szerepre vállalkozott, melyre a politikainál jóval több hivatottsággal bírt: az így kitört vihar áldozatainak mentésére. A kik íratainak rajongó szellemével jellemének gyöngéit szokták szembe állítani, el kell némuljanak azon nagylelkű önfeláldozással s bátorsággal szemben, melyet Staëlné ekkor kifejtett, és pedig egymagára hagyatva, mert férje Svédországba útazott, hogy rendezze ügyét az uralkodónál, ki őt haragjában hazaparancsolta, — s a helyett, hogy atyjához s gyöngélkedő anyjához útazott volna haza, svájcezi magányukba, engedve sürgetéseknek.

Páris a legmozgalmasabb napokban is élt-halt a botrány-históriáikért s így Brüsszelbe is elkerült az a pletyka, hogy Staëlné férfiruhában kereste föl Narbonnet az éjszaki hadseregnél, hova ez távozott. Ennél nemesebb híreket is terjeszthettek volna róla és pedig egészen hiteleseket. Így például az uralkodó család megszőktetésére tervet eszelt ki, melyet XVI. Lajos, mint annyi mászt ez időben, visszautasított. 1792 augusztus 10-ikén lázas izgatottsággal hallgatta a Szajna túlsó partjáról szüntelen hangzó fegyverdörejét, mi felől sokáig teljes bizonytalanságban kellett maradnia. Végre hír érkezett, hogy barátjait az útczán koczolják: azonnal kocsiába ült, hogy

áthajtasson a Tuileries-negyedbe, megmenteni a megmenthetőt. A hídon azonban nem mehetett át. Harcz folyt oda át. Danton, miután a városházát elfoglalta s ott a kiváló férfiak szobrait összerombolta, így a Neckeret is, a lehető legjobb társaságban, — most viszont a svájcei testőrséget öldöste egyenetlen harczban, mígnem a király, ki hősi halál helyett maga is ellenségeinek karjába vetette magát, fegyverletételt parancsolt az életben maradt néhány hűnek. Az esthomályban aztán elburkolózva, gyalog kelt át Staëlné, hogy barátjai után kutasson, kik üldöztetés, proscriptio elől menhelyet kerestek bujdokolva: míg köröskörül mintha mi sem történt volna, táncz, dal hangzott a telt mulatóhelyeken. Legfőlebb a Tuileriesből fölszálló füstoszlopok emlékeztettek a nappal iszonyaira s azok az utcaszélen részegen heverő, álmukban is vadúl ordító rablóalakok, kiken meglátszottak a napi verengzés nyomai.

A törvényhozó testület másnap hajnalig tanácskozott s másnap előállt rejtekéből, hol elbujva várta az események folyását, Robespierre. Az a Robespierre, ki egykor hasztalan kérelmezett felügyelői állást Neckerné kórházánál s ki 1789-ben már, midőn atyjánál először találkozott vele, ellenszenvet keltett vad rajongásával Staëlnében.

Staëlné nagylelkű fáradozásai, barátjainak s egyáltalán az üldözötteknek mentése körül, valósággal regénybe illenek, mint a beavatottak és segédkezői magok isvallják. Bár megbizhatatlan cselédsége közt föladatástól tarthatott, egymásután szöktette át a határon svéd útlevelemmel a svájcei tiszteket s közkatonákat. Danton, hogy a szeptemberi gyilkosságokra minél több áldozata legyen, házkutatásokat rendelt el s Staëlné palotáját is, a hol a visszatért Narbonne rejtőzött, katonaság vette körül. Staëlné bámulandó hidegvérrel fogadta a biztosokat, egész szerepet játszott előttök, még pedig nem minden humor nélkül: játszott a halállal. A végső szükségben genialis expedieneket gondolt ki s hihetetlen találékonysággal s finom emberismerettel tudott magának pártfogót szerezni ott is, hol senkit sem ismert: így a commune egy tagjához, Malouethoz, azzal az alaposnak bizonyult föltevessel rontott be, mielőtt ez reggel ágyából fölkel volna, hogy írói becsvágy rabja, s sikerült is őt e gyöngye oldalánál megfognia. E pártfogónak nem sokára saját személye érdekében is hasznát vette, midőn vegre arra határozta magát, hogy ő is elutazik Párisból.

Szeptember másodika volt. Mint augusztus tizedikén, most is vészharang hallszott minden felől. Staëlné azonban nem riasztatta magát vissza ettől, s mi több, rangjának megfelelően, hat lovas hintóban s livrées cselédségtől kísérve, teljes díszben volt már indulandó. Az ostor-csattogásra örült furiák rohanták meg vad férfi-alakokkal nyomukban, mindenféle képtelen vádakot kiáltozva ellene s kényszerítve, hogy a városrész section-jára menjen velök, innen pedig — mint a ki elítélteket akar szöktetni — a városházára. Három óráig tartott lépesben ez út a Grève-térre, hol augusztus tizedikén annyi áldozatot koncizáltak volt össze, még a szemben levő városház lépcsőin is, így a nemzetőrség parancsnokát. Képzeltetni, mint hatott ez út Staëlnéra, ki akkor második gyermekével áldott állapotban volt, s kinek kocsiját ordítva, szitkozódva követte a fölszaporodott tömeg, fölbőszülve az elegáns hintó s cselédség láttára, s ki tudja mily bűnöst gyanítva az ismeretlenben. Hasztalan hívta védelmül a nemzetőrséget, csak még erősebben insultálták. Végre a kocsijába szállt csendőr megszánta s szavát adta, hogy élete árán is megvédi őt, ha kell. Staëlnének az iszonyat végre visszaadta bátorságát. Megérkezve, lándzsa-erdő közt haladt föl a városház lépcsőin: a csendőr kardcsapással háritotta el egyik fegyveresnek elébe nyújtott lándzsáját, melyben ha megbotlik, úgy a vérengző tömeg szokás szerint rárohan s fölkoncizolja. Végre Robespierre előtt állt: föllélegzett. Itt aztán Malouet-val találkozott, ki kezességet vállalt érte, s a komornával együtt irodájába, majd hat órai étlen-szomján várakozás után vissza, a követségi palotába vitte az est sötétjében, hogy csődület ne támadjon. Lámpa nem égett az utczákon, csak fáklyafénynél folyt a gyér közlekedés, mi annyira meg volt nehezítve, hogy Malouetnak ismételtten kellett rangjára hivatkozni.

Másnap reggel aztán hivatalból kikísérték Staëlnét a határra. Így hagyta el Franciaországot. Arról csak később értesült, hány elvtársa s kedves embere pusztult el a szeptemberi öldöklések alatt.

IV.

Ily izgalmak közt adott életet Staëlné gyermekének Coppetban, mely eleinte telve volt menekülőkkel.

Necker, miután Malesherbes-el egy időben elég hősies volt a király védőjéül ajánlkozni, s miután erre összes franciaországi jövedelmét lefoglalták, úgy hogy csak coppeti birtokából élhetett, két dologra fordította minden idejét s leányával kevesebbet törődhetett: az egyik a francia forradalom történetének megírása volt, a másik nejének ápolása, kinek szenvedései ekkor tetőpontra hágtak. Necker óraszámra nem mozdult a beteg ágya mellől s a haldoklásnak induló akárhányszor csak az ő karjai közt talált enyhülést, szendert. S ennek a haldoklónak volt elég lelki ereje, hogy megírja a házasság föloldhatatlanságának erőteljes védelmét az 1792. évi szeptemberi válási törvény ellenében.

Staëlnét a kiállott izgalmak után tompultság fogta el s szülői környezetében nyomasztólag hatott rá az a «pokoli békés» élet. Tevékenységre teremtett idegrendszere nem maradhatott soká ily légkörben. Lassankint Párisba, a forradalom vészes zajába kezdett visszavágnyi, hol férje újabb politikai megbízatással időzött, még a király kivégeztetése után sem szakítva félbe tárgyalásait a conventtel. E kivégeztetés, 1793 februárja, már Angliában találta Staëlnét, kit atyja hasztalan iparkodott Coppetban marasztani, s ki Páris megkerülésével utazott ottani, nagy számmal odasereglett barátjai körébe.

Anglia kormánya s társadalma nemes bőkezűséggel igyekezett enyhíteni a francia emigransok, köztök 8000 katolikus pap helyzetén, melynek eltűréséhez bizonyára nem csekély hősiesség kellett. Versailles egykori úrhölgyei padlásszobában, fagyügyvertya mellett fagyoskodtak itt, a férfakkal versenyezve adtak nyelv-, enek- és zene- meg tánczleczkéket, hogy megkeressék napi élelmöket, mi igen gyakran mindössze egy tál burgonyából állt. Ez azon emlékezetes év, melyben egy Talmont hercegnő faczipőben, váltó ruha nélkül jár házról házra munkát keresni, s Chateaubriand, ki Staëlné visszatértekor köt ki az angol partra, más fűtőszer hiányában szalmaszékével takarózik, ágyban maradva. E nyomorral vajmi ellen-

tétet képezett előkelő modoruk, mi a hajdani időből maradt, hacsak a pártgyűlölet nem feledkeztette meg őket a híres francia ildomosságról, mint különben igen gyakran, így még a lord-mayor asztalánál is.

Staëlné aránylag jókora vagyonnal rendelkezett még ekkor is s így nem csekély alkalmat nyílhatott nemes szenvedélyének, a jótékonyságnak gyakorlására. Egy perczre még a múltnak illuszióját is visszateremthette maga körül, a régi salonéletet. Társadalmi s irodalmi kitünőségek laktak a környéken, kik járatosak voltak hozzá, s kiket nagyszerű szavalataival még jobban elragadott. Ha ő jött haza estélyeikről szerény egyfogatú kocsiján, Narbonne vagy Talleyrand ült bakján s nem sajnálták beütni a kocsi-ablakot, csakhogy útközben is társaloghassanak. Megint elemében érezte magát e különöz lélek, melyet csak izgalmak éltettek, «keveset aludt és szakadatlan, roppant tevékenységet fejtett ki», mint egy szemtanú írja. Megismerkedett az angol társadalmi étellel, az általa már távolból bálványozott parlamenti szervezettel; közelebről érintkezett a politikai élet kitünőségeivel, behatóbb pillantást nyert az angol irodalom hatalmas és a francziák előtt oly kevéssé ismeretes világába: minek nyomai mind megtalálhatók *Corinne* című regényében. Ezen kívül egy nagyobb művön dolgozott, a *Szenvedélyekről*. Szándékosan nem használtuk e kifejezést: írt. Az írást ő nem a rendes értelemben fogta föl; előtte ez a gyakorlati tevékenységnek volt egyik és pedig jelentéktelenebb oldala. Szórakozás kedvéért írt, azért, hogy túlfölöslegét kiöntse; és pedig nem visszavonúlt elmélkedésben, hanem társalgás közepett, mikor fésülték, míg reggelizett vagy ott a kandallónál állva. Írataiban nincs is egészen benne szelleme: azon szikrák közül, melyek eszritjéből sziporkáztak, sok elaludt útközben, mielőtt papírra vetődtek volna. Stílja a mondottakból kifolyólag, nem lehet más, mint nőiesen terjengő, elkalandozó, mely egy szót sem képes fölázdosni; képtelen annyi türelemre, hogy nem: csiszoljon, de bár a leírtat átjavítsa.

Az angliai tartózkodás csak néhány hónapra terjedt, de még sem múlhatott el keserőségek nélkül. A royalisták jacobinismussal kezdték vádolni, s a prude angol társadalom, mely az emigránsok erkölceit utóbb igen frivolaknak tapasztalta, vele is kegyetlenül érezte szigorát. Legkedvesebb barátnői,

kiket szenvedélyes módja szerint megszeretett, elzárkóztak előle, mi őt, ki a legbántóbb sértést is hamar feledte s csak szeretni tudott, mély fájdalommal töltötte el. Ehhez járult, hogy maga e szenvedések fő oka, Narbonne immár kezdte unalmasoknak találni bilincseit; bántotta őt már barátjének nyílt, a világi külsőségekkel nem törődő vonzalma, mely reá nézve csak epizódszerű fontossággal bírt s melyet végre újjal óhajtott fölcserélni. E hálátlanság keserű csalódás érzetével hatott Staëlnéra, ki 25—26 éves volt ekkor: tehát ép abban a korban, mint hősnőit, Delphine-t és Corinne-t, érte őt a végzetes seb, mely sokáig sajgott lelkében, s melynek fájdalma a *Szenvedélyekről* szóló könyvben is visszhangzik.

1793 nyarán már Coppetban volt Staëlné, hová Párisból férje is követte a júniusi forradalom után, mint követték sokan az angliai emigránsok közül is. Itt meg Genfben s Lausanneban élte le a rémuralom borzasztó idejét, mely ólomsúlyyal nehezedett reája is. E gyászos időszak életének legcsöndesebb kora: még gondolkozni sem akart, mert a gondolkozást a jogos, hazafiúi fájdalom kegyetlen elodázásának tartotta volna. Mindössze a királyné védelmének megírásával tett kivételt, melyben, feledve az egykori személyes bántalmakat, a szorongatott anya s boldogtalan hitves iránt akart részvétet kelteni a francia nőkben. A királynét azonban nem menthette meg, mi annyira hatott rá, hogy mikor Staël visszatért Svédországba, az a gondolat foglalkoztatta, hogy Amerikába költözik, új életet kezdeni. Egyelőre azonban szülei körében maradt, a hol e célra fölfogadott svájcki parasztok útlevelével számos üldözöttet és üldöztetéstől fenyegetettet sikerült Svájcba átszöktetnie: némelyiket rajongásig menő odaadással, tolakodó jóindulattal önmaga ellenére mentett meg a vérpadtól.

Életének fontosabb mozzanatait e napokban az ancien régime orthodox apostolával, Joseph de Maistre-el találkozásán kívül két haláleset képezi. 1794 első heteiben halt meg Gibbon, az agglegénység gyötrelmeinek rabjaként s még utolsó éveiben is nősülés tervével foglalkozva, miről azonban az a barátja, kinek egykor oly könnyelműen fölláldozott, lebeszélte. Gibbonnal megszűnt létezni az egyetlen személy, úgymond Staëlné, ki őt állandóan a Svájcához tudta volna bilincselni. Gibbont aztán egykori mátkája is követte pár hó múlva. Neckerné végnapjaiban titokban leveleket írt, melyeket halála után találtak

meg s melyekben meghatóan biztosította férjét szerelmének hajdani hevéről, s egyszersmind regényes végrendelezéseket tett. Valami conserváló vegyi folyadékban óhajtott eltemettetni a coppeti parkban, üveglappal arczán, melyen át férje mindig szemlélhesse; egyszersmind meghagyta, hogy a sírbolt kulcsát mindig magánál hordja Necker s majd melléje temetkezzék: a kriptát aztán soha többet ki ne nyissák, hadd maradjon ő örökre egyedül férjével, kit úgysis «sokkal inkább kizárólag szeretett, semhogy másféle indulat igényt tarthatott volna szivére»

Anyja halála után Staëlné elhatározta, hogy atyja mellett marad s az ő útmutatása szerint gyermekei nevelésének él. A sors könyvében azonban másképen volt megírva.

A rémuralom véres örültsége lezajlott; az ország óriási hullamezőhöz hasonlított, hol courtesane-ok hősi halált haltak, a vallás papjai meg kishitűségből öngyilkosságban kerestek menedéket. Fölvirradt a directorium kora, egy új nemzedék lépett föl, mely családi élet nélkül nőtt föl, keveset törődött földfeletti érdekekkel, hisz a templomok úgysis zárva álltak, csak egyetlen egy hitet vallott, az élvezetét, melynek nem volt más erkölcsi féke, mint valami határozatlan tisztességérzet. Bonaparte és Talleyrand képviselik e kort a politikában, míg az irodalomban *René* és *Delphine* nyújtják e napok kedélyállapotának magyarázatát. E nemzedéknek volt egyik legrbrilliansabb tagja, a kor politikai szereplőinek egyik kiválóbbika s *Adolphe* című regényében genialis psychologja, az a férfi, ki Staëlnéra a legvégzetesebb, legtartósabb hatással volt, s ki épen most ejtette őt rabúl: most, midőn ő a *Szenvedélyekről* szóló művében ékesszólón intette nemét a szív tévedései ellen s biztosítottnak hitte magát keserű tapasztalatai után a jövő csalódásokkal szemben.

Benjamin Constant, egy németalföldi szolgálatban álló svájcei tábornok fia, ez időben már nagy részét bekalandozta Európának, s ha a játék szenvedélye és könnyelmű hölgyekkel való viszonya nem tették volna már mint gyermek-íjút eléggé tompulttá, úgy most már annyin ment át, beleértve rövid ideig tartó örült házasságát is, hogy Don Juan, Mephisto és Rolla volt egy személyben. Végig élvezte a tobzódás minden kéjét, de még mindig újabb izgalmak után tört s főleg tettvágyának keresett megfelelő tért. Huszonhét éves volt, tehát

valamivel fiatalabb Staëlnénál: magas, karcsú, sáppadt alak, hosszú, szőke fürtökkel à la Werther; ajkán egyelőre a directorium dandyjeinek, a muscadin-eknek cynikus mosolyával, mit még sarcasticusabbá tett szemüvege alól villogó tekintete s vékony metsző hangja.

Többször találkoztak közös ismerősöknél. 1794 őszén látogatta meg Staëlnét: az országúton találkoztak s a nő helyet adott neki kocsijában. Constant némi előítélettel viseltetett Staëlné iránt; alig volt azonban nehányszor együtt vele, nem akadt nálánál nagyobb bámulója. Volt egy magasabb fajtájú Warensné-féle barátnéja, kivel való összeköttetése csak épen a Staëlné-epizód által szakadt felbe ideiglenesen: e nőnek azt írta, hogy most találkozott a második nővel életében, ki neki az egész világot helyettesíthetné. Meg volt győződve, hogy páratlanul áll e nő századában, s míg sívár szíve újabb gyönyörökre áhítozott, hiúságának hízelgett, hogy ily geniális s nevezetes lényt hódíthasson meg, ki képzeletére is ingerlőleg hatott, mint a társadalommal harcban álló lázadó. Staëlnét el is bájolta szellemével, érdeklődést keltett benne eszméi és zaklatott sorsa iránt, de mélyebb részvételre nem igen tudta bírni, mígnem csalhatatlannak ismert eszközehez nyúlt. «Úgy adta a kétségbeesettet», írja Récamierné, Staëlné meghitt barátnéja, «annyit fenyegetőzött öngyilkossággal, hogy végre is diadalmaskodott Staëlnén». Abban állapotok meg, hogy rendesen még éjjel előtt távozik tőle Constant, nehogy compromittálja. Egy alkalommal nagyon bele melegedtek a társalgásba; Constant vonakodott távozni; nem akarta elhinni, hogy annyi volna már az idő; órája azonban megzáfolta s ő erre dühösen vágta földhöz. Staëlné meglepetve kiáltott föl s megdorgálta. «De szemrehányásán bizonyos belső mosolygás sugárzott át; ez az összetört óra még hasznomra lesz!» jegyzi meg Constant naplójában. Valóban másnap e megjegyzést írja be: «Nem vettem új órát, már nincs rá szükségem.»

Így kezdődött az a viszony, mely mindkettőjükre nézve csakhamar átkosnak bizonyult. Staëlné nagyon is követelő, zsarnoki módon uralkodott híven, ő volt kettőjük közül a férfias, a tapasztaltabb szellem. Constantnak, ki nőiesen szeszélyes, ideges, állhatatlan volt, hiúságát is bántotta a tudat, hogy így megfosztják függetlenségétől. Azzal állt boszút, hogy unalmat negelyzett, szakítással fenyegetőzött. Staëlné feltékenységében

heves könnyekbe tört ki s ő daczos diadallal távozott. Künn aztán megbánta tettét, visszatért, letörülte a könnyeket s maga is elérzékenyült, majd ismét fölingerült a miatt, miként tudott ily gyöngé lenni. Egymást kínozták, kétségbeesetten zörgették láncukat, eltépték, meg ismét és még szorosabbra fűzték össze. Így folyt ez mindjárt eleitől fogva; de eleinte legalább közös politikai működésre nyílt alkalmuk s így aránylag kevesebbet szenvedhetett egymás iránti illúziójok.

HARASZTI GYULA.

HÁROM HÓNAP AFRIKÁBAN.

(1889.)

Harmadik és utolsó közlemény. *)

VI.

JARDIN D'ESSAI.

Fél óránnyira a várostól fekszik a híres «Jardin d'essai», azaz azon kert, melyben földünk legmelegebb országaiból származó növények vannak átültetve, hogy kísérletek útján legyen bizonyítva, mennyire lehessen az idegen föld és idegen éghajlat növényeit az algiri éghajlathoz szoktatni, hogy itt jól érezzék magokat, és jól és buján tenyészzenek. Nevezik «Jardin d'acclimatisation»-nak is.

Oda minden nap bizonyos órákban mennek omnibusok, melyek a közlekedést a belvárossal és a külvárosnak azon részével föntartják, mely Mustafa inferiornak és superiornak neveztetik.

Én tehát fölhasználtam az alkalmat, minthogy az omnibusok a hótelelem előtt állottak, május 10-dikén kikocsikáztam a «Jardin d'essai»-be, melybe az ember egy egyszerű kapun át jut be, melynek homlokán e szavak állanak: «Jardin d'essai». Területe 80 hektárt foglal el, és 1867. évi szeptember 11-dikéről kelt császári határozattal a «Société générale Algérienne»-nek azon föltétellel adatott át, először, hogy nyilvános kert legyen, másodsor, hogy belföldi növények tenyészetének és harmadszor, külföldi hasznos növények életmódjának, kitanulásának

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 181. és 182. füzeteiben.

és acclimatisatiójának szolgáljon. A társaság e három föladatnak teljesen megfelelt, és egy oly kertet hozott létre, melynek a növények ritkaságát és buja tenyészését illetve, párja a föld kerekiségén nincsen.

A mint az ember a kapun keresztül menve, belép a kertbe, egy hatalmas *Dracæna*-fasorral találkozik, melyet én nagyságánál fogva meg nem ismertem és *Yuccának* tartottam, mert ugyan olyan rideg, tör gyanánt magasba nyúló levelei vannak és csak a kertész igazított helyre.

Egy másik faszor hatalmas *Ficus indica* vagy *Ficus elastica* fákból áll, azon *ficusból*, melyet nálunk szobákban szoktak tartani és nagy tojásdad és erős levelei vannak. Itt Algirban hatalmas fát alkot, úgy mint nálunk a tölgy- vagy a bükkfa. Törzsének kerülete 2·5 méter, magassága pedig 15—20 méter. Ez azon fa, a mely, ha héjába vágunk, tejfele folyadék szivárog ki, mely, ha a napon megszáritjuk, kaucsuk-gummit hagy vissza. Ez a fa Indiából származik, hol terjedelmes erdőt alkot, és a melyekből az a tömérdek sok kaucsuk származik, melyet most annyi mindenre használunk.

E fák mintegy három méternyire a földtől kibocsátják messzire nyúló ágaikat, és minthogy azok hajlékonyságuknál fogva egész a földig hajolnak, a természet úgy segített rajtok, hogy az ágak egyszerű, hüvelyknyi vastag gyökeret eresztenek ki magokból, melyek egyenesen le a földig érnek, ott azután behatva a földbe, az ágaknak oszlop gyanánt szolgálnak. Minden fa e szerint oszlopokkal köröskörül van véve.

Minthogy a *ficusokról* szólunk, melyeknek itt a kertben is számos faja van, különösen megemlítendőnek vélem a *ficusnak* azt a fajtát is, mely szintén terebélyes fát alkot és melynek ágairól számtalan légygökér (*radix adventitia*), mint zsinór csüng alá, hogy aztán a földet érve, abba behatoljon.

Egy harmadik faszor csupa datolya-pálmákból áll, melyeknek karsú töve 18—20 méterre emelkedik.

Egy negyedik a *Chamerops excelsa* vagyis legyező-pálmából áll, mely itt szintén rendkívüli magasságot ér el.

Egy ötödik végre a bambusznádból áll, mely *Khinából* származik, és itt Algirban emberi czomb vastagságot és hat méternyi magasságot ér el, és minthogy az egyes tövek csúcsa egymás felé hajlanak, mintegy zöld bolthajtást al-

kotnak, mely az alatta járó embert az égő nap sugaraitól megóvjá.

A legyező-pálma levél-koronájából számos gyümölcs-fürtöket lógat, melyek legalább ötven centiméternyi hosszúak és annyira tele vannak rakva kék szőlőféle boggyókkal, hogy egy ilyen fürtön a boggyók száma ezrekre megy. És minthogy minden fán több ilyen fürt van, a rajtok levő gyümölcsök száma sok ezerre megy. De az a kár, hogy gyümölcse elvezhetetlen.

A nagy fák közül, melyek részint nagyságuk, részint szépségök és ritkaságuk miatt föltűntek, megemlítendők a következők: *Chorisea insignis* St-Hil. és *Eriodendron Rivieri*, mind a kettő hatalmas fa, törzsük nagy és alapjokon széles tövisekkel körülvéve, nagy, öt—hat tenyérnyi levelekkel (foliis 5—6 palmatis). *Carolinea minor* Guineából, szintén hat—hét tenyérnyi nagy leveleivel. *Camphora officinalis* China és Japán. *Cinnamomum dulce* Nees. Khina és Japán. *Jubæa spectabilis*. R. Br. khinai pálma, melynek töve alól legalább egy ölnyi átmérőjű. *Acacia Cavenia* Bert. Chiliből. Hatalmas fa, mely a mimosákhöz tartozik. De ezeken kívül vannak azután számos hasznos növények, úgy mint a *Gossypium* (gyapotbokor) Amerikából, a *Coffea Arabica*, a khinai thea-növény, a cacao-bokor (*Theobroma cacao*) stb.

Azonban leginkább meglepett az, hogy a kert díszítésére és élénkítésére itt is leginkább azon növények használtatnak, melyek nálunk Európában a kertek díszítésére szolgálnak. Vannak itt ugyanis a *Pelargonium* és *Cheiranthus* számos válfajai, az *Iris* és *Liliom*nak többféle fajai, főleg a *Lilium candidum* és a mi itt is igen kedvencz virágnak látszik, a *Syringának* több válfaja. Azonban a repkény is nagy előszeretettel részesül, csak hogy levelei négyszer—ötször nagyobbak és bujábbak a mieinknél.

Azonkívül tenyésztenek itt különféle, részint ritka, részint hasznos állatot, úgy mint a struczmadarat (*Struthio Camelus*), melyet egyébiránt gyönyörű tollaiért különös telepeken nagyban gondolnak, úgy hogy évenként sok mázsa tolat nyernek tőle, mely nem csak a költséget fõdi, hanem nagy hasznot is hajt. Ép úgy sikerült itt az ausztráliai kazuárt, számos kísérletek után meghonosítani, mely a struczczal együtt büszkén jár föl s alá a kertben. De ezeken kívül találunk itt a

kertben lámákat, gazellákat, zebrákat és az alpaccát az amerikai Cordillerákból.

Engem a kert annyira érdekelt, hogy bár több órát töltöttem benne, másodszer is kirándultam, és fél napot fordítottam gyönyörű növényei újabb megtekintésére.

Azonban, nem hagyhatjuk el a kertet, a nélkül, hogy meg ne tekintsük azon mesterséges oázst, mely itt emelkedik. Ugyanis azon az oldalon, a hol a kert a tengertől van határolva, a homokos parton 72 hatalmas datolya-pálma egy miniatúr oázst alkot, melyek szabályos távolságban egymástól ültetve, sudár töveikkel a tiszta, felhők nélküli, a déli naptól ragyogó levegőbe emelkednek. Hogy a pusztaságnak a képe kiegészíttessék, a kis oáz közepében egy kis gunyhó áll, a hol fekete kávéval szolgálják ki a látogatót.

Elhagyván a kertet, melynek teljes neve «Jardin d'essai du Hamma», (melyben a Hamma mocsarat jelent, mert azon a helyen, a hol most e gyönyörű kert van, azelőtt mocsár volt), még a kert igazgatójához, Ch. Rivièrehez akartam menni, őt megkérdezni, vajon van-e e kertről és növényeiről valami könyvecske, mire ő nekem a legnagyobb készséggel a kert teljes jegyzékét adta át, melyet magammal Budapestre is elhoztam.

* * *

A Jardin d'essai, mint már előbb mondtam, Algir városának azon külvárosában fekszik, melyet Mustafa-inferior-nak neveznek. Ennek szomszédságában, de már hegyre építve, fekszik Mustafa-superior, szintén külvárosa Algirnak és miután az a Szahel-hegységre van építve és onnét gyönyörű kilátás kínálkozik a véghetetlen tengerre, meleg nyáron pedig hűvösebb levegő járja át, mint a város alsó részeit, a hegység számos nyári lakással és villával van beépítve, melyek azonban télen is lakhatók, minthogy itt a tél is igen enyhe.

E villák és nyári lakások közül főleg az utolsó tűnik ki, a dejnek nyári lakása, mely ugyan európai építészek által lett tervezve és építve, de egészen mór stílusban. Nagyon is ki-tűnik a többi villa közül, részint nagysága, részint fényes voltánál fogva. Ezzel az épülettel kapcsolatban áll egy mellék-szárny, mely alig kevésbé fényesen van építve mint a főépü-

let és ép úgy belül is fényesen fölszerelve, és ez a dej asszonyainak az épülete és lakhelye volt.

Itt a Szahel-hegységnek e részében, melyben úgy szólván örökös tavasz uralkodik, a számos, részint európai, részint mór stílusban épült nyári lakásokban vagy villákban többnyire európai családok laknak, a kik ide jönnek, hogy a szelíd éghajlatban a megrendített egészségek helyreállítását keressék. Főleg a mellbetegeknek csaknem biztos gyógyításával kecsegtet, ha elég korán eljönnek és elég hosszú ideig itt mulatnak. E villák aztán többnyire gyönyörű kertekkel állanak összekötötetésben, melyekben a legszebb és legritkább déli növények és terebélyes fák, úgy mint pálmák, eucalyptusok, narancs-, citrom- és gránátalma-fák emelik az itt tartózkodásnak gyönyöreit.

Május 12-dikén, vasárnap 12 óra és 40 perczkor, nehéz szívvel hagytam el e gyönyörű vidéket, mely egy európainak, ki azt először látogatja, valóságos paradicsomnak látszik, és vasúton Orán felé útaztam. Azonban a déli vasút az nap Blidáig megyen, mely csak egy pár állomásra esik Algirtól, úgy hogy már mintegy négy óraker értünk Blidába, hol meg kellett háltni. Én azonban még akkor is Blidában maradok éjtszakára, ha a vonat még az nap tovább megy. Mert e várostól két órányira fekszik a híres Chiffa hegyszoros, melyben majmok is láthatók. Ezt én látni akartam. A mint tehát Blidába érkeztem, és az ottani vendégfogadóban leszálltam, azonnal kocsit fogadtam és kihajtottam a Chiffa hegyszorosba. Az út, mely oda visz, egy gyönyörű lapályon vezet keresztül, melyet Metidzsának neveznek. Ez a legtermékenyebb vidékek egyike, összehasonlítható a mi Bánátunkkal. Fekete termékeny föld, melyben a gabona minden neme bőven terem, és minden évben két aratást enged. Azonkívül számos gyümölcskert mellett vezetett el az út, melyekben a gyümölcsök minden nemei bőven teremnek. Szintúgy az eucalyptust, narancs- és olajfát fölváltja a fűzfa, jegenyefa stb. A vetések közt a gladiolus communis nagy mennyiségben tenyészik.

A mint tovább haladtunk az úton, igen csinos és új házak mellett mentünk el, melyek nagy udvarral, kerttel, gazdasági épületekkel voltak ellátva. Ezek föltűntek nekem és minthogy a házak egészen európai jellemet mutattak, kerdeztem a kocsist, vajon nem elsassiaknak a házai-e ezek? mire azt felelte, hogy

igen. Alig egy pár éve, hogy kivándoroltak régi ős hazájokból, a német kormány zaklatásai elől menekülendők.

Ez tehát az a dicsőített német kormánynak a szabadelvűsége, azon kormánynak és azon népnek, mely bennünket magyar chauvinismussal vádol, melylyel mi az ő derék testvéreiket, az erdélyi szászokat elnyomjuk, mert azt követeljük, hogy a középiskolákban (gymnasiumokban és reáliskolákban) a magyar nyelvet is tanítsák. Ez nekik botrány, jogtalan elnyomatása nemzetiségöknek! Hát a németek mit csinálnak Elsass- és Lotharingiában? nem azt követelik a lakosoktól, hogy tanuljanak németül is, hanem hogy ne merjenek francziául beszélni, sőt hogy gyermekeiket ne tanítsák francziául!! Ily követelő, jogtalan chauvinismus még sohasem fordult elő a világon. De nem csak az elsassiakkal és lotharingiaiakkal bánik így az a fölvilágosodott igazságszerető és liberális német, hanem a lengyelekkel Posenben is egészen hasonló módon; ők pedig azt követelik minden más kormánytól, hogy ő miattok és az ő kedvökért az egész államjogot megváltoztassák. De hát azért ne is csodálkozzanak a németek, hogy mindenütt, minden népnel és minden országban nem épen rokonszenv tárgyai. Így Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban, a szláv tartományokban, különösen pedig Amerikában, a hol újabban fenhéjázásuk nagy visszatetszést keltett.

A mint a Metidzsa gyönyörű síkságán keresztül hajtottunk volt, hol a szántóföldek szélén számtalan mennyiségben a *Gladiolus communist* legszebb virágjában láttuk, érkezünk a tulajdonképeni Chiffa hegyszorosba. Ez egy szűk völgy, mely dombos hegyekkel van szegélyezve, lombos erdőkkel fődve, melyekben a babérfák, az eucalyptusok és olajfák, fölváltva narancs- és gránát-almafákkal, bőven tenyésznek. Minél tovább haladtunk, a völgy mindinkább szűkebbre szorúl össze és egészen hasonló benyomást tesz az emberre, mint a felső Garam, vagy a Murány völgye. A hegyszoroson keresztül egy kis folyó is folyik, mely egyébiránt a tegnapi nagy esőtől agyagos, sárga színt vett föl. Így két órai kocsizás után eljutottunk egy vendégfogadóhoz, hol már több vendég ült az asztalok mellett és kávéztak. Én pedig egy vezetőt véve, beljebb mentem az erdőbe, minthogy a vendégfogadónál a kocsi-út megszűnik, egy patak mellett elhaladva, melyet aouis-

seau de singes-nek (majom-patak) neveznek, mert itt a patak szomszédságában tartózkodnak a majmok. Alig mentünk a hôteltől (melyet Hôtél de singesnek neveznek, és czégerül mindig majmot tartanak a vendégfogadóban) fél órányira, eljutottunk azon helyre, a honnan számos majmot a fákon ugrálni és egymást kergetni láttunk. Lehettek számra nézve mintegy huszan, de csak azon kis faja a majomnak, mely néha a gibraltari sziklán is mutatkozik.

* * *

És most, miután Éjszak-Afrikának növényzeteről, annak emberi fajairól, a kik azt lakják, szólottunk, itt volna a hely hogy annak állatvilágáról is elmondjunk egy pár szót.

Az Algirban vadon élő állatok közül mindenek előtt említendő azon majomfaj, *Simia sylvanus*, *Simia pithecus* L., mely egész ejszaki Afrikában Egyiptomtól egész Mogadorig, (Marocóban) él, sőt még Európában is a gibraltári sziklákön meg-megjelen. Ez az egyedüli majomfaj, mely Algirban az erdőkben vadon él és melyet én is a Chiffa hegyszorosban az erdőben nagy csoportban a fákon ugrálni láttam. Ez az a majomfaj, melylyel az olasz medvehajtók még ezelőtt 50—60 évvel tevék és medvék társaságában Európát bejárták. A legközönségesebb majomfaj, melyre mind azon számtalan mesék is vonatkoznak, melyeket róla elbeszélnek és részben a természettudományi munkákban is olvashatók.

Valamennyi emlősállat közül leginkább érdekel bennünket az oroszlán, a melyet méltán az állatok királyának neveznek, részint rendkívüli erejénél, részint azon bátorságánál fogva, mely semmi veszedelem elöl meg nem hátrál. Vannak ugyan nálánál erősebb állatok, de minthogy ő erejével egyszerűs mind a macskafaj ügyességét és mozdulatai sebességét is összeköti, a harcban, melyet más állatokkal gyakran kell vívnia, a győztes mindig ő marad.

Erejét leginkább azon körülmény mutatja, hogy ha prédára megy és más szabadon levő állatot nem talál, az ölnyínel magasabb kerítésen átugrik, ott az ökrök elzárt nyájából egyet kiválaszt magának és azt szájában tartva, a kerítésen ismét visszaugrik.

Azt állítják róla, hogy ha ember találkozik vele, főleg ha nyugalomban fekszik, az ember bátran elmehet mellette,

a nélkül, hogy bántaná, főleg ha azt veszi észre, hogy az ember bátor; de ha megtámadja és az első lövéssel úgy nem találja, hogy mindjárt meghal vagy tehetetlenné válik, az ember egy tényér-ütéssel áldozatul esik.

Az oroszlán egész Afrikát, a Középtengertől kezdve a Jó reménység fokáig lakja. De az, mely az Atlasz erdeiben és a Szaharának bizonyos részein lakik, a legszebb, legerősebb, legnagyobb. A déli Afrikából kerülő oroszlánbőrök kevesebb értékűek.

A régi korban az oroszlánok sokkal nagyobb területen voltak elterjedve mint most, sőt Európa déli vidékein is voltak találhatóak, mint például Görögországban, hol, mint a mythológia meséli Hercules a nemei oroszlánnal, Palestinában pedig Sámson szintén oroszlánnal vívott meg. Most úgyszólván csak Afrikában találhatóak, de itt is azon vidékekből, melyekben még a rómaiak idejében nagy mennyiségben voltak, mint például Numidiában (Tunisz, Algir, Marocco), most már egészen, vagy legalább nagy részben kipusztultak.

Hogy mily nagy mennyiségben lehettek az oroszlánok Éjszak-Afrikában még a rómaiak alatt, már csak abból is kitűnik, hogy Pompejus színházának megnyitása alkalmával, melyet a rómaiaknak építtetett, egyszerre hatszáz oroszlánt mutatott be a népnek, Cæsar pedig négyszáz hím, sörénnyel ellátott oroszlánt. Az is ismeretes dolog, hogy a római imperátorok gyakran diadalmenetök alkalmával oroszlánokkal húzták diadalkocsijokat.

A haladó civilisatio a vad állatokat lassanként mind kipusztítja. Jelenleg alig lehet már egész Algirban oroszlánt találni, és a legnagyobb ritkaságokhoz tartozik, ha ember az Atlasz terjedelmes erdeiben egyszer oroszlánnal találkozik.

Az oroszlánok még utolsó maradványait Gérard, francia katoná, pusztította ki Algirből, a ki egyedül vette föl a harczt az oroszlánokkal és ő maga tizenkettőt ölt meg, a nélkül, hogy neki baja történt volna, oly biztosak voltak lövései. Azóta Algirban nem igen találtak oroszlánok.

Egy másik, szintén vad, ragadozó állat, mely az algiri erdőket veszedelmessé teszi, a párducz (*Felis leopardus*). Ez is a macskafajhoz tartozik, de míg az oroszlán magaviseletében bizonyos nemességet mutat, azaz sohasem hátrál a veszedelem elől és nem támad meg ok nélkül, a párducz a veszede-

lem elől hátrál és mindig megtámadja az embert, még pedig valóságos macska módra, lesből. Mindig sűrű erdőben tartózkodik, hol sűrű bokorból egy ugrással megkapja áldozatát. Mint minden macskafaj, úgy ez is éjjel jár ki zsákmány után, és csak reggel, a nap fölkelte előtt, jön haza barlangjába, mert szemei nem tűrik a napvilágot. Ezt tudják az arabok, és azért, ha vadászni akarják, korán reggel, még a nap fölkelte előtt, kimennek a barlang elé, hol jól töltött puskáikkal megvárják. A mint barlangja előtt megjelenik, megütközve a sok ember láttára, a kik a bemenetelt otthonába elzárják, megáll; és mintegy gondolkozni látszik, hogy mittevő legyen. Akkor egyszerre elsülnek a puskák minden oldalról, és vagy úgy találják, hogy azonnal ott marad; vagy csak megsebesülve neki megy az öt körülálló embereknek, s a kit elér, az biztosan a halál fia is, vagy rettenetes dühében karmol és harap éles körmeivel és fogaival mindent, a mi útjában áll, hogy menekülhessen, míg új vadászokra talál, a kik szabadon vannak fölállítva, s a kik aztán lelövik.

Megemlítenő itt a vadállatok közül a harmadik helyen a vaddisznó is, mely az algiri erdőket nagy mennyiségben lakja, és részint az oroszlánnak, részint a párducznak kedves eledelül szolgál. A meddig még fiatalok, társaságban élnek, de ha magasabb kort érnek el, magánéletet szeretnek élni, főleg a kan, mely az oroszlánal is megbirkózik és pedig oly szerencsésen, hogy nem mindig az állatok királya a győztes. A vadkan néha az oroszlánt erőben fölülmúlja és akkor csak az oroszlán sebes mozdulatai és gyorsasága, azután körmeinek élessége biztosítja neki a győzelmet, de azért mély sebek nélkül nem hagyja el a csatatért. Ez okból a párducz ritkán támadja meg a vadkant, hanem csak a nőstényt vagy a fiatal állatot.

A vad és ragadozó állatok közé tartozik még a hiéna és a sakál, de ezekben a vadállatokat jellemző bátorság teljesen hiányzik. A mi élelmöket illeti, csak dögből élnek, vagy az oroszlánt követik, hogy zsákmányának maradványaiból jóllakjanak, egészen hasonlók azon emberi hiénákhoz, a kik az ütközet után a csatatéren megjelennek és az elesetteket, a kik talán hazájokért nemes harczban elvérzettek, minden értékes tárgytól, mely nálok található, megfosztják, sőt ha oly szerencsétlenek, hogy még élnek, életüket kioltják, hogy így még könnyebben kifoszthassák, a lovaktól a szerszámot

elrabolják, sőt a talán még élőknek a farkukat levágják lószőrnek.

Vannak azután még más állatok, úgy mint: a hiuz, a vadmacska, a tuskés disznó, főleg pedig a gazellák, melyek azonban egész falkákat alkotván, az algiri Szaharában tartózkodnak.

* * *

A házi szelíd állatok közül megemlítenő mindenekelőtt a teve. Azt állítják, hogy ez állat eredetileg nem Afrikában keletkezett, s így nem a benszült állatok közé tartozik, mint például az elefánt, vagy a zsiraff, hanem, hogy Ázsiából hozták be, mert az egyiptomiak hieroglyphái között a teve alakja nem található. Most azonban már annyira meg van honosítva Afrikában, hogy azt joggal Afrika egyik eredeti állatának lehet tartani. Mert annyi bizonyos, hogy ez állat egész természete annyira megfelel a pusztának, a terméketlen sivatagnak, mint alig más állat. És kétséget nem szenved, hogy ez állat nélkül a forgalom, a kereskedés a benszült népek között alig gondolható.

A teve (itt csak az egy-pupú teve értendő) a legszelídebb, a legtűrelmesebb állatok közé tartozik, e mellett véghetetlenül igénytelen állat, mely igen kevéssel megelégszik, a legrosszabb eledel mellett is nagy terheket bír el, és koplalni tud a hihetelenségig, sőt szomjúságot is eltűr, mint semmi más állat.

A beduinoknak, a kik a sivatagon lagnak és a szomszédos törzsekkel a közlekedést fõntartják, nélkülözhetetlen, és úgy szólván egyedüli közlekedési eszközök. Algirban magában kevés tevét láthatni.

De nem csak terheket visznek a tevék, de az útzó karavánokban gyakran az egész család tagjait viszik hátukon.

Egy másik házi állat a ló. Nálunk az a vélemény van elterjedve, hogy az arabok különös gonddal viseltetnek lovaik iránt és hogy szép és nemes lovaik vannak. Ez, legalább az afrikai arabokra nézve, nem áll, mert ezeknek a lovaik silányak es elnyomorítvák. Meglehet, hogy a vidéken a sejkeknek, vagy a különféle törzsek elõljáróinak szép és nemes lovaik vannak, de én Algir azon részében, melyben jártam, az araboknál szép és nemes lovat nem láttam. Szép lovakat csak az európaiaknál lehet látni és volt is alkalmam az algiri lakosok-

nak nem csak lovait, de fogataikat is, az algiri corsón látni és összehasonlításokat tenni. Az algiri lovak kicsinyek és a corsón igen sebes és rövid ügetésben járnak.

Ugyan úgy van az a szamárral is, mely egész Éjszak-Afrikában igen közönséges és kedvelt állat. De ez is sokkal kisebb a mi szamarunknál, a minék oka talán a borzasztó nyomorgatás, melynek ez a szegény, türelmes állat ki van téve. Alig hihető, hogy mily iszonyú terheket raknak ennek a szegény állatnak a hátára, néha egész család ül rajta, vagy meg van terhelve és a teher mellett még ura is ott ül és a szegény csak eltipeg kurta ügetésben vékony kis lábával.

Mindenütt, a hol én az arabot az állatok társaságában láttam, azon meggyőződésre jutottam, hogy az arab kíméletlenül bánik az állattal, rosszul tartja és kínozza.

A madarak közül megemlítendő mindenekelőtt a struczmadár, mely az afrikai Szaharának kiváltságos madara és másutt nem található. Igaz ugyan, hogy a zeelandi szigeteken találták egy óriási strucz-fele madárnak csontvázát és tojásait és az mondják róla, hogy élnek a zeelandi szigeteken még most is emberek, a kik ez óriási madarat még élve látták. De minthogy már nagyon megfogyatkoztak és folyvást az emberek részéről üldözésnek voltak kitéve, kihaltak, tulajdonképen elpusztítottak. Én e madárnak csontvázát a bécsi császári múzeumban láttam fölállítva. Alakja egészen olyan, mint a struczé, szintén igen kicsiny, a repülésre alkalmatlan szárnyai vannak, de magassága két ölnyinél nagyobb, hosszú nyakkal és hosszú lábakkal. Tojásai nagysága, a strucz tojásával összehasonlítva, úgy áll, mint a lúd tojása a tyúk tojásához. Akkora, mint egy emberi fej.

A struczmadarat szép és becses tollai miatt a benszülöttek gyakran és örömet vadászzsák. Található pedig néha nagy mennyiségben Algir déli részeiben, főleg Langhonat és Beni-Mzab közötti fősíkokon.

A legalkalmasabb idő vadászatára a legmelegebb nyári napok, mert minél melegebb, annál kevesebb ereje van a strucznak a maga védelmére.

Az ilyen vadászatra a vadászoknak nyolcz egész tíz napra kell magokat mindennel ellátniok, a mi ily hosszú időre az eltartásra szükséges.

Az ily vadászaton 20—30 lovas arab vesz részt. Min-

den lovast egy szolgál és egy teve kísér, mely utóbbi élelmi szereket az emberek és lovak számára, vizet és főző készüléket vizs magával.

Található pedig a strucz a Szaharában többnyire ott, a hol a nem régen esett eső következtében friss gyepek alakultak. Azt állítják, hogy ha a strucz villámlásokat vagy egyéb jeleket a közeledő zivatarnak észre veszi, azon tájékra siet, a honnan a zivatar jön, mert ösztöne azt mondja neki, hogy ott rövid idő alatt a tengélet a földből a legbújjában fog kifakadni.

Miután az araboknak részint utazóktól, részint kiküldött kémektől tudomására jutott, hogy bizonyos tájékon számos ilyen madarat láttak, (mert a strucz is társaságban él) a vadász-társaság korán reggel házától elindul, mert az ilyen vadászat két-három napi utazást igényel, hogy azon helyet elérjék, a hol a struczokat látták. Más nap korán reggel egy párt a legértelmesebb szolgálak közül kiküldenek, hogy a struczok mennyiséget és azoknak mozdulatait kitudják, mire egy vissza-megy és hírt hoz.

Erre a vadászok nagy körben körül fogják a struczokat, de úgy, hogy őket ne lássák. A mint minden egyes lovas a maga helyét elfoglalta, a szolgálak egyenesen neki mennek a struczoknak, mire azok megrémülve, mindenfelé szétszaladnak. De azalatt egyenesen a vadászokra bukkannak, a kik őket visszakergetik. A szegény állat így idestova kergetve, nem sokára annyira kifárad, hogy szárnyait lógatja. Ez a kimerülésnek legnagyobb fokát jelenti. Midőn az arabok ezt észreveszik, mindegyik a maga zsákmányát megválasztja és közel nyargalván feléje, bottal erős ütést mér fejére. Minthogy kopasz feje igen érzékeny, a strucz az első ütésre, ha jól találják, összerogyik. Azok, a melyek élve maradnak, többnyire annyira fáradtak, hogy alig tudnak járni és így könnyen elfoghatók. Gyakran 40—50 struczot terítenek földre egy vadászaton.

Egy másik madár, mely az Atlasz bérceiben rakja fészket, a szakállas keselyű (*Gypaetos barbatus*). E hatalmas állat azelőtt a svájci hegyeket lakta, hol a hozzáférhetetlen sziklákon rakta fészket. Azonban itt már kihaltnak mondják.

Midőn 1847 derekán és 1848 kezdetén Németországot beutaztam, a hannoverai múzeumban láttam a legelső szakállas keselyűt kitömve. És midőn a fölírást megnéztem, e szavakat olvastam: Bartgeier aus dem Székler Lande in Sieben-

bürgen. Ez nagyon meglepett, mert soha sem hallottam, hogy Erdélyben e keselyüt valaha látták volna, és így tévedésnek tartottam. Azonban haza jövén és tudakozódván iránta, csakugyan hallottam, hogy Erdély bérczeiben előfordúl. De ezen erdélyi szakállas keselyűn kívül láttam még ugyanezt az állatot, mely Atlaszból került, szintén kitömve, későbbben pedig szintén Németországon, egy állatkerthben (de melyik városban arra már nem emlékszem) elve, de vadsága és idegenkedésével az ember iránt, a többi sasok és keselyűkhöz képest, föltünő.

E két madaron kívül, melyek Afrikának sajátosságaihoz tartoznak, vannak azután számtalan mennyiségű vízi madarak, főleg mikor a nagy esőzések után a kiszáradt tavak medrei vízzel megteltek. Ekkor e tavak hemzsegnek madaraktól, és pedig nem csak afrikai madaraktól, hanem olyanoktól is, melyek télire Európa hidegebb tartományait elhagyják és ide költöznek. Az elsőkhöz tartozik a flamingó, vagyis a szép rózsaszínű gólyaféle hosszú lábú madár, vastag és görbített csőrrel, és a pelikán. A másodikhoz a hattyú, a gólya, a gémekek különféle nemei, főleg a hófehér kócsag, a darú, a vadlúd, a kacsának számtalan fajai stb. Mind e madarak és számos mások csak télire jönnek el, míg nyáron visszamennek tulajdonképeni hazájokba, Európába, hol fészket raknak és költenek. Ugyan úgy van az a fecskékkel és számos más madarakkal, melyek rovarokból élnek, melyek nálunk télen hiányoznak, a szalonkákkel, fülemilével, rigóval stb.

A mi a hüllöket illeti, tehát az ember azt hinné, hogy itt Algirban szintén krokodiloknak is kellene lenni, valamint Egyiptomban is. Azonban egész Algierban, általában Egyiptomon kívül az egész éjszaki Afrikában krokodil nem található. Oka azonban nem az, mint ha éghajlata nem kedvezne neki, hanem mert hiányoznak Afrika északi partján a nagy folyók, melyek a krokodilokat tenyésztik és azoknak életföltételeit alkotják. Úgy szintén hiányoznak nagy tavak, mert azok, melyek itt Algirban az esős évszakban alakúlnak, nem állandók, hanem a forró időszak beálltával eltűnnek, tehát a krokodilok vagy más vízi állatok tenyészetére nem alkalmasak.

Egészen másképp áll a dolog Afrika bensejében, melyben nagy folyók és nagy tavak vannak, melyek egész éven át vizet nagy mennyiségben tartalmaznak. Itt a krokodilok és egyéb ilyen vízi állatok, bőségben találhatók.

Ép úgy hiányoznak itt azon nagy kígyók, melyek csak Közép-Afrikának erdeit lakják. De azért vannak Algirban számtalan kisebb kígyók, melyek közül több mérgesek is vannak; Kobelt munkájában kilencz fajt említ, melyek mind Biskra oázában találtattak.

A gyíkok közül is tizennégy különböző fajt említ Kobelt, a chameleont is hozzá számítva.

A rovarokat illetőleg, meg kell vallanom, hogy kevés alkalmam volt ezek után járni. Mert magam levén, kirándulásokat nem igen tehettem, pedig a rovarok világát csak úgy ismerheti meg az ember, ha kirándulásokat tesz a szabad természetbe, erdőkbe, rétekre stb. De én azt nem tehettem, részint az idő rövidsége miatt, mely útamra ki volt szabva, részint pedig, mert magam voltam. De nem is voltam elkészülve az ilyen kutatásokra. Csak egyszer történt, midőn a Jardin d'essai-be mentem, az út partján járván, egy pár lepkét láttam, de meglepőleg azok is a mi európai legközönségesebb lepkéink voltak, tudniillik a *Vanessa cardui*, a *C. album*, a pieridesek némely fajai stb. Egyet sem láttam azok közül, melyek Afrikának sajátjai. Persze még csak május elején voltunk, és akkor a rovarok még nincsenek fejlődésök magaslatán.

Május 13-dikán, korán reggel Blidáhból elindultunk és egyhuzamban egész Oránig mentünk, mely város afrikai utazásom legnyugotibb pontja volt, mert innét visz a «Société transatlantique» hajója át Európába, és pedig Spanyolország egy tengerparti városába, Carthagenába. Miután pedig ez csak minden tizennégy nap egyszer történik, és a hajó épen május 13-dikán volt indulandó, nekem nem volt szabad késnem, hanem Oránba este megérkezve, azonnal be kellett magamat jelentenem a hajóskapitánynál, minthogy a hajó még az nap este kilencz órakor indulandó volt Carthagenába.

A hajó neve *Basque* volt. Nagy hajó és igen szépen föl volt szerelve. Szintén csavarhajó, mint a többi.

A hajó tehát este kilencz órakor Oránból kiindulva, egész éjtszakán át, minden akadály nélkül tartott Carthagena felé, mert a tenger csendes volt, az ég felhőtlen és a csillagok gyönyörű fénynyel ragyogtak a déli égen.

Május 14-dikén, délben Carthagenába értünk. Kiszállva a hajóból, azonnal a pályaudvarra hajtottam, hogy megtudjam, mikor indul a legközelebbi vonat Madridba. És miután tudo-

másomra jutott, hogy délután egy órakor, én a még hátralevő kevés időt a városnak megtekintésére használtam föl, és visszatérve a pályaudvarra, egy órakor elindultam Carthagenából Madridba.

A vidék, melyen a vasút Carthagenából Madridig keresztül visz, a kopárságnak és a terméketlenségnek szomorú képét mutatja. Az egész vidék hegyes, de a hegyek annyira kopárak, hogy azokon semmi fa, semmi cserje nem látható, csak itt-ott a hegyeken fücsomok elszórva.

Lent a völgyekben és a síkságon a növényzet egészen hasonló volt az afrikaival, tudniillik az *Agave americana*, és a *Cactus opuntia*, a datolya-pálma, eucalyptus, főleg pedig az olajfa, mely a kopár mezőkön csaknem az egyedüli növény, s a népnek hasznot hajt. Azon kívül, valamint Afrikában is, Algirből egész Oránig az akácza nagy mennyiségben található, de nem a közönséges *Robinia pseudoacacia*, hanem a *Robinia viscosa*, melyet nálunk is ültetnek, habár ritkábban, mint a *Robinia pseudoacaciát*.

Azonban a legkedvesebb, a mint látszik, és a leghasznosabb fa itt Spanyolországban is az olajfa, mert az a legkopárabb és legterméketlenebb talajban is tenyészik és gyümölcsöt bőven terem. Nem csoda tehát, hogy Jupiter nem Neptunnak, a ki a lovat teremtette, hanem Minervának adta a pálmaágat, a ki az olajfát teremtette. Mindamellett, hogy a ló a legkedvesebb házi állata az embernek, a görögök mégis többre becsülték az olajfát, mint a lovat és tulajdonkép ezt fejezi ki a görög hitrege.

A hol pedig kopár vidékeken egy növény látható, az leginkább a Genistának egy faja, mely igen dúsan virágzik. De található itt-ott egy mimosa-faj is, és a kertekben a punica granatus és a fügefafa nagy mennyiségben, melyet itt az olajfa mellett nagy mennyiségben ültetnek, főleg a fügefát, mely itt déli Spanyolországban nagy és terebélyes fát alkot.

VII.

HAZATÉRÉS SPANYOLORSZÁGON ÁT.

Reggel hét óra után Madridba értünk és három hótelt kellett bejárnom, míg végre a negyedikben, a Hótel de la

paixban helyet találtam. Ez a Puerta del sol nevű piacon és utczában fekszik, melyben a város forgalma a legnagyobb. Itt tartják a corsót, itt kocsikázik a spanyol aristocratia föl s alá és ha a király magát a népnek mutatni akarja, ezen az utcán halad el.

Madrid nagy és szép város. Az utcák szélesek és egyenesek; a házak szépen vannak építve, főleg az újabbak, csinos modern stílusban. Több helyen vannak nyilvános kertek, ültetvények és szökőkutak. A forgalom nagyszerű, lóvasútak (tramway-k) átszelik a várost mindenhol, szintűgy számtalan omnibus, melyek nem úgy járnak, mint nálunk, tehéntrabban, hanem minthogy minden kocsiba négy-öt ló is van befogva, sebes galoppban. A tramway-kocsik, ép úgy mint az omnibusok, sokkal nagyobbak, mint minálunk, és mind a mellett, tömve-tele vannak mindig, úgy, hogy ritkán talál az ember helyet, de olcsóbbak is, mert gyakran csak tíz centimet fizet az ember, a mi a mi pénzünk szerint csak négy krajczár. A boltok kirakatai is nagyszerűek és szépek, a legfinomabb és legszebb divatárúkat tartván előnkbe. Főleg pedig a kávéházak oly nagy díszszel vannak fölszerelve, hogy a mieink közül a legszebbek is nem hasonlíthatók össze a madriakkal.

Tizenegy órakor volt a dejeuner, a mi egy ebédhez hasonlított; én mihelyt elfogyasztottam, kimentem, hogy a várost megtekintsem. Hosszú séta közben kijutottam a Pradóba, mely a bécsi Praterhez hasonló, mely nevét is a Pradótól kapta, csak hogy a bécsi sokkal nagyobb és szebb, népesebb is és sokkal több mulatóhelye van. A királyi palotának egyik kisebb homlokzata a Pradóra néz, de a nagyobb a Piazza de Oriente-re, a hol szép kerti ültetvény van.

A királyi palota nagyszerű és szép. Az alatt, hogy előtte jártam, a kis király egy másik kis fiúval kikocsikázott, egyszerű kocsiban és négy lóval. Öt lovas szolga elől és kettő hátul kísérte. A Pradó felé hajtatott, melyet a várostól a Manzanares folyó választ el. A folyó medre nagy és széles. Úgy látszik tehát, hogy bizonyos időkben sok vízzel telik meg. Most azonban oly kevés víz folyt benne, mint egy közönséges patakban, úgy hogy át lehetett járni. De a víz tiszta és azért, úgy látszik, az egész városnak a ruháját itt mossák ki. Mert számtalan mosónő foglalja el a partot,

a kik a fehérműt mossák és mindjárt itt a szárításra föl is akasztják.

Föltűnt továbbá az is, hogy csaknem az egész városnak lakossága künn járt az utczákon, és kérdezve, hogy mi ennek az oka, azt felelték, hogy május 15-dikén Spanyolország pátronusának, Santo Izidorónak a nevenapja, melyet a nép ünnepel, úgy mint minálunk a Szent-István napját.

Május 16-dikán, a mint a reggeli után kimentem, az Alcala nevű utczába jutottam, mely a Puerta del sol folytatása és Madridnak legtekintélyesebb utczája. A mint abban elhaladtam, egy házhoz jutottam, mely előtt számos ember állott. A mint szemeimet a házra emeltem, azt a hirdetést olvastam, hogy itt jegyek adatnak el a hólnapi bikaviadalra. Ezt a mulatságot a municipium adja a népnek, a tegnapi ünnep fejében. Nekem ez igen kapóra jött, minthogy csak minden vasárnap tartanak egy ilyen bikaviadalt, és nekem még négy napot kellett volna Madridban töltenem, hogy legközelebbi vasárnap bikaviadalt lássak. Így hozta tehát ezt is a véletlen szerencsémre. Én tehát fölhasználva az alkalmat, azonnal vettem magamnak jegyet a «sombro»-ba, azaz árnyékba, és a mint később láttam, igen jó helyen, mert minthogy a nagy circus amphitheatraliter van építve és én helyet a negyedik sorban kaptam, és hozzáárnyékban, a hová a nap nem sütött, én mindent igen jól láttam, pedig a hely ára csak négy frank huszonöt centimes volt.

Más nap tehát elmentem a circusba, hogy azokat az elhírhedt bikaviadaloikat lássam, melyekért a spanyolok annyira lelkesedni tudnak, és azért alig van tekintélyesebb városa Spanyolországnak, melyben bikaviadaloik ne tartatnának.

Az ilyen bikaviadal mindig egy nappal előbb a városban nagy falragaszokkal szokott hirdettetni, melyeken nem csak a nap és óra, melyeken az tartatni fog, hanem a bikák száma, melyek így a vad szenvedélynek áldozatul esnek és származásuk, koruk és mindegyiknek rajza elő van adva.

Nem lesz talán érdektelen, ha én egy ilyen bikaviadalt öviden leírok, hogy abból maga a nép szelleme kitűnjék.

Öt óraker mentem az Alcala-utczán át a circusba, hol a negyedik ülő-sorban foglaltam helyet. A circus igen nagy, úgy hogy 20—30 ezer ember igen jól elférhet benne.

Körben van építve és egészen úgy, mint a rómaiak cir-

cusai, az ülések amphitheatraliler emelkedtek lépcsőnként egymásután egész a páholyokig, melyek egyébiránt nem kőből voltak építve, hanem fából. Itt van a királyi családnak is a maga díszes páholya, míg a többi páholyok jobbról és balról az egész circust körülveszik.

Maga a bikaviadal csak akkor kezdődik, midőn vagy az elnöke azon társaságnak, mely a bika-viadalt tartja, vagy a város alcaidja, (polgármestere) a páholyban megjelentek.

Akkor előlép az egész személyzet, mely a bikaviadalban részt vesz és melyet cuadrillának neveznek. Elöl az alguazil vagyis a városi kapitány kitűnő lovon, utána következnek a picadores vagyis lándzsások nyomorúlt gebéken, ezek után a banderilleros vagyis azon gyalogosok, a kik a bikát hajító törökkel a legnagyobb dühbe hozzák, végre aztán az espadas, vagy matadores, hosszú egyenes karddal és ezt követi egy fényesen földiszített öszvér-fogat, melynek az a föladata, hogy a viadal áldozatait a circusból eltávolítsa.

Mindnyájan, a kik e bikaviadalban tetteleg részt vesznek, a legszebb népies öltözetben vannak, a banderillerosok feszes selyem ruhában, mely azoknak szép athletai testalkotását nagyon is érvényre juttatja.

A cuadrilla háromszor járja körül a circust, a közönség élénk kurjongásától követve, míg végre az alguazil bizonyos szer-tartással az elnök elé nyargal, a ki neki a bikák ketreczének a kulcsát oda dobja, ki azt kalapjában fölfogni tartozik. Ha föl nem fogja, gúnyos kiáltásokkal követi a közönség jeunesse d'orée-ja.

Az alguazil erre a lóról leszáll, melyet kiküld. Szintúgy eltávoznak az espada és a banderilleros, csak a picadores és chulos maradnak.

Az alguazil ezután virágcsokrot vesz kezébe, mely hosszú szalagokkal van ellátva, alól pedig nyílforma vastörben végződik. Másik kezével kinyitja a bikák ketreczét, de úgy, hogy ő magával, az ajtó egyik szárnyával, földve legyen. Alig nyílik meg az ajtó, a bika kilép ketreczéből, körül tekint, és meg lévén lepve a szokatlan látványtól, megáll. Ezt a pillanatot fölhasználja az alguazil, hogy a virágcsokrot neki nyakába dőfje. A bika erre megdöbben, ellenségét keresi, és miután mást nem lát, mint a circus másik végén álló picadores-eket, lehajtott fejjel nekik megy, a kik ügyesen kitérve, lándzsáikat a testébe

szúrják. A lándzsáknak csak egy hüvelyknyi hosszú hegyök van, mely egy golyóból jön ki, úgy hogy az a bikát komolyabban megsérteni nem bírja, csak izgatja és dühbe hozza. A bika a döfésre eleintén megijed és pár lépéssel hátrál, de ezután nagy dühhel neki megy a picadornak és a mint az jelenlétemkor történt, a lovat lovastól úgy földöntötte, mintha mind a kettő szalmából lett volna. Ez alatt a picador a ló alá kerül, és ekkor a legnagyobb életveszélynek van kitéve; mert a bika egyenesen neki megy az embernek, és azt szarvaival agyon marcangolja. De ennek megakadályozására itt vannak a chulosok vörös posztóval, melylyel a bika figyelmét áldozatától elfordítani igyekeznek. Ha ez sikerül, akkor kiszabadítják a picadort a ló alól, ha pedig nem, akkor a ló is, a lovas is veszve vannak, mert a dühös állat akkor előbb nem nyugszik, míg mind a kettőt agyon nem marcangolta.

Gyakran az történik, hogy a bika szarvaival a ló hasát úgy fölhasítja, hogy a ló kilógó beleit az arenán maga után húzza. Az ilyen eset mindig kurjongó örömet idéz elő a közönségben.

A spanyol az olyan bikaviadalt nem veszi semmibe, melyben egy-két tucsat ló áldozatul nem esik, sőt olvastam egy olyan bikaviadalról, melyben 70 ló esett áldozatul.

Ha a viadal a picadorokkal mintegy tíz perczig tartott, azok lelépnek, és helyökbe állanak a banderillerosok. Ezek többnyire szép, erős és igen ügyes emberek, szép selyem nemzeti ruhában, mely egészen feszesen áll a testhez, mint a miként mi azokat gyakran lefestve is láthatjuk. Ezek bal kezökben egy sötét-vörös, mintegy két méternyi hosszú és egy méternyi széles posztót tartanak, jobb kezökben pedig mintegy két lábnyi hosszú pálczát, melynek felső végén egy kis zászló, alsó végén pedig nyíl alakú vasdaráb van. A vörös posztóval a bikát izgatja, mely dühhel neki megy a posztónak, mialatt a banderilleros két kezével egyszerre két ilyen nyílat nyakába döf. A bika ez által még dühösebb lesz, hanem dühében nem azt, a ki neki a fájdalmakat okozza, hanem vakságában mindig csak a vörös posztót támadja meg, és szarvait abba döfi. Ez alatt újból kap két nyílat hátába, és ez megy addig, míg 6—8 ilyen nyíl bőrében függ. Kétségbeesésében meg akarván szabadulni fájdalmaitól, szalad a circusban föl s alá; de minél inkább szalad és szabadulni akar ellenségétől, annál nagyobb fájdal-

makat okoz magának, mert a nyilak, melyek bőrében ülnek, annál inkább mozdulnak, minél jobban szalad, és annál nagyobb fájdalmakat okoznak. A szegény állat látván így, hogy ellensége ellen hiába küzd, mert nem kaphatja meg, végre elveszti minden bátorságát és bizalmát a maga erejében, és azon bátor és semmitől nem félő állat, mely még az oroszlán-nal is fölveszi a harczt, és nem egyszer mint győztes hagyja el a harcsteret, olyanná lesz mint a tehén, mely csak menekülésre gondol. Láttam mellettem elfutni, vérezve nem csak számtalan testi sebtől, hanem orrából, szájából is, de azért a legnagyobb kétségbeesésben is fájdalmas hangot nem hall tőle az ember, csak a menekülésre gondol és ezt keresve, gyakran átugrik a korlátot, mely a nézőket az arenától elválasztja.

Az ember azt gondolná, hogy ily esetben nagy rémülés ragadja meg a közönséget, mert most dühében neki fog menni az embernek és boszút állani azokon, a kiket talál. Nem! az állat lemondott minden bosszúállásról és csak mentő helyet keres. Madridnak jeunesse d'orée-je, a ki a korlátok mögött áll, csak a korláthoz nyomja magát, és a szegény állat, mely már nem lát és nem hall semmit, elfut mellettök, a nélkül, hogy egyet is bántana, míg végre egy korláthoz jut, mely neki az utat tovább elzárja, de mellette egy nyílás is van, melyen keresztül megy, azt gondolván, hogy ezen kiszabadul. Azonban ez csak visszavezeti a circusba, hol ötet az utolsó kínzója és gyilkosa, az espada vagy matador várja. Az előtte áll mozdulatlanul hosszú egyenes karddal kezében. Mintha az állat ösztöne azt mondaná neki, hogy íme ez fog életednek végét vetni vagy talán, mert már annyira fél az embertől, hogy kerüli a hol lehet, kitér előle, és mind a mellett, hogy a matadornak skarlátvörös posztója van kezében, melylyel a bikát izgatni akarja, a bika nem hozható dühbe, és elfordul mindig, valahányszor az espada közelebe jut, úgy hogy botokkal kellett a bikát az espada felé hajtani. Ez aztán alkalmas állást keres a bika irányában, és akkor a hosszú karddal döfést ad a bika nyakszirtjébe, mire, ha jól van eltalálva, az állat, mintegy villámtól ütvé, összerogy. Erre nagy ügyesség kell, mert a bika nyakszirtjében csak egy kis hely van, hol a kard hegye behatolhat a gerincezvelőbe, s ha azt eltalálja, a bika, mint a villámtól ütvé összerogy, vagy legföljebb egy pár lépést tesz, mire eldől. A közönség e tettet örömkurjongással fogadja.

Erre eljön a cziprán földiszított öszvér-fogat, melyhez hozzákötik az áldozatot, és így kihurezolják a circusból.

A mint ennek vége van, jön a másik bika, melynek lefolyása kevés változatossággal ugyan az, mint az elsőnek, ezután a harmadik, stb. Én azonban a harmadiknál már eleget élveztem ebből a mulatságból és éreztem, hogy ha tovább maradok, rosszul találnék lenni.

Elmentem tehát azon meggyőződéssel, hogy ez a kegyetlen, vérlázító mulatság a XIX. század végén csak egy oly népénél tartható fönn, mely egykedvűen tudta nézni, hogy százazrekre menő embereket csupán azért, mert hitőkben talán eltértek a közönségesen elfogadott hittől, vagy talán politikailag szabadabban gondolkoztak, a szent inquisitio határozata következtében az egész királyi család jelenlétében, és a madridi nép örömujjongásai között «ad majorem dei gloriam» máglyán égettek el. Ez ugyanaz a nép, mely Mexicóban és Peruban azon borzasztó kegyetlenségeket követte el a szegény, ártatlan és együgyű népen és fejedelmén; azon nép, a melynek kebléből egy Torquemada, egy II. Fülöp és ennek hóhérja, Alba, születtek, a ki egy gyönyörű, viruló és gazdag országot, a Németalföldet pusztává alakított át, és százezer családot szerencsétlenné tett és a kivándorlásra kényszerített.

Ezek voltak a gondolatok, melyek bennem támadtak, midőn a madridi bikaviadal gyalázatos küzdterét elhagytam.

És ezennel befejezem afrikai útazásomról írt vázlataimat és őszintén meg kell vallanom, hogy bár hetvennyolcz éves életpályámon sokat láttam, sokat hallottam, sokat olvastam és sokat tanultam, még is ez afrikai útam is nem csak ismeretekben, hanem tapasztalásokban is gazdag volt.

NENDTVICH KÁROLY.

PARNELL KÁROLY.

Mindenesetre különös játéka a véletlennek, hogy a politikai színpadról, rövid egy heti idő alatt, egymásután tűnt le, vagy inkább bukott le az új-kor két legmerészebb, némi részben legszerencsésebb politikai izgatója. S valóban, van valami homályos kapcsolat a Parnell és Boulanger halála között, a mint életök folyása is sokban hasonlít egymáshoz. Mindkettő fényes, sikerekkel és ábrándokkal teljes évek után bukott el; szerették, istenítették mind a kettőt, s aztán elűzték, megkövezték és megvetették őket, mint titkos előképöket, az őskori Róma könnyelmű és lángeszű bajnokát: Marcus Antonius. Mert a nagy Antonius is ügyes színjászó volt, s élte végén, meglegevéssel tekintvén végig «eljátszott szerepén», festői, regényes és megkapó véget akart adni életének, a mely szenvedélyes izgalmban és drámai mozzanatokban valóban gazdag is; csak hogy Antonius még bukásában is nagyobb, fontosabb volt, mint az a római ifjúság, mely e kiváló szellem vészes szenvedélyét celjaira fölhasználta: ellenben Boulanger és Parnell elvesztették még a tisztelet azon nimbusát is, a melyre a legutolsó hazafi is számot tarthat.

De ha talán ugyanannyi század folyik majd le, mint a mennyi lefolyt Antonius bukásától Shakespeare fölléptéig, megtörténhetik, hogy a jövő valamely tragikai költője az akkor már legendaszámba menő történelemből kiragadja Parnell érdekes alakját és O'Shea asszonyban személyesíti meg a XIX. század polgári Cleopatrájának tragikai sorsát, a ki fölfogja legyőzött Antoniusának végső sóhajait. Mi azonban elmondhatjuk, hogy a politikai légkör épen jókor tisztult meg azon veszélyes elemtől, a melynek Parnell volt képviselője, s hálát

adhatunk a végzetnek, a mely e hatalmas, politikai viharokban megedzett bajnokkal egyidejűleg a francziak brav général-ját is lesöpörte a cselekvés mezejéről.

Charles Stewart Parnell korai halála azonban mindenestre egy különös, bámulatos és messzeható eredményekben gazdag politikai pályát szakított félbe.

I.

Parnell Stewart Károly a Wiklow grófság Avondale kastélyában, Irországban született 1846-ban. Régi nemes angol család gyermeke volt, a mely Cheshireből származott ide és néhány őse meglehetősen szerepet játszott Anglia történetében. Nagyatya, Parnell János, sokáig kancellár volt az irországi parlamentben, de később lemondott e méltóságáról, hogy ne kelljen szavazatát az Union-Act-ra adnia. Anyai nagyatya, Stewart admirál, egyike volt a leghevesebb tengerészeknek, a kik az Egyesült-Államok szolgálatában Angolországnak tengeri hegemoniája ellen küzdöttek. Így tehát azt mondhatnók, hogy az ifjú Parnell atyai részről a gyűlöletet örökölte az egyesülés politikai ténye ellen, anyai részről pedig a lázadó szellemet Angolország ellen.

Parnell atya egyszerű, kevéssel törődő falusi nemes volt, a ki családját nagyon szerette, és zugolódás nélkül teljesítette a családanya teendőit is, minthogy neje — egy amerikai emancipált hölgy — a gyermekekkel mit sem törődött. Pedig mindnyájan gyönyörű szép és kedves gyermekek voltak. De már idejekorán kivált a családban Károly, rendkívüli szép testalkatával, gyönyörűen kedves arcvonásaival, de mindenek fölött azon hajthatatlan és akadályokat nem ismerő makacsságával, a melylyel szándékai keresztülvitelére törekedett, s a melyre minden eszközt jónak és alkalmasnak ítélte. Előszertettel játszadozott kedves húgocskájával, Annával, s naphosszat elcsatáztattak együtt, ólomkatonákkal; de e harczokban rendszeren a kis Anna győzött, kinek fürge ujjacskaí halomra döntögették bátyja katonáit, mielőtt ez csak a védelemre gondolt volna. Fölboszankodva a folytonos vereség miatt, a kis Parnell egész éjen át nem aludt, hogy valami cselt találjon ki, a melylyel hűgát meggyőzheti. S másnap titokban az asztalra enyvezte

összes katonáit, s kihívó diadallal hívta meg többi testvéreit és barátait a «nagy ütközet» szemlélésére; midőn aztán hűgának nem sikerült a katonákat földönteni, s ő megnyerte a csatát, öröme határt nem ismert, de még ekkor is elég óvatos volt, kezeivel elfödni a saját katonáit, hogy meg ne lássák, miként vannak azok leenyvezve. És csalása csakis úgy fődöztetett fel, hogy a körül álló gyermekek egyike föl akarta emelni a katonákat: s ekkor a kis Parnell rettenetes dühbe jött, hogy csalását fölfödözték, de szégyenkezni — eszébe sem jutott!

Ez a gyermekkori történet alkalmas magyarázatául szolgálhat azon teljes lelkiismeretlenségnek, a melynek Parnell élte folyamán oly számos jelét adta. Wordsworth fején találta a szöveget, midőn azt írta, hogy: — «A gyermek a férfiú atyja» — mert Parnell politikai credója teljes életében az volt, hogy a cél szentesíti az eszközt: hogy szabad hazudni és csalni, de csak ügyesen és egy megfelelő cél érdekében. Mindazonáltal igazságtalanság volna őt erkölcsi tekintetben az enyhítő körülmények figyelembe vétele nélkül teljesen elítélni. És ámbár életének egyetlen szakában sem sokat törődött az erkölcs és a jellem szigorú törvényeivel, mégsem hiányoztak benne azon nagy és nemes jellemvonások, a melyek a valóban nagyra született egyéneket a tömeg fölé emelik. Különös keveréke volt a közepszerűségnek és kiválóságnak, a babonának és a rettenthetlenségnek, a hamis igazelműségnek és a hitszegő becsületességnek, az erkölcsi nagyságnak és elveteműltségnek; álmodozó realista és cynikus entusiastá, kiről igazságtalanság volna a közönséges emberek mértéke szerint szólani, mert nem hitt sem a jóban, sem a rosszban, csak mindig a célra tekintett.

A közelet terére úgy lépett be, mint a legjobb hazafiak egyike, de azután elvakította a nagyravagyás és azon egyéb apró nyomorúságok, a melyek — fájdalom! a politikai élettel együtt járnak. Tagadhatatlan, hogy az a környezet, a melyben atyja halála után élt — midőn az özvegy Parnell asszony Dublinban a féniek és amerikai hírlapírók előtt salonjait megnyitotta, hogy együttesen mentsék meg Irországot — az ott beszitt rossz levegő nagyon károsan hatott későbbi törekvéseire és pályájára. De akkor, ép úgy, mint a család többi tagjai, csak figyelmesen hallgató szemlélője volt anyja könnyelműségének, s mint később, már ekkor is sokat szenvedett titokban

anyja ballépései, fékezetlen szabad szokásai miatt; úgy hogy csak igazságot szolgáltatunk Parnellnek, ha beismerjük, hogy tévedéseinek, erkölcsi gyöngeségének nagy részben a rossz anyai nevelés volt az oka.

Parnell Angliában nevelkedett, kezdetben egy-két magán-tanintézetben, míg végre a cambridgei Magdolna-kollegiumba lépett be. Tanuló éveiben semmi jelét sem adta jövőd nagyságának, s általában csendes, magába vonuló, de büszke és rendkívül figyelmes ifjúnak mutatkozott. Épen akkor, midőn az egyetemet elhagyta, egész Írországot izgatottságban tartotta «a manchesteri vértanúk» esete; — három ifjú volt ez, Allen, Larken és O'Brian, a kik elfogatván, mint ir izgatók, örökös kényszermunkára ítéltettek honárulás miatt. Midőn a törvényszéket elhagyták, megkísértették a szökést, s az egyik közülök, hogy a másik kettő menekülését elősegítse, agyonlőtt egy rendört, a ki útjukba állt. Ezt fölakasztották, s a másik kettő sem bírt megmenekülni.

Igazában ekkor még Parnellnek nem voltak politikai meggyőződései, sem pedig még nem ébredt arra az öntudatra, hogy ő tulajdonképen ir. Ép most lépven ki egy angol egyetemről, a hol úgy nevelték őt, mint egy angolt, még nem érezte hogy egyik tagja egy szerencsétlen elnyomott nemzetnek, s annál kevésbé érezte, hogy a testvériség köteléke fűzi őt is azon három szerencsétlen ifjúhoz, a kiket Manchesterben, mint politikai gyilkosokat elítéltek. Erdeklődni kezdven ez eset iránt, erteni, ismerni akarta az egész ügyet s ekkor életében új, reá nevezve döntő fordulat állott be. Az ifjúság lángoló lelkesedésével búcsút vett a társadalmi élettől, eltemetkezett az ódon avondalei kastélyba, tanulmányozta az ir lázadást, az arra következő eseményeket és a manchesteri bűnpert, minden legkisebb részleteiben.

Mint igaz és lelkes hazafi, nem gondolt akkor senkire és semmire, csak azon szerencsétlen, elnyomott országra, a melynek, hogy ő is fia, most kezdte érezni igazán. Beválasztatta magát a városi tanácsba is és kötelességeit buzgón, lelkiismeretesen teljesítette, sőt hanyagabb tisztársaival gyakran össze is pörölt. Már ekkor is megmutatta, hogy «tenax propositi vir», s a környékbeli nemesek, a kiket az eszem-izsom és a tilos vadászat gyakorlatában gyakran meggátolt, lelkökből óhajtották, hogy az ifjú reformátor újra könyvei közé térjen vissza.

Cambridgebe. De másképp történt, mert 1874-ben mint a grófság nagy sheriffje tért vissza, s a következő évben a parlamentbe ment, mint Meath grófság képviselője.

Ott állott tehát a huszonkilencz éves Parnell politikai pályája kezdetén. De a kezdet — nem sokat ért. Az ir pártnak akkori feje, Butt, szívesen fogadta a fiatal aristokratát, de Parnellt, midőn legelőször szót kért a parlamentben, oly szegyenítő fiasco érte, hogy még párthívei is szánó mosolylyal néztek reá. Ki hitte volna, hogy ez a szeme fehéreig elpirúlt, zavarában köhécselő, hebegő, a lámpaláztól remegő ifjú csakhamar föl fog lázadni az ékesen szóló, parlamenti vitákban megöszült, folyton öntudatos és rendíthetetlen Butt tekintélye ellen, föl fog lázadni, el fogja foglalni helyét?

Parnell keveset beszélt és sokat hebegett, valahányszor fölszólalt; és meglehetősen idő telt el, mielőtt még Butt észrevette volna, hogy ez éppen nem biztos és áradozó beszédekben a komoly fenyegetések csírája rejlik, a mely azonban csakhamar hatalmas fává sarjadzott. De a halvány, hallgatag ifjú, ha keveset beszélt is, annál jobban figyelt a dolgok menetére; s redőtlen, síma homloka alatt annál erősebben működött agya, útát készített neki a politikai nagyság oly szédületes magasságába, a milyenről még a legféltelenebb dicsvágy sem álmodozott.

Egyelőre csak igen kis részt vett a parlamenti küzdelmekben, az 1876-diki ülészek alatt azzal vonta magára a közfigyelmet, hogy egyszer-kétszer nyílt és makacs összeütközésbe keveredett a kormánylyal. Legelső merész föllépése az volt, hogy gyakorlatilag akarta keresztül vinni az irek által «activ politikának» nevezett elvet, a mely tulajdonképen nem más, mint obstructio. Parnell és bizarr barátja, Bigarr, elleneztek minden törvényjavaslatot; nem azért, mert az talán rossz lett volna, hanem egyedül azért, hogy a kormányt zavarba hozzák, vagy megbuktassák. De mégis, a hadsereg fegyelmezésére vonatkozó törvényben Parnell támadásai vívták ki a kilenczágú macska eltörlését, s ez az eredmény a parlamenten kívül általános rokonszenvet keltett föl a fiatal képviselő iránt.

De Butt csakhamar kárhoztatta az obstructiót és hevesen kikelt Parnell ellen, hogy csökkenti a parlamenti tekintélyt és szegyent hoz a képviselőházra. Azonban az ilyen és ehhez hasonló érveknek semmi hatása sem volt Parnellre.

Mintha ő az az ember lett volna, a ki törődik bármily egyén, vagy intézet tekintélyével, midőn az elebe kitűzött cél annak fölládozását követeli! Reá nézve az erkölcsiség nem volt akadály.

Úgy hitte, hogy könnyebb az erény országútját követve együtt haladni a sorban, mint kihívni az összes elismert erkölcsi törvényeket és nem törödni a tömeg véleményével. Rendkívüli egyéni erőnek és lelki nagyságnak jele az, ha valaki, mint Parnell, élete egész folyamán közönyös akar és tud maradni az erény, a becsület, a jellem, az elvhűség általánosan elfogadott eszméi iránt.

Egész Európa elbámult hallatlan vakmerőségén, midőn — a sülyedésben is őszintén és habozás nélkül — nyugodtan bevallotta, hogy előre megfontolt szándékkal megcsalta a képviselőházat egy hamis jelentéssel. Szerinte neki teljesen jogában állott megcsalni a parlamentet és e meggyőződés adott neki bátorságot ahhoz, hogy csalását minden szégyenkezés nélkül be is vallja. Talán azt gondolta: vajon nincs-e joga egy tábornoknak az ellenséget tévútra vezetni, s vajon az általa elkövetett csalás nem ép oly becsületesség-e, mint az, a melyet a politikus egy hamis jelentés előterjesztésével elkövet?

Parnell már természeténél fogva hitszegő és szívtelen volt. Szívét, vagy a mi annak helyét foglalta el, áthatlan pánczellel vette körül, lelkét, ha ugyan volt neki, örökös homályba burkolta és mindig csak a hidegen számító ész gyakorlati tanácsai után indult. Nem hitt a barátságban, s legbizalmasabb társai előtt is a kitalálhatatlan sphynx szerepét játszotta. Egyik barátja, találkozáván vele az utcán, vállára ütött és jókedvűen megszólította: — «Ohe, Parnell!» — A kérdezett megfordult, s tetőtől talpig végigmérvén a megszólítót: — «Kérem, mondja legalább Parnell úr» — szólt és a faképnél hagyta.

Paradox egyéniségének egy szintén különös és fontos jellemvonása volt a nagyfokú babona, a mely tekintetben különben hasonlít Julius Cæsarhoz és Napoleonhoz. Legérthetlenebb előítélete volt azon örült félelem, a mely őt a zöld szín láttára elfogta, úgy, hogy azonnal fölindult és remegni kezdett, mihelyt valami zöldet látott maga körül. Pedig e félelemben volt valami komikai, mert hiszen Irországot általában smaragd-szigetnek (zöld Erin) nevezik, s a nemzet színe is a

zöld. Másik határozott ellenszenve az volt, hogy a virágokat ki nem állhatta s midőn fogadtatások, bankettek alkalmával virágcsokorral tisztelték meg, alig várta, hogy elvethesse azokat, s szivarra gyűjtva, megtisztítsa a levegőt a virág-illattól.

Az érzelmek bármily neme teljesen ismeretlen volt előtte, de néha mégis oly módon viselkedett, hogy a fölületes szemlélő előtt érzelmes színben tűnt föl. Így például a dublini nagy pártértekezlet alkalmával, midőn az ir nemzeti párt összes bajnokai körébe gyűltek a nagy terembe, hogy megállapíthassák a jövő évben követendő programot, az elnök egyszerre csak eltűnt körükből. Eltelt egy félóra, aztán egy óra: a gyűlekezetben nagy izgalom uralkodott, a képviselők egymástól kérdezték, hogy hol van Parnell, hagyott-e hátra üzenetet, mikor fog visszatérni, mitévők legyenek? Már a legkülönösebb föltevések keringtek a teremben, midőn egyszerre csak belépett Parnell, nyugodtan, hidegen, mint mindig. «Uraim, — szolt merev, színtelen hangján — bocsánatot kell kérnem, hogy várakoztattam önöket, de a kutyám éhes volt s én a vendéglőbe vezettem, hogy egy beafsteak-öt adassak neki.»

Halála után barátainak egyike egy ismert napilapban néhány érdekes adatot közöl róla, a melyeknek egy része annyira jellemző, hogy azokat a tér szűke mellett is közölnünk kell.

«Valószínűleg James O'Kelly volt az egyedüli, a ki a „Főnök“ szívéhez, korlátlan uralma napjaiban, megtalálta az útát és ismerhette Parnell egy-két titkos gondolatát és tervét. De többi követői előtt, a titkár előtt, a ki vakon imádtá őt, kedveltje, O'Brien előtt, a ki igaz vonzalommal viseltetett iránta, többé-kevésbbé mindig ugyanazon érthetetlen, rejtélyes lény maradt. Néha méltatta ugyan egyik-másik párthívét egy-egy merev, éles tekintetre, de sohasem kérdezte meg őket, ha dolgában bizonyos volt és csak akkor törődött velök, vagy fordult hozzájuk, ha szüksége volt szorgalmas munkásságukra, vagy önfeláldozásukra. Legfontosabb beszédeinek nagy részét, köztök azt is, a melyben egy lényeges változtatást ajánlott a földbirtok-szerzés törvényére nézve, önmaga készítette el, a nélkül, hogy tanácsot vagy véleményt kért volna Sexton vagy Healy képviselőktől, a kik az agrár-kérdésben tekintélyek gyanánt szerepelnek. Jött és ment a parlamentben a nélküli, hogy bárkivel is törödnék. Magán lakását senki sem ismerte, eret-

nekség lett volna őt otthon fölkeresni. Midőn a hírlapok egyszer vagy kétszer véletlenül fölfedezték azt, egészen kikelt dühében.

«Különben a hírlapírókkal szemben igen udvarias volt, de egyszersmind igen tartózkodó és zárkózott. Soha sem bizalmaskodott, soha sem beszélte el egy titkát sem; ha alkalma került reá, igyekezett mindenkit nagy előrelátással tévútra vezetni. A parlamenti taktikában machiavellikus volt, de politikailag hazafinak és intransigens irnek tüntette föl magát, noha vér szerint és kedélyénél fogva inkább angol-szásznak, mint keltának volt mondható. Ki nem állhatta az angolokat és egy cseppet sem becsülte Gladstonet; büszke és magános életet folytatott Londonban, egy nála úgy társadalmi állásra, mint általános műveltségre nézve alantabb álló osztály közepett, építgetvén önhatalma oszlopát, a mely egy időben a gránitnál is szilárdabbnak látszott. De a mint némelyek rokonszenveztek vele, úgy mások feltek tőle és gyűlölték őt. «Én félek tőle» — mondta egy buzgó parnellista — a hírhedett botrány után; és egy jól ismert ír, a kinek a legnagyobb hidegvérrel adta elő terveit a reá nézve végzetes nyilatkozvány kihirdetését megelőző este — miközben szeméit a kandalló tűzére függesztve nyugodtan szivarzott — csaknem eliszonyodott borzalmas hidegvérétől, számító nyugodtságától. Ilyenkor jéghegynek tetszett, a melynek belsejében vulkán honol.

«Nem mondhatjuk azt, hogy képtelen volt hevülni, vagy a szenvedélyek magaslatára fölemelkedni. Szép, érczes hangja rezgett, egész lényén ideges izgatottság futott keresztül, mintha villanyütés járta volna át, midőn síri csend közepett fölemelkedett, hogy a Phœnix-parkbeli tragédia után megszólaljon a képviselőházban. A vasember ekkor tökéletesen meg volt semmisülve; belátta, hogy pályáját immár eljátszotta, hogy élete immár czéltalan és üres. Szerintem senki sem volt képes Parnellnek nyomába hágni, még maga Gladstone sem; senki sem volt képes úgy megigézni, lekötni az alsóház figyelmét, mint ez a dadogó, hebegő szónok, a ki rakásra idézte az új és régi klasszikusokat, formátlan, szórendileg és szerkezetileg is hibás mondatokban beszélt, érvelései közben íratai között turkált, nekihevülve és fölborzolt hajjal meg-megállt, elhallgatott, a mikor neki tetszett, hogy annál nagyobb hévvel, megvetéssel, gyűlölettel újra hozzáfogjon — gyakran hamis tényekkel és

adatokkal bőven fölszerelt — beszédjéhez. Kifejezéseinek, beszédjének nyers, keresetlen erejével hatott, mely olyan volt, mint a vad morajjal előtörő féktelen zuhatag, s bámuló tiszteletet keltett még ellenségeiben is. Senki sem nevelte őt ki e durva, szenvedélyes kifakadásaért: — «Ki volna elég vakmerő Parnellből gúnyt űzni?» — sőt ellenkezőleg, az alsóház léleketét visszafojtva, figyelt e hebegő szónok minden egyes szavára.

«Nem volt lángeszű férfiú, nem volt teremtő genius; eszméinek, terveinek legnagyobb részét Davitt, O'Connor Power és más képviselőtársaitól kölcsönözte, s a politikán kívül fekvő érdekei pusztán anyagias, gyakorlati természetűek voltak. Az ellene kiküldött vizsgálat tartama alatt megsértette egyik kezét és karját fölkötvé hordozta. Metallurgikus tanulmányai és kísérletei közben vegytani műhelyében érte ez a szerencsétlenség Parnellt, a ki hosszú, össze-vissza kuszált göndör hajával, komor, hideg és kutató tekintetével, halavány arczával inkább hasonlított egy középkori aranykereső alchymistához, mint egy jómódú földesúrhoz, a ki bányáiból a lehető legnagyobb hasznot akarja húzni.

«A mélyebb és komolyabb tudományok ellen érzett ellen-szenve éveivel együtt nőtt lelkében, s az a férfiú, a ki a régi agrár-liga idejében napszámosként dolgozott, munkátlan, henye zsarnokká lett, a ki leginkább csak a saját dolgaival és érdekeivel törődött, s ezeken kívül legfőlebb még csak avval, hogy az ir párt fölött korlátlanul uralkodhassék. Egy krónikus betegség (dispepsia) miatt lemondott csaknem minden szórakozásról és élvezetről; mert valóságos «javas asszony» volt, a ki mindenki tanácsát megfogadta és rendre, hűségesen bevette az ajánlott orvosságok valamennyiét s e mellett erősen koplalt. Kis dolgokban rendkívül babonás volt: nem tűrte el, hogy sóval kínálják meg, s a zöld színt úgy tekintette, mint a mely végzetes nemcsak reá, hanem egész családjára is.

«Kárhozatos gyöngesége volt, hogy semmit sem törődött azzal az emberi törvénnyel, a melyet Matthew Arnold magaviseletnek nevez. Mint a valódi erős lelkű nagy férfiak általában, lassankint Parnell is azt kezdte hinni, hogy többi embertársai csak megannyi gépek, és hogy az erő, a számbeli többség mindig diadalra vezet. Végtere még azt hitte, hogy legutolsó nagy küzdelmében is győzni fog ádáz ellenfelei ellen. — «Győzni fogok, mert demoralizálva vannak» — szólt hidegen egyik

barátjához, s míg ő meg nem rendülve, hideg számításal tekintett a jövőbe, addig legrégibb, leghívebb bajnokai ingadozva, remegve, kétségbeesett fölháborodással mentek a végső tárgyalásra. Igen sok tekintetben hasonlított Parnell a világhíre jutott főrenczi diplomatához, mert ép úgy, mint ez, hozzáragaszkodó leghívebb követőinek épen csak azt szokta elmondani, a miről tudta, hogy szívesen hallgatják, maga pedig mindig csak úgy cselekedett, mint a hogy ez előtte a leghelyesebbnek látszott.»

II.

A tér szűke nem engedi meg, hogy a különben is jól ismert és oly tüzetesen megvitatott ir Home Rule kérdésével itt bővebben foglalkozzam. Egyedül és kizáróan tehát csak azon főbb pontokra fogok visszatérni, a melyek Parnell egyéniségével szorosabb kapcsolatban vannak. Mindig szem előtt kell azonban tartanunk azt, hogy az irek, a mióta e nemzet történelmét ismerjük, mindig elégedetlen, nyugtalanok és veszedő nép voltak, a mely igen sokszor és különféle módon lázadt föl Anglia ellen, gyakran jogosan, épen egyenesen föl ingerelve a lázadásra, de leggyakrabban mégis pusztán csak a zendülési szellem és hajlam miatt, mert az ir általában csak akkor elégedett, ha küzd és harczol, vagy az egész világgal ellenmondásban, vitában áll. Irországban az egyik mozgalmat a másik követi, s alig sikerül Angliának, vagy a végzetnek egyegy pártvezért elhallgattatni, azonnal ott terem egy másik, mert ott az izgatók úgy nőnek, mint a lernai kígyó nyakán a levágott fejek: egy helyett három.

«Izgatni, izgatni, mindig izgatni,» ez volt O'Connell nagyon is gyakorlati jelszava, mert ő már belátta a fegyveres fölkelések czéltalanságát. Föllépéseig a «fiatal Irország» összes reménye a titkos előkészületekben és a zendülésekben állott; ő azonban megtanította hazáját, mily módon lehet törvényesen izgatni, a nélkül, hogy az izgató a fejét koczkára tegye, és mégis nehéz, kényelmetlen helyzetbe sodorja a kormányt. Terve mindenekelőtt az volt, hogy a katolikusok emancipációját kieszközölje, s ez után akarta csak az Unio megszüntetését kierőszakolni. Anglia megadta az emancipációt, de az

Unio fölbontásáról hallani sem akart, s midőn (1848) néhány heves vérű, rajongó tanuló és költő fegyverhez nyúlt, hogy Irország követeléseinek érvényt szerezzen, Anglia élt a visszatörlesztés jogával, s a zendülőket gályákra küldötte, a népszerűtlenné vált O'Connell pedig számkivetésbe ment, Genuába.

Így álltak a dolgok, midőn 1867-ben egy új féni-mozgalom tört ki, a melynek szomorú következményei ismét a zendülők elzáratása, kivégeztetése, deportálása és az egyéni szabadságok általános csökkentése lőn. Ekkor lépett föl Butt, a ki az erőszakos forradalmak helyett a parlamenti ellenzéki politikát ajánlotta és hirdette biztos eszközül a kívánt czelra, s midőn Anglia követelte, hogy az irek terjeszszék elő követeléseiket határozott alakban és világosan, Butt a *Home Rule* szót írta zászlójára: vagyis független, külön kormányt kért Irországnak mind arra nézve, a mi helyi és nemzetiségi érdekü.

Ez tehát egész másféle követelés volt, mint az, a melylyel a féniek ezelőtt fölléptek. Mert míg a féniek tökéletes politikai és nemzeti különválást követeltek, addig Butt és társai egy saját — de Angliával egyesített — kormányt kértek: s míg az előbbieknak a feleletet szuronyokkal és kartácsokkal adták meg, addig az utóbbiak kívánságai a parlament elé kerültek s itt szinte előzekenyen fogadtattak. De bármennyire örvendezett is Irország, hogy minden reménységét azon békés eszközökbe helyezte, a melyekkel Butt a kitűzött czélt elérni óhajtott, az eredmény egyre késett és az állapotok változatlanul maradtak.

Ezt Parnell azonnal észrevette: megértette, hogy az ir kérdés az angol parlament előtt gyűlöletes, és hogy a kormány, ha csak az örökös zaklatás az ellenkezőre nem kényszeríti, szépen félreteendő és mellőzni fogja e kérdés tárgyalását. Ezért született meg agyában az obstructiós politika eszméje, a melyet fölkarolván, elhatározta, hogy mindaddig nem enged a parlamentben semmiféle törvényjavaslatot sem letárgyalni, míg csak Irország meg nem kapta azt, a mit kér, s a mihez jogot formál. Rövid két év alatt ő és barátja, Bigarr, oly gyűlöletessé tették magokat a parlament előtt, hogy Stafford Northcote már 1877-ben indítványozta kiűzetésöket az alsó-házból.

Kevéssel erre aztán Parnell azt indítványozta, hogy az ülések egész éjen át is tartsanak, a mi hallatlan fölháborodást idézett elő a parlamentben. Majd ismét fejébe vette, hogy meggátolja a délafrikai gyarmatosításra vonatkozó törvényjavaslat

keresztülvitelét, s az ülés, makacs ellenzése és folytonos föl-szólalásai miatt, teljes huszonhat óráig tartott. Az első tizenöt óra után Parnell eltávozott, hogy vagy három óráig pihenjen, s maga helyett Biggart hagyta az ülésen; de még e három óra letelte előtt visszatért, hogy távollétét ellenei föl ne használják.

Ez az elkeseredett harcz szükségképen az egész ország figyelmét ez ifjú, kezdő politikusra irányozta, a ki oly hallatlan vakmerőséggel fogott hozzá a parlamenti rendszer és szokások lerombolásához. Mindenki belátta, hogy az ilyen fajta obstructio hatalmas és vészes fegyverré lehet egy körültekintő, lelkiismeretlen és erkölcsi kételyeket nem ismerő férfiú kezében s a közönség érdeklődni kezdett e különös egyéniség iránt; elmondták, hogy egy angol apának s egy amerikai anyának ir gyermeke, s megjósolták, hogy e «keresztkezés» kevés jót ígér: s a jóslat igazságát aztán magok az angolok sajnosan tapasztalták. Azonfölül még Parnell egyáltalában nem is hasonlított az irekhez, noha közéjük tartozott. Hangja, a melylyel az elnök és miniszterek ellen fölzúdult és fenyegető sértéseket sértésekre halmozott, egy angol arisztokrata sajtóságos hangja volt, a mely a szenvedély és izgatottság hevében kellemetlen orrhanggá fajult. Arczvonásai ridegek és merevek voltak, mint egy angoléi, tekintete hideg, közönyös és szenvedélytelen; sőt még némileg kemény nyelvezete, logikailag szabatos kifejezései is, a melyekben gondolatait előadta, szintén angolosak voltak, ridegek, határozottak szárazságukban, minden árnya nélkül azon lángoló, lelkes képzelemnek, a mely az ireknek oly közös és jellemző tulajdonsága.

Parnell föllépése azonban nemcsak az angol parlamentet döbbsentette meg, hanem magát Buttot is, az ir párt fejét. Butt hasztalan igyekezett tekintélyével, rábeszéléseivel lecsendesíteni a végletekre kész Parnellt; ez magával ragadta a kedélyeket, a melyek viharozva jártak nyomában s hallani sem akartak többé a mérsékletről. O'Connell esete ismétlődött: mint ő, úgy Butt is elég erősnek érezte magát arra, hogy a mozgalmat békés kerékvágásba terelje, s a kedélyeket lecsendesítse. A párt már választott, mielőtt az ir képviselők nagy értekezletöket a dublini híres Rotondában megtartották; de azért a közönség áradatként tódult ez óriási terembe — a hol az irek a múlt században összegyűltek, hogy tiltakozzanak az angol-ir Unio ellen — hogy a már előre is trónja-fosztott Butt

utolsó küzdelmén jelen legyen. És az elaggott, megöszült pártvezér görnyedve állott föl bírái, a közönség, előtt; hangja reszketett, talán a csalódások, a megindulás, a kétségbeesés vagy épen az elkeseredés következtében, a beszédjére következett néma csendben a közvélemény nyilatkozott meg, s mindenki érezni látszott, hogy a mórnak, miután megtette kötelességét, mennie kell.

O'Connor Power, a legtúlzóbb irredentisták egyike, most Butt ellen fordult, szemére hányván tartózkodó gyávaságát, öreg korával járó aggodalmas ingadozásait, tehetetlenségét egy ily erős párt vezetésére. Lelkes beszéde nem maradt hatás nélkül, de a közönség reszketve várta már, hogy mikor szólal meg Parnell. S midőn Parnell nyugodt méltósággal, kendőjét lobogtatva s a tömegre mosolyogva fölállott, a halálcsendet egyszerre egetrázó üdvriadal törte meg; a lelkesedés, mint a gátot tört áradat, viharozva ragadta magával a háborgó, újjongó kedélyeket, s az érzelmek e fönséges orkánjában sziklaként, rendíthetetlenül állott Parnell ifjúi, férfiasan szép, deli alakja. . . Tíz évvel később ez az ifjú meggörnyedt és elfogyott; egykor életteljes rózsás arcza viaszszárgává lőn, mintha nem tíz, hanem negyven év múlt volna már el. A küzdelem, a melyben oly vakmerően kockára tette egészségét és vagyonát, politikai sikerei a melyeknek ifjúságát föláldozta, legszebb éveiben fölemésztették őt. . . De akkor még ragyogott, tündöklött, ifjúsága és elméje hatalmának teljes tudatában. «Éreztük, — mondja egy szemtanú — éreztük, hogy egy komoly, mélyen gondolkodó férfiú áll előttünk, és hogy egy halhatatlan lángelme fölvette a harcot, hogy Irországot fölszabadítsa. Annál jobb, ha a kiejtése angolos, legalább ellenfelei — ha személyeskedésre kerül a sor — nem gúnyolhatják őt ki az irországi Brogue (tájszólás) miatt.»

Ettől az időtől fogva Parnell a dublini politika alakja és személyesítője lett. Most a megkegyelmezett politikai foglyokat fogadta, — a kiknek egyike Davitt Mihály volt — majd meetingeket és értekezleteket tartott, vagy fáklyás-zenéket rendezett egy-egy politikai, vagy pártdiadal megünneplésére. Mint politikai férfiú valóban fáradhatatlan volt: így például az irországi agrár-kérdés tanulmányozása céljából személyesen beutazta egész nyugoti Irországot, s vizsgálódásainak eredményeképp megalapította az agrár-ligát (Land-League) Davitt társasá-

gában, a ki tulajdonképen feje és lelke volt e hatalmas szövetségnek. Ezután — az előrelátható irországi inség enyhítése céljából — Dillon Jánossal együtt Amerikába ment, a hol vagy tizenöt népgyűlést hívott össze, hangversenyeket rendezett a szegény irek javára és személyesen járt körül a teremben kalapjával, az adományok összegyűjtése végett.

Amerikában rendkívüli tisztelettel fogadták, meghívták a washingtoni Capitoliumba, hogy tartson beszédet a senátus előtt; oly tisztesség, a mely rajta kívül eddig csak három férfinak jutott osztályrészül; La Fayette-nek, England püspöknek és Kossuth Lajosnak. Már canadai körútjára akart indulni, midőn értesült, hogy az angol parlamentet föloszlatták. Beaconsfield föloszlatta az angol parlamentet s ugyanakkor (1880 márcziusban) egy levelet írt Marlborough herczeghez, Irország akkori helytartójához, a melyben az ir mozgalmakat elítélte. Parnell azonnal belátta, hogy helye Irországban van; visszatért, s a reá esett három mandátum közül a Cork városáét fogadta el, s ellenfelei azóta csak a «corki képviselőnek», párt-hívei (számra nézve ekkor vagy negyven) pedig «főnöknek» nevezték őt.

Ettől kezdve ez ir főnök — a ki több mint 70,000 font sterlinget hozott haza a szükölködőknek — napról-napra nagyobb hatalomra és tekintélyre tett szert, és oly félelmes ellenséggé vált, hogy a Csatornán túl komolyan kezdtek miatta aggódni. Lassanként a teljes dictatura felé hajlott, a melyet végre sikerült is kieroszakolnia és ellenmondás nélkül gyakorolnia, míglen az O'Shea asszony válópörebén eljáró törvényszek megbélyegző ítélete a hajmeresztő magasból a feneketlen örvénybe nem taszította őt.

Parnell kétségkívül azonnal észrevett egy dolgot, a melyről pedig jobb lett volna tudomással nem bírnia; azt, tudniillik, hogy mindazok, a kik körülötte álltak, hozzá — az óriáshoz — mérten, csak törpék voltak. A politikában valódi Gulliver volt a liliputiak között; de minthogy e liliputiak makacsfejűek és nagyravágyók voltak, szilárdabb kéz, hatalmasabb akaraterő kellett volna fékentartásukra. O'Connell módorával ellenkezőleg, a ki párthíveit barátjainak, testvéreinek nevezte és tartotta, Parnell úgy tekintette őket, mint gépeket, még pedig mint igen közönséges gépeket. Nem barátkozott velök soha, kimért hidegséggel bánt velök és szórakozásait sem

az ő körükben kereste. Ha valami új tagot ajánlottak a pártba, rendszeren csak arra a kérdésre szorítkozott, hogy: szavazó-e, vagy szónok is? Nagy kincsnek tartotta a szónoki tehetséget, s többször fölemlítette, hogy ha Bright ékesszólásával rendelkezhetnék, mindennap beszélne.

A párt szervezésénél érezte, hogy szüksége van néhány szónokra, a kik képesek legyenek hozzá szólni — és pedig jól hozzászólni — bármilyen kérdéshez és bármilyen alkalommal, míg a többieknek csak szavazniok kellett, és munkálkodniok csendben, hallgatagon, mintha egészen megfélemedtek volna a dicsőségről és az egyéni becsvágyról. Emberei egyszerűen csak katonák voltak, a kiket hozzászoktatott az engedelmes-séghez es önmegtagadáshoz. Midőn kinevezte őket, oly hűség- esküt követelt tőlök, a miről a modern uralkodók nem is mernek álmadozni: hogy követni fogják őt, vakon, minden- hova; engedelmeskednek parancsainak, az ő eszével gondol- koznak, az ő szemeivel látnak, az ő tollával írnak, az ő szájá- val beszélnek és úgy fognak cselekedni, a mint ezt fékezetlen akarata megkívánja. A ki megtagadta ez eskü letételét, nem vétetett föl a pártba és — mint O'Connell esetében — még jelöltnek sem fogadtatott el. A modern történelem egyetlen példát sem mutat föl arra, hogy egy embernek oly korlátlan hatalma lett volna egy ország fölött, mint Parnellnek Irország fölött volt. A választók, Parnell egyszerű parancsára megválasz- tották, vagy cserben hagyták jelöltjüket. Valódi koronátlan király volt, szerencsés napjaiban hatalmasabb, bármely koronás főnél, mert csaknem az egyedüli volt, kinek parancsát hívei föltétlen engedelmisséggel fogadták.

Az angol parlamentben pedig úgy tekintették őt, mint az ir-párt teljhatalmú fejét. Midőn észrevette, hogy fölülkerek- kedett és hogy rettegnek tőle, kinyilatkoztatta politikai hitval- lását, izgatott a mellett, hogy a földbirtokok apróbb parcel- lálásra fölosztva, a föld népének eladassanak, mert szerinte az agrár-kérdés csak így nyerhetett végleges megoldást. Azonban az ir-kérdésnek ez csak részleges megoldása lett volna, s a kormány épen nem volt hajlandó erre, sőt, az igazat megvallva, egyáltalában szándéka sem volt az ir-kérdéssel foglalkozni. Az ir agrár-törvény, mint Argyll hercege kijelentette, egyáltalá- ban nem volt benne a kormány programjában. Parnell azon- ban el volt határozva, hogy az agrár-kérdést minden áron szö-

nyegre hozza, s ez okból legelőször is kényszerítette az ír östermelőket, hogy tüntessenek az ő javaslata mellett, s hogy nyilatkoztassák ki az angol kormány előtt, teljes megelégedésüket a kérdés olyan megoldásával, a milyent nekik Parnell ajánl.

E közben a képviseléválasztások eredményei vérmes reményeket keltettek az írekben s az általános izgatottság is meghozta természetes következményeit. Irországbán komoly, aggasztó mozgalmak keletkeztek, s az éhínség féelme még jobban fölizgatta a már úgy is forrongó kedélyeket. Az írországi államtitkár, Forster, kénytelen volt kijelenteni, hogy kivételes törvények és vas-szigor nélkül nem képes kormányozni. E kijelentés heves vitákra adott alkalmat úgy a képviselőházban, mint a cabinetben is; és Bright, s vele a többség egy jó része, sokáig ellenezték azt. Midőn a parlament 1881-ben megnyílt, a királynő trónbeszédje komoly aggodalmakat keltett a politikusokban a készülőfélben levő nehéz küzdelemre nézve. A korona megígérte, hogy a törvény és a közrend megoltalmazásában a legszigorúbb rendszabályoktól sem fog visszariadni, s ígéretei beteljesültek és kifejezést nyertek a szabadelvű többségtől megszavazott kivételes (Coercion Bill és Arms Bill) törvényekben. A parnellisták minden eszközt fölhasználtak e törvények megbuktatására; kimerítették az obstructio minden hatalmát és az alsó-ház működését teljesen megakasztották. Csak egyetlen egy ülésben harminczkilenc parnellista képviselő utasított ki a teremből, s minthogy kijelentették, hogy csak az erőszaknak engedve távoznak el, a sergeant at arms és két teremőrnek kellett őket ölben kivinni. Midőn a sor Parnellre került, ő büszkén, magasra emelt fovel leszállt a terem közepén levő félkörbe és fenhangon kijelentette, hogy enged a brutális erőszaknak; párthívei orkánhoz hasonló, egetrázó éljenzésben törtek ki, s erre az őrzöngő lelkesedés egy oly fönséges jelenete következett, a melyet emberi toll leírni képtelen.

Az angol kormány látva, a parnellisták elszántságát, megkísérlette a pártvezér rokonszenvét megnyerni, a Land-act javaslatának előterjesztésével. De a koronátlan király megparancsolta híveinek, hogy mindaddig ne nyilatkozzanak e törvény mellett, míg ő azt kísérletileg át nem vizsgálta. A kormány azzal vádolta őt, hogy készakarva oly képzelt eseteket

állít föl, a melyekben a törvény tehetetlen; és Gladstone, a ki akkor ép oly nagy ellensége volt, mint később barátja, keserű szenvedélylyel mondta róla, hogy Parnell, «miként egykor Áron, az élők és a holtak között áll, de nem azért, hogy — mint egykor Áron — megszüntesse, hanem inkább, hogy még jobban terjeszsze a dögvést».

«Ha — folytatta azután Gladstone, — ha a kormány látni fogja, hogy Irorszáiban végső küzdelem készül a törvény között egy részről és a nyilvánvaló jogtalanság között másrésztől, ha a minden hiánytól és az igazságtalanságnak még látszatától is ment törvény újlag lábba tapostatik és a polgári társadalom legelső föltételei tiszteletben nem tartatnak: — én, uraim, habozás nélkül kijelentem, hogy még nincs kimerítve minden eszköz, a melylyel a társadalomnak kötelessége elleneit megsemmisíteni, s erre nézve tökéletesen tisztában vagyok a kormány kötelességével és felelősségével.» — E beszédre (1881 október) Parnell szenvedélyes, fenyegető szavakkal válaszolt: s néhány nappal reá már Kilmainham börtöneiben ült O'Brien Vilmos, Dillon, Sexton, O'Kelly és még néhány barátjával. Együttal a kormány az agrár-ligát törvényen kívül állónak jelentette ki; de ámbár e szövetség föloszlott, működését és szerepét folytatta egy magas rangú hölgyekből álló egyesület (Lady Land-leaguers), a kiknek lelkesedése és fáradhatatlan kintartása valóban bámulatos eredményeket is idézett elő.

Nagyon nehéz volna megmondani, hogy Parnell fényes politikai pályájának melyik ragyogó pillanata vakította el Irországot legjobban. Pedig voltak olyan napjai, midőn az uralkodóknál magasabban állott népének szemében, midőn egy mosolya dicsőséget, egy kemény szava kárhozatot jelentett. Kevezzel elfogatása előtt bejárta szülőházáját és mindenféle királyi fényvel, jobbágyi hódolattal fogadták. Dublin talán sohasem gyönyörködött hasonló fényes látványban, mint a mely akkor tárult a tömeg elé, midőn Parnell a föllekesült néptől vont kocsijában az egykori parlament gyönyörű palotája előtt elvonult. A mindig hevülékeny, szenvedélyes nép örjögött örömeiben és maga a főnök is, a ki mindig hideg és közönyös volt minden iránt, fölmelegedve a folyton növekedő és ragadós lelkesedés tüzeiben, elvesztette fejét és megszokott közönyösségét. Födetlen fejjel ült a körülötte hullámozó tömeg között és ismételve integetett kalapjával, üdvözölve a régi parlamentet.

S ebben a pillanatban méltónak látszott nagyságára, mert nyilvánvaló volt, hogy több mint egy király és ez a tudat büszke hálával tölté el keblét. Voltak a nézők között skeptikusok, sőt ellenfelei is, de ezek nem merték kimutatni bizalmatlanságukat és ellenséges érzelmeiket, mert a tömeg nagyon föl volt hevülve és bizonyára darabokra szakgatta volna őket. Parnell valóban király volt abban az órában, s a kormány tisztjei, vagy az ir protestánsok, ha nem is hajtottak előtte térdet, kénytelenek voltak mégis tiszteletteljes csendben maradni előtte. És dicsőségének e tetőpontján, midőn úgy látszott, hogy fölötte már csak az Isten áll: megjelent Forster, az államtitkár, s Parnellt a törvény nevében foglyának nyilvánította. S e hallatlan merészség imponált a tömegnek, imponált Parnellnek is, a ki ellenmondás nélkül követte a törvény őrét a börtönbe, hogy e szenvedésével is új érdemeket szerezzen a már meglevőkhöz.

De fogságában sem maradt tétlen, sőt élénk figyelemmel kísérte a politikai események menetét, s megtorlásul kiadta azon hírhedt nyilatkozványt (No rent), a melyben izgatta a bérlőket, hogy mindaddig ne fizessenek haszonbért, a míg őt fogva tartják. A kormány csak most vette észre, hogy elzáratása még több bajt okozott, mint a mennyit szabadsága előidézhetett volna, s midőn a zavargások aggasztóbb mérveket öltöttek, tárgyalásokba bocsátkozott vele. Úgy tekintették őt, mint egy olyan hatalmat, a melyet számításba kell venni Irország kormányzásánál és följánlották neki, hogy szabaddá teszik, ha segíteni fog a zavargások megszüntetésében. És Parnell szerződött az angol kormánnyal: de a megbízottja, O'Shea kapitány által megkötött kilmainhami egyezmény az első fekete pont, az első ballépés volt, Parnell politikai életében.

Ezóta népszerűsége megcsökkent: a csalhatatlan, igazlelkű próféta mindenki szemeiben egy okos pártvezérré süllyedt, a ki pártját is képes föláldozni, ha saját érdekei úgy kívánják. De Parnell ez első ballépését nemsokára elfeledték, megbocsátották neki azon rémletes eset miatt, a mely erre következett: a Phœnix-parki gyilkosság miatt, midőn lord Cavendish és Burke, Dublin nyilvános sétányán fényes nappal legyilkoltattak. Egész Irország elborzadt rémületében s maga Parnell a parlamentben hevesen elítélte és kárhóztatta e rémtettet, de azért nem tartotta szükségesnek a kivételes törvény (Crimes

Bill) alkalmazását, noha azt a ház azonnal elfogadta. Ez időben az angol parlamentnek nagyon viharos és izgatott ülései voltak. Most a tory-párt csábíttatta a parnellistákat, a Home Rule ígéretével kecsegtetve őket, majd a szabadelvűek akarták őket pénzzel megvesztegetni: míg Parnell, mint a «helyzet» ura, ügyesen ingadozott ide s tova. «Szavazzatok a tory-párttal» — s a parnellisták szót fogadtak; — «Menjetek a szabadelvűek után» — s ekkor ismét engedelmeskedtek. De mind a két párttal csak játszott és egyiket sem vette komolyan, mert tudta, hogy egyik sem volna képes kívánságait teljesíteni, s azért csak a saját előnyére igyekezett e pártokat fölhasználni.

A hatalomra 1886-ban visszatért Gladstone a következő év márcziusában egy törvényjavaslatot terjesztett elő, «Irország jövő kormányzásának nagyobb biztosítására». E javaslat szerint Dublinban két rendből álló törvényhozó testület lett volna föllállítandó, a melynek mindenik rendje a vétó jogával rendelkezett volna. Továbbá a helytartó Lord és a Privy Council függetlenek lettek volna Nagy-Britanniától s az új törvényhozó testület törvényeket hozhatott, adókat — de nem vámoikat — vethetett ki és hajthatott volna be, de se a hadügy, vagy háború, se a gyarmati politika és vallás kérdéseinek elintézésébe be nem folyhatott volna. Másrészt azonban az eddigi rendőri és igazságügyi intézmények továbbra is az angol korona alá lettek volna rendelve, de egyszersmind egyetlen irországi képviselő sem ülhetett volna a Westminsterben. A törvényjavaslat azonban a második olvasásnál 343 szavazattal 313 ellenében megbukott, a mire Gladstone azonnal föl-oszlatta a parlamentet s új választásokat rendelt el, a melyeknek eredményeképp Salisbury több mint száz többséggel a hatalomra került. Parnell ellenei most elérkezettnek látták az időt az irországi izgató végleges megsemmisítésére és 1887-ben a *Times* egy hosszú cikksorozat közlését kezdte meg, *Parnellism and crime*, cím alatt. Az elkeseredett és a legélesebb személyes gyűlölet hangján írt támadás leírhatatlan izgatottságot keltett mindenütt, a mely tetőpontját érte, midőn a *Times* könyomatban közölte Parnell egy sajátkezű levelét, a mely 1882 május 15-ről kelezve, a többek közt ezt mondja: «Noha én sajnálkozom lord Cavendish halálán, be kell vallanom, hogy Burke csak azt kapta meg, a mit megérdemlett». A levelet Parnell a képviselőházban azonnal hamisnak nyilvánította, s

hosszas vita után a parlament októberben bizottságot küldött ki az ügy megvizsgálására. A bizottság 128 ülést tartott, s több mint 500 tanút hallgatott ki. Pigott Richard vallomása, a ki a leveleket a *Times*nek eladta, meghazudtoltatott és Parnell barátai az ő teljes fölmentését kérték; azonban a bírák jelentéséből kitűnt, hogy — bár a Parnell ellen emelt vádak egy része bizonyítékok hiányában nem volt is föntartható — a *Times* legfontosabb állításai igazaknak bizonyultak, sőt még az sem állapított meg teljes bizonyossággal, hogy vajon a kérdéses levelek valóban hamisítottak voltak-e vagy sem: úgy, hogy — tekintettel Parnell tág lelkiismeretére — azok valódiaknak is voltak tekinthetők, bár Parnell határozottan tagadta. Parnellt bámulatos hidegvére és hihetetlen vakmerősége most sem hagyta cserben és a hármass királyság méltó csodálattal tekintett föl a hidegen számító ész e ritka példájára, a ki a bizottság jelentése alapján bepörölte a *Times*t rágalmazásért és nyugodtan bezsebelte a kárpótlásul megítélt 5000 font sterlinget.

Örök kár, úgy Parnell nevére, mint a parlamentben általa képviselt eszmékre nézve, hogy a végzet örökre le nem szólította őt a politika színteréről akkor, midőn a Pigott-féle vizsgálat befejezése után dicsőségének teljében a parlamentben legelőször megjelent; midőn a szabadelvűek mind, élükön Gladstone-nal, s ezekkel együtt saját párthívei is, fölállottak székeikről s a frenetikus öröm kiáltásaival fogadták e férfit, a ki szemeikben tökéletesen igazolva és tisztázva volt az ellene emelt vádak alól. Ez volt életének, dicsőségének legünnepélyesebb pillanata, a mely jelentőségére nézve még a dublini, királyhoz méltó bevonulása fényét is elhomályosította: mert Dublinban csak Irország gyermekei üdvözölték testvérüket, a parlamentben pedig a hármass királyság választottjai nyilatkoztatták ki előtte rokonszenves tiszteletüket. Parnell nyugodt volt e fönséges órában is, mint általában diadalai és vereségei közepett mindig, egész azon napig, midőn a szenvedély, oly sok évi önmegtartóztatás után, elragadta, elvakította őt és letaszította őt azon erkölcsi örvényekbe, a hol az emberi méltóság utolsó látszata is lefoszlott róla. De életének minden körülményei között bámulatra kell ragadni bennünket e hideg, számító és rendületlen jellemnek, a mely akaraterejével mindig tudott uralkodni az érzelmeken s el tudta azokat rejteni a világ előtt.

1889, júliusban Edimburg díszpolgárává választották meg; a Nyolczvanas club bankettet rendezett tiszteletére, Gladstone ugyanazon páholyba ment vele s vendégeül hívta meg Hawardenbe: szóval mindenünnen özönnel érte a kitüntetés és mindenki szentül hitte, hogy Parnell álláspontja most a legfényesebb és legbiztosabb. De kegyetlen csalódás, rémes kiábrándulás várt reá, s a koronátlan király, a teljhatalmú dictátor elfeledve, elhagyatva és megvetve halt meg ragyogva befutott pályája után: vajha bukásában életét is vesztette volna, hogy ne kellett volna éreznie a lábbal tapodtatás lelki kínjait!

Nem igaz az, mint a szárazföld kritikusan ezt hinni szeretnék, hogy az angol nemzeten egyike azon puritán rohamoknak vett erőt, a melyeket Byron oly lángszavakkal ostoroz verseiben, de nem igaz az sem, hogy Parnellt barátai és ellenségei egykép eltiporták és megtagadták. Valamint az sem áll, hogy angolok és irek azért támadták meg és gyűlöltek meg Parnellt, mert ez egy másik férfiú nejét elcsábította: hisz a közönséges bűnösök iránt az emberek rendesen némi rokonszenves részvétet éreznek, mert testvéreik tévedéseiben a saját fogyatkozásait látják föltűnni, még akkor is, ha azok más alakban nyilvánulnak. Hanem igenis az aljas hitszegés, a rendszeres hazugság, a folytonos csalás és a baráti bizalom leglelkiismeretlenebb kijátszása: ime, ezek voltak azon okok, a melyek minden becsületérző lelket utálatra ingereltek Parnell ellen, a kire hazája sorsa volt bízva, s a kinek magánélete az alacsony szédelgés örökös lánczolata volt. Mert közönséges embereknek szabad közönséges bűnökbe esni, de az, kinek kezeibe egy nemzet reményei vannak letéve, a közönséges emberekhez még hibáiban sem hasonlíthat. Parnell az utolsó években egy nőért megcsalta hazáját, elárulta az ügyet, melynek szolgált, elárulta közönséges, tisztességtelen módon, egy közönséges alacsony szenvedély miatt. Irországot vérig sertették a haza sorsát kezében tartó politikusról adott leírások, a ki kötélhágcsón szokik meg az ablakon át egy nő hálószobájából, hogy aztán az ajtón át visszatérve, kezét szoritson a megcsalt férjjel. Egy ilyen epizód mosolyra kelthet bennünket egy francia vigjátékban vagy regényben, de megbocsáthatatlan bűn egy olyan férfiú életében, a minő Parnell volt. Még O'Shea asszonyal kötött házasságát is, az egyedüli kiengesztelő áldozatot, a

melyet hozhatott, bűnül rótták föl neki katolikus hazájában. A katolikus klerus ellene nyilatkozott, elítélte őt és izgatott ellene teljes erejéből, úgy hogy végre párthíveinek legnagyobb része is vonakodott őt az ir nemzeti párt fejéül elismerni.

Ez időtől fogva hibát hibára halmozott, úgy látszik, hogy a kétségbeesés elfogta a szerencsétlent és csakis rettenthetetlen bátorsága, mindennel daczoló elszántsága maradt meg neki: egyébként nyomorúlt, hazafias rongyokkal büszkélkező zsarnokká süllyedt. Nagy és méltóságos alaknak látszott meg szégyenében is, fönségesen tragikai még örült szenvedélyében is, de a lelki fájdalom, a melyet a világ előtt eltitkolt, megtörte szivét. Élete nagyon viharos s bensőleg emésztődő volt, s midőn a szerencsétlenségre a kiábrándulás, erre ismét a teljes bukás következett: a lélektelen test olyan volt, mint a mécs, a melyből kifogyott az olaj. De nem csüggedt el, vagy legalább nem mutatta azt, s még halála előtt egy héttel sem akarta beismerni, hogy testileg, lelkileg és erkölcsileg tönkrevan téve, mert legutolsó beszédjében is ezeket mondotta :

«Ma nem vagyok olyan állapotban, hogy önöknek beszélhessek. Egyedül a vágy, hogy beválthassam szavamat azon őszinte férfiak előtt, kiket magam körül látok, bírt rá arra, hogy áthágjam az orvos rendeletét, a mely szerint Dublinba érkeztem után azonnal le kellett volna feküdnöm. Ha igazat adnék ez aggodalmaknak, fölszabadítanám ellenségeinket, hogy kalapjaikat a levegőbe hányva, azt mondhassák : íme én már előbb el vagyok temetve, mielőtt meghaltam volna ; és ámbár egy negyvenen túli férfiú már nem képes mindazt megtenni, a mit ifjúkorában könnyen elvégzett, én számítok arra, hogy elleneimből egy jó csomót még eltemethetek. S ezért figyelmeztetem önöket, hogy jelen állapotomat ne cseréljék föl rendes egészségi állapotommal. Reményilem, hogy midőn a legközelebbi választások alkalmával újra s viszont fogom látni önöket, sokkal jobb egészségnek fogok örüdeni.»

De ez a viszontlátás elmaradt ; s az ir-párt utolsó fejének pályája örökös homályba borúlt. Parnell végzete és politikai élete a főbb vonásokra nézve nagyon keveset különbözik azokétól, a kik előtte jártak a forrongó, szenvedélyes lelkű ir nép történetében. Mindazok följutottak az emberi becsvágy legmagasabb polczára, egy ideig kényök-kedvök szerint vezették és igazgatták a büszke nemzetet és nagyobb hatalmat gyakoroltak

a nép fölött, mint egy király, de végre tapasztalniok kellett a népkegy ingatag, mulékony voltát. Egyiket a másik után szerencsésebb vetélytársak váltották föl, és Parnell csillaga is, bármily fényesen és állandóan ragyogott, míg fölkelőben a tetőpontra ért: hirtelen, végzetszerűleg és föltartóztathatatlanúl bukott le a végtelen úr sötétébe, a semmiségbe, mint a hulló csillagok. Grattan, O'Connell, Smith O'Brien, Butt és Parnell története híven tükrözi vissza a politikai élet változandóságát s egyúttal megtanít bennünket nemcsak a forgandó sors, hanem az irigy vetélkedés és a hitvány hálátlanság következményeinek ismeretére is. Parnell tragikai életének utolsó fölvonását kutatni inkább a lélektan, mint a politika föladata, s hogy milyen lesz az utókor ítélete: ki mondhatná azt meg most? A kérdés még korai, de ha a jós hálátlan szerepére vállalkozhatunk, azt hisszük, hogy Boulangert apró, közönséges hibáival elfeledik, míg Parnellnek bűnei mellett is meg fognak bocsátani és neve élni fog a Smaragd-sziget történetében, mint az ir hazafiság kitörölhetetlen emléke.

ZIGÁNY ÁRPÁD.

S Z E R B I A. *)

Második és utolsó közlemény.**)

IV.

A közerkölcsiség föltüntetésére az 1864—1886-ra terjedő 20 évi átlagot vesszük alapul.

1864-ben	bűneset van	2599
1866-ban	«	« 2346
1868	«	« 2000
1870-ben	«	« 1693
1873-ban	«	« 2172
1881-ben	«	« 3503
1884	«	« 4137.

Tehát 1870-ig fogyott, 1870-től kezdve rendkívül szaporodott.

Ezekből elítéltetett:

1864-ben	1836	személy
1866-ban	1971	«
1881-ben	2770	«
1886-ban	3801	«

A rabok száma természetesen emelkedett, épúgy a kiskorú elítélteké is. A bűnesetek száma éjszokról dél felé menve kevesbedik. Legkisebb déli Szerbiában, legnagyobb a Száva, a Duna vidékén, tehát az «európai» határon. Öngyilkosság rit-

*) Kárity V. tanár: *Srbija. Opiszenlje naroda i države. (Szerbia. Az ország, a lakosság és az állam leírása.)* Belgrád, 1888. 8-adrét, 8+936 l.

***) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 182. számában.

kán fordul elő, egy millióra csak 34 esik. A törvénytelen szülöttek száma, összehasonlítva Európa többi államaival, szintén igen csekély s némileg abból is magyarázható, hogy házasságkötés dolgában Szerbia első helyen áll egész Európában. Mégis, ha a törvénytelen szülöttek számát az 1865—6. években összehasonlítjuk az 1883—4. évek eseteivel, látjuk, hogy a szám majdnem megháromszorozódott. A katonáskodás s a hadjáratok kétségkívül hozzájárultak ez állapotok fejlődéséhez. A gazdasági ágak közül első helyen áll a földművelés. Pedig még a század elején is Szerbia teljesen marhatenyésztő ország volt. Azóta a mezőgazdaság évről évre mindjobban gyarapodik, úgy hogy ma 2.528,855 hektár áll művelés alatt. A váltógazdaság még ismeretlen s bizony fejletlen a gazdálkodás módja nagyon. Váltanak ugyan veteményt, de csak két évig. Ha földjét már nagyon kihasználta a szerb, ugarolja, de tökéletlenül végzi, mert az ugart legelőnek használja. A trágyázást alig használják, nem fordítanak rá nagy gondot. Az öntözésre, a bulgárok e nagy tulajdonságára, Szerbiában ügyet sem vetnek. Gazdasági eszközeik az eke, hegyi eke, ásó, kapa. Az eke az ekevas kivételével fából való. Az igaz, hogy a vasat megcsinálja akár melyik falusi cigánykovács, a farészeket pedig maga a gazda, s így az egésznek kiállítása kevésbe kerül, de nem is végez oly tökéletes munkát mint a vaseke. Újabban ezt is szállítják külföldről (Poroszországból!), de a nép közt nem igen terjed, mert ha megromlott, nem tudja megigazíttatni. Újabban hozatják a töltőgető kapát s a vasboronát is. Mindezeket magok készítettek fafogakkal, sokszor pedig csak tövissel boronáltak. Általában sarlóval aratnak, de újabb időben már kaszálnak is néhutt. A cséplő gép s a trieurök ritka alkotmányok Szerbiában, ősi módon a nyomtatásra szelrosta s a szóró lapát járják.

A termelt gazdasági növények között első helyet foglal el a kukoricza; 300 ezer hektárnyi föld, a művelt föld 40%-a van bevetve e hasznos növényvel, melynek két fajtáját különböztetik meg Szerbiában: fehéret és sárgát. A nagyszemű sárgával sertést hizlalnak. Egy hektáron középszámmal 1200 kgr. terem. Újabb időben azonban tért hódítanak a kalászos vetemények. Búzát mintegy 110 ezer, gabonát 90 ezer, rozstot 80 és zabot 75 ezer hektáron vetnek. Déli Szerbia hegyesebb vidékén kisebb mértékben természetnek kölest és tatárkát is. Az őszi és tavaszi vetés körülbelül megoszlik. A búza hektoliterje 71—72 kgr.

nehéz, egy-egy hektár 700 kgrmot hoz. A kalászos veteményeket kivitelre termesztik. Az utolsó öt év alatt az átlagos évi kivitel 36 millió kgrmot tett. A kukorica pedig majdnem kizárólag a belfogyasztás fedezésére szolgál, ez lévén a fő kenyérnövény. Kivitelre csak mintegy öt millió kgr. kerül belőle.

A konyha- és kerti veteményeket is nagyobbára belföldön fogyasztják el, paszuly, káposzta, paprika s a hagyma lévén a szerb konyha nélkülözhetetlen kellékei. Paszulylyal 10 ezer hektár van bevetve s hektáronként 500 kgr. termést ad. A burgonya még e század elején ismeretlen volt s még ma sem igen méltatják.

Iparnövények közül a kendert, lent és a buzért említjük. Kendert 2000 hektáron termelnek. Az összes termés mintegy millió kgrmra tehető, melyből 800 ezer kerül kivitelre. A lent belsejüségletre fordítják. Repczével, komlóval még csak kísérletek történtek.

A monopolum behozataláig a dohány a legfőbb kereskedelmi cikk. Mintegy három ezer hektár volt vele beültetve, most csak mintegy 656 hektáron van megengedve a termelés.

A mily keresett volt régen a szerb dohány, oly rossz most. A szivarka-dohány hitvány s hasonlítani sem lehet a hercegovinaihoz. E téren nagy a hanyatlás. A szőlőterület 80,300 hektár terjedelmű s addig, míg a phylloxera Szerbiát meg nem érintte, a kezdetleges de tiszta kezeléssű szerb piros bornak nagy volt a kereslete. Ma a szerb bortermelést is, a mienkkel közös veszély fenyegeti.

Gyümölcstermelése Szerbiának főleg szilvára szorítkozik. Pálinkát főznek belőle, de nagy mennyiségben szárítják is. Az utóbbi öt évben 25 millió kgrmot tett a kivitel, melynek értéke nyolcz millió dinár. Szárító készülékeik kezdetlegesek, csak újabban kezdik alkalmazni a francia szárítókat. Szilvával 60 ezer hektár van beültetve, egy hektárra átlag 250 fa jut, mely körülbelül 30 kgrmot hoz. De azután a szilván kívül nem ügyelnek egyéb gyümölcsre.

A legelő- és rétművelés nagyon alanti fokon áll; a természetre bízzák szénatermésüket s kaszálás után pedig ráeresztik a marbaállományt; csak a valjevói kerületben öntözik, sőt trágyázzák is a réteket. Mintegy 700 ezer hektáron terem széna; hektáronként 800—1000 kgr. Ezen kívül vannak a havasi legelők és az erdei tisztások.

Régen rengeteg őserdők borították Szerbiát, melyek ma nagy részben elpusztultak; a legnagyobb erdőségek délnyugati és éjszakkéleti Szerbiában vannak. Az összes terület 600 ezer hektárt teszen. Ez erdőkben mintegy 220 fajtájú fa és cserje terem. A bükk uralkodik a szerb erdőben; legszebbek a kopavniki és podrinjei bükkösök. Azután jön a tölgy, melynek három faja fordul elő. A tülevelűek csak délnyugati Szerbiában, a Kopavnikban, Podrinjében a Golijai Morava mentén képeznek erdőségeket. A fát csak kis mértékben dolgozzák fel ipari célokra, nagyobbára feltüzelik. Kereskedelmi czikként csak a fenyők szerepelnek. Az erdő-törvény szerint az erdők állami, községi és magántulajdont képeznek. Java részök állami erdő. Ez állami erdőkből a törvény szerint mindenkinek joga van annyi fát kivágni, a mennyi saját szükségletére elegendő. Ha ezen fölül vágat, bizonyos csekély összeget köteles fizetni. A községi erdőkből minden községbeli szabadon vágathat és makkoltathat. E törvény mellett nem csoda, ha az erdők elpusztultak. A vágatásokon kívül az irtások, égetések, kéreghántások is nagyban hozzájárulnak az erdő-pusztításhoz.

Az állattenyésztés a mezőgazdaságnál is nagyobb jövedelmi forrása Szerbiának. Mert míg e gazdasági termékekből az 1881—86. időközben évenként átlag 15 millió dinár értékű került kivitelre, az állatok kivitele 23 és fél millió dinárt tett. Pedig az állattenyésztés még a mezőgazdaságnál is alantibb fokon áll. Az állomány se minőségileg se mennyiségileg nem gyarapodott, sőt — a sertés-állomány kivételével — hanyatlott. Az állatok az év $\frac{3}{4}$ részében minden gondozás nélkül künn a szabad ég alatt tartózkodnak, nemesbítésről szó sincsen.

Első helyen a szarvasmarha érdemli meg a figyelmet. A szerb marha a Közép-Európában elterjedt úgynevezett podoliai fajhoz tartozik. Nem kitünő tejelő, de húsos és földolgozásra kiválóan alkalmas, mert a zsíryanag nem oszlik szét, hanem rakáson szedhető. Legszebb marhája a Kolubara, Ljig es Resava vidéknek van. Egy jól kifejlett állatt súlya 250—300 klg., a tej közép mennyisége 1000 literet tesz ki. Ökröt, tehenet, borjút és bivalyokat az utóbbi években átlag öt és fél millió dinár értékben vittek a külföldre.

A juhtenyésztés jelentékenyen hanyatlott, mivel mindig több föld kerülvén művelés alá, megszükkült a legelő. A juhok

gyapja vastag, durva, finomabb szövésre nem alkalmas. Középsúlyuk 30—35 klg; 40—50 liter tejet adnak. Valamikor sokkal több értékű juhbőrt adtak el, mint ma; 820 ezer dinárnyi az összes juhkivitel. A gyapjú többnyire a belszükséglet fedezésére szolgál. Ma már inkább csak a hegyes vidékeken tenyésztenek. Ugyanígy áll a dolog a kecskével is, mely kevésbé van elterjedve, mint a juh. Kivitele csak 150 ezer dinárra megy. A melléktermények, juhtej, turó stb. az országban fogyasztatnak el, kivitelre mintegy 40 ezer dinárnyi kerül. A fagygyút szappangyártásra használják. Száritott juhhust is szállítanak külföldre; legjava az užicei kerületből kerül.

Legjelentékenyebb kereskedelmi cikk ma is a sertés. Évenként 12 millió dinár értéket képvisel a kivitel, azonkívül igen sokat fogyasztanak el benn az országban. A szerb sertés, különösen a sumadiai, jól megnő, szépen hízik és szapora. A lóállomány alkalmas volna a nemesítésre, a melyre nézve 1852-ben tettek is némi intézkedéseket, de nem volt foganata. A ló középmagassága 130—148 cm. Igen kitartó és tanulékony. Évi átlagos kivitele egy millió dinárra tehető. Számszerint volt Szerbiának 1887. évben 1.100.000 szarvasmarhája, negyedfél millió juha, fél millió kecskéje, két millió sertése és 200 ezer lova. A házi állatok közül a tyúkot, kacsát, libát, galambot, pulykát tenyésztik, de csakis házi szükségletek fedezésére.

A selyembogár meglehetősen figyelemben részesül. 1860 és 1870 között, midőn nyugaton ragályos nyavalya pusztította a selyemhernyókat, az évi kivitel 150 ezer kilogramm volt, most 20 ezerre szállott alá. Azon időben a kormány Požarevácson és Čupriában selyemgombolyító intézeteket szervezett, de ma már nem törődnek velök. Az okszerű méhtenyésztés ismeretlen. Vesszőből fonott és sárral tapasztott kasokban tartják a meheket. Van pedig 150 ezer kas méhe, melyek terménye 20 ezer dinár értékben kerül kivitelre. Vadászni szabad akárkinek. Rendeleti úton el van tiltva a vadkecske, szarvas és őz pusztítása, de inkább csak abból a célból, hogy e ritka állatok fön-tartassanak. A medve, vadkan, farkas mellett sok a nyúl és a róka, de a vadászatot kevesen üzik. A halászat rendeleti úton van szabályozva. Jelentékenyebben csak a Száva és Dunában, hol főleg a márna és ponty kiviteli cikket is képez.

Bányászati szempontból Szerbia öt kerületre oszlik. Délnyugati része hapovniki, az éjszaknyugati podrinjei, az északkeleti kučevoi, a délkeleti zaplaninai és a középső rész sumadijai s rudniki terület. A déli két kerület legkevésbé ismeretes. Mindannyinak főérczét az ezüst és ólom teszik. A sumadijai területen levő nyersanyag 0·2—0·5 ezüstöt tartalmaz, a podrinjeiben 0·26—0·55 és a kučevoiban 0·75%-ot. Ólomból 5·5% tartalmaznak, a sumadijai nyers rögök. Zinkből 8—50% a podrinjei területben, rézből 8·12—20% a kučevoiban, aranyból 0·07% ugyanez. A podrinjeiben található még antimon oly mennyiségben, hogy a fölszínig ér. Az érezen kívül található még mindenféle színű márvány, pala, grafit, cementföld, porcellánföld, kréta, gipsz és anhidrit. Egynémely jel arra mutat, hogy nagyobb mélységben só is lehetne találni. A köszén mindenféle válfajában a lignittől kezdve a szemcsés köszénig és pedig több helyen fordul elő, úgyszintén a parafin-föld, a valjevoi kerületben jelentékeny mennyiségben, nagymérvű kátrány-tartalommal. Ásványvizekben szintén gazdag Szerbia. A vranszkai víz természetes hőfoka 85°C, a josaniczainak 78°C, tehát Európa legmelegebb forrásai közé tartoznak.*) Jelentékeny hőfokkal bírnak még a nisi, ovcari és brestováci hőforrások is. Legjobb savanyúvizei a bukuli, ornjaci és a palancai. Ily gazdag anyaggal földje méhében, Szerbiának egykor jelentékeny bányászata volt. A nyomok a rómaiak idejéig érnek. Történetileg ismert dolog, hogy Moesiában, a mai Szerbiában, külön procurator metallorum volt, ki a daciai és macedoniai társaival a metallorum Illyricum comesének volt alávetve. A máig is megmívelt bányahelyeken nemcsak nagyszámú római emlékekre bukkannak, hanem nyomát találjuk a római művelésnek is. A szerb állam megalakulása után a velenceiek és raguzaiak, de főleg az erdélyi szászok jelentékeny virágzásra juttatták a szerb bányászatot. A török hódítás következtében hanyatlani kezdett minden s a tárnák nagy része meg is szűnt. Midőn a múlt század elején az osztrákok pár évtizedre Szerbia birtokába jutottak, nagyban kezdtek művelni a bányákat. Főleg ólmot ástak Avala és Stojniknál, Kucsajninál ezüstöt és aranyat, Majdanpeknél rezet. Szerbia fölszabadulása alkalmával is ástak

*) A karlsbadi 75°, a wiesbadeni 70°, Mehadia 64° hőmérsékkel bírnak.

ólmot, de ennél többet nem is tudunk az azon időbeli bányászataról. Milos fejedelemnek jutott később eszébe, a bányamívelés s 1835-ben meghívta a német Herdert, hogy Szerbiát e szempontból tanulmányozza. Herder e jelentése volt sok ideig a bányamívelés alapja. Virágzásnak ugyan nem indulhatott a mívelés, de az első lépések megtétettek. 1847-ben Majdanpeknél tették az első kísérletet. E község 25—30 ezer hektárnyi területtel bír, mely mióta az osztrákok abban hagyták a munkát, teljesen pusztává lett. A kormány nagy költséggel téres épületeket emeltetett, mintegy 30 tárnát nyitattott s az utakat jó karba helyezte. Csakhogy mivel azután nem rendelkezett elegendő eszközzel, 1859-ben átadták egy francia társulatnak. Ez még úgy sem boldogúlhatott, azért a kormány újból megkezdé a munkálatokat, de nem sokra haladtak. 1868-ban ismét átadták egy angol társulatnak, melytől 1881-ben megint visszavette s maig is saját üzemében folytatja a munkálatokat. Azon társulatok működése jó időre megbénította a majdanpeki bányászatot, mert csak a maga nyereségét tartván szem előtt, az erdőket teljesen kiirtotta, úgy, hogy a mívelés hosszú ideig meddő marad. A másik jeles bányahely, Kučainik, nem volt ugyan társulatok birtokában, az állam maga kezelte, de oly mostohaúl, hogy nemcsak nem fejlődött, hanem az utóbbi időben meg is szűnt a működés. 1866-ban az állam némi sikerrel megnyitotta a krupanji bányákat s 4—5 helyen köszenet is ásnak, de nem nagy eredménnyel. A márványt eddigelé úgyszólván házilag kezelték és sírkereszteket faragtak belőle, melyek Szerbiában házaló cikkek. Legújabbán Kraljevo vidékén az ottani gazdag márványbányák kihasználására nagy bányatelep létesült.

* * *

Ipar tekintetében Szerbia még ma is primitiv szükségleteinek kielégítésére a házi ipart uralja. Asszonyok készítik ki s dolgozzák föl a kendert, igen ügyesen szövik meg a vásznat, ők a szabók. A házi eszközök nagyobb részét s a lábbelit a férfiak készítik. Ipari foglalkozásnak nevezhetjük a tej és a szilva földolgozását. Szerbiában ugyanis nyáron át a marha a legelőn léven, bekerített helyre hajtják a marhát, a hol egy ideiglenes kalibában dolgozzák föl a tejet. E gazdálkodási módnak salaš

(szállás, kétségtelenül a magyarból vették át) a neve. Minden háznál van tejes kamra (mlekar), de a nyers tejet nem szokták értékesíteni. A szállásokon készül a vaj s a fő kereskedelmi cikk a túró. A szilvát vagy szárítják vagy pálinkát főznek belőle, újabban szilvaízt is (21 $\frac{1}{2}$ millió kgr. évenként, hét millió 200 ezer dinár értékű; egy kgr. 10 denár, egy kgr. van 300 szem). Mind a három készítmény jelentékeny kiviteli cikk. A slivoviczát saját használatukra kis üstökben főzik s felre teve, de bizonyos mennyiség mindég kerül eladásra; az összes forgalom egy millió literre tehető.

Élelmi fő kiviteli cikket egy bizonyos túrófaj képez, melyet 3—4 kilós pogácsákban (íze édeses) a pásztorok (crnovunci) készítenek. E túró a zsidók is nagyon szeretik s a szaloniki kereskedők nagyban veszik; ezek útján azután Törökországba is eljut. Nagyon szeretik a pirotiak is, kik Bulgáriába importálják.

A szövés főhelye Pirot, melynek portékáit egykor nagyra becsülték s évi kivitele százezer dinár volt. A török kormány annak idejében dolgozó műhelyt állított Pirotnban, melyben a nők ingyen szöthettek, sőt mérsékelt díjért meg is nyűtték nekik a gyapjút. Ma a szőnyeggyártás igen aláhanyatlott, mert a régi törökországi piac már nem veszi többé, új pedig nem nyílt. Azután anilin színekkel dolgoznak, formáik izléstelenek, a színösszeállítás meg nagyon rikitó. Az oláh teknős cigányok készítette faárúk, a parasztok faragta kőszőrűkövek, síremlékek stb. jelentéktelen kereskedelmi cikkek.

A kézi ipar jelentékeny virágzásnak örvend. A niši és piroti fazekasok igen jó hírnek örvendenek, bár nem valami művésziesen dolgoznak; számuk K. szerint; a két városban 148; téglavetők, cserép- és keramit-készítők 1015-en vannak, kik ugyancsak Nišben és Pirotnban élnek. A fémeket az ötvösök, üstkészítők, bádgosok, lakatosok, kovácsok és késcsinálók dolgozzák föl. Az ötvösmunkák — a ragusa-alban filigran eredetűek ugyan, de a bosnyákokhoz képest silányabbnak mondhatók. Hajdanában híresek voltak a niši ötvösök, ma egész Szerbiában csak 62 önálló mester van. Kovács — az 1884. összeírás szerint — van 1862, üstkészítő 150, lakatos 146, késes 76. A gép-ipar meghonosítására Majdanpekben történt kísérlet, de nem sikerült.

Puskamíves van 147, de az újabb szakszerű fegyver keszi-

téséhez nem értenek. Órás van 49, de ezek jobbra javítással foglalkoznak. Vegyi készítményekkel a gyógyszerészek, fűszerek és ruhafestők kereskednek. Az előbbieket — 38 — többnyire külföldről szerzik be árúikat, az utóbbiak üzlete a házi ipar hanyatlása következtében nagyban alászállott. Azelőtt voltak puskapor-készítők is, de a gyártás ma monopolium. A gyertyakészítők csak fagygyertyákat öntenek; nagyobb forgalomnak örvendenek a viaszgyertya-csinálók. A szappanosok — 203-an — sem állják ki a versenyt a külfölddel; Szegednek rendkívül nagy bevitele van, finomabb szappant Bécsből kapnak. A könyvkötőmesterség csak Belgrádban jövedelmező; 22 könyvkötő közül 19 él a székvárosban.

A faipar emelkedőben van. Igaz, hogy az asztalosok, kerégyártók csak a legközönségesebb eszközöket tudják megkészíteni, de a növekedő szükséglet sok munkát ad nekik; asztalos volt 1884-ben 422, kerégyártó 786, bodnár 626.

A kenyeret a falvakon a nép maga süti, pékek csak városokban vannak. Számuk 1884-ben 894 volt. Mészáros van 740. Belgrádban henteseket is találunk. A szilvaszárítással 71-en foglalkoznak. Vargákat és timárokat csak Nišben, Pirotnban és Uzicében találunk, 30-an vannak. Ezeken kívül van szabó 1094, abaposztó-készítő 1069, lábbeli-készítő mintegy 2000, kozsolkészítő 588, keztyűs 8, kalapos 8.

Gőz- és hideg fürdő van 10. Kötélverő 685. Székhelyök Leszkovácz és Vranja.

Könyvnyomda, az államnyomdát is beleértve, 10 van. A nyomtatott könyvek 1883-ban 711. A czéhrendszer ma is fönáll Szerbiában; még pedig 1847-ben törvény szabályozá.

Az első gyár Kragujeváczban keletkezett, t. i. ágyúkat öntének; ma Kruseváczon löporgyár épül. Az 1873-iki törvény jelentékeny kedvezményeket nyújtott a gyárosoknak. A kormány fölhatalmaztatott, hogy 15 évi adómentességet, földet, fát és a gépek szabad behozatalát engedélyezheti a vállalkozóknak. De csak a sörházak és a malmok érdemelnek említést. A sörgyártás oly virágzó, hogy teljesen paralyzálja a külföldi behozatalt. A malom-ipar még jórészt a falusi parasztmalmokra szorítkozik, de a gőzmalmok száma napról-napra szaporodik. Az egész országban van 99 darab 1266 lóerejű gőzkazán, ebből 39 malmokra esik. A fűrészgépek nincsenek gőzre berendezve s 3—4-et kivéve a többi mind igen kezdetleges fokon áll.

Szerbiának egykor igen jelentékeny kereskedelmi összeköttetése volt nyugattal. A velenceiek és még inkább a raguzaiak, kik különben az egész Balkánnal üzérkedtek, Szerbiában a virágzás magas fokára emelték a kereskedelmet. A szerb uralkodók átlátván a hasznot, nagy kiváltságokban részesítették a két köztársaságot. Alig van szerb király, kitől ne maradt volna föl egy-egy oklevél, mely a két nép egyikével vagy másikával kötött kereskedelmi szerződésről szól, a megmaradt okleveleknek ezek képezik a javát. A török uralom idejében a szerb kereskedelem Közép-Európa kereskedelmi városai, Pest és Bécs felé irányult s ez irányt követi ma is. A Konstantinápoly és Szalonik felé vezető vasút ugyan megadja a lehetőséget, hogy Szerbia közvetítő helyzetéből, hasznot húzzon, de a régi összeköttetések még mindig uralkodnak s a szerb kereskedő nem szakítja meg szolid régi nyugati üzletforrásaival a viszonyt. Aztán igen kicsiny és szegény az ország, semhogy nagy exportálmái lehessenek. A belső kereskedelem a vásárok alkalmával folytatott cseréből áll leginkább. A kivitel 41 millió 400 ezer dinárt képvisel, ebből 32 millió dinár értékűt, tehát 75%-nál többet monarchiánkba, ez is mutatja, hogy mely államhoz fűzi érdeke Szerbiát. A bevétel 51 millió dinár, ebből 36 $\frac{1}{2}$ millió, ugyancsak oly arány, mint a kivitelé, ismét monarchiánkból kerül.

A kereskedők, számszerint 16,000, czéheket (Gilde) képeznek. Az 1870-ki törvénylétesíté az ipar-kereskedelmi kamarákat, ma hét van. Nem fejtenek ki nagyobb tevékenységet e kamarák, mivel aránylag kevés a képzett kereskedő, a nagyobb részök szatócs, de megannyiban van az az éles üzleti szellem, mely a szerbeket jellemzi.

A pénzrendszer modern irányba 1865-ben tereltetett. 1865-ben a pénzügyminiszter fölhatalmazást nyert, hogy 439,500 dinár értékben rézpénzt verethessen. 1868-ban Bécsben el is készültek a veretek. 1875-ben Szerbia is elfogadta a párisi egyezményt. Jelenleg van arany, ezüst, réz és 1883 óta nickel pénze is. Egységül a 100 párás dinár szerepel. A 20 dináros aranyból veretett 250,000, a 10 dinárosból 250,000 darab. Ezüst pénze négyféle: öt, két, egy és 0.5 dináros. Az elsőből 200,000, a másodikból 750 ezer, a harmadikból 800 ezer s végül a 0.5-ösből 600 ezer darab van forgalomban. Rézpénze kétféle: 0.10 és 0.05 dináros; előbbiből kilencz, az utóbbiból három milliót

verték. Nickel pénze háromféle: 0·20 dináros, melyből két millió 500 ezer, 0·10 dináros, melyből öt millió és 0·05 dináros, melyből négy millió darab készült. Az összes pénzforgalom 26 millió 600 ezer darab 16 millió dinár értéket képvisel. Hitelintézetei közül első sorban említjük az 1862-ben föllállított állami hitelbankot, mely a különféle alapokat kezeli. A betétek minimuma 100 dinár. Csak ingatlanokra és pedig becsértékük feléig $23\frac{1}{2}$ évre 6% kamat mellett ad kölcsönt; ebből 1% az államé, 5% az alapoké; megjegyzendő azonban, hogy az állam a letételtől 3% adót szed. A kölcsön egyénenként s évenként legfeljebb 10 ezer dinárra mehet. E bank mérlege 1886-ban 23 millió 300 ezer dinárral záródott. 1868-ban alakult az első szerb bank, de már 1875-ben megbukott. Ma 20 van és hiteligylet működik mintegy 12 millió dinár tőkével. Közülök hat az 1871-ki törvény következtében létesült, melyek ingókra is adnak kölcsönt. A nemzeti bank forgalmi jegyeket is bocsáthat ki, melyek 40% arany és ezüst érczalappal fedezvék.

Űrmértékül régebben az okát használták. Egy okában volt négy iteze és 400 drama. 100 oka tett egy tovar. 44 egy akót. Hosszmértékül közönségesen a rőf járta, területmértékül az egy nap alatt megdolgozott területet vették: szántóföldnél egy napi szántót, szőlőnél egy napi kapálást, rétnél egy napi kaszálast. 1873-ban a méterrendszer lépett életbe.

Moesia, a mai Szerbia, Pannonia és a déli provinciák között alakulván, már a rómaiak idejében kifejelett úthálózattal bírt. A főútról, mely Byzanceból Dyorachimon át Rómába vitt, több mellékút vezetett éjszak felé Pannoniába. Az egyik épen Szerbia közepén ment át. A pannoniai legenda «császári útnak» nevezi. Ez a szerbek előtt ismeretes carigradski drum. A Duna jobb oldalán haladt lefelé s Kiminaciumnál eltért az ország belsejébe. A másíknak nyomai az Ibar mentén ma is láthatók. A harmadik, a híres Traján-út, csak érintette Szerbiát. A Nemanják idejéből való oklevelek szintén emlékeznek útakról, melyek Rassából (Ó-Szerbia) indultak ki. A kereszties hadak Szerbián át vonultak Keletre. A török uralom alatt szintén Szerbián keresztül vezetett főút Budáról Stambulba és pedig a rómainól eltérő irányban; ezen vonultak föl a rengeteg ozmán hadak, ezeken jártak a magyar követek is — mint Verancsics Antal leírja — Stambulba. Azt, hogy a törökök valami nagy gondot fordítottak volna az útakra, épenséggel nem állíthatjuk. A római

tabernák helyét a karavanszerajok, a tornyokét a palankok és paliszádok foglalták el. A fölszabadulás után Szerbiában még a régi utak is elpusztultak, csak az 1864-ki törvény intézkedett az utak építéséről; e szerint vannak állami, kerületi, járási és községi utak. Az államiak Belgrádból ágaznak el. Az utakat a nép közmunkában készíti, míg az építkezéseket, hídakat, átvágásokat, csatornákat az állam. A hídakat kőből és vasból kell építeni — mondja a törvény — mely igen jó, csakhogy papiron maradt. Van ezen kívül hat hajóhíd, 46 helyen pedig kompon történik az átkelés. A baj az, hogy míg 1887-ben a vasúti hálózat — valljuk meg a szerb nép nagy áldozatkészségével — kiépült, a belföldi közlekedés nagyon rossz (kivétel van, de kevés) útra van hagyva. Nagy kincset bír Szerbia vízi útjaiban, melyeknek hossza 439 km. Csakhogy míg a Konstantinápoly-Budapest-Szalónik felé vezető vasút (530 km. 43 áll) ma a szerb állam tulajdona, addig vízi útain egy gőzöse van, a *Deligrad*, az is alkalmi hajó. A közlekedést a Dunagőzhajózási társaság tartja fenn, melynek a Száván négy, a Dunán nyolcz kikötőhelye van. Vannak ezenkívül nagyszámú vontató hajók, bárkák és tutajok. Ez utóbbiak a Drinán jönnek le déli Podrinjéből, hol jelentékeny fakereskedés van. A belső folyók közül a Morava jöhetne számba, de míg szabályozva nem lesz, nem hajózható, pedig Krisztus után a IV. században állítólag flotilla járt rajta. A XVII. században élénken hajóztak a Moravan, az újabb próbák nem sikerültek.

A sebes Drinán — több vize levén — kisebb sajkákkal járnak; a bosnyák kormány azonban megoldá a kérdést s ma hajói közlekednek a Drinában.

A postaszolgálatot régebben Szerbiában is a «staféták» helyettesítették. A török stafétát «mezul»-nak hívták, rendszerint tatár lovas volt. Az európai államok berni, párizsi és lisszaboni póstacongressusain Szerbia is képviseltette magát. 1886-ban volt 463 alkalmazottja. Nyolcz és fel millió küldemény adatott föl és továbbított. Mindamellett a posta nem igen jövedelmez, 1881-ben például 64 ezer dinár deficitje volt.

A távirida 1855-ben létesült. Ma 114 állomás van, még pedig 59 szakadatlan tevékenységben. Ezekben 215 hivatalnok és 184 szolgálja működik, nyolcz egyén pedig a miniszteriumba van beosztva. A táviróvonalak összes hossza három millió km.

a huzalok hossza ötödfél millió. 1886-ban föladatott 478 ezer távirat; 40 ezer dinár volt a jövedelem.

V.

A mai szerb állam megalakulásában az érdem oroszán-része az Obrenovics-házat illeti. Milos fejedelem patriarkális módon, a maga józan eszével befejezte a lázongást s okos mérséklettel még a törökök rokonszenvét is megnyerte. 1835 s 39-ki alkotmányaival nem nagy szerencséje volt. Meggazdagodott, a knézek nem túrték meg; a Karagyorgyevicsok következtek, egy kifelé ügyetlen, befelé tehetetlen család, mely a hős Karagyorgyeban észbelileg s hősiség dolgában kihalt. Következett a derék Mihály, lánglelkű ember, kinek vérevel sok folyt el a szerb életerőből. Milán király uralkodását átértük. Alkotmányt adott népének, de azután elment. Teljesen ráillik, a mit róla mondtak, hogy a legeszesebb szerb szónok, kiváló diplomata, népét ismeri, azután következik a sok de, mely elmenetelet logikailag megkövetelte. Meddig érik be a szerbek mostani alkotmányokkal, nem tudjuk, de ma érvényben tartják. Ez alkotmány, ha tiszteletben fog részesülni, talán gyökeret fog verni, de féltő, hogy a népnek, mely ősi szervezetéhez híven ragaszkodik, nem kell a csinált alkotmány. A szerb nép fejlődésre képes, kétségtelen. Sok oly intézménye van, mely az időszzerű államfejlődésnek útját nem állja. A vallás kérdése, bár az orthodox az államvallás, bajt nem okoz, befolyása tisztán erkölcsi, az állam nem engedi, a nép meg nem tűri a beavatkozást. A más vallásúak — kik nagyon kevesen vannak — nem igen érzik az államvallás nyomását.

A népben meg is van a tanulásra való ösztön, fiát a legsegenyebb is iskolába küldi; sőt a nép e részben többet kíván, mint a mennyit a kormánynak tenni módjában áll. 1820-ban 20 elemi iskola volt Szerbiában, ma van 7—800; 1836-ban volt 2511 tanuló, ma 51,000. A leányok nevelése hátrányban van a fiúkéval szemben, mert míg 44,668 jár iskolába, leány csak 6592. A városokra az összes iskolák számának 20% esik, a falukra 80%, amazokban minden 1882 emberre, emitt minden 3292-re egy iskola (939 helyett).

Az elemi iskolák az 1882-ki törvény szerint hat osztályúak,

de e törvény még nincsen megvalósítva, mert 1837-ben egyetlen falusi iskola sem bírt még öt vagy hat osztálylyal; a városiak közül is csak 15-nek volt ötödik osztálya és csak hatnak volt hatodik osztálya is. Míg az első osztályba 19,875 gyermek járt, a negyediket csak 7557 látogatta. Szóval az iskola-látogatás gyer, mert 100 tanköteles közül csak 15 jár az iskolába. Ezek után érthető, hogy Szerbiában miért oly nagy az írni nem tudók száma, tudniillik minden 100 közül csak 11 tud. E csekély eredmény az iskolák kis számán kívül a hiányos fölszerelésében is keresendő. 1856 óta a tanítókat az állam fizeti; a fizetések összege 1886-ban 700 ezer dinár volt. Az iskola többi szükségletéről a községek tartoznak gondoskodni. E kiadás 1885-ben majdnem 800 ezer dinárra rúgott. Ez erőfeszítések mellett is sok jómódú faluban nincs iskola, sok helyen pedig, a hol iskola van, nincsen tanító, a kiknek nagyobbrésze hivatása betöltésére egyébiránt is alkalmatlan. Az iskolás gyermekek között 6·32% betegeskedik, 1·65% elhalálozik. A középiskolákra nézve van egy magyar munkánk is, Fehér Ipolyé, mely a szerb tanügyi viszonyokról nagy alaposággal, itt-ott kissé túlnagy rokonszenvvel értekezik.

A gymnasiumok s reáliskolák hét osztályúak. Gymnasium van 12, reáliskola kettő. Amazokban volt tanuló 4438, 218 tanárral, emezekben 578 tanuló 33 tanárral. Az épületek jórészt nem felelnek meg a törvényes kívánalmaknak, de sok történt már ezen a téren is. Szakiskola hat van Szerbiában: egy négy éves theológiai, 17 tanárral és 142 tanulóval, két szintén négy-négy tanfolyamú tanítóképezde 23 tanárral és 163 tanítójelölttel, egy két éves földműves-iskola kilencz tanár és 49 tanulóval, egy három osztályú kereskedelmi iskola hat tanárral és 34 tanulóval és egy egyosztályú szülészeti intézet, hat tanárral és 10 látogatóval. Ezekhez számítható egy felsőbb leányiskola, melynek 24 tanára és 605 növendéke volt.

Lyceum egy van, az úgynevezett belgrádi főiskola, három facultással, úgymint philosophia, jog és technika. A tanárok száma volt 33, a tanulóké 212. A katonai iskolában van 28 tanár és a három osztályban 50—60 hallgató.

A kiadások összege 1886-ban tett 903,997 dinárt. A valóságügyi miniszterium összes budgetje pedig három millió 100 ezer dinár.

Szerbia közigazgatási tekintetben ma 21 kerületből (okrug)

áll, élén a király kinevezte főnök áll. A kerület járásokra (szez), ezek 500 adófizetőből álló községekre oszlanak. A kerület összes közigazgatási tisztviselőit a főnök nevezi ki. Képzeltetni azt a pártatlanságot, melylyel a főnökök működnek. Már ez a szervezet is ellene mond a szerb nemzeti fölfogásnak, az autonóm népnek nem is kell az az idegen hajtás.

A bírósági szervezet legalsóbb foruma a községi bíróság, mely az előljárából s népválasztotta két tagból áll, egészségessebb alapon nyugszik. Második fokú törvényszék az állami kerületi törvényszék polgári pörökben, bűnügyekben a járásfőnök. Legfőbb föllebbezési törvényszék (elnök, kilencz bíró) s a semmitőszék (elnök, 14 bíró) Belgrádban vannak. Bűnügyekben esküdtszék működik.

Legnagyobb baja az ifjú királyságnak a nem kedvező pénzügyi állapot. Az 1886,8 budget, melyben a bevétel 44 millió 460 ezer dinárt tesz, a hadügyre 14 milliót fordít, 31% 1884 óta az államadósság rohamosan növekedett, folyvást deficittel kormányoztak, az adókat emelték; megannyi ok, hogy a nép, mely a terhekért egyenértéket nem kapott az államtól, zugolódjék. Ha a belső és külső mizériákat Karity leplezetlen előadása után megismerjük, sok minden dolgot, melyet az európai sajtó barbarizmusnak s egyébnek tart, megértünk.

A fejlődésben nagyon hátramaradt Szerbia igyekszik áthidalni a mélységet, de a hídak időbe s pénzbe kerülnek. Saltus non datur in natura, de a civilisatióban sem. Ezért nem kell elméletek szempontjából megítélnünk szomszédunk törekvéseit, forrongását, küzdelmét. A szerb jelmondat: Isten őrzi Szerbiát (Bog csuva Srbiju) igen szép, de a föladatnak csak egyik része, a szerb nemzetnek magamagát kell megőrzene, akkor a Balkánnak gazdag s a mi fő, megelegedett állama lesz.

HODINKA ANTAL.

KLEMENTINA LEÁNYA.

Regény.

Második közlemény. *)

Május 2-től 5-kéig.

Láttam irodájában maître Mouche-t, Jeanne gyámját. Kicsiny, sovány, száraz emberke; mintha hivatalos firkei pora rakodott volna arczára. Szemüveges állat, mert nem is képzelhetni szemüveg nélkül. Hallottam is maître Mouche-t. Hangja, mint a kerepelő s választékos kifejezésekben beszél, de jobban szerettem volna, ha egyáltalán nem válogatja meg kifejezéseit. Meg is figyeltem maître Mouche-t. Nagyon illemes, udvarias s e mellett szemüvege alatt ugyancsak fürkészi emberét.

Maître Mouche — mint mondá — boldogs el van ragadtatva az érdeklődéstől, melyet gyámleánya iránt tanusítunk. De nem hiszi, hogy az ember azért van a világon, hogy mulasson. Nem, ő ezt nem hiszi; s hogy igazságos legyen, teljesen igazat adunk neki, ha közelében vagyunk; oly kevéssé mulattató. Attól tart, hogy hamis és veszélyes képzetet nyerne az életről az ő kedves gyámleánya, ha elkényeztetnők. Ezért eszedik Gabryné asszonyhoz is, hogy csak nagyon ritkán vegye magához a fiatal leányt.

A poros ügyvédet s poros irodáját egy annak rendje szerint kiállított fölhatalmazással hagytuk el, (maître Mouche mindennek megadja illő módját), melynek értelmében Alexandre Jeanne kisasszonyt minden hónap első csütörtökjén szabad volt meglátogatnunk Préfère kisasszonynál, Rue-Demours-i nevelő-intézetében.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 182. számában.

Május első csütörtökjén Préfère kisasszonyhoz indultam. Intézetét már messziről fölismertem kek betűs czéjéről. Ez a kek szín volt első nyomom Préfère Virginie kisasszony jelleméhez; később aztán bőséges alkalmam nyílt tanulmányozni. Egy megrebbent szolgáló vette el névjegyemet s a reménység egy szava nélkül ott hagyott egy hideg fogadó-teremben, hol azonnal éreztem azt az avas illatot, mely nevelő-intézetek rectoriumára oly jellemző. A terem padolata kérlelhetetlen erélyességgel volt kifenyésítve. Szinte meghökkenem s a küszöbön akartam megállani. De szerencsémre észrevettem a koczás padlón itt-ott kiterített lenrongyokat a lószőrrel bélelt székek előtt s így óvatosan egyik lábamat a másik után e rongy-szigetecskékre rakva, eljutottam a kandalló szögletéig, a hol lélekzetvesztve székre dobám magam.

A kandalló fölött, nagy arany keretben, egy írat lógott, melyen a legmerészebb gótbetűkkel e czím állott: *Erdem-tábla*. Tele volt írva névvel, melyek közt fájdalom, Alexandre Jeanne-ét nem fődözhettem föl. Már egynéhányszor átfutottam azon növendékek névsorát, kik Préfère kisasszony szemében kitűntek, s végre nyugtalan lettem, hogy még senki közeledését sem hallhattam. Préfère kisasszonynak kétségkívül sikerül pædagogiai birodalmában az égi térségek abszolút zajtalanságát meghonosítania, ha nem szállták volna meg végtelen rajokban udvarát a folyton csiripelő verebek. Öröm volt hallani őket. De látni — a bevont ablakok miatt nem volt mód. Így meg kellett elégednem a növendékek rajzainak szemléletével. Ott függtek a terem négy falát egészen ellepve: Vesta-szüzek, virágok, szalma-viskók, görög oszlopok s egy óriási fő — a sabinok királyáé, Tatiusé volt — Estelle Mouton aláírással.

Már jó ideje bámultam azt az erélyesseget, melylyel Mouton kisasszony az antik harczos bozontos szemöldökét s böszült szemeit kirajzolá, mikor valami neszre, milyen szélben a zörgő haraszté, visszafordítám fejem. De nem zörgő haraszt volt, hanem Préfère kisasszony. Kulesolt kézzel haladt előre a parkett tükörén, mint a szentek az *Arany legendában* a vizek fölött. Más körülmények közt azonban, úgy hiszem, nem igen emlékeztetett volna Préfère kisasszony a mystikus lelkek e kedves alakjaira. Már arcza is inkább reinette almára hasonlított, melyet gondos háziasszony telen át aszalójában tart. Válgain rojtos selyemgallér csüngött, melyen egyébként nem volt

semmi megjegyezni való, csakhogy oly ünnepélyességgel hordotta, mint valami miseruhát vagy magas hivatali jelvényt.

Elmagyaráztam neki idejöttöm célját s megmutattam fölhatalmazásomat.

— Ah, beszélt Mouche úrral? — mondá. — Mint szolgál kedves egészsége? Oly derék, tisztességes úr, oly . . .

Nem végezte be szavát s tekintete a tetőre szállott. Az én szemeim is követték s ott egy kis csavarszerű gépezetet fődöztek föl csipkés papírból, mely a csillár helyén lógott, hozzávetéseim szerint azért, hogy magához csábítsa a legyeket s ennélfogva a tükrök s az *Erdemlap* aranykereteitől elcsalja azokat.

— Gabryné asszonynál találkoztam, — mondám, — Alexandre kisasszonynyal s alkalmam nyílt a fiatal leány kitünő jellemével s eleven eszével megismerkednem. Jó ismerője valék szüleinek s irántok érzett vonzalmamat szívesen átviszem leányukra is.

Préfère kisasszony felelet helyett nagyot sóhajtott, szívére szorítá titokzatos köpenygallérját s újbóla papircsavart vizsgálta.

Végre így szólt:

— Mivel Alexandre úr és neje barátja volt, uram, szeretem hinni: Ön is mélyen sajnálkozott, mint Mouche úr és én, azon esztelen úzérkedésen, mely őket tönkre tette, leányukat pedig nyomorba döntötte.

E szavak hallatára elgondoltam, mily nagy hiba az, ha valaki szerencsétlen; megbocsáthatatlan hiba pedig, ha egyszer irígylésre volt méltó. Az ilyennek bukása megboszúl minket s hízeleg nekünk, s könyörtelenségünk nem ismer bocsánatot.

Miután nyíltan megvallottam, hogy minden bankár-dologtól teljesen idegen vagyok, megkérdeztem az intézet úrnőjét, meg van-e Alexandre kisasszonynyal elégedve?

— Fékezhetetlen egy gyermek! — kiálta föl Préfère kisasszony.

Oly állásba helyezkedett, mintha a magas iskolát lovalgolná; így fejezte ki jelképesen azt a nehéz helyzetet, melybe a gyermek nyakassága hozta. Majd, nyugalmasabb érzelmekre szelidülve, mondá:

— A fiatal teremtés nincs tehetség nélkül. De nem tud rászokni, hogy elveik szerint tanulja megismerni a dolgokat.

Mily rendkívüli kisasszony ez a Préfère kisasszony! Járt-kelt, a nélkül, hogy térdeit mozgatta volna; beszélt s ajaka

meg sem mozdult. E különösségeken különben kelleténél tovább nem időzve, azt feleltem, hogy az elvek — kétségkívül — valami kitünő dolog s e részben teljes bizalommal vagyok a kisasszony szelleméhez : de végre csak tudja az ember a dolgot, aztán mindegy, akár így, akár úgy tanulta meg.

Préfère kisasszony fontoskodva tagadó mozdulatot tett.

— Ah! uram, — szolt; — a neveléssel nem foglalkozóknak e részben nagyon hamis fogalmaik vannak. Nem kétlem, a legjobb szándékkal beszélnek, de jobban, sokkal jobban tennek, ha az illetékes személyekre hallgatnának.

Nem folytattam s megkérdezém, láthatnám-e haladék nélkül Alexandre kisasszonyt.

Köpenyallérjára nézett, mintha rojtjai fonatából, mint valami varázsló könyvből, kellene kiolvasnia feleletét s azután mondá:

— Alexandre kisasszonynak büntetése van s a kicsinyeket kell tanítania. De vígasztalhatatlan volnék, ha hiába fáradt volna ide. Hívatom. Csak a nagyobb rend kedvéért, engedje meg uram, hogy a látogatók névsorába írhassem.

Leült az asztal elé, kinyitott egy nagy füzetet, s kivonva maitre Mouche levelét köpenyallérja alól, melybe becsúsztatta:

— Bonnard, nemde *d*-vel? — szólott, tintába mártva tollát. — Engedelmet e csekélység miatt. De véleményem szerint a tulajdonneveket is hibátlanúl kell írunk. Nálam, uram, dictandót írnak a tulajdonnevekről is, természetesen a történetileg fontos tulajdonnevekről!

Miután nevémet könnyed kézzel a jegyzékbe írta, megkérdezte, tehet-e utána valami állást, foglalkozást, mint nyugalomba tért kereskedő, hivatalnok, tőkepenzes vagy más ilyes. Jegyzékében az állás megjelölésére is volt rovat.

— Ha már minden áron be akarja tölteni rovatát, — mondám — Isten neki! tegye utána: az Institut tagja.

Még mindig a Préfère kisasszony köpenyallérját láttam magam előtt; de a ki hordotta, az többé nem volt Préfère kisasszony, hanem egy új személy, csupa báj, szellem, behízgelés, boldogság, ragyogás. Szemei mosolyogtak; arczán a redőcskek (s mennyi volt!) mosolyogtak; mosolygott ajka is, de csak az egyik végén. S a mint azóta láthattam, ez volt a szebbik vég. Beszélt; s szava — egybehangzón viseletével csupa mézzé olvadt.

— Említé uram, hogy a mi kedves Jeanne-unk élénk elméjű. Részemről ugyanezt a megfigyelést tettem s büszke vagyok összhangzó veleményünkre. Olyas van a leánykában, a mit szerencsés természetnek nevezhetnék. De bocsánat, ha drága perceivel visszaelek.

Előhívta a cselédet; ez most még sietősnek s meg-rebbenőbbnek látszott, mint előbb, s csakhamar eltűnt, tudatni Jeanne kisasszonynyal, hogy Bonnard Sylvester úr, az Institut tagja, várja a fogadó-teremben.

Préfère kisasszony épen csak, hogy megvallhatta, mily mély tisztelettel viseltetik az Institut minden nyilatkozata iránt, és Jeanne már megjelent, lihegő mellel, pirosan, mint a pipacs, szemeit karikára nyitva, karjait lóbálva, naiv ügyet en-ségében csupa szeretetreméltóság.

— Milyen a ruhája, kedves gyermekem! — susogta Préfère kisasszony anyai gyöngédséggel, a leány nyakán igazítva valamit.

Jeanne igazán föltűnő ruházatban volt. Hátra fésült, hálóba kötött hajának egyes fűrtői durczásan ki-kicsaptak. Könyökig gyapotselyem ujjasba bujtatott sovány karjai, fagyástól piros keze, túlságosan rövid szoknyája, mely bő harisnyáit s letaposott cipőjét láttatá, s egy öv gyanánt csipője köré tekert ugrókötel: mindez nem igen tette nyalka kisasszonynyá Jeannet.

— Kis bohó! — sóhajtá Préfère kisasszony, ki most már nem anyjának, hanem öregebb nővérének látszott.

Azután eltávozott, mint árnyék suhanva el a csiszolt padló tükörén.

S én mondom Jeanne-nak:

— Űljön le Jeanne s beszéljen, mint barátjával. Most sincs itt szívesebben, mint a múlt évben?

Eleinte habozott, azután nyílt, megadó mosolylyal felelt:

— Nem sokkal szívesebben.

Megkertem, mondja el, milyen az elete e házban. S föl-sorolt mindenféle gyakorlatot, milyen zongora, stílus, a fran-czia királyok időrendje, kötés, rajz, táncz, katekizmus, illemtan, s tudom is én, még mi minden! Ezalatt, a nélkül hogy rá-gondolt volna, kezében tartotta az öve köré csavart kötel két végét, s hol lebocsátotta, hol fölemelte, a mikor a sok tudni-valót elszámlálta. De hirtelen maga is észrevette, elpirult, hebe-

gett s le kellett mondanom arról, hogy a Préfère-intézet teljes tanulmányi rendjét megismerjem.

Midőn különböző dolgokról kérdeztem Jeannet s a legzavartabb feleleteket kaptam, észrevettem, hogy fiatal lelkét egészen elfoglalta a kötél; neki vágattam tehát bátran e nehéz dolognak.

— Ugrósdit játszik a kötéllel — mondám. — Nagyon kellemes gyakorlat, de nem szabad túlhajtani. Komolyan megárt-hatna egészségének s én vígasztalhatatlan lennék, Jeanne; vígasztalhatatlan!

— Mily kegyes öntől, uram — felelt a fiatal leány, hogy eljött hozzám s ily szívesen beszél velem. El is felejtettem megköszönni, mikor beléptem, annyira meglepett. Láta Gabryné asszonyt? Szóljon róla. Megteszi uram?

— Gabryné asszonymak — felelém — nincs semmi baja. Azt mondhatnám róla, Jeanne, mit hajdan egy öreg kertész mondott úrnőjéről, mikor a várbeliek aggódtak miatta: «A mi úrnők jó úton van». Gabryné asszony is a maga útján van, s ön tudja Jeanne, hogy milyen jó az az út s mily egyenletes lépéssel halad rajta az az áldott nő. Minapában is voltam vele, messze, messze s önről beszélgettünk. Édes anyja sírján beszélgettünk önről, kedves gyermekem!

— Mily boldog vagyok — felelt Jeanne. Sírni kezdett. Tisztelettel néztem a fiatal leány lepergő könnyeit. Mikor szemeit törülgeté, szóltam:

— Nem mondaná meg, miért foglalkoztattá előbb annyira ez a kötél?

— Szívesen, uram; mert nem kellett volna megjelen-nem vele a fogadó-teremben. Mikor a cseléd hírül adta, hogy egy öreg úr . . . oh! hogy ön uram itt vár reám, ép a kicsinyeket kellett ugrásban gyakorolnom; gyorsan hát övre kötém a kötelet, hogy el ne veszítsem. Ez nem volt helyén; de oly kevés vendéget fogadok! Préfère kisasszony a vétséget az illem ellen nem bocsátja meg soha; bizonyosan most is meg fog büntetni s ez rám nagyon kellemetlen.

— Valóban, Jeanne, kellemetlen.

Jeanne komoly arcot öltött:

— Úgy van, uram, kellemetlen, mert ha megbüntetnek, nincs többé tekintélyem a kicsinyek előtt.

Nem igen értettem meg tisztán ezt a kellemetlenséget,

de Jeanne megmagyarázta, hogy Préfère kisasszony egészen rábizta a kicsinyek gondját. Ő öltöztette, mosdatta, tanította jó viseletre, ábéczére, varrni, kötni, ő vezette játékaikat s ő is fektette le őket. Csakhogy a zajongó kis csapat nem igen engedelmeskedett neki az nap, mikor azzal büntették, hogy háló fejkötőjét kellett az osztályban viselnie, vagy fordított tányérról, állva kellett délben elköltenie falatját.

Csöndesen bámulva a büntetőrendszert, melyet az elvárzsolt köpenygallér úrnője intézetében meghonosított, felelék:

— Ha jól értettem, Jeanne, ön tanítvány is, mester is. Sokszor előfordul ilyes az életben. Önt büntetik, ön büntet.

— Oh uram! — felelt — én nem büntetek soha.

— Ez elnézésért aztán, ha jól gyanítom, önt szidja meg Préfère kisasszony.

Jeanne mosolygott s szemével kacsintott.

Én pedig figyelmeztetem, hogy azon nehézségek, melyekbe néha besodortatunk, ha legjobb szándékunk s tiszta lelkiismeretünk szerint cselekszünk, épen nem nyomnak el s nem fárasztanak ki; inkább üdvös megpróbáltatásoknak érezzük. Ez az elmélkedés csak nagyon fölületesen hatotta meg Jeannet. Sőt egészen közönyösnek mutatkozott erkölcesstanom iránt. S nem volt-e ez nagyon természetes? S nem tudom-e, hogy a moralistákban csak akkor telik kedvünk, ha már nem vagyunk ártatlanok? Volt annyi ügyességem, hogy hirtelen elhallgattam elveimmel.

— Jeanne — mondám — Gabryné asszonyt említé az imént. Beszéljünk az ön tündéréről. Nagyon ügyesen volt készítve. Mintáz-e itt is viaszalakokat?

— Nincs viaszom — felelt, lebocsátva karjait — semmi viaszom!

— Nincs viasz itt, a méhek köztársaságában! — kiálték föl. Nevetett.

— S azután, lássa uram, az én kis alakocskáim, mint ön mondja, nincsenek Préfère kisasszony programján. Azért mégis elkezdtem Gabryné asszony számára egy kis szent Györgyöt, egész piczi babát aranyos vértézzel. Nemde Bonnard úr, illik szent György lovaghoz az arany vértézet?

— Nagyon, Jeanne. De mi lett belőle?

— Önnek megmondom. Itt tartám zsebemben — nem volt más helyem, hová rejtsem — s reá ültem.

Erre kivont zsebéből egy kis viaszbabát; de már többé nem volt emberi alakja; széteső, összenyomott tagjait alig tartá már egybe a réz-sodrony. Furcsa sorsra jutott hőse láttára szánalom s vidámság lepte meg Jeanne-t. Győzött az utóbbi; föl kaczagott, azután hirtelen elhallgatott.

Préfère kisasszony állott mosolyogva a fogadó-terem ajtajánál.

— A kedves gyermek! — sóhajtá az intézet tulajdonosa leglágább hangján. — Attól tartok, már nagyon alkalmatlan lesz. Különb is, az ön percei drágák, uram!

Könyörögtem Préfère kisasszonynak, ne ringassa magát képzelgésben perceim felől. Azután búcsúztam s néhány csokolád-szeletet s egyéb czukros süteményt vontam elő zsebemből.

— Ez derék! Jut belőle az egész intézetnek!

A köpenygalléros hölgy közbe veté magát:

— Alexandre kisasszony, köszönje meg Bonnard úr nagylelkűségét.

Jeanne elég durczás pillantást vetett rá; azután felém fordulva, figyelemre méltó biztossággal így szólt:

— Köszönöm uram, hogy oly nagyon jó volt s meglátogatott.

— Jeanne — mondám, megszorítva mindkét kezét — maradjon továbbra is ily jó s bátor gyermek. A viszontlátásra.

A mint Jeanne csokoládés, süteményes csomójával visszavonult, véletlenül a kötél szélei egy szék hátához csapódtak. Préfère kisasszony izgalmában mindkét kezét szívére nyomta köpenygallérja alatt s már-már azt vártam, hogy scholastikus lelke elalél.

Mikor egyedül maradtunk, vidámsága visszatért s nem hízelgésből mondom magam iránt, de arcza egyik fele mosolyban úszott.

— Kisasszonyom — mondám — jó hangulatát előnyömbre fordítva, észrevettem, hogy Alexandre Jeanne kissé halovány. Ön jobban tudja nálam, mennyi gondot, figyelmet kíván ily korban a leány egészsége. Megsérténém vele, ha nagyobb éberségebe ajánlanám Jeanne-t.

Eszavak, úgy látszik, egészen elragadták. Lelkesülten tekintett a tető papiroscsavarjára s kezeit összekulcsolva, föl kiáltott:

— Oh e jeles emberek! hogy leszállanak a legpiczibb részletekig!

Erre megjegyzém: egy fiatal leány egészsége nem oly jelentéktelen dolog s ajánlám magam. Préfère kisasszony azonban megállított a küszöbön s bizalmasan így szólt:

— Bocsássa nagy gyöngeségemet, uram! Nő vagyok s szeretem a dicsőséget. Nem tudom elfojtani, mennyire megtisztelve érzem magam, hogy az Institut egy tagja szerény intézetemet jelenlétével szerencsétette.

Megbocsátám Préfère kisasszony gyöngeségét s az önzés vakságával Jeanne-ra gondolva, egész útamon azon töprenkedtem: Mit csináljunk ezzel a gyermekkel?

Június 5.

E napon a Marnes-temetőbe kísértem egy nagy kort ért társamat. Goethe szavával, végre beleegyezett abba, hogy meghaljon. A nagy Goethe, kinek életereje rendkívüli volt, valóban azt hitte: az ember csak akkor hal meg, mikor már igazán akarja, azaz mikor már életerőnk az utolsó cseppig kimerült s nincs bennünk semmi, a mi a végső föloszlásnak gátat vethetne. Más szóval, azt vallotta, hogy az ember csak akkor hal meg, ha már nem tud élni. Így már jól van! Csak meg kell értenünk egymást s ha így veszszük, Goethe fényes ötlete ugyanazt mondja, mint La Palisse dala.

Kitünő társam tehát két-három nagyon rábeszélő szelűtés után, — az utolsó ellen már föllebbezés sem volt — beleegyezett abba, hogy meghaljon. Ritkán találkoztam vele életében, de úgy látszik, halála nagy barátjává avathatott, mert társaim nagyon komoly hangon, meggyőződést mutató arccal jelentették, hogy nekem kell vinnem a gyászlepel egyik csücskét s nekem kell sírja fölött a búcsúztatót elmondani.

Nagyon gyöngén olvastam föl kis szónoklatomat, melyet tehetségemtől telhetőleg jól akartam megírni, a mivel különben nem mondok sokat; azután a Ville d'Avray-i erdőcskébe indultam sétára s a nélkül, hogy a kapitány botjára nagyon rá kellett volna nehezülnöm, egy lombos ösvény nyomát követtem. Arany karikákban hullott rá a nap. Soha még oly mélyen érzeimbe s lelkembe be nem hatott a fű s a nedves lomb illata, az ég kékje a fák fölött, a növényformák hatalmas vídamsága; s elfogódottságom a folytonos zizegésekkel kísért mély csendben egyszerre érzeki volt s vallásos is.

Leültem az út árnyékában, fiatal tölgyek alá. S itt meg-

fogadtam, hogy addig meg nem halok, legalább nem egyezem halálomba, mielőtt újra tölgy alatt nem ülök, széles szabad vidék békéjében s a lélek természetéről, az ember végcéljáról nem gondolkodom. Egy méh, melynek barna testecskeje, mint valami régi arany vértzetet fénylett a napon, előttem egy virágra szállt; vastag szárán sötéten pompázó, erősen kinyílt mályvárózsára. Nem most láttam először, kétségkívül, e közönséges jelenetet, de először láttam ily érdeklődő s eszes kíváncsisággal. Fölsímtam, hogy a bogár s a virág között ezerféle vonzalom s finom vonatkozás áll fönn, mit azelőtt nem is gyanítottam.

A bogár, a nektárral eltelve, merész vonalban röppent föl, én is fölemelkedém, a mily jól csak bírtam s lábaimra állék.

— Isten veletek — mondám a méhnek s virágnak. — Isten veletek! Bár élhetnék addig, míg egyetértéstek titkát kitudom. Nagyon elfáradtam. De az ember úgy van alkotva, hogy munkától csak új munkában pihen. A virágokon s rovarokon fogok megpihenni, ha Isten is úgy akarja, a philológiától s diplomatikától. Antæus mondájának mily igaz értelme van! Megérintem a földet s új ember vagyok; íme, hetven éves koromra új kíváncsiságok kelnek szárnyra lelkemben, mint a hogy régi tölgy vájt törzsén új hajtások rügyeznek.

Június 4.

Szeretek kitekinteni ablakomból a Szajnára s köpartjaira, mikor a reggel lágy szürkésege oly végtelen gyöngédséggel vonja be a tárgyakat. Láttam az azúrkék eget, mely Nápoly öblére ragyogó vídamságot önt. De a mi párisi egünk eleve nebb, jóakaróbb, szellemesebb. Mosolyog, fenyeget, símogat, szomorodik, örül, mint az emberi pillantás. E pillanatban is lágy derüt hint emberre, állatra, a mint ez mindennapi munkáját végzi. Ott lenn a Port Saint-Nicolas körül, a parton nagy sürgésforgás van; míg lenn, az emberek ingó pallón sorakozva, könnyedén dobják egymásnak a czukros süvegeket egészen föl a gőzhajó födélzetére. Az éjszakai parton bérkocsisok lovai állnak sorban, a platánok árnyékában s nyugton harapdálják fejükre kötött zsákjokból az abrakot. A piros arcú kocsisok pedig a borkereskedő padja előtt hajtogatják fel pálincás pohárkájokat, felszemmel a reggeli vendéget lesve.

Az ódon könyvek árusai a párkányzaton helyezik el szek-

rényeiket. Napról napra a szellemmel kereskednek e derék emberek; folyton a szabad levegőben élnek, zubbonyukat a szel járja s a levegő, eső, fagy, hó, köd s égető nap annyira kicserzi őket, hogy végre is székesegyházak régi szobraihoz válnak hasonlókká. Jó barátim mindannyian; s soha sem haladok el szekrényeik előtt, hogy ne vegyek egy-egy régi kötetet, mely eddig hiányzott, a nélkül, hogy csak gyanítottam volna is.

Ha hazatérek, gazdasszonyom zsörtölődése fogad, azzal vádol, hogy minden zsebemet elszakítom, s a házat ócska rongygyal tömöm tele, mely csak a patkányoknak jó. Teréz ebben bölcsen beszél; de ép mert bölcs, nem hallgatok reá; nyugodt arczom ellenére is a szenvedély lázát mindig többre becsültem a közöny bölcseségénél. De mivel szenvedélyeim nem kitörök, rombolók, gyilkosak, a közönséges ember nem is látja azokat. S mégis nyugtalanítanak s nem egyszer vesztém el álmomat néhány oly lap miatt, melyet elfeledt szerzetes írt s Schöffler Péter egy szerény tanoncza nyomtatott. S ha majd e szép hév bennem kialszik, ez annak jele, hogy lassankint én is hamvadok. Szendvélyeink annyi, mint önnönmagunk. Az én régi könyveim én vagyok. Oly öreg, szívós az én lelkem is, mint ők.

Könnyű szellő tova sepri az útca porával a platánok szárnyas magját s a lovak szájából kihullott szemeket. Mily csekélység a szállongó por; de ha eszembe jut, hogy gyermekkoromban hányszor néztem ilyen porfelleget: vén párisi lelkem elérzékenyül. Minden, a mit ablakomból megláthatok: a széles láthatár, mely balomtól a Chaillot-i dombokig terjed s melyen az Arc de Triomphe, mint kis kőkoczká rajzolódik; a Szajna dicsőséges folyója hídjaival; a Tuileriák hársfái; a Louvre, ez a szép renaissance-ékszer; azután jobb kezemre a Pont Neuf felől, vagy mint régi fametszeteken olvasható: a pons Lutetiae Novus dictus felől a tiszteletreméltó régi Páris tornyaival, csúcsíveivel: mindez az én életem, az én valóságom is, s én nem volnék semmi e dolgok nélkül; ott tükröződnek gondolatom ezer ányalatában, s lelkesítenek, eltetnek. Ezért szeretem oly véghetetlenül Párist.

S mégis már elfáradtam; érzem, nem pihenhetek e város ölén, mely annyit gondolkozik s a mint gondolkozni tanít, úgy folyton gondolkozni is kész. S hogy ne volnék izgatott annyi könyvem közt! Folyton ingerlik kíváncsiságomat, fásasztják, de

soha sem elégítik ki. Majd egy adatot kell keresnem, majd valami fontos helyet kell megállapítanom, majd egy régi kifejezést kutatnom, melynek eredeti értelmét tudni érdekes. E szerint pusztán szókkal bibelődöm? Igen, szókkal. Philologus vagyok; a szóknak vagyok ura; ők alattvalóim s jó királyhoz illőn, nekik szentelem egész életemet. Nem mondhatnék-e le méltóságomról egy napon? Érzem, valahol, messze innen, erdőszélen fekszik egy házacska, hol megtalálom a szükséges nyugalmat, míg a nagyobb csend, a megmásíthatatlan, ölébe nem fogad. Egy padocskáról is álmodom a küszöb előtt s messze terülő mezőkről. De egy üde arcznak kellene mosolyognia mellett, hogy a természet frissét visszatükrözze, magából kisugározza; nagyatyának képzelném magam s éltében az üresség betelnék.

Nem vagyok heveskedő, mégis könnyen fölgerjedek s műveim ép annyi bánatot okoztak, mint örömet. Nem tudom hogyan, de eszembe jutott az a hiú s különben könnyen eltűrhető kotnyelesség, melyet három hóval ezelőtt fiatal barátom a luxembourgi kertben irántam mutatott. Nem gúnyból nevezem barátomnak, mert valóban szeretem a szorgalmas ifjúságot a maga merészségeivel s szellemi túlkapásaival. De fiatal barátom mégis túllépett minden korláton. Ambroise Parét, ki először alkalmazott az ütőerre kötést, s a borbélyok gyakorlati sebészetét mai magas állására emelte, öregségében minden kis sebész-segéd megtámadta. Egy ízben egy szeleverdi, ki különben a legjobb fiú lehetett, egész méltatlan módon rontott neki. Az öreg mester a *Mumiáról, egyszarvúró, a mérgekről s a pestisről* című iratában válaszolt.

«Arra kérem», mondá a nagy ember, «arra kérem, hogy ha feleletemre némi ellenvetései vannak, hagyjon föl a személyeskedéssel s bánjon gyöngédebben a jó öreg emberrel.» E felelet bámulatot kelt Ambroise Paré tollából; de dicsérni való volna, ha egy munkájában megöszült falusi borbély mondja is valami pelyhedző állú megtámadójának.

Azt hihetné valaki: ez emlekezés valami alacsony boszú föléledése. Magam is azt hittem s vádoltam magam, hogy nyomorúlt figyelemre méltatom egy gyermek szavát, ki nem tudja, mit beszél. Azonban elmékedéseim e tárgyban hamar jobb útra tértek s ezért írom föl jegyzőkönyvembe. Eszembe jutott, hogy húsz éves koromban (több egy félszázadánál) egy

szep napon több társammal ugyan e Jardin de Luxembourg-ban sétáltam. Regi mestereinkről beszéltünk, s egyikünk föl-
említé Petit-Radelt, a tiszteletre méltó tudóst, ki az elsők közt
vetett némi világosságot az etrusk népek eredetére, de szeren-
csétlenségére Helena szeretőiről is időrendi táblázatot készített.
E táblázaton sokat neveltünk s én fölkiálték: «Radel oktondi
s nem is hét betűben, hanem tizenkét kötetben».

E gyermek-beszéd jelentéktelenebb, hogysem öreg lel-
kiismeretemre nehezedhetnék. Bár csak mindig ily ártatlan
nyilat löttem volna ki az élet harczában! Azonban elkérdem
magamtól, nem követtem-e el életemben én is, tudtomon kívül,
oly nevetséges dolgot, mint Helena szeretőinek időrendi táblá-
zatát? A tudományok haladása fölöslegessé teszi az oly műve-
ket is, melyek a haladást leginkább elősegítették. S mivel ez
íratok most nem igen hasznosak többé, az ifjúság jóhiszeműleg
azt gondolja, hogy azelőtt sem igen váltak be. Megveti s ha
valami ósdi eszmét talál bennök, kineveti. Így mulattam én,
húsz éves koromban Petit-Radelen s szerelmes chronológiáján;
s a luxembourggi kertben az én fiatal s tiszteletlen barátom
is így . . .

Magadra vess, Oktáv és szüntesd panaszod!
Kímélni nem tudál s kíméltetni kívánsz!

Június 6-dikán.

Június első csütörtöke volt. Becsuktam könyveimet s
elbúcsúztam szent Droctoveus apáttól, ki a mennyei boldogság
gyönyörében nem igen óhajtozik úgy sem arra, hogy nevét s
műveit e földön, az én szerény compiliatiomban megdicsőítve
lássá. Elmondjam?

Az a méhe látogatta mályva-virág, melyet múlt héten
láttam, jobban érdekel, mint a régi apátok mind, keresztökkel,
infulájokkal együtt. Első ifjúságomban, mikor egy könyv sem
kerülte ki figyelmemet, Sprengel munkájában olvastam néhány
eszmét a növények szerelméről. Felsőszázad feledsége után ma
újra eszembe ötlenek. Mily érdekesek! Szinte sajnálni tudnám,
hogy lelkem csekély tehetségeit nem a rovarok s növények
tanúlmányozására fordítottam.

S íme gazdasszonyom nem régiben is azon lepett meg,
hogy a konyha ablakában nagyító üvegen vizsgáltam a viola
virágát.

Nyakkendőmet keresve, tettem e megjegyzéseket. Miután már egy csoport ládafiát kutattam át hiába, hívtam gazdasszonyomat. Teréz csoszogva jött be.

— Miért nem mondotta, hogy ki akar menni, rég odaadtam volna nyakkendőjét.

— De nem volna-e jobb, Teréz — mondtam — ha olyan helyre tenné, hol segítse nélkül is megtalálhatom?

Teréz feleletre sem méltatott.

Teréz semmiről sem enged rendelkezni. Még zsebkendőt is tőle kell kernem, s mivel süket, tehetetlen s egészen feledékeny, örökösen hiányzik valamim. Azonban oly nyugalmas büszkeséggel élvezi házi tekintélyét, hogy nincs bátorságom államcsínyre szekrényeim kormánya körül.

— Hát oly sietős ügye van, uram? — feleli Teréz. — Nyakkendője nem veszett el; nem vesz itt el semmi, mert mindenre ügyelek. Csak engedje, hadd lélegezzek, mindjárt megtalálom.

— Íme, gondolám magamban, félszázados odaadás eredménye! Oh ha Teréz legalább egyszer, egyszer életében nem teljesítette volna szolga-kötelességeit, ha csak egy percze is megingott volna dolgában, akkor nem nehezednék rám törhetetlen hatalma s legalább ellene mernék szegülni. De ellene szegülhetünk-e az erénynek? Az olyan ember, kinek nincs gyöngéje, rettentő: nem lehet semmiben belé akadnunk. Nézzétek csak Terézt: egy hibája sincs s nincs mód vele kikötni. Egy pillanatig sem kételkedik magában, Istenben, a világban. Ilyen az állhatatos nő, a szentírás böles szüze s ha az emberek meg sem látják, de ismerem én. Lelkemben föltűnik lámpával kezében, szerény házi lámpással, milyen egyszerű parasztfödél alatt ég, de a mely nem fog kialudni e sovány, aszott, de erős kézben soha sem.

— Teréz, nyakkendőmet! Vagy nem tudja már, hogy ma van a hónap első csütörtöke s Jeanne kisasszony várakozik rám? Az intézet úrnője bizonyosan fényesre csiszoltatta a padlót s az e pillanatban már minden folt nélkül ragyog; legalább, ha majd elcsúszva rajta, csontjaimat töröm, a mi már nem késhetik sokáig, meglesz az a szórakozásom, hogy szomorú alakomat megláthatom benne, mint valami tükörben. S például véve szeretetreméltó s híres hősmet, kinek képe Viktor nagybátyám botján van kivésve, azon lészek, hogy valami nagyon csúf arcot ne vágjak. Nézze, mily szépen süt a nap!

A partok aranyosak s a Szajna ezer finom fényes redőcskével mosolyog. Az egész város aranyos; a szőke, sugaras porfelleg, mint valami dús hajzat folyja körül szép körvonalait . . . Teréz Teréz, nyakkendőmet ide! . . . Most már értem az öreg Chrysalet, ki fodros gallérját egy nagy *Plutarch*-ba rejtette. Ezentúl példáját követem, s minden nyakkendőmet az *Acta sanctorum* lapjai közé teszem.

Teréztől ugyan beszélhettem; szó nélkül nyugodtan tovább keresett. Erre gyöngé csöngetést hallok a tornáczról.

— Teréz — mondtam — csöngetnek. Adja ide nyakkendőmet s nyisson ajtót; vagy inkább nyisson ajtót, s adja azután a nyakkendőt, ha Isten is úgy akarja. Csak kérem, ne álljon így itt szekrényem s ajtónk között, mint, hogy már kimondjam, valami öszvér az általúton.

Teréz úgy indult az ajtónak, mint valami ellenségnek. Derek gazdasszonyom a korról nagy idegen-gyűlölő lett. Minden idegent gyanúsna nézett. Ha hihetnénk neki, az embereken szerzett tapasztalása tette ilyenné. Nem volt már időm megvizsgálni, hogy egy más kísérletező tapasztalása ugyanily eredményre vezetne-e. Mert maître Mouche várt rám írószobámban.

Maitre Mouche még sárgább, mint gondoltam volna. Kék szemüvege van; s szemgolyói alatta úgy mozognak ide s tova, mint egerek valami spanyolfal mögött.

Mouche úr bocsánatot kért, hogy oly pillanatban zavar . . . Nem jellemezte a pillanatot, de úgy gondolom oly pillanatot akart mondani, melyben nincs nyakravalóm. Önök tudják, nem az én hibám; Mouche uram, ki azonban ezt nem tudja, azért épenséggel nincs megsértődve. Csak attól tart, hogy alkalmatlan. Félig megnyugtatom. Elmondja, hogy mint Alexandre kisasszony gyámja kíván velem szólni; s fölker, ne törődjem többé azon megszorítással, melyet kezdetben a látogatási engelyéhez fűzött. Ezentúl Préfère kisasszony intézete nyitva áll számomra déltől négyig mindennap. S mivel ismeri érdeklődésemet e fiatal leány iránt, némi útbaigazítást ad azon személyről is, kire gyámleányát bízta. Préfère kisasszony, kit régóta ismer, teljes bizodalma bírja. Préfère kisasszony szerint fölvilágosult személy, okos s jó erkölcsű.

— Préfère kisasszonynak — mondtam — elvei vannak; ritka dolog, uram, a mai időkben. A viszonyok változtak s a mai kor nem ér föl a megelőzővel.

— Bizonyság erre — felelém — a saját lépcsőm, uram! Mily könnyen jöttem föl rajta ezelőtt huszonöt évvel s most eláll a lélekzetem s megcsuklik a térdem már az első fokoknál. Csakugyan elromlott. Így vagyok az újságokkal s könyvekkel is. Hajdan minden ellenállás nélkül faltam a betűket a hold fényénél is, s ma verőfényes nappal tréfát üznek kíváncsisággal; szemüveg nélkül csak fehéret, feketét látok rajtok. A csúz is tagjaimba szállt. Ez is az idők gonoszsága.

— Nem csak ezt értem — felelt komolyan Mouche uram; — de a mi valóban bélyegző korunkra, senki sincs helyzetével megelégedve. A társadalom minden osztályában, a legfölsőtől a legalsóig, rossz kedv, nyugtalanság, mértéktelen boldogulás vágya uralkodik.

— Boldog Isten! uram — felelém — hát azt hiszi, hogy e vágy az idők jele? Az emberek soha sem kaptak a szerencsétlenségen. Mindig javítani törekedtek állapotukon. S e folytonos törekvés folytonos forradalmakat támasztott. S e vágy főnáll ma is. Ez az egész.

— Ah uram! — szólt maître Mouche — meglátszik, hogy könyvei közt él, távol a dolgok folyásától. Nem látja, mint én, az érdekek összecsapását, a pénz küzdelmeit. Nagyja, apraja egyaránt lázban van. Egyik is, másik is eszeveszett üzemekbe dől. Rettegek attól, a mit látok.

Tünődtem, azért jött-e hozzám Mouche uram, hogy éretnyes misanthropiájának adjon kifejezést; de csakhamar vigasztalóbb szavak keltek ajakán. Maître Mouche Préfère Virginiet rajzolta elem, mint tiszteletre, becsülésre, rokonszenvre méltó személyt, ki csupa becsület, önfeláldozó, tanúlt, hallgatag, jó fölolvadó s ért hozzá, hogyan kell a vesicatoriumot a testre rátenni. Megértettem: az általános romlottság sötét rajza csak arra szolgált, hogy az ellentét által szembeszökőbbé tegye a nevelő hölgy erényeit. Megtudtam azt is, hogy a rue demours-i intézet nagyon virágzó, jövedelmes s nyilvános becsülésben áll. Maître Mouche állításai igazolására kiterjeszté fekete gyapot keztyübe bujtatott kezét. Azután hozzátevé:

— Már szinte hivatásommal jár együtt, hogy jól ismerjem az embereket. Egy közjegyző mindig egy kissé gyóntató is. Kötelességemnek tartottam, uram, hogy önnel e kedvező nyomokat tudassam azon pillanatban, mikor szerencsés véletlen érintkezésbe hozta Préfère kisasszonynyal. Meg csak egy kis

szavacskám van. A kisasszony, ki nem is sejtí mai járatom, a minap önről a legrokonszenvesebben nyilatkozott. Csak gyöngiteném szavait, ha ismételném s tulajdonkép el sem mondhatnám, ha csak nem akarom Préfère kisasszony bizalmát elárulni.

— Ne árulja el kérem, uram — felelék, — ne árulja el. — Az igazat megmondva, nem is tudtam, hogy Préfère kisasszony engem legkevesébbé is ismer. Mivel azonban régi barátság befolyása sokat tehet, irántam táplált jó hajlamát, uram, arra használom föl, hogy használja föl hitelét barátnőjénél Alexandre Jeanne kisasszony javára. E gyermek, hisz gyermek még, el van ölve munkával. Tanuló s tanító egyszerre; nagyon el van csigázva. Azonkívül visszatetsző, gyermekes módon büntetik. Nemes természetét e megalázások csak daczosabbá teszik.

— Hja, uram — felelt maître Mouche — elő kell készíteni az életre. Nem azért vagyunk a földön, hogy mulassunk s mind az ezer vágyunk teljesüljön.

— Azért vagyunk a földön — vágta vissza élénken, — hogy gyönyörködünk a szépben és jóban s hogy beteljek minden ezer vágyunk, csak nemes, jó, a szellemet gyönyörködtető legyen. A nevelés, ha nem fejleszti az akaratot, lelket ölő nevelés. A tanítónak az akarást kell tanítania.

Úgy vettem észre, Mouche uram, nagyon szájalmas embernek nézett. Teljes nyugodtsággal s biztossággal így folytató:

— Csak gondolja meg, uram, hogy a szegényt nagy óvatossággal kell nevelni; nem szabad elfelednie függő helyzetét a társadalomban. Talán nem tudja, hogy a boldogult Alexandre Noël tönkre jutva halt meg s leányát majdnem könyörületből nevelik.

— Oh uram! Ne mondjon ilyet. Mihelyt kimondjuk, már nem igaz többé.

— A hátrahagyott adósság — folytatá a jegyző, — túlhaladja a vagyont. — Azonban a kiskorú érdekében egyezkedtem a hitelezőkkel.

Erre részletes magyarázatokkal akart szolgálni; azonban megköszöntem, mert semmit sem értek az ily ügyekhez s különösen maître Mouche ügyeihez nem. A jegyző újra védelmére kelt Préfère kisasszony nevelési rendszerének s mintegy végső következtetésül megjegyzé:

— Mulatva nem lehet tanulni.

— Csak mulatva lehet tanulni — felelém. — A tanítás művészete nem más, mint hogy fölkeltjük a fiatal lelkekben a kíváncsiságot s azután kielégítjük, a kíváncsiság pedig csak boldog elmékben eleven és egészséges. Az ismeretek, ha erőszakkal tömjük az elmébe, csak megakasztják s elnyomják azt. Csak ha jó étvágygyal vettük magunkba, emésztiük is meg a tudást. Jól ismerem Jeanne-t. Ha rám volna bízva e gyermek, nem csinálnék tudóst belőle, mert javát akarom, hanem azért élettől, észtől pezsdülne, s lelkében gyöngéd fénnyel tükröződnék minden, a mi a természetben, művészetben szép dolog. Rokonszenvet ébresztenék benne a szép vidékek, a költészet és történet eszményi jelenetei, a nemes érzelmű zene iránt. Szeretetre méltóvá tennék előtte mindent, a mit vele megszerettetni akarnék. Sőt a kézi munka becsét is emelném a szövetek választékosságával, a hímzések izléses voltával, a csipkézet stílusával. Szép kutyát s kis pony-lovat adnék neki, hogy megtanúlja, mint kell kormányozni az élőt; adnék neki madarakat is, hogy a mikor eteti őket, megismerje egy csepp víz s egy kenyérmorzsa becsét. S hogy még egy örömmel többje legyen, vidám szívű könyörületre tanítanám. S mivel a fájdalom a bajos életben kikerülhetetlen, megtanítanám azon keresztyén bölcseségre is, mely minden nyomor fölé emel s a fájdalomnak is szépséget ad. Íme ezt értem én egy fiatal leány nevelésén!

— Meghajlom — mondá maître Mouche, egymásra csapva két fekete lenkeztyűjét.

S székeről fölemelkedett.

— Nem szükség mondanom — folytatám kikísérve látogatómat — hogy Préfère kisasszonyra epen nem akarom reáerőszakolni nevelési rendszeremet. E rendszer egészen egyéni, személyes s a legjobb nevelő-intézet szervezetével sem egyeztethető. Csak arra kérem, beszélje rá, hogy kevesebb munkát adjon s több üdülést engedjen Jeanne-nak; ne büntesse, csak szükség esetén s testét, lelkét hagyja szabadjára, a mennyire csak intézete rendszabályai megengedik.

Maître Mouche sápadtan s titokzatosan mosolygott, midőn biztosított arról, hogy minden úgy lesz, a mint kívánom s megjegyzéseim a kellő figyelemben fognak részesülni.

Erre szárazon meghajlott s távozott. Én pedig nem tudtam némi zavartól s rossz érzéstől menekülni. Életemben sok

mindenféle emberrel érintkeztem, de senki sem hasonlított a közjegyzőhöz s e nevelőnöhez.

Július 6-dikán.

Maitre Mouche látogatása miatt nagyon megkéstem s az nap nem mehettem többé Jeanne-hoz. A hét hátralevő része pedig hivatalos elfoglaltságaimmal telt el. Akadémiákban, tudós gyülekezetekben, társaságokban elnökösködnöm kell. Tiszteletbeli hivatalokkal vagyok elhalmozva. Egyetlen egy miniszteriumban hét ilyen számoltam meg. Azt hiszem, már szívesen túladnának rajtam s én is szívesen túladnék a hivatalokon. A szokás azonban erősebb, mint ők és én, s így továbbra is csak fölsántikálok az állami épületek lépcsőin. Sőt ha már nem leszek, még akkor is mutogatni fogják egymásnak a vén hivatalszolgák a lépcsőkön ide-oda kóborló árnyékomat. Nagyon nehéz eltűnni, ha már megvénhedünk. Pedig mégis itt az ideje, hogy visszavonuljak s gondoljak a végre.

S eszembe jut egy vén philosoph szellemű marquisné, Helvetiusnak barátnője, kit aggkorában többször láttam atyámnál. Mikor végső betegségébe esett, eljött hozzá plébánosa, hogy előkészítse a halálra.

— Minek? — mondá marquisné. — A mint észrevettem, meghalni sikerül mindenkinek az első csapásra, ha megjött ideje.

Kevéssel utóbb atyám is meglátogatta s nagyon betegen találta.

— Jó éjt barátom — mondá neki kezét megrázva, a beteg; — elmegyek, s megtudom, hogy előnyére válik-e az Istennek a közelebbi ismeretség.

Így baltak meg a philosophusok szép barátnői. Az ilyen vég semmi esetre sem mutat durva, köznapi lelekre; s nem a buták elméjében teremnek az ily könnyelműen odavetett megjegyzések. De nekem visszatetszők. Se aggodalmaimmal, se reményeimmel nem egyezik az ilyen bevégzés. Lelkem nagyobb magába szállást kíván s ezért idején lesz gondolkodni, hogy néhány év múlva egészen magamnak élhessek, különben még... De csitt! Nehogy meghallja nevét s rám tekintsen a mellettem elhaladó! Még hátamra tudom emelni batyúmat, s nem kell az ő segítsége.

Jeanne-t teljes boldogságában találtam. Elbeszélte, hogy

múlt csütörtök óta, gyámja látogatása után, Préfère kisasszony az intézet munkarendje alól fölszabadította s különféle foglalatosságain is könnyített. E szerencsés csütörtök óta szabadon sétálhat a kertben; kár hogy nincs se lombja, se virága. Sőt szerencsétlen kis szent György lovagján is dolgozhatik.

S mosolyogva így szólt:

— Jól tudom, hogy önnek köszönhetem mindezt.

Másra tereltem a beszédet, de észrevettem, hogy nem hallgatott azzal a figyelemmel, mint szeretete volna.

— Úgy látom, valamin gondolkozik — mondtam neki; — beszéljen arról; mert üres fecsegés se hozzám, se önhöz nem illik.

Jeanne így felelt:

— Oh uram! nagyon figyeltem önre; de igaza van, valami másra is gondoltam. Nem haragszik meg, úgy-e? Arra gondoltam, mennyire szeretheti önt Préfère kisasszony, mikor így hirtelenében csupa jóság lett irántam.

S oly mosolygón s egyszerűen ijedten is tekintett rám. Nevetnem kellett.

— Csodálkozik rajta? — mondtam.

— Nagyon — felelé.

— S ugyan miért?

— Mert nem látok semmi, semmi, . . . de épen semmi okot arra, a miért Préfère kisasszonynak tetszhessék.

— Oly visszatetszőnek talál engem, Jeanne?

Ajkait harapdálta, mintha büntetni akarná a kiröppenett szavakért, azután behízalgő hangon, nyájas, nagy szemmel nézve rám, így szólt:

— Érzem, hogy ostobaságot mondtam; de igazán semmi okot sem látok, miért tetszik épen ön Préfère kisasszonynak. S ön tetszik neki, nagyon tetszik. Magához hívott s mindenféléről elkérdezett.

— Valóban?

— Úgy bizony. Tudni akarta szokásait, élete módját. Képzelve csak, még gazdasszonya éveiről is kérdezősködött.

S Jeanne nevetésbe tört ki.

— Nos — mondtam — mit gondol minderről?

Szemét sokáig, horzsolt vászoncipőire szegzé s mély elmelkedésbe merültnék látszott. Azután fölemelte fejét.

— Gyanakszom — monda. — Nemde természetes, hogy

nyugtalanít az, a mit meg nem értünk. Jól tudom, csacska szeleburdi vagyok, de azért nem haragszik rám, úgy-e?

— Nem, Jeanne, nem! Nem haragszom önre.

Megvallom, csodálkozása engem is elkapott; s öreg fejemben forgatni kezdtem én is a fiatal leány gondolatát: nyugtalanít az, a mit meg nem értünk.

Erre hirtelen újra elfogta a nevetés s fölkiáltott:

— Azt is kérdezte . . . találja ki; százat, ezeret teszek egyre, nem találja el. Azt is kérdezte, szereti-e a jó ételt, a jó konyhát?

— S mit felelt, Jeanne, erre a zápor sok kérdésre?

— Feleletem az volt: nem tudom, kisasszony. A kisasszony pedig azt mondá: Maga kis ostoba. A legcsekélyebb részletekre is figyelniük kell egy kiváló ember életében. Pedig tudja meg, Jeanne kisasszony, Bonnard Sylvester úr Franciaország egyik dicsősége.

— A manóba is! — kiálték föl. — S mit gondol erről ön, Jeanne?

— Azt gondolom, Préfère kisasszony igazat beszélt. Csak-hogy (s nem szép, a mit mondok) nem tudom, nem bírom elhinni, hogy Préfère kisasszonynak akármiben is igaza lehessen.

— Legyen nyugodt, Jeanne! Préfère kisasszonynak nem volt igaza.

— De igen is, az volt. De én úgy szeretném szeretni mindazokat, a kik önt szeretik, mind kivétel nélkül s ezentúl már nem tehetem, mert lehetetlen lesz Préfère kisasszonyt valaha is jó szemmel nézmem.

— Jeanne, hallgasson rám — felelém komolyan. — Préfère kisasszony jó indulattal van most ön iránt, ön is legyen jó iránta.

Jeanne száraz hangon így felelt:

— Préfère kisasszonynak könnyű, jó indulattal lenni irántam; de nekem nagyon nehéz lesz, jónak lenni vele.

Meg nagyobb komolyságot adva szavamnak, folytatám:

— Gyermekek, mestereink tekintélye szent. Az ön nevelő-nője elvesztett anyja helyén van.

Alig hogy kimondottam, már szörnyen megbántam ez ünnepélyes ostobaságot. A leány elsápadt s szemei könnyel teltek meg.

— Oh uram! — kiáltott — hogy mondhat ilyet? Nem ismerte édes jó anyámat.

Egek! Hogy ne ismertem volna az ő édes, jó anyját! Valóban, hogy is mondhattam ilyet?

Jeanne pedig ismétlé:

— Anyácskám! Édes, szegény anyácskám!

A véletlen megakadályozta, hogy végig ostoba maradjak. Nem tudom mikép, de sírásra állott arcom. Az én koromban már nem sírunk. Valami gonosz köhögés hajtotta szemembe a könnyet. De más ember csalódhatott. S Jeanne csakugyan azt hitte, hogy sírok. Oh! mily tiszta, ragyogó mosoly röppent most nedves pillái alá, mint mikor nyári eső után nap süti a lombot! Kézen fogtuk egymást, s soká így maradtunk, szótlannul, boldogan. Az égi hangzatok, melyeket lelkem azon sír mellett hallott, hová egy hódolva tisztelt hölgy elvezetett, most újra fölébredtek bennem, kimondhatatlanul lágyan, édesen s kétségkívül meghallotta azokat a gyermek is, kinek keze kezemben nyugodott. S a szegény öreg s az egyszerű kis leány túlragadva az érzéki világon, ugyanazon egy árnyék lebbenését érezték lelkök fölött.

— Gyermekem — mondám végre — én már öreg vagyok s az élet sok titkát ismerem, melyeknek ön csak lassanként fog nyitjára akadni. Higyen nekem. Jövönk múltunktól függ. Mindaz, a mit ön itt tesz, hogy ellenkezés s keserűség nélkül jól megférhessen, csak előkészület jövőjére. Majdan saját házában is békében, örömben fog élni. Legyen szelíd s tanuljon szenvedni. Ha tudunk szenvedni, nem szenvedünk annyit. S ha majd egy napon igazi panaszra lesz oka, én is itt leszek, hogy meghallgassam önt. Mert ha önt megsértik, megsértenek minket is, Gabryné asszonyt s engemet.

— Mint szolgál drága egészsége, uram?

Préfère kisasszony kérdezte, ki lábujjhegyen osont melénk s edesen mosolygott. Első gondolatom az volt, hogy a poklokra kívánjam; a második pedig, hogy szájához úgy illik a mosolygás, mint tuskóhoz a hegedűszó. Végül azonban viszonoztam udvariasságát s azon reményemnek adtam kifejezést, hogy ő is jól érzi magát.

A leányt erre sétálni küldötte a kertbe; azután egyik kezét köpeny gallérjára szorítva, a másikkal az érdemtablára

mutatott, hol Alexandre Jeanne neve pompázott szép kerek betűkkel a lajstrom élén.

— Gyönyörrel látom — mondtam — hogy megvan elégedve e gyermek viseletével. Végtelenül örülök ennek s e szerencsés eredményt egyedül az ön örökös szeretetének tulajdonítom. Bátor voltam s néhány könyvet is megrendeltem, melyekből szórakozást s oktatást meríthetnek a fiatal leányok. Ha majd néhány pillantást vet rájuk, megítélheti, kezébe adhatja-e Alexandre kisasszonynak s társainak.

A nevelő nő hálája az elérzékenyülésig fokozódott s szavakban is kitört. Hogy véget vessem, mondtam :

— Mily szép ma az idő!

— Oh szép — felelé — s ha így marad, a kedves gyermekek kényökre tombolhatnak a szabadban.

— Kétségkívül a szünidőket érti. Alexandre kisasszonynak azonban itt kell maradnia; nincsenek szülei. Istenem! mit csinál majd szegényke e nagy üres házban?

— Szórakoztatni fogjuk, a mennyire csak lehet. Elvezetem a múzeumokba és . . .

Akadozott, azután elpirúlva folytatá:

— És ha megengedi, önhöz is.

— Aranyos egy gondolat! — kiáltám.

Nagy barátságban váltunk el egymástól. Én meg voltam elégedve a kisasszonynyal, mert megnyertem azt, a mit kívántam; ő pedig velem, tulajdonkép minden ok nélkül, a mi a kisasszonyt, Plato szerint, a lelkek rangfokozatában a legmagasabb polczra emeli.

De mégis bizonyos rossz előérzettel fogadom magamnál e személyt. Jeanne-t szívesebben látnám más kezek között. Maitre Mouche és Préfere kisasszony elméje túljár az enyimen. Nem tudom soha, miért mondják azt, a mit mondanak; miért teszik azt, a mit tesznek. Van bennök valami titokzatos, a mi megzavar. Mint Jeanne mondá az imént: a mit meg nem értünk, nyugtalanít.

Úgy ám! A koromban levő már jól tudja, mily kevésbé ártatlan az élet; tudja, hogy a növekvő évekkel csak szegényedünk s csak a fiatalságban van még bizalma.

Augusztus 16-dikán.

Vártam őket. Türelmetlenül vártam. A mennyire tudtam,

kedvében jártam, hízelegtem Teréznek, hogy csak jól fogadja vendégeimet. S megerkeztek. Jeanne ugyancsak ki volt csipve. Nem anyja, kétségkívül. Azonban először vettem észre, hogy csinos arcza van, a mi nem kis előnyükre szolgál a nőknek ebben a világban. Azt gondolom, kalapja kissé félre állott, ő azonban mosolygott s vidám lett tőle a könyvek birodalma.

Figyeltem Terézre, meglágyúl-e a fiatal leány láttára a vén gazdasszony szigora. Láttam, a mint fénytelen szemeit, ránczos arczát, beesett ajakát, hegyes állát Jeanne-ra emeli. Ez volt az egész.

Préfère kisasszony pedig kék ruhájában majd előre, majd hátra lépett, ugrándozott, tipegett, fölkiáltott, sóhajtott, lesütötte, majd fölveté szemeit, nem találta helyét a sok udvariaságtól; nem mert, bátorkodott, újra nem mert, újra bátorkodott, hajlongott; szóval egész czirkuszt játszott.

— Ah, mennyi könyv! — kiáltott föl. — S mind olvasta, Bonnard úr?

— Fájdalom! mind — felelém — s ép ezért nem tudok semmit sem. Nincs egy könyv sem, mely meg ne hazudtolná a másikat s ép ezért, ha mind ismerjük, nem tudjuk, mit gondoljunk. Ide jutottam, asszonyom!

Erre a nevelőnő magához hívta Jeanne-t, hogy közölje vele benyomásait. Jeanne azonban az ablakon nézett ki.

— Mily szép innen! — mondá. — Szeretem látni, a mint a víz folyik. Mindenféle eszünkbe ötlik ilyenkor.

Ezalatt Préfère kisasszony levetette kalapját s fölfedé szőke fürtökkel kellemesített homlokát. Gazdasszonyom keményen markába fogta a kalapot; a mint mondta, nem szereti, ha a ruhát a bútorokra szórják. Azután Jeannehoz közeledett, elkérte tőle «csecsebecséit» s kis kisasszonynak nevezte. A kis kisasszony oda nyújtá neki köpenykéjét, kalapját; fölfedte szép hajlású nyakát s gömbölyded termete oly éles körvonalakban tünt föl az ablak nagy fényében, hogy szerettem volna, ha e pillanatban egész más valaki látja, mint egy vén szolgáló, egy báránygapjú módjára fésült nevelőnő s egy öreg régiségbúvár.

— A Szajnat nézi — mondám; — csak úgy ragyog a naptól.

— Mily szép — folytatá — a párkányra könyökölve, azt mondaná az ember: ömlő láng. De oda lenn, a tükröződő part

alatt még szebb: a füzek alatt oly frissen folydogál. Az a szögletke jobban tetszik nekem, mint a többi mind.

— Úgy látom — felelém, csábítja a folyó. — Mit szólna, ha Préfère kisasszony engedelmével Saint-Cloudba mennénk. A Pont-Royalon túl a folyó mentén bizonynyal találunk gőzhajót.

Jeanne nagyon meg volt elégedve eszmémmel, Préfère kisasszony pedig minden áldozatra késznek nyilatkozott. Gazdasszonyom azonban nem akart így elbocsátani. Az ebédlőbe kísért s remegve követém.

— Uram — mondá — a mint egyedül voltunk, ön nem gondol semmire s mindig én gondoljak mindenre. Ezer szerencse, hogy jó az emlékezetem.

Nem tartottam idején valónak e merész illúsiót eloszlatni. Teréz folytatá:

— Nos elindúlnának, a nélkül, hogy megmondaná, mit szeret a kisasszony. Ebben a korban az ember még ostoba, nem szeret semmit, s annyit eszik, mint egy madár. Önt, uram, igaz, nehéz kielégíteni, de legalább tudja, mi a jó falat. De a fiatalság! Az ilyen kis leány nem ért semmit a konyhához. Néha a legjobbat találja legrosszabbnak, a rossz meg jól esik neki. Hiába? a gyerek leányok szíve még nagyon izeg, mozog, még nem találta meg helyét, úgy hogy az ember nem is tudja, mit tegyen velök. Mondja csak, uram, szereti-e a kis kisasszony a galambot borsóval s a vanília-crèmet?

— Jó Terézem — felelém — cselekedjék tetszése szerint; s nagyon jó lesz minden. Ez asszonyosságok mindenesetre meglesznek elégedve a mi mindennapi ebédünkkel.

Teréz szárazon felelt:

— Uram, én csak a kis kisasszonyról beszéltem; nem szeretném, ha elhagyná házunkat egy kis jó falat nélkül. Ha a ven boglyasnak nem tetszik az ebédem, hát süsse meg. Bánom is én!

Megnyugvással tértem vissza a könyvek városába. Préfère kisasszony oly nyugalommal horgolt benne, mintha otthon volna. Már majdnem magam is azt hittem. Az igaz, csak kis helyet foglalt el az ablak szögében. Azonban oly jól választotta meg székét s számolyát, mintha csak számára készültek volna.

Jeanne ellenben őszinte, rokonszenves, majdnem szo-

morú tekintetet vetett a könyvekre s képekre, mintha szíves búcsút akarna mondani nekik.

— Jöjjön csak — mondtam — mulatságul lapozzon e könyvben. Tetszeni fog, szép metszetek vannak benne. S fölnyitám előtte Vecellio costum-képeinek gyűjteményét. Nem egy sovány, köznapi modern utánzatot, hanem az editio princeps egy pompás, tiszteletre méltó példányát. Ez is csak oly nemes, mint azok a nemes asszonyok, kik sárgúlt s időtől megszépített lapjain láthatók.

Jeanne naiv kíváncsisággal lapozgatott benne s mondá:

— Kis sétáról beszéltünk s íme nagy utazásra küld. Hogy szeretnék elmenni messze, messze, messze!

— Úgy helyezkedjünk el jól, kisasszony, ha kényelmesen akarunk utazni. Széke szélén ül s egy lábán himbálja. Így Vecellio nagyon elfárasztja térdeit. Tegye székét egyenesre üljön rá egész testével, a könyvet pedig rakja föl az asztalra.

Nevetve engedelmeskedett.

Én néztem, mit csinál. Egyszerre fölkiáltott:

— Nézze ezt a pompás öltözetet (egy dogaresszá-é volt) Milyen nemes s mily szép gondolatokat támaszt. Tudja: nagyon szeretem a fényűzést!

— Ily gondolatokat nem illik kimondani, kisasszony — szólt a nevelőnő — fölemelve kis, idéetlen orrát munkájáról.

— Nagyon ártatlan dolog — felelém. — Vannak fény szerető lelkek, kikkel a vágy a fényűzésre velök születik.

A kis idéetlen orr azonnal lekonyúlt.

— Préfère kisasszony is szereti a fényűzést — mondá Jeanne; — papír-transparenteket vág ki a lámpára. Ez gazdaságos fényűzés ugyan, de fényűzés mégis.

Velenczébe visszatérve, egy patricius nővel ismerkedtünk meg hímzett dalmatikában, midőn egyszerre csak hallom a csengetyűt. Azt hittem, valami pékinas a zsemlés kosarával, de a könyvek birodalmának ajtaja megnyílik és . . . Bonnard Sylvester mester, csak az imént kívántad, hogy védenczedet bájos kellemében más is lássa, nem csak pápaszemes s száraz tekintet. Óhajod a legváratlanabb módon teljesült. S mint az esztelen Theseusnak, neked is így szól egy hang:

Rettegd, uram az Istenek haragját,
Hogy boszúból betöltik óhajod!

Gyakran fogadják így imáinkat,
S ajándékukkal büntetik hibánk.

A könyvek birodalmának ajtaja megnyílt s Teréz kalauzolása mellett egy szép, fiatal ember jelent meg a küszöbön. Az én együgyű gazdasszonyom csak azt tudja, hogy ajtót nyisson vagy zárjon a vendégnek. Az előszoba s salon furfangjaihoz nem ért. Nem szokása a vendéget bejelenteni vagy váratni. Csak úgy behányja, úgyszólván, orrod elé tolja a látogatót. Íme itt van ez a szép fiatal ember is közvetlen előttem s nem rejthetem már el, mint valami kincset a szomszéd szobában. Várom, hogy bemutassa magát. Megteszi minden zavar nélkül, de úgy tetszik, azalatt a leánykát is észrevette, ki az asztal fölé hajolva, Vecellióban lapozgat. Gélis a neve. Már hallottam valahol e nevet. Valóban Gélis úr (ha már Gélisnek hívják) csinos fiatal ember. Előadta, hogy az École de chartes harmadik évét járja s most vagy másfél éve készül vizsgálati értekezésére, a benedekrendi apátságok állapotáról 1700 körül. Olvasta irataimat a *Monasticon*ról s érzi, hogy munkája jó sikeréhez az én tanácsom is szükséges. Azonfölül egy kézirat tal és meg szeretne ismerkedni, mely birtokomban van. Érti a citaux-i apátságnak 1683-tól 1704-ig terjedő számadási könyvét.

Miután e pontokra nézve fölvilágosított, egy ajánló levelet nyújtott át. A levél alá leghíresebb nevű társaim egyike írta nevét.

Ah! most már nyomon vagyunk; Gélis úr egyszerűen az a fiatal ember, ki vén ostobának nevezett, a múlt évben, a gesztenyefák alatt. Ajánló levelét fölnyitva, elgondolkoztam.

— Lám, lám! szerencsétlen fiatal ember, nem is gyanítanád, hogy hallottam beszéded s tudom, hogyan gondolkozol felőlem . . . vagy legalább, hogyan gondolkoztál azon napon, mert az ilyen fiatal fő nagy Húbele Balázs! Most hatalmamban vagy barátom, az oroszlán barlangjába kerültél s oly váratlanúl, hogy Istenemre! a meglepett oroszlán hamarjában maga sem tudja, mit tegyen veled. De vén oroszlán, nem vagy-e igazán együgyű? Ha nem vagy, az voltál. Ostoba voltál, hogy Gélis úrra fülettel Valois Margit szobra talpazatánál, kétszeresen ostoba, hogy meghallgattad; s háromszorosan ostoba, hogy még nem felejtetted el, a mit nem is kellett volna meghallgatnod.

S mikor így rápirítottam az öreg oroszlánra, intettem, hogy legyen kegyelmes. Nem nagyon kellett nógatnom s nem sokára oly vidámság fogta el, hogy csak úgy magába kellett fojtania vidám bömböléseit.

A mily lassan végeztem a levéllel, azt hihette volna valaki, hogy nem tudok olvasni. Soká tartott; Gélis unatkozhatott; azonban Jeanne-ra nézett s türelemmel viselte sorsát. Jeanne fejceskjét néha felénk fordítá. Csak nem maradhat az ember mindig mozdulatlanúl. Préfère kisasszony fürteit igazgatta s piczinyke sóhajok emelkedtek melléből. Meg kell vallanom, e kis sóhajokkal engem is gyakran megtisztelt.

— Uram — mondám — összehajtogatva a levelet, szerencsésnek érzem magam, önnek hasznára lehetni. Kutatásokkal foglalkozik, melyek engem is élénken érdekeltek. Én megtettem, a mit tehettem. De azért tudom, ép úgy, mint ön, talán jobban, mint ön: mennyi van még hátra. A kívánt kézirat szolgálataira áll; elviheti. De nem a legkisebbek közül való s tartok tőle . . .

— Ah uram! — mondá Gélis — nem ijedek meg a nagy könyvektől.

Kértem a fiatal embert, várakozzék s egy szomszéd szobába mentem keresni az íratot. Nem találtam. Szinte lemondtam már róla, a mint bizonyos jelekről fölismerém, hogy Teréz a szobában rendet csinált. A kívánt kézirat azonban nagy, vastag volt, és Teréznek sem sikerült azt teljesen elraknia. Nagy nehezen fölemeltem s öröömre súlya ugyancsak meghúzott.

Várj csak, fiam — mondám mosolylyal — melyből kitetszhetett a gúny, várj; majd akasztok én terhet a nyakadba. Megfájdúl tőle a derekad, megaz eszed is. Ez Bonnard Sylvester első boszúja. A többi majd azután következik.

Mikor a könyvek birodalmába visszatértem, Gélis úr s Jeanne kisasszony — lám, lám! — már úgy beszélgettek, mintha a legjobb barátságban volnának. Préfère kisasszony, esupa tartózkodás, egy szót sem szólt; de a másik kettő csacsogott, mint a madarak. S miről? Arról, mint festették a velenceiek a szökét! Úgy bizony, a velencei arany színről! Gélis, ez a kis kígyó, eredeti szövegek után leírta annak a színnek a titkát, melylyel Titian s Veronese a női haját festették. Jeanne kisasszony meg nagyon kedvesen beszélt arról, mily

szép a tiszta méz s arany színe. Mindjárt tudtam, hogy ennek a semmirekellő Vecellio az oka. Oda hajoltak mindketten a könyvre s együtt bámulták a dogaressát vagy valami más velencei patricius nejét.

Nem baj! Megjelentem óriás kötetemmel s vártam, hogy Gélis majd elhúzza a száját. Hordárnak való munka volt s kezem egészen beléfájdult. A fiatal ember azonban fölemelte könnyen, mint pelyhet s mosolyogva karja alá fogta. Azután megköszönte röviden, a mint szeretem is; emlékezetembe hozta, hogy tanácsaimat kéri, új találkozássra napot jelölt s mindannyiunkat könnyedén köszöntve, távozott.

— Derék egy fiatal ember — mondtam.

Jeanne elforgatta Vecellio néhány lapját s nem felelt.

— Ej! ej! — gondolám.

S elmentünk Saint-Cloud-ba.

Szeptember—december.

A látogatások az öreg úrnál pontosan követték egymást. Mély hálára kötelezett ezzel Préfere kisasszony, ki lassanként a könyvek birodalmában egy külön saját ülést hódított el magának. Most már azt mondja: az én székem, zsámolyom, az én polczom. Erre a polczra szokta elhelyezni táskáját a kézi munkákkal. Nagyon szeretetre méltón viselkedik, s szörnyetegnek kellene lennem, ha nem szeretném. El kell szenvednem a szó szigorú értelmében. De mit ne szenvedne el az ember Jeanne-ért? Jeanne a könyvek birodalmának oly bájta kölcsönöz, hogy megmarad emléke, ha már nincs is ott. Teljesen tudatlan, de oly szerencsés tehetsége van, hogy ha valami szép dologt akarok neki mutatni: kisül, hogy én tulajdonkép még nem is láttam, s jól ő láttatja velem először. Még eddig nem tudtam rávenni, hogy gondolataimat kövesse, de én gyakran örömmel követtem szelleme szökelléseit.

Nálamnál józanabb ember talán arra gondolna, hogy valami hasznos dologra kellene fogni a leányt. De nem haszon-e, ha szeretetre méltók tudunk lenni az életben? S Jeanne, ha nem is szép, de elbájol. S elbájolni legalább ér annyit, mint harisnyát foldozni. Különben is nem vagyok halhatatlan s kétségkívül ő sem lesz még nagyon öreg, mikor az én jegyzőm (nem maître Mouche) majd egy okíratot fog előtte fölolvasni, melyet nem rég írtam alá.

Nem akarom, hogy más gondoskodjék hozományáról. Én ugyan nem vagyok nagyon gazdag s atyai örökségem sem igen nőtt meg kezeim között. Régi szövegek után kutatva, nem igen rakjuk egymásra a tallért. Azonban könyveim, a mily ára ma van e nemes portékának, mégis csak érnek valamit. Ezen a polczon itt van néhány XVI. századbéli költő; bankárok fog-
nak értök versenyezni fejedelmekkel. Azt gondolom, Vostre Simon *Ájtatosság órái* sem kerülik ki a figyelmet, se a Claud királynénak készült *Preces piae*. Nagy gonddal gyűjtöttem össze s ápoltam itt a könyvek birodalmában e becses s ritka példányokat s soká azt hívém, oly szükségesek életemre, mint a nap s a levegő. Szerettem őket nagyon, s ma is mosolygok feléjük s becézem őket. A maroquin-kötés oly tetsző a szemnek, a velin oly finom tapintatú! Nincs itt egy könyv sem, mely valami különös erénye miatt, a finom ember tiszteletét meg ne érdemelné. Mily más birtokos fogja érdemök szerint becsülni? Hát ha valami új birtokos ott hagyja romlani őket, vagy tudatlan szeszélyből megcsönkítja? Mily kézbe jut majd a *Saint-Germain des Prés-i apátság története*, ez a hasonlíthatatlan példány, melybe maga a szerző, Dom Jaques Bouillard, sajátkezűleg írta fontos jegyzeteit? . . . Bonnard mester, vén bolond vagy! Gazdasszonyodat, a szegény párát, kemény csúza ma ágyához szegzi. Nemsokára megérkezik Jeanne, elmaradhatatlan kísérőjével, s a helyett, hogy fogadásukra gondolnál, ezer hóborton jár az eszed. Bonnard Sylvester, nem lesz belőled soha semmi; én mondom neked!

S csakugyan, ablakomból látom, ép most szállanak le az omnibuszról. Jeanne leugrik, mint egy czicza, Préfère kisasszony azonban a kocsivezető izmos karjaira bizza magát egy Virginie szemérmes odaadásával, ki a hajótörésből megmenekült s ez ízben kész megmentetni magát. Jeanne fölemeli fejét, meglát, nevet s csak Préfère kisasszony akadályozza meg, hogy napernyőjével is felém ne intsen. Van a műveltségnek oly foka, melyre senki sem fogja Jeanne kisasszonyt megtanítani. Ha tetszik, minden művészetre oktathatjuk (s nem ép Préfère kisasszonynyal szemben mondom ezt), de soha sem fogjuk megtanítani minden illő formaságra. Kedves teremtés s hibája, hogy a maga módjára akar kedves lenni. Magamfele vén bolond bocsáthat meg csak ilyest. A mi a fiatal bolondokat illeti (ha vannak még ilyenek), nem tudom e részben hogyan gondol-

koznak s nem is tartozik rám. Íme, most is, hogy lebeg Jeanne a járdán, szoros köpenykéjében, hátravetett kalapjával, szélnek álló tollával, mint valami föllobogózott kis naszád? Csakugyan egy finom vitorlás karesú csónak, büszke formáit juttatja eszembe, a mint egy napon, Havre-ben . . . De ismételjem-e Bonnard barátom, hogy gazdasszonyod az ágyban s magadnak kell ma ajtót nyitni?

Nyiss ajtót, Tel apó . . . csönget a Tavasz.

Csakugyan Jeanne, a kipirúlt Jeanne. Préfère kisasszony-nak még egy egész emeletet kellett mászni, míg elért a küszöbig.

Megmagyaráztam gazdasszonyom állapotát s ajánlottam, ebédeljünk valami vendéglőben. Teréz azonban, ki mindenható maradt még kínos ágyában is, azt határozta, hogy itthon kell ebédelnünk. Tisztességes emberek, szerinte, nem esznek vendéglőkben. Egyébként is, már gondoskodott a szükségéről. Minden be volt vásárolva, a házmesterné majd megsüti.

A vakmerő Jeanne utána akart nézni, van-e az öreg betegnek valamire szüksége. Elképzeltetni, mily gyorsan visszakergették a salonba, de nem oly kemény módon, a mint tartottam tőle.

— Ha szükségem lesz valakire, a mit Isten ne adjon, mondák neki, majd találok én arra valót. Kár arra az ily teremtés. Mindenek előtt nyugalom kell nekem. Ez meg oly árúszik, melyet nem igen hozhat vásárra a kisasszony. Az öreg ágya mellett már csak «ajakra újj, lánczra nyelv!» Maga pedig Jeanne kisasszony csak távozok; mosolyogjon, nevessen; nehogy itt ágyam mellett valamikép megcsipje az öregség.

Jeanne-nak tetszett az öreg Teréz e beszéde, a mint nekünk elmondotta. Erre Préfère kisasszony szemére hányta műveletlen ízlését.

Iparkodtam mentetetni s Molière példáját hoztam föl.

Ezalatt Jeanne a kis kézi létrára állotts egy kötetet keresve, egy egész sor könyvet leejtett a földre. Hangos dörrenés támadt s Préfère kisasszony gyöngéd személye idegesen összerázkódott. Jeanne hirtelen a könyvekkel együtt a lépcső aljára osont, mintha macska üzne egeret. Csakhogy a macska nővé változott, az egerek könyvekké. Ezek közt egyik érdekelní kezdette s guggolva olvasá. *Béka herczeg* története volt, a mint nekünk monddotta. Préfère kisasszony erre panaszkodni kezdett, mily kevés ízlése van Jeanne-nak a költészet iránt. El nem tudná mondani

hiba nélkül például *Jeanne d'Arc halálát* Casimir Delavignetől. Épen hogy még *A kis savoyard fiút* eszében tartja. A nevelőné sehogy sem helyeselte, hogy valaki *Béka herceget* olvassa, mielőtt Malherbe versét Duperrierhez könyv nélkül nem tudja. S a lelkesedéstől elragadva, szavalni kezdett édesebben, mint a báránybégetés:

Kedves Duperrier-m! nem enyhült még sebed?
S a gyötrő gondolat,
Mely, szánandó apa! lakúl vevé szíved,
Megölte nyugtodat?
Tudom, lányod mi volt: egy égi bájalak.
S ah kegyetlen barát!
Nem nyújthatom neked, hogy vigasztaljalak,
A Lethe poharát.

Azután magán kívül fölsóhajtott:

— Mi szép ez! Mily öszhangzatos! Ki ne csodálná e szép, megható verseket? Csakhogy, miért nevezi Malherbe «kegyetlen barátnak» azt a szegény Duperriert, kit leánya halála úgysis már annyira lesújtott? Kegyetlen barát! Kemény szó, nemde uram?

Erre megmagyaráztam a föllengős hölgynek, hogy az a «kegyetlen barát», mely annyira sérti, nem is Duperrier-re vonatkozik, hanem a költőnek jelzője stb. Megjegyzéseimtől annyira tisztulni látszott agya, hogy egyszerre csak erős tüsszögés fogta el. *Béka herceg* történetének is rendkívül mulattatónak kellett lennie, mert Jeanne, szőnyegen ülve, alig tűrtöztethette magát a nevetéstől. Mikor azonban a mesebeli herceggel, hercegnével s ezek számos maradékával végzett, könnyörgőre vált arcza s arra kért, hogy ölthessen fehér kötényt s lemelessen a konyhába étel után nézni.

— Jeanne — felelém egy mester komolyságával: ha tányért kell törni, tálon csorbát ütni, tepsin lyukat szaggatni, s a forraló edény fenekét kiverni, ezt a földatot elvégzi az a személyiség is, kit Teréz a konyhába rendelt, mert ép e pillanatban is vészes zajok hatolnak felém a konyhából. De azért mégis kinevezem önt, Jeanne, a csemegék főmesterévé. Hamar egy fehér kötényt! Magam fogom derekára kötni.

S valóban, egész ünnepélyességgel ráadtam a vászonkötényt s rohant a konyhába, a hol, mint később megtudtuk, hallatlan dolgokat művelt, melyekről mindaddig nem tudott

Vatel, sőt a nagy Carème sem, ki a művészi formájú cukroságokról írt értekezését így kezdette: «A szépművészetek száma öt. A festészet, zene, költészet, szobrászat és építészet, melynek főága a cukrászat».

Nem volt okom örülni ez intézkedéseknek, mert Préfère kisasszony, velem egyedül maradva, nagyon nyugtalanító módon viselkedett. Szemeket meresztett rám, melyekből könny és tűz csillámlott s nyakokat sóhajtott.

— Hogy sajnálom önt — mondá nekem. — Oly ember, mint ön, csupa kiválóság! s egy durva szolgálóval kell élnie egyedül! (mert durva, az ketségtelen). Mily kegyetlen élet! Önnek nyugalomra, ápolásra, gyöngéd figyelemre van szüksége; mily könnyen megbetegedhetik. S nincs közeleiben egy nő, ki büszke volna rá, hogy az ön nevét viselheti s életének társa lehet. Valóban nincs! Szívem sugallja: nincs!

S két kezét kipattanni készülő szívére nyomá.

A szó szoros értelmében kétségbeestem. Fölvilágosítottam Préfère kisasszonyt, hogy semmi szándékom sincs változtatni hajlott korom életrendén, s a mennyire sorsom, természetem magával hozza, elégedett vagyok.

— Nem, ön nem boldog! — kiáltott föl. — Szüksége van valakire, ki lelkét megérti. Ébredjen dermedéséből s nézzen maga körül. Széles ismeretségei vannak, szép összeköttetései. Mint az Institut tagja nem zárkozhatik el a társaságtól. Nézen körül, ítéljen, hasonlítson. Eszes nő nem fogja megtagadni öntől kezét. Én is nő vagyok, uram: ösztönöm nem csal; s valami azt súgja bennem, hogy boldogságot fog találni a házasságban. A nők oly önfeláldozók, oly odaadók (kétségkívül nem mind, de egynéhány!) Azonkívül szeretik a dicsőséget. Gondolja meg, az ön korában szüksége van Egeriára, mint Oedip-nek. Szakácsnéja már gyöngé; süket és beteg. Ha éjjel valami baja történnék! Ah, a pusztá gondolattól is már remegek!

És csakugyan remegett; lecsukta szemeit, ököltre szorítá kezét s izgett-mozgott a helyén. Mély, szörnyű tüsszel folytató:

— Az ön egészsége! Az ön drága egészsége! Az Institut egy tagjának egészsége! Örömmel odaadnám minden véretem, hogy meghosszabbíthassam egy tudós, egy író, egy érdemes férfi napjait. S megvetném az oly nőt, ki nem volna ilyesre képes. Nézze, uram, ismertem egy nagy matematikus feleségét. A tudós egész könyveket teleírt számításokkal s szobái minden

szekrénye megtelt velök. Szívba támadt s szemlátomást gyöngült. S láttam nejét, ott ült mellette nyugodtan, hidegen. Nem állhattam meg s oda mondtam neki egy napon: «ah kedvesem, önnek nincs szíve. Az ön helyén én . . . én . . . én nem is tudnám mit tennék».

Erre kimerülve elhallgatott. Helyzetem szörnyű volt. Nem is gondolhattam rá, hogy kereken kimondjam Préfère kisasszonynak, mit tartok tanácsai felől. Össze nem veszhettem vele, különben elveszítem Jeanne-t. Gyöngéden fogtam hát meg a dolog végét. Különben is vendégem volt, s ez a gondolat is némi udvariasságra készítetett.

— Nagyon vén vagyok már, kisasszony — felelém — s tartok tőle, tanácsa elkésett. De gondolkozni fogok róla. Addig térjen magához. Egy pohár czukros víz talán nem ártana.

Nagy csodálkozásomra, e szavak rögtön megnyugtatták s csendesen ült ismét szögletében, polcza mellett szokott széken, lábát zsámolyán nyugtatva.

Az ebéd teljesen dugába dőlt. Préfère kisasszony álmodzásba merülten, nem is figyelt reá. A konyhai szerencsétlenségek iránt rendesen nagyon érzékeny vagyok; a mai azonban oly gyönyörűséget okozott Jeanne-nak, hogy végre magannak is kedvem telt benne. Még eddig, meglett korom ellenére, sem tudtam, hogy van abban valami komikai, ha a csibe az egyik oldalon elpörkölődik, míg a másikon sületlen marad. Jeanne kitörő nevetése megtanított rá. Ez a csibe ezer szellemes megjegyzésre adott alkalmat, melyeket különben már elfeledtem s szinte elbájolt, hogy nem volt annak rendje szerint megsütve. Jeanne visszatette a nyársra, megforgatta, süstergő vajba mártogatta, s mikor a csibe újra visszakerült, még emészthetlenebb s mulatságosabb lett. Mikor végre megettük, nehéz lett volna az ételnek a szakácskönyvben nevet találni.

A mandulás torta még rendkívülibb volt. Formájával együtt került az asztalra, mert nem lehetett belőle kivenni. Zavarba akartam hozni Jeanne-t, s fölkértem, tálalja ő elénk. Hirtelen neki állott, eltörte a formát s mindegyikünknek tányérára tett egy letördelt darabot. Csak ártatlan fejcskében támadhat az a gondolat, hogy koromban ily kotyvasztékot megehessek. Préfère kisasszony, fölocsudva álmából, visszalökte tányérát s bizalmasan közlé velem, mily jól ért ő a süteményekhez.

— Ah! — kiáltott föl Jeanne csodálkozva s nem minden gonoszkodás nélkül.

Erre a pórul járt torta darabkáit papirba rakta, kis barátnéi, főleg a három kis Mouton kisasszony számára, kiket természetök nagyon rávitt a nyaláunkságra.

Alapjában, nagyon nyugtalan voltam. Majdnem lehetetlennek láttam, hogy a barátság soká fönnálljon köztem s Préfère kisasszony között, kiben kitört a furor matrimonialis. Ha pedig Préfère kisasszony megberzenkedik, Isten veled Jeanne! Ezért fölhasználtam az alkalmat, míg a jó lélek köpenyét magára ölté s Jeanne-tól pontosan megkérdeztem korát. Tizen-nyolcz év s egy hónap. Ujjamon számlálgattam, míg kisütöttem, hogy még csak két év s tizenegy hónap mulva lesz nagykorú. Mit tegyünk ez időig?

Mikor távoztak, Préfère kisasszony oly érzéssel szorította meg kezemet, hogy minden tagom reszketett utána.

— Vizontlátásra! — mondám komolyan a fiatal leánynak. — De hallgasson rám: barátja már öreg s lehet, hogy elveszti. De ígérje meg: hogy ön mindig hű marad önmagához s nyugodt lesz. Isten óvja, áldja, gyermekem!

Mikor az ajtó becsukódott utána, ablakot nyitottam, hogy láthassam távozását. Az éj azonban sötét volt s csak ingó árnyakat láttam ellebbenni a fekete vízpart mentén. Tompa, nem szünő zaj szállott felém s szívem összeszorult.

Szegény gyermekem!

Deczember 15-dikén.

Thule királyának egy arany serlege volt, melyet haldokló kedvese hagyott emlékül. Halálát érezve, még egy utolsót ivott belőle s azután a tengerbe dobá. A mi a ködös tengerek fejedelmének volt szép művü arany serlege, az nekem emlékeim e jegyzőkönyve. Ő a mélységbe dobta szerelme drágakövet; én pedig könyvemet elégetem. Nem főnhéjazkodó fősvenységből s nem önös büszkeségből semmisítem meg szerény életem ez emlékét; de tartok tőle, hogy a mily szent és kedves előttem tartalma, mások előtt, művészet híján, közönségesnek, nevetségesnek fog látszani.

De mindezt nem a következők szempontjából mondom. Mert nevetségesnek, csakugyan nevetséges voltam, mikor mint Préfère kisasszony ebédjére hivatalos, egy vánkosszéken

(csakugyan vánkossal bélelt szék volt) helyet foglaltam e nyugtalanító személy jobb oldalán. Terítve egy kis teremben volt, s a teríték rossz állapotáról azonnal fölismertem, hogy az intézet tulajdonosnéja azon légi szellemek közül való, kik az anyagi dolgok fölött lebegnek. Repedt tányérok, egyenlőtlen poharak, hüvelyökben ide-oda mozgó kések, elsárgúlt fogú vilák: nem hiányzott semmi sem, mitől rendes ember étvágya azonnal el szokott röppenni.

Megsúgták, hogy az ebéd csak az én számomra, egyedül az én számomra készült, ha maître Mouche jelen is van. S a kisasszony kétségkívül azt hitte, hogy sarmata ízlésem van a vaj dolgában, oly avassal kínált.

A peccsenye aztán teljesen megmérgezett. De megvolt az a gyönyörűségem, hogy maître Mouche-t s Préfère kisasszonyt az erényről hallhattam beszélni. Gyönyörűséget mondtam; pedig inkább szégyenemet kellene bevallanom, annyira meghaladták durva természetem értelmét magas érzelmeik.

Beszédökből világos lett, mint a nap, hogy az önfeláldozás mindennapi kenyerök s az önmegtadadás oly szükséges nekik, mint a víz s a levegő. Mikor Préfère kisasszony észrevette, hogy nem eszem, ezer módon erőlködött legyőzni azt, mit szíve jóságában, szerénységemnek nevezett. Jeanne nem vett részt az ünnepben, mert, mint mondták, jelenléte a szabályok ellen volna; sértené az egyenlőséget; a leányok közt pedig a mi egynek tiltott, a másiknak is az. Magamban szerencsét kívántam neki, hogy megszabadult a Merovingek korából visszamaradt vajtól, pudvás retektől, száraz, kemény peccsenyétől s egyéb jó falattól, mikből nekem, iránta érzett barátságom miatt, bőven kijutott.

A kétségbeesett arcú szolgáló aztán valami folyadékot tált föl, melyet nem tudom miért, crèmnek mondtak, azután eltűnt, mint az árnyék.

Préfère kisasszony most maître Mouche-nak nagy lelkesedés közben elbeszélte mindent, a mit nekem a könyvek városában mondott, mikor gazdasszonyom ágyban fekvő beteg volt. Bámulatát az Institut egy tagja iránt; félelmét, hogy beteg s egyedül leszek; bizalmát, hogy eszes nő boldog s büszke volna, életét az enyimmal megosztani; szóval, nem hallgatott el semmit; sőt inkább új hóbortokkal tetézte. Maître Mouche fejével helyeslőleg bólintott s mogyorót törögetett. A szóára-

dat végeztével kellemes mosolylyal kérdezte, mit feleltem én mindezekre.

Préfère kisasszony, egyik kezét szívére szorítá, a másikkal felém mutatott s szólt:

— Ő nemes, szíves, fönkelt, oly jó, oly nagy! Azt felelte... De egyszerű nő létemre nem ismételhetem az Institut egyik tagjának szavait. Elég, ha értelmöket adom. Azt mondá: igen, átértettem önt, igen.

S mikor így szólt, megfogta egyik kezemet. Maitre Mouche erre fölállt s elérzékenyülve megfogta másik kezemet.

— Szerencsét kívánok önnek, uram — mondá.

Néha éreztem félelmet életemben, de ilyen visszataszító érzéssel vegyült rémületet még soha.

Kiszabadítám mindkét kezem s fölemelkedtem, hogy minden telhető súlyát megadjam szavamnak.

— Asszonyom — mondám — vagy rosszul fejeztem ki magamat otthon, vagy önt rosszul értettem itt. Mindkét esetben, magyarázat szükséges. Engedje egyszerűen megvallanom, hogy nem értettem önt jól. Nem is gyanítom, kire gondolt, vagy általában gondolt-e valakire, mikor egy hozzám való nőről beszélt. Én semmi esetre sem akarok nősülni. Megbocsáthatatlan ostobaság volna koromban s még e pillanatban sem tudom megérteni, hogy egy oly józan személy, mint ön, nekem ilyet tanácsol. Sőt minden okom van hinni, hogy csalódom s ön nem is beszélt nekem ilyest. Ez esetben meg fog bocsátani egy világtól elszokott öregnek, ki nem érti a nők nyelvét s vígasztalhatatlan hibája miatt.

Maitre Mouche szép csendesen visszatért helyére, hol mogyoró híján, egy dugóval kezdett bibelődni.

Préfère kisasszony néhány pillanatig kicsiny kerek s fénytelen szemével szűrő pillantást vetett rám, aztán újra szokott szelidségére s nyájasságára tért vissza. Édeskés hangon kiáltott föl:

— Oh e tudósok! e könyvemberek! Olyanok, mint a gyermek. Úgy van, Bonnard úr, ön igazi gyermek!

Azután a jegyzőhöz fordúlt, ki egy kukkot sem szólva, a dugón tartotta orrát.

— Oh! ne vádolja őt! — mondá kérő hangon. — Ne vádolja! Ne gondoljon rosszat fölöle! Kérem, ne gondoljon! Vagy térdemen könyörögjek?

Mouche uram csak dugóját forgatta erre is, arra is, s hallgatott.

Kikeltem sodromból; a fejembe szállott hőség után ítélve, orczáim nagyon pirosak lehetek. Csak így magyarázhatom meg, a mit halántékom tombolása közben hallottam.

— Szegény barátunk megijeszt. Mouche úr, kérem, nyisson ablakot. Egy kis arnikát kellene fejére tennünk.

Kimondhatatlan szégyen érzetével az útczára futottam. Szegény leányom, Jeanne!

FRANCE ANATOL után, *francziából*

—mn—.

DRÁGA FÖLD.

Két lépés a hossza, egy lépés a széle,
Alig egy-két percz, már körül is van járva —
Még is minden kincsét e kis helytt tevé le
Hány anya, hány özvegy, hány zokogó árva !

Ez a legdrágább föld széles e világon :
Szívünk drága vérén vásároljuk ezt meg,
S itt hagyjuk, őrizni — rideg pusztaságon —
Egy bedőlt fejfának, egy korhadt keresztnek !

Drága föld — de még a vető-magja drágább,
Hajh pedig soká kell várni kikelését !
Dudva már rügyében elnyomja virágát,
Gyümölcsével alig bíztat a reménység.

A ki elvetette, meg-meglátogatja,
De csalódva, búsan fordul vissza mindig,
Addig-addig, őt is míg elfödi hantja
S hamvadó porok közt őt is porral hintik.

* * *

Vajon én, e földet hogyha megvásárlom,
Vagy rajta legalább egy kicsinke telket,
— Kínos szenvedésen, ugyan drága áron ! —
Benne szívem egy kis nyugalmat, ha lelhet ?

Nyugodalmat — talán ; de hát boldogságot,
 Valamit, a miben gyönyörködjék lelkem ?
 Sírom puszta halmán egy-két szál virágot,
 Egy árnyat adó fát, hajh, a rideg telken ?

A hajló bokorra száll-e egy madárka,
 Alvó dalnokot, mely dalban emleget meg ?
 S az a szerető szív borul-é fejfámra,
 Suttogva : «szeretsz-e? én most is szeretlek!»

Oh ha azt meghallom : megérzem, hogy élek,
 Nyugodtan várok, míg hozzám kerül ő is —
 S együtt várjuk aztán : a mikor megéled
 Mind, kit ama napra e drága föld őriz !

SZÁSZ KÁROLY.

HYMNUS.

(EROSHOZ.)

Eros, te egyre serdülő,
 Vidám jó kedvre pezsdülő
 Vezére a világnak,
 Tiéd szívem, tiéd eszem,
 A testem, lelkem, mindenem,
 S rabszolgaként imádlak.

Te, istenek, a légiek
 S magasban élő égiek
 Felett erős király vagy,
 S a míg a századok során
 Van életjel e föld porán,
 Nyilad nyugodni nem hagy.

Ha bűvölő tekinteted
Reánk lövelni elfeled,
 S elhagyná a világot,
Elveszne minden, a mi él,
S nem volna többé semmi kéj,
 Csak zordon éj és átok.

Szépséged lángja elvakít,
Hatalmad hajlani tanít,
 Hired nem leli párját;
Rabkent imádom nevedet,
Csodás gondviselésedet,
 S nyilad örök munkáját.

CHRISTOPULOS *után, új-görögből*

PECZ VILMOS.

HOFMANSWALDAU.

Hofmanswaldau Hofman Keresztély, a XVII. század második felében virágzó második sziléziai iskolának a maga idejében rendkívül magasztalt feje, a marinismus meghonosítója és főképviselője Németországban, kit a jelenkor csupán mint az ízléstelen dagályosság utol nem ért mesterét ismer, a hőse egy alapos kis tanulmánynak,*) mely ugyan nem sok újat tartalmaz és nem is módosítja lényegesen a tárgyalt írónak eddigelé ismeretes jellemrajzát, de számos érdekes adalékkal és műveinek valamint mintáinak beható elemzésével biztosabb alapokra fekteti tudásunkat és némely általánosan elterjedt, öröklött nézetet józan ítélettel helyreigazít.

Hofman (1617—79) sokoldalú műveltségű, tudós férfiú volt. Tanulmányainak befejezte után hat éven keresztül beutazta majd egész Európát, mindenütt első sorban az irodalom és tudomány kiváló képviselői iránt érdeklődve és ezekkel érintkezve. Hazatérte után magas állású hivatalnok lett szülővárosában, Boroszlóban és halála napjáig kiváló mértékben bírta polgártársainak nagyrabecsülését és szeretetét, melyet kitünő hivataloskodásával, feddhetetlen jellemével, nemes szívével és példás magánéletével mindenképen megérdemelt. Ily férfiútól más nemű költészetet várhatnánk, mint a milyennel Hofman tényleg megajándékozta és elbájolta kortársait. Mert tény, hogy a XVII. században és még azon innen is korának legnagyobb költőjét tisztelte és bámulta benne nemzete, és az ifjabb nemzedék lelkesedéssel állt zászlaja alá. Ma dagályosnak, ízléstelennek, élvezhetetlennek ismerjük költészetét és főkép sértőnek érezzük műveinek vastagon érzéki jellegét, mely annál bántóbb, mivel Hof-

*) Josef Ettlinger: *Christian Hofman von Hofmanswaldau* Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des XVII. Jahrhts. Halle, 1891. 128 lap.

man példás magánélete kétségtelenné teszi, hogy ez erkölcsi piszok és e frivolságok csupa «csinálmány», hogy a költő ezekben csupán rossz mintáit majmolja és hogy tiszta jelleme és nemes szive semmit sem tudnak ízlésének e ferde kinövéseiről.

Igaz, egy pontban és épen Hofmanra vonatkozólag a leglényegesbikben alaposan módosítja Ettlinger eddigi tudásunkat. Eddig is tudva volt, hogy Hofman világi szerelmi költeményeit, melyek erkölcsösség és ízlés szempontjából annyira kifogásosak, nemcsak hogy maga nem adta ki soha, hanem egyenesen tiltakozott azoknak közzététele ellen és hogy e darabjai csupán majd két évtizeddel halála után jelentek meg a Neukirch Benő ismeretes gyűjteményében (*Herrn Hofman v. H. und anderer Deutscher auserlesene und bisher ungedruckte Gedichte*, 1695—1727, hét kötet), mely a XVII. századi német lyrának legfontosabb tárháza. E gyűjteményben (mely különben se a szerzők megállapításában, se a szövegek helyességét tekintve egyáltalában nem igen megbízható) a C. H. v. H. betűkkel jegyzett darabok úgy látszik tényleg Hofman költeményei; de eddigelé a C. H. betűkkel jegyzetteket, melyek az egész munka legpiszkosabb, legundokabb darabjai, szintén neki tulajdonították. Ettlinger már most alaposan és meggyőzően kimutatja, hogy e fölfogás egészen téves, hogy a C. H. betűkkel jelölt darabok semmi esetre sem Hofman művei, hanem eshetőleg Hunold Christian tollából származnak. Ezzel a Hofman irodalmi bűneinek lajstromából a legsúlyosabb vétkeknek egy jó része elesik és a sokat szidott költő jóval kedvezőbb színben áll előttünk.

De még így is megmarad ő a dagályosság főpapjának. Hogyan jutott ez irányba? A feleletet megadja a XVII. századi német és külföldi irodalom állapota. Midőn Hofman az irodalomba belépett, az uralkodó irányt az Opitz iskolája képviselte, mely Ronsard és Scaliger alapján mindenen előtt szabályosságra, észszerűségre, józanúságra törekedett és, kiváló költői erők híjában, természetesen prózaivá, mindennapivá, unalmassá tette a költészetet. A hatás és ellenhatás örök törvényénél fogva az új nemzedék természetesen új utat, még pedig az eddigelé taposottal ellentétes utat választott, és választotta ezt annál is inkább, mert a külföldön, nevezetesen Olasz- és Franciaországban, de még Angliában is, egy nemzedékkel előbb ugyanez az átmenet történt. «Természetemnek», mondja Hofman maga Opitz iskolájáról, «annyira megtetszett ez a tiszta írásmód, hogy Opitz műveiből szabályokat alkottam magamnak és a régi német durva modor kerülésével, lehetőleg a tiszta szellem után töre-

kedtem, míg később a latin, olasz, francia, németalföldi és angol írókkal megismerkedtem, kiknek műveiből a szellemes ötleteket, hatásos mellékeveket, csinos leírásokat, kellemes kapcsolatokat és a mi mind ezzel rokon, mind nagyobb mértékben eltanultam, nem azért, hogy azt, a mit ők írtak, utánok írjam, hanem csupán, hogy modorukat és sajátágukat megértsem és saját anyanyelvemen alkalmazzam.» Ez iránybau voltak előzői is; így Gryphius András, kit Hofman főkép komoly és vallásos költeményeiben utánoz; így kisebb tehetségek, mint Finkelthaus, Scheffler és mások, és a szerelmi tárgyokban a pegnitzzi pásztorok, Schirmer és Schwiger, kiknél a gyanús helyzeteknek és a női bájoknak rikító színekkel való leírása már szintén megtalálható.

De közvetlenül mégis francia költők voltak Hofman főmintái, még pedig azok a nagyszámú korabeli francia költők, kik az olasz Marino iskolájához tartoztak. Marino évek hosszú során át rendkívüli tekintélynek és kedveltségnek örvendett Franciaországban, hisz maga is sokáig élt mint az udvar kegyeltje Párisban, a hol végtelen főműve, az *Adone*, nyomtatásban megjelent. Marinónak sok utánzója akadt a francziáknál, kik mesterükön túltettek, és ez utánzók lettek Hofman mintái, ki a maga részéről meg az ő mesterein túltenni törekedett, a mi neki, sajnos, sikerült is. De Hofman igen jól ismerte és nagyrabecsülte Marinót magát is, a ki ez új iránynak valódi megalapítója. Marino voltaképp egy modern Anakreon, csak-hogy durvább, de egyúttal életteljesebb és színekben gazdagabb, mint a vérszegény görög költő. Marino is az élet élvezetét tanítja, mert hiszen mulandó minden és ki tudja, holnap életben leszünk-e még. Azért: élvezzük az életet, mely oly szép, oly elbájoló. Így tehát két elemből áll a Marino költészete; egyik a leíró: az életet és a mit nyújt, lehető szépnek kellett rajzolnia; innen a színek vastagsága és rikító keveréke, innen a leírások terjedelmessége és frivolsága, mely első sorban elevenség akart lenni; másik eleme a reflektáló: ez a régi anakreoni bölcsesség, melyet legjobban Horatiusból ismerünk s mely az élet adományainak élvezetére serkent. Mind a két elem megvan Hofmannál is, csak-hogy az első iszonyúan túlozva, miért is Ettlínger igen találóan mondja, bár ez állítása első pillanatra paradoxnak tetszik, hogy Hofman voltaképp nagyobb marinista, mint Marino maga. Mert Marino tagadhatatlanul költői tehetség, kit művelt ízlése a vastagabb tévedésektől visszatartott; de Hofman egyáltalában nem volt költő, az ízlés pedig egész Németországban a harmincz éves háborúra következő időben részben alaposan romlott,

részben nagyon fejletlen volt. Így aztán mondhatja Hofman, még pedig jó lélekkel, hogy pl. *Ilósi leveleiben* *) az «olvasónak szemét vagy fülét, bármily finnyásak és érzékenyek legyenek is ezek, egyetlen frivol vagy merész szó nem fogja megsérthetni vagy bemozolhatni», pedig e «levelek» a mai ízlés szerint piszok és frivolság dolgában messze túlmennek a túrhetőség határain. Igen, a mai ízlés szerint, de Hofman a saját korának írt, és ez bámulta és magasztalta a költőt!

Hofmant sokszor hasonlították össze Wielanddal, a ki egy időben szintén az érzékiség és frivolság költője volt, de azért költőiség, szellem és ízlés tekintetében óriási magasságban áll Hofman fölött. Azt mondták, ha Hofmann egy félszázaddal később él, Wieland lesz belőle, a mit Ettlinger megfordít: Ha Wieland egy félszázaddal korábban él, Hofman lesz belőle. Azt hiszem, hogy mind a két állítás megállhat, a mennyiben mind a kettő ugyanazt állítja, hogy t. i. a költő korának a gyermeke. De egy nagy megszorítás mégis szükséges mind a két tételhez, hogy t. i. Wieland igazi, nagy tehetségű költő volt, Hofman nemtői közt pedig a költészet geniusza nem található, és így még elképzelhető, hogy Wieland mi lett volna a XVII. század közepén, de hogy Hofmanból Wieland sohasem válhatott volna, az bizonyos.

Nem annyira Wielandra emlékeztet Hofman mint inkább a XVIII. századi anakreonistákra, Hagedornra s követőire, kik ugyanazt az életbölcseletet hirdették és szintén folyton szép leányokról, csókokról, ölekezésekről, boldog órákról stb. énekeltek, még pedig szintén minden tapasztalati alap nélkül, mint Hofman és a XVII. század egyéb marinistái. Tehát a költészet és az élet Hagedornnál sem tudnak egymásról. De történeti szerepök is rokon: Hofman az Opitz józanságát akarja elevenebbé s költőibbé tenni, a mi őt a dagályos barocco ízléstelenségeire csábítja; Hagedorn a pietismusnak puritán zordságát törekszik ellensúlyozni és meghonosítja a játszi rococót a

*) Hogy a modern költők a heroidát Ovidiustól tanúlták s első sorban e római költőt utánozták, az ismeretes dolog s így Hofmanra vonatkozóan sem hangsúlyozandó külön. De Ettlinger igen valószínűvé teszi, hogy a német költő közvetlen mestere Shakespeare kortársa, az angol Drayton Mihály (*Englands Heroicall Epistles*, 1630) volt, a mi annyiban igen érdekes, mert eddig csupán az angol drámáról tudtuk, hogy a XVII. századi német írókra jelentékenyebb befolyást gyakorolt.

német költészetben. Hofman költészetében nagy szerepet játszanak a «conchetti», a meglepő, élczes, csattanós hasonlatok és ötletek; Hagedorn költészetének főjellemzője a pointe, úgy hogy dalai igen közel állnak az epigrammhoz, s irányának e fő jellemvonása még Lessing ifjúkori kísérleteiben is első pillanatra fölismerhető. Mind a két iránynak megvan a maga történeti jelentősége, sőt érdeme. Ez utóbbit az anakreonistákat illetőleg nem igen szokás tagadni, de nem tagadható az Hofmannál sem. A mit ő képvisel, azt egy szóval meg lehet jelölni: a képzeletet, melyet újra hatalommá tett a költészetben. Opitz és az ő emberei tudósak voltak, a kik az ókor remekeiből nemcsak az irányt és alakot, hanem a tartalmat is vették; Hofman egészen máskép jár el: képzeletét hozza mozgásba (a mi természetesen a kölcsönzéseket nem zárja ki, hisz bámult mestere, Marino is a világirodalomnak egyik leghatalmasabb plagiatora) és ébreszti olvasóinak is képzeletét; e célra az újat, az eredetit keresi, úgy a tárgyakban mint a kifejezésekben. Innen túlzásai és ízléstelenségei, de innen egyúttal nagy hatása az olvasó közönségre is, mely az ő könyvein el nem aludt. De még a nyelvre és stíle is kedvezően hatott Hofman, ki ugyan célját, hogy t. i. szép és merész költői nyelvet teremtsen, nem érte el, de mindenesetre hatásosan ellensúlyozta az Opitzék száraz előadását, melyet voltaképp csak a rhythmus és rím különböztetett meg a század lapos prózájától. Hofmannak e történeti jelentősége, törekvéseinek és céljainak tisztasága, sőt fenköltsege mellett, egy kissé elnézőbbé teheti a modern bírálót szörnyű æsthetikai bűneivel szemben, annál is inkább, mert hiszen a század romlott ízlésének nem annyira megteremtője, mint inkább áldozata volt.

HEINRICH G.

A KÖZÉPISKOLAI REFORM FRANCZIA- ORSZÁGBAN.*)

A középoktatás minden művelt államban a megpróbáltatás éveit éli, mindenütt válság előtt áll. Az exact tudományok rohamos fejlődése s folyton emelkedő jelentősége szükségessé tette, hogy a középiskolák, melyek ezelőtt a classicus nyelv és irodalom tanulmányára fektették a fősúlyt, fölvegyék tanrendjükbe az újkor vívmányainak ismertetését is. Ezzel a tananyag tetemesen megnőtt s az egész művelt világban fölhangozott a túlterhelés panaszja, úgy, hogy ma szükségessé vált annak megszorítása. A vélemények, hogy ez mikép történjék, két főirányban oszlanak meg. Az egyik a classicus nyelvek tanításának változatlan föntartását a nemzet jövője érdekében föltétlenül szükségesnek tartja, a másik pedig azok kiküszöbölését sürgeti, s részben az exact tudományok, részben a modern irodalom s nyelv tanulmányával akarja helyettesíteni. A kérdés fontossága óriási, hiszen a középiskolából kerül ki az az osztály, melynek hivatása, hogy a nemzetnek politikai, morális s tudományos súlyt kölcsönözzön. A középiskola neveli azokat, kik a nemzetet békében s háborúban vezetni fogják. Nem csupán egy kis választott csoportról van szó, hanem az egész értelmiségről. Legjobban meggyőző erről bennünket a közoktatás statisztikája, melyre elég, ha

*) Alfred Fouillée: *L'enseignement au point de vue national*. Paris, 1891. Librairie Hachette et Cie. — Gabriel Compayré: *Études sur l'enseignement et sur l'éducation*. Paris, 1891. Librairie Hachette et Cie. — M. Bréal: *La tradition du latin en France*. *Revue des deux Mondes*. 1891. — M. Berthelot: *La crise de l'enseignement secondaire*. *Revue des deux Mondes*. 1891.

egy pillantást vetünk, hogy belássuk minden változtatás jelentőségét. Nálunk 1889-ben a 180 középiskolának (151 gymnasium s 29 reál) 39,918 tanulója volt, Németországban az 1128 középiskolában 235,962 tanuló nyert kiképzést, Franciaországban pedig körülbelül 90,000 fiatal ember látogatja a 106 lyceumot s 246 collegiumot s körülbelül ugyanennyi részesül oktatásban magánintézetben s a családban. A mint tehát megváltozik az oktatás a középiskolában, megváltozik egyszersmind a nemzet culturalis színvonala. Belátják ezt a francziák is s a folyóiratokban egymást érik a reformot tárgyaló cikkek, társulatok alakulnak, melyeknek ez az egyedüli célja (Association nationale pour la réforme de l'enseignement secondaire), miniszterek a reformról tartanak beszédeket nyilvános ünnepélyeken, sőt a törvényhozás is foglalkozott már e kérdéssel. A reform a görög kiküszöbölésével nálunk is kezdetét vette s kilátás van, hogy a közel jövőben folytatni fogják; nem lesz tehát talán érdektelen, ha röviden megismertetjük a *Budapesti Szemle* olvasóit a helyzettel, melyben jelenleg a kérdés Franciaországban van.

Franciaországban a latinnak még nagyobb szerepe van a középiskolában, mint bárhol, hiszen a francziák magokat tekintik a classicus szellem s irodalom egyenes örököseinek. Bréal a római birodalom bukásától napjainkig három fő periodust különböztet meg a latin tanulmányában, úgy mint a középkort, a renaissance-t s azt, mely a XVIII. század vége felé kezdődött. A középkorban a latin volt a művelt osztály társalgó nyelve, e korból származnak a szűkség miatt képzett barbarismusok. A renaissance visszatért a classicus alakhoz s az addig még élő nyelv holtttá lett. De azért jelentőségéből mitsem veszített, mert, míg a tanuló az anyanyelvén olvasottakon csak átfut, fordítás közben minden egyes szónak, kifejezésnek értékét méltányolja, ennek pedig igen nagy értelmi haszna van. A harmadik korszak kiinduló helye Németország. Herder, Schiller, Goethe, Humboldt vezetése alatt fölvirágozott az antik világ méltánylása. Thiersch még a paraszt ember számára is classicus nevelést óhajtott. Csak napjainkban keletkezett a latin- s görög-ellenes áramlat. Sajátságos, hogy ugyanakkor, midőn a németek fiatal császára a monarchikus szellemben való nevelés kedvéért akarja a classicus nyelvek tanulmányát a némettel helyettesíteni, a francziák a democratia nevében követelik ugyanezen irányú reformot.

*

*

*

Fouillée, a humanisták lelkes előharczosa, úgy teszi föl a kérdést, hogy vajon az evolutio törvénye igazolja-e a classicus nyelvek tanulmányát az egyén s a nemzet fejlődése kettős szempontjából? Angliában Spencer, Bain, Preyer, Hæckel, Goering a görög s latin ellen nyilatkoztak s Franciaországban az irodalom emberei közül sokan osztoznak e nézetben, míg a philosophusok: Ravaisson, Renouvier, Renan, Guyau védelmökbe fogadják. Spencer az exact tudományokkal akarja kezdeni a nevelést s az irodalmi ismeretekkel betetőzni, pedig fordítva helyesebb, mert így jutunk az általánosból a specialisra. Épen az egyén fejlődése szempontjából szükséges az irodalmi alap. A nemzet fejlődéséhez pedig tudósokra, philosophusokra s írókra van szükség. Ezek és a földművelők, iparosok és kereskedők között az a viszony van, mint a szervezetben az agyvelő s gyomor között. Ha a gazdasági boldogulás a nemzet főtartásának eszköze, az erkölcsi s értelmi előmenetel a haladás biztosítója. Szükséges tehát, hogy a középiskolából magasabb képzettségű, liberalis s önzetlen osztály lépjen ki. A specialis képzés helye a szakiskola, a középiskolában ne fojtsa meg az utilitarismus az irodalom, a művészet, a philosophia érdek nélküli tanulmányát! Csak most már az a kérdés, nem pótolhatók-e a classicus nyelvek modern nyelvvel, de nem szabad feledni, hogy a nemzeti szellem fejlődésének elvitázhatatlan föltétele a solidaritás a múlttal, már pedig a kapocs az antik világgal szoros. Ha a hagyományhoz való merev ragaszkodás mozdulatlanúságra vezet, viszont a múlttal való szakítás elnyomja a haladás forrását. Franciaország szellemi aristocratiájának műveltsége mindenkor classicus volt, nincs ok ez örökség visszautasítására. Hiszen ennek köszönhetik a francziák, hogy mint a latin örököse épen az ő nyelvök lett nemzetközivé. A hagyomány megszakítása e hatalom elvesztésére is vezetne. A nemzeti nagyságnak egy másik föltétele, a művészi érzék s az ízlés nemessége. Pedig ezek forrása ugyancsak a classicus tanulmányok. A latin s görög irodalom a legplastikaibb, a legbevégzettebb, a legharmonicusabb s leginkább van az érzés s gondolat összhangban a kifejezéssel. E mellett az antik patriotismus a maga hőseivel jó iskola az ifjúság számára. A modern élet ugyan számos olyan vonással ruházta föl a lelket, melyek az ókorban ismeretlenek voltak: a könyörület, a szemérem, a nő lovagi tisztelete, a tenger s hegyek szeretete, a szerelem magasztosabb alakjai, mégis a classicus világ közelebb állott az Istenhez vagy mondjuk a természethez. Századok tapasztalata igazolta, hogy a latin s görög legalkalmasabbak a műveltség fejlesztésére,

leginkább tudják fölkelteni az önzetlen lelkesedést, mely épen úgy szükséges a polgári élethez, mint a tudományok művelésére. E mellett a latin még mindig a tudósok nyelve s fölhangya annak oktatásával, épen úgy megszakad az összeköttetés a többi művelt nemzetel, mint a múlttal. Ha csak néhány tanuló képes a latin s görög tanulmányával a középszerűsége fölülemelkedni, máris el van érve a cél, pedig még a középszerű tanuló ízlését is nemesíti az antik világ. Sőt, ha a nyelvet el is feledik, megmarad a szellem gyakorlottsága. Jól mondja egy tudós, hogy ne hanyagoljuk el az irodalmat s tartsunk annak művelésére egy zöld oazist, hol a képzelet virágai nőnek s illatoznak, melyek megszépítik az életet. Ilyen előnyei a modern nyelvek egyikének sincsenek, mert bár ezek is tanulmányozhatók irodalmilag, a hasznosításuk olyan csábító, hogy erre fektetik a fősúlyt s így egyik cél sem lesz teljesen elérve. A classicus tanulmányokat szóval úgy kell tekinteni, mint nemzeti tanulmányt, melynek végeztélja a nemzeti szellem, nyelv, ízlés s befolyás fentartása.

* * *

A classicus nyelvek erőteljes és kimerítő tanulmányára tehát okvetetlenül szükség van. S minthogy minél változatosabb, minél összetettebb a nemzeti élet, annál inkább előnyös oly nevelési rendszer fejlesztése, mely a nemzet szellemi s morális egységét főtartja: az egységes középiskola lehet eszmény. Csakhogy az ismeretek s azok alkalmazásának óriás szaporodása miatt le kell mondani arról, hogy mindenkinek mindent tanítsanak. Nagy hiba volna azonban e miatt több egyenrangú középiskolát szervezni, mert egyik okvetetlenül elnyomja a másikat. A bifurcatiót a szerényebb tehetségek, a szegényebbek kedvéért, valamint a képességek s foglalkozások különbözősége miatt sürgetik. Az első két ok épen a mellett szól, hogy semmikép sem szabad két egyenrangú középiskolát fölállítani, hanem legföljebb még egy olyan alacsonyabb rangú tanintézetet, hol azok, kiknek se képességek, se pénzek nincs, hogy magosabb műveltséget szerezhessenek, elsajátíthatják a szükséges gyakorlati ismereteket. A mi pedig a képességek s a jövő foglalkozás különbözőségét illeti, egy okkal több, hogy alapúl olyan képzést nyerjen a tanuló, mely bármely pályára képesít. Különböztetés általános az a fölfogás, hogy a ki nem részesült classicus oktatásban, nem is tartozhatik a művelt osztályhoz.

Már Rollin, Condorcet belátták, hogy az egységes s magasabb műveltséget nyújtó középiskolán kívül szükség van egy rövidebb tartamú gyakorlati tanfolyamra. Cousin is panaszkodott, hogy nem nevelnek gazdákat, iparosokat, kereskedőket. E követeléseknek megfelelőleg keletkeztek a század első felében a magán intézetek, hol főleg élő nyelveket, matematikát, történelmet tanítottak. Ezekből lettek Duruy szakiskolái. De ez intézmények lassankint eltértek eredeti rendeltetésüktől s közeledtek a classicus oktatás rangja felé, úgy hogy ma már olyan tanintézetekké akarják átalakítani, melyek egyenrangúak a classicus középiskolákkal s melyekben a görögöt s latint a francia és modern nyelvek helyettesíténék. S ettől azt várják, hogy kevesebb lesz a proletár s alkalmasabb lesz az oktatás az ipari s kereskedelmi pályára! Pedig ellenkezőleg, a tolongás még emelkedni fog s még több lesz a declassés! De a másik cél sem érik el, mert a mindennapi tapasztalat mutatja, hogy a felsőbb szakiskolákban épen a gymnasiumból kikerültek mutatnak jobb előmenetelt, mint a realisták. Nagy hiba volt tehát az alacsonyabb szakoktatás számára is megadni a baccalauereatust, mely már egyenrangúvá növi ki magát a classicus iskoláival. Úgy látszik, mintául a német reáliskolák szolgáltak, csakhogy ott a másodrangú reáliskolák alacsonyabb, kevés pályára képesítő intézetek, míg a reálgymnasiumban a latint a legalaposabban tanítják. De meg Németországon az iparosok s kereskedők nem foglalják el azt az egyenrangú társadalmi helyzetet, mint a demokratikus Franciaországban. Azt sem szabad feledni, hogy a realisták előtt zárva vannak az egyetemek, már pedig Németországon a művelt osztály kivétel nélkül egyetemet végez. Erőteljes, de alacsonyabb rangú szakoktatásra van tehát szükség, míg a classicus oktatás maradjon meg a maga egységében s nyújtsa továbbra is a szabad szellemi foglalkozásra, valamint az államhivatalokra készülőknek azt a magas műveltséget, melynek Franciaország szellemi erejét köszönheti.

* * *

A classicus oktatás fõntartása mellett azonban gondolni kell a középiskolákban tanított egyéb ismeretek rendezésére, mert a polgárisodás elõrehaladtával az erõ mindinkább abban van, a minek rendszere, szervezete van. E célra pedig legalkalmasabb a philo-sophia, a mint ezt Olaszországban már be is bizonyították. A közép-

iskolák számára azokat a tárgyakat kell választani, melyek legalkalmasabbak az egyén erkölcsi fejlődésének biztosítására. Az irodalom, mint az emberi szellem legszabadabb s legáltalánosabb kifejezője, jó alap s betetőzésül pedig szolgáljon a philosophia. A középiskolák főleg a széppel s jóval, az elemi oktatás a szükségessel, a felsőbb tanintézetek pedig az igazzal foglalkoznak. Az exact tudományok részletes tanulmánya tehát az egyetemekre való, de azért a középiskolában is tért kell engedni számukra. Ma azonban a hamupipóke szerepét a tyrannuséval kezdik föleserélni, ideje, hogy valódi nevelő értékeket mérlegeljünk. Az exact tudományok elemi oktatásában három veszélyt kell kikerülni, hogy ne legyen túlságos materialis, sem utilitarius, sem pedig specialis. A gyermek ugyanis, a mikor megtanul észlelni, hozzá szokik, hogy csak annak higyen, a mi kézzel fogható s nehéz lesz vele megértetni a kötelesség s becsület abstract fogalmait.

Az sem előnyös, hogy a gyermek csak azt ismételteti, hogy minden egyes tudományt csak a hasznáért tanul. A cathedrán a tanár nem inducál többé, hanem a tételt dogmatikusan állítja föl s így a tanulónak csak az emlékező tehetsége működik, ezért a grammatika bizonyára jobban fejleszti a gyermek képességeit. Gladstone Homért tanulmányozta s milyen pénzügyminiszter lett! Claude Bernard előbb színdarabokat írt s a jellemekkel való kísérletezés tanította meg az organismusokkal való elbánásra. A harmadik veszély a particularismus. Mindegyik tanár a maga tárgyával törődik s a tanulók töredékek alakjában nyerik a tudományt; ekkor pedig nevelő értékéből sokat veszít s oda súlyed, a hová az irodalomban és művészetben az alanyiságra vezetett: pusztá értelmi egoismussá.

Az egyetemlegesség hangsúlyozása s átnézet nyújtása a nevelés első kelléke. Ezért a positiv tudományok oktatását egyszerűsíteni kell s azt egységessé tenni. A tudomány fájából meg kell ismertetni a gyermekkel a gyökeret, a törzset s a galyakat, ne számláltassuk meg vele a leveleket. Az orvos reá ér a physiologia tanulására egyetemi évei alatt, a középiskolában nagyobb szükség van a matematika, a physika, a philosophia s az irodalom beható tanulmányára. A geologia helyett pedig inkább az astronomiát kellene tanítani, mert jól mondja Kant, hogy két csoda fogja örökké bámulatba ejteni az emberiséget: az égboltozat törvényei fejjünk fölött s az erkölcse szívünkben. Két exact tudomány van, melyek beható oktatása szükséges, ezek a matematika s physika. Előbbi első sor-

ban deductiv, utóbbi inductiv. De ezekből is elég a lényeg, mert a 100-ik geometriai föladat nem emeli jobban az értelmet, mint a 50-ik, de a 100-ik latin fordítás bizonyára megteszi. Az egyszerűsítésen kívül azonban az egységessé tételre is szükség van. Ez pedig a philosophia által történhetik.

A tudomány fejlődésének módszerét kell előadni, mely nem egyéb, mint az általános logika alkalmazása. A fölfedezéseket rendszeresítve, reá kell mutatni a kölcsönös kapcsolatra. De magát a philosophiát is kell tanítani. Épen olyan szükségök van erre azoknak, kik a baccalaureatus után nem folytatják tanulmányaikat, hogy az életben a családdal s az állammal szemben kötelességeik teljesítésére kellő műveltségök legyen, mint azoknak, kik még felsőbb tanintézetbe mennek, hogy ismereteiket ott rendszerbe foglalhassák.

Társadalmi szempontból, a jelenlegi nyomornak az oka az eszmék s irányok azon ellentéte, mely a különböző társadalmi osztályok s politikai pártok között létezik. A gyógyszer abban az oktatásban van, melynek célja az eszmék végleges összhangbá való rendezése. A társadalmi és erkölcsi tudományokkal való foglalkozás képezi a leghasznosabb, s e mellett a legönzetlenebb tanulmányt. Psychologia, logika, moral, jog, politika minden foglalkozásra képesítenek. Ezek adják meg az önismeretet, ezek szoktatnak meg arra, hogy a külszínen át a belső lényeghez jussunk. Az erkölcsi és társadalmi tudományoknak még az az érdemök is van, hogy sem pusztán formai, sem tisztán materialis tudományok. Újabb megterhelés helyett ezek épen az ismeretek rendezését s egyszerűsítését eredményezik.

Eddig megelégedtek, hogy egyszerűen reá mutattak az irodalmi tanulmányok között a dolgok erkölcsi oldalára, de ez nem elég. Maga az erkölcs is tanítható. A nélkül, hogy felekezeti jelleget kellene adni, azért nem szükség kerülni az Isten nevét, sőt jó, ha a tanulók azt hallják, hogy Isten fölötte áll minden vallásos formának. Legjobb az erkölccstant hazafias és polgári szempontból előadni.

Minden ismeretet a hazára való utalással kell tanítani s a gyermek előtt minden kötelesség, hazafias kötelesség legyen. A tudományok általános kritikája, a materialismus bírálata s az idealismus lehetőségének kimutatása képezze a philosophiai oktatás főgondját.

Az ellentétek, mint látjuk, melyek egymással szemben állanak, nem csekélyek. Egyik oldalon a hagyomány, a másikon a mindennapi élet parancsoló szüksége. A kiegyenlítés, melyet Fouillée ajánl s melyet igyekeztem a *Budapesti Szemle* olvasóival megismertetni, méltó arra, hogy nálunk is megfontolás tárgyává tegyék. Figyelemmel kísérve Franciaország középoktatásának reformját, talán sikerülni fog elérni azt, hogy ne mindig csak a magunk kárán tanuljunk.

GRÓSZ EMIL.

É R T E S I T Ó.

Dante Alighieri. A Purgatorium. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kísérte Szász Károly. Buda-Pesten. A m. t. Akadémia könyvkiadó vállalata 1891.

A fordító nemes kitartása a *Pokol* után most Dante egész *Purgatorium*ával is megajándékozta a magyar irodalmat. Ha irodalmunk nem csak napi érdekek s divatok prédája akar maradni, meg fog próbálkozni a világirodalom remekeinek átültetésével is. Dante magyar éneke nem fog ugyan nagy közönséget vonni magához; mert tartalmára nézve a remekművek közt talán legtávolabb áll a mai ízléstől, távolabb mint a biblia énekei s a mellett annyi történeti s philosophiai jártasságot kíván meg, a mennyit egy költemény kedvéért megszerezni nem igen soknak lesz kedve. S azonkívül talán soha sem volt türelmetlenebb, kizárólagosabb s fogékonyságában szűkebb közönség, mint a milyen átlag a mai. A mi a nap ízlésével nem egyezik, az ócska, elavúlt, hamis, unalmas. Legfőlebb némi farizeusi hódolattal tekint Homérra, Dantéra; azt unalmasnak, ezt száraznak gondolja, pedánsok étkének. Minden magára tartó irodalom azonban mindig egyaránt érezni fogja kötelességét az ily nagy írók iránt, kiknek művei egyszersmind a múlt századok lelkének, történetének is magyarázói. Beveszi őket körébe s műveik átültetésével minél tökéletesebb emléket törekszik állítani nekik. Munkabíró s hangszerét oly sok oldalú ügyességgel kezelő műfordítónk Dantéval szemben vállalkozott e feladatra. A fordítás a stilus nagy erejét követeli s fordulatokban, kifejezésekben szokatlan leleményességet s gyakorlott verselési ügyességet kíván meg. Ha az előttünk fekvő fordításban hiányzik is az eredeti stilusának plasti-

kája, utánozhatatlan fönsége ; a másik két tulajdonságot bőven meg-
 leljük benne. Nagyobbára megerőltetés nélkül ölt magyar formát a
 gondolat, melyet a terzina végigfutó szalagja csipkéz. Csak itt-ott
 van benne egy kis eltérés, némi szótoldalék, különben az árnyalato-
 kig híven adja vissza az eredeti gondolatát. Hogy a rímes formát a
 fordításban nem érezzük mindig szerves egységben a kifejezett gon-
 dolattal: arról a fordítás nem tehet. A tartalom annyira idegen-
 szerű, gondolat s kifejezés oly szokatlan, s értelmünk a tartalom
 magyarázásával annyira el van foglalva, hogy azon pillanatban
 mintegy közönyössé válik a rímek játéka iránt. Ez különösen a köl-
 temény elmékedő, elvontabb helyeiről igaz. Egészben véve azon-
 ban, fordításunk megerőltetés nélkül, könnyedséggel kezeli a terzina
 nehéz formáját. S azt is tekintetbe kell vennünk, hogy Dante magyar
 nyelvre talán nehezebben fordítható, mint például németre. A néme-
 teknek tömörebb, összevontabb mondattana sokkal inkább segíti a
 fordítót, mint a közbeszúrásokat, rövidített mondatokat, participialis
 szerkezeteket nem igen szerető nyelvünk. Így a magyar Dante egy
 kissé okvetetlen szélesebb beszédű lesz, mint például az angol vagy
 a német.

A fordításnak értékét emelik a hozzáfűzött tartalmi ismerte-
 tések és jegyzetek. A fordító Dantéra nézve úgyszólván parlag mezőt
 talált irodalmunkban. A legjobb commentatorok nyomán igen élvez-
 zetesen írt, minden lényegét magába ölelő összefoglalásokban tájé-
 koztatja az olvasót a költemény értelméről, menetéről, tárgyi nehéz-
 ségeiről, történeti s philosophiai kérdéseiről. Derék munka, mely a
 Dantét illető kérdések mai állásáról minden szükséges tudnivalót
 közöl.

h. b.

*Petőfi és a természet. Írta Lenkei Henrik. Buda-Pest. Lampel
 Róbert (Wodianer F. és fia).*

E könyv minden tekintetben megérdemli a méltánylást. A szerző igen komolyan vette föladatát, s nem csupán annál marad,
 mit szűkebb értelmében tárgyának nevezhetnők, hanem kimeríti a
 kérdést sokféle vonatkozásában. Először elbeszéli a természetfölfogás
 változásait a világirodalomban, nagy olvasottsággal s érdekesen cso-
 portosítva az irányokat s egyes jelenségeket. Mindössze csak annyit
 jegyzünk meg itt, hogy Homérral kissé mostohán bánik. Azt
 mondja, hogy Homértól Claudiansusig a legtöbb ókori költőnél «a

természet meleg átszellemítése helyett fagyos allegorizálást találunk, mely ha az akkori polytheisticus természetfölfogáshoz képest többé-kevésbé önálló is, a mi ízlésünktől már nagyon távol áll». Itt mégis azt volnánk bátor kérdeni, hogy mikor allegorizál fagyosan Homér? Hiszen megengedjük, hogy a régi példaszó szerint ő is el-elszunnyad. De hogy a polytheisticus természetfölfogással volna valami szoros kapcsolatban költői erejének lankadása, az nem világosan érthető, vagy legalább a legtöbb esetben bajosan volna bebizonyítható. Mert ha például Homér az Achillessel küzdő folyamat istennek nevezi, az más, mintha egy renaissance korabeli költő teszi ugyanazt, híven utánozva az ókori mintát. Homér még egészen naiv hittel isteníti a természetet s e hitben oly mély költészet van, hogy attól ízlésünk nem állhat még nagyon távol, ha ugyan nem távolítottuk el ízlésünket attól, mi naivul költői, de ezt nem mondhatjuk szerzőnkéről, ki naiv versekkel oly komolyan foglalkozott.

Nem hagyhatjuk el e fejezetet még egy más észrevétel nélkül, mely tulajdonképp nem a szerzőre vonatkozik. «A troubadourok és minnesängerek» — úgymond — «akár hányszor a természet köréből veszik színeiket és hasonlataikat, de ezek többnyire csak *«élettelen dísz gyanánt övezik forrongó indulataik rajzát»*. Az aláhúzott szavakat szerzőnk is idéző jelek közé rekeszti és talán Burkhardtól veszi át. Már akárkitől veszi, nem tudunk megnyugodni e sorokban, noha nincsenek adataink a teljes czáfolatra. De úgy hiszszük, hogy bármennyire fölülemeli a középkori fölfogás az embert a természetben, mégis csak voltak oly kedélyek is, kik a természet iránt mint költők éreztek, ha keveset szóltak is róla. A kevés szó még nem «élettelen dísz», néha épen a sok szó az, de ezt csak mellékesen.

A második fejezetben arról van szó, hogy mint rajzolták a magyar költők a természetet Balassa Bálinttól egész Petőfiig. Itt már nem igen járt úton halad a szerző s érdekes áttekintésének meg van a maga irodalomtörténeti bece. Valóban helyén való is e tárgynál az irodalomtörténeti áttekintés, mert Petőfi naivsága s eredeti költőisége lényegesen újítják a magyar költészetben a természetfestés tárgyát s módjait. Volt még magyar vidék, melyet föl kellett fődözni azok előtt, kik a természetet csak a conventionális modorban dicsőíték. Tudjuk, hogy az alföld volt Petőfi fölfedezése. Nem, mintha épen érzéketlen lett volna a magas hegység szépségei iránt, de phantasiája az alföldön érezte magát otthon, mely egészen magyar volt s melynek képeit ringatta lelke gyermekora óta.

Hogy a költő miként adja vissza e képeket nagy hűséggel s

mégis oly subjectiv erővel, s miként melegíti át rajzait érzelme sugaraival, mind ezt a szerző igen beható részletességgel s igen helyes szempontokból tárgyalja.

Valóban alig van Petőfinek oly leíró, vagy a természetet érintő költeménye, mely föl ne volna említve e tanulmányban, sőt a legtöbbet közülök részletesen is elemez a szerző és pedig igen jó tapintattal. Igaz, hogy ily módszer mellett bajos az egyhangúság vádját kikerülni. Egy költemény elemzésénél az alaposság nem egészen veszélytelen érdem. A fődolog végre is az, hogy képet adjunk a költeményről s hogy szépségét éreztessük. Vajon nem vész-e el a kép a nagy részletezésben, azt így általánosságban minek is feszegezzük? Azután még vegyük azt, hogy sok költeményt kell elemezni egymás után; vajon nem tanácsosabb e kiemelni s bizonyos jellemző csoportokba gyűjteni a szétszórt sajátságokat?

Természetes, hogy ott, hol *Petőfi és a természet* van szóban, más magyar költőt is kell érinteni, már miután az előzőkkel végeztünk is. A szerzőnek, ki annyira telve van tárgyával, nem könnyű dolog igazságosnak lenni a költő társai iránt is. Így például úgy hisszük, hogy szerzőnknel a párhuzamok Arany és Petőfi közt nem igen sikerültek. «Arany» — úgymond — «a salaktól megtisztítva, de hidegebben is tárja elénk a képet», mint Petőfi. Arany szemléltetőbb, Petőfi csak általában adja meg a vonásokat, de a néző lelkét erősebb utánrezgésre bírja. Ez az «utánrezgés» itt nem szerencsés helyen van használva, mert ép Arany az, kinek szava sokáig rezeg lelkünkben. De térjünk a dologra. A párhuzam igazolására szerzőnk Arany *Kies ősz* című költeményére hivatkozik. Itt — úgy mond — a költő elmondja, hogy az ősz színli csalfán a tavaszt, mert már sárgúl a haraszt s bár zöld az erdők lombsátora, csillag és lomb egyre ritkul stb. «s végül kimondja (Arany) nem is teljes őszhangban a költemény bús, lemondó hangulatával: A természet termő elve ép marad s az Isten majd új nyarat ad. Petőfi nem reflektál, nem is bölcselmi gondolatokkal köti össze természetfestő dalait, hanem mindig a szívre vagy saját szívbeli viszonyaira való vonatkoztatással fejezi be».

Eddig szerzőnk. Mintha a *Kies ősz* csak egy általános philosophiai gondolattal volna befejezve, melynek nincs semmi vonatkozása a költő «szívbeli viszonyaira». A költő egy szép őszi napon mereng, mely olyan, mintha új tavaszt ígérne, de lassanként elkomorúl, tudja, hogy nem «bízhat e varázsban», érzi az «őszi hullás fájó titkát, mely mindenütt átrezeg csendesen». De nem adja át magát a teljes csüggedésnek, bírálónk szerint nem áll teljes össz-

hangban a költemény hangulatával, mi helytelen megjegyzés, mert az egész költeményen át a félénk remény küzd a lemondással s ha végre mégis a hit győz a költő lelkében, annak kimondásától őt el nem tilthatja valami æsthetikai törvény. Mert az a végső reflexio, hogy ád az Isten új nyarat még, nem csak a természet folyására, hanem a «szívbeli viszonyokra» is vonatkozik s mivel a költemény 1860 okt. 20-án kelt, talán elképzelhetjük, hogy minő viszonyok azok, melyek itt a költő szívét érdeklik.

A szerző aligha veszi tőlünk rossz néven e megjegyzéseket, melyekből kiveheti, hogy figyelemmel olvastuk munkáját. Mert hiszszük is, hogy az figyelmet érdemel mint derék adalék a Petőfi-irodalomhoz s mint biztató előjele további érdemes munkásságának.

Jg.

Léon Clédat: Rutebeuf. Les grands écrivains français. Paris, Hachette 1891. 8-adr. 200 l.

Clédatnak, a jeles romanistának e könyve meglepő újdonság a Hachette-féle monographia-sorozatban, mely eddig nem nyúlt vissza a múltba hátrább, mint a XVII. század. Hogy a hozzáfűződő várákosásokat minden tekintetben kielégítené, nem mondhatni. Olvasása közben gyakran ejt álmélgodásba arra nézve, vajon mily közönségnek íratott hát e könyv, melyben a legelemibb ismeretek (a breton monda, a jongleur, a középkori színiköltészetnek eredete) a kézikönyvek száraz, odavetett phrasisaival en passant vannak megmagyarázva. De utoljára is ily csekélységekben nem akadhatni föl, mint nem azon, ha Clédat Ronsard nyelvújítását még mindig Nisard szempontjából tekinti, — vagy azon a colossalis kijelentésen sem, hogy csak épen a három egység törvényén múlt, ha Franciaországnak nem támadt Shakspereje. Sokkal fontosabb hiány a bibliographiai apparatus teljes mellőzése. Clédat még a *Histoire Littéraire* sem hivatkozik, melynek huszadik kötetében pedig már ő előtte bőven és behatóan tárgyalták hősét. Szintoly kevéssé méltatja megemlézésre a Rutebeuf-kiadások főbbjeit, az 1839-ből származó s ezelőtt 16 évvel újra megjelent párisi Jubinal-kiadást, továbbá a Kressnertől származó újabbat. (Wolfenbüttel 1885.) Tulajdonkép csak Rutebeuf-anthológiát ad e művében Clédat: részletes tartalom-elemzéseket, modernizált stylú bő idézetekkel, pár æsthetikai megjegyzés kíséretében s vázlatos kortörténeti keretbe illesztve. Azonban

ez már magában véve is kiváló értékkel bír, tekintve a középkori francia nyelv nehézségeit, s megbecsülhetetlen alkalmat nyújt szélesebb körű olvasó s bíráló közönségnek arra, hogy behatóbb ismereteket szerezzen magának a XIII. század e nagy s egyáltalán az egész középkor egyik legjelentékenyebb költőjéről.

Rutebeuf Bátor Fülöp idejében fejezte be ugyan napjait, de életének java része Szent Lajos korába esik. Tehát azon korba, midőn Olaszországot belviszályok dúlták, Angliát szintén e baj bántotta s épen a francia fegyver hatalmát érezni kényszeríté: míg Franciaország maga bölcs, igazságos és békeszerető kormány áldásait élvezé. Az albigensis harcok leveretése után biztosítva volt politikai egysége s a virágzó Provence elpusztulása árán Éjszak-Franciaország az országot úgy délen mint keleten politikai hatalmassággá emelte. A francia nyelv rendkívül el volt terjedve: Angliában e nyelvet használta az irodalom, ezt használták az olasz tudósok is. Páris, hol a Notre-Dame és a Sainte-Chapelle, az építészet e csodás remekei, már díszeltek, a művészetek középpontja gyanánt magasztaltatott: de nem kevésbé magasztalták mint a tudomány központját is egyeteméért, melyre pápák s uralkodók rokonai, a kor legkiválóbbjai mohó vágygyal tódultak. A francia költészetről elég azt mondani, hogy egész Európának mintaadója volt, tárgyat és irányt szolgáltatván neki. A XIII. században ugyan már a regényes irány váltja föl az elbeszélő költészetben a hősi epikát, melynek helyébe aztán a történetírás lép; de e hanyatlásért elég kárpótlást nyújt a régibb anyagnak nagy mennyiségben újra földolgozása, s főleg a breton mondanakör cultiválása. A lyrai költészet a provencei hatás alatt új életre ébred s számos költő-akadémia, mesterdalmok-iskola virágzik. A specialis francia fajok, a satira s a fableau inkább divának mint bármikor: a dráma aránylag még leglassabban fejlődik, legalább komolyabbik ágában, mert a vígjáték maga meglepő haladás jeleit mutatja.

Ily viszonyok közt élt Rutebeuf, kinek életéről mindössze csak a verseiben elejtett vallomásokból tudunk annyit a mennyit. Első műveinek kelte néhány évvel megelőzi Szent Lajos első keresztes hadjáratát: legutolsó versei Bátor Fülöp uralkodásának végéveiből valók. Párisban lakott, de nem tudni, vajon odavaló volt-e. Trouvère-jongleur vagyis olyan költő volt, ki maga adta elő verseit. A század közepén ismét megnősült; felesége rút, idős és szegény volt s — mint jongleur feleségéhez illett — megkeserítette férjének életét, ha ez nem eléggé telt zsebbel tért haza körútjából. Kevés pártfogója

volt: leginkább Poitiers grófja, a király fivére segítette, s az a nehány főúr, ki alkalmi, főleg magasztaló gyászverseket íratott vele. Máskülönbén nagy inséggel kellett küzdenie: lova megsántult, ő maga félszemére megvakult, fekvő beteg lett, épen mikor gyermeke született; táplálék, ruha és tüzelő anyag hiányzott a háznál; sok baja volt a házbér miatt s többi hitelezői is mindegyre zaklatták. Annál nagyobb becsülésünket érdemli tehát, ha ily sanyarú anyagi viszonyai daczára is oly bátran szállt szembe a kor hatalmasaival, szemökre lobbantva hibáikat, s oly férfiasan fogta pártját az igaztalanúl elnyomottaknak, egyéni szabadságát s egyáltalán mindent kockáztatva ő, a szegény ördög, kivel nem lett volna épen nehéz könnyen elbánni abban az időben. Azonban volt jellemének egy kevésbé hősies oldala is, de mely azért még szintén nem válik fölöttébb szegényére: ha sokat éhezett, viszont szeretett jól enni-inni, mikor alkalmá nyílt, könnyelműen bánt a pénzzel, kockajátékra vesztegette, s valamint ő maga a kölcsönvéssel nem sokat aggályoskodott, szintén gyakran hitelezett a nagy harangnak. Körülbelül ennyiben összegeződik egész biographiája.

Rutebeuf költeményeinek mindenek előtt kortörténeti értékök van. Szent Lajos korát a mai történetírók aranykor gyanánt hajlandók magasztalni: ez eszményítő iránynyal szemben érdekes ellentétül szolgál Rutebeuf, e kortárs, kin a közvetlen benyomások üdésége érzik, mintha csak ma s vele együtt élnek a XIII. századot, s ki satiricus költő levén, elégületlen a maga idejével, kigúnyolja s ostorozza ennek ferdeségeit, a régi jó idők után sóhajtozik vissza s az elmúlt századok példájával buzdít, int és óv. Azt mondhatni, hogy jóformán a XIII. század minden fontosabb kérdéséhez hozzá szól, s körülbelől oly szerepet játszik akkortájt, mint ma a legnépszerűbb, leggyűjtöbbs vezérczikkíró, kinek véleménye roppant széles körben terjed el s a közvélemény erejével hat, illetve a közvéleményt teremti.

A szerzetes (férfi és nő) rendek szaporítása ellen szót emel; egyenesen a királyt vádolja, hogy nincs nagyobb kedvtelése, a mi-ben azonban mint egyéb, ugyancsak Szent Lajos ellen emelt vádjai-ban elfogult: a történelmi kritika nem igazolja vádjait. E szerzete-sek, kiket Rutebeuf képmutatással, kapzsisággal, tobzódással s álta-lában Isten ellen való étellel vádol, bár — úgymond — roppant veszedelmet hoz az ő alattomos, álnok haragjok, az egyetemen tanszéket szereztek magoknak s e kathedrafoglalás után mind több jogot és kiváltságot formáltak magoknak, miből aztán elkeseredett

és hosszas küzdelem fejlődött ki köztök s a rendes tanárok közt, kik világi papok voltak. Rutebeuf rendkívül szívén hordta az egyetem sorsát: valamint az egyetemi belélet ferdeségeit ostromolta, — a korhely és hivalkodó diákokat, kiket övéik a legnagyobb anyagi áldozattal pénzelnek, s kiknek kár volt messzi földről azért jönni Párisba, hogy itt bölcsesség-tanulás helyett megbolonduljanak, — szintúgy hő odaadással védi e tanárokat a szerzetesek ellen. A legdurvább vádakkal ront ezeknek, vérig marcangolja őket, noha a középkor legnagyobb bölcsésze, aquinói szent Tamás is soraikban volt. Midőn Guillaume de Saint-Amaur, az egyetem fővédője, számkivetésbe menni kényszerül, élesen kifogásolja a pápa e jogtalan beavatkozását Franciaország törvénytevésebe; az ég haragjával fenyegeti az egyház fejét, sőt a királyt is, kit a pápával szemben oly annyira erélytelennek bélyegez meg, minő ez tényleg soha sem volt. A pápa azzal felelt, hogy egyik bullájában tűzre kárhóztatta a Rutebeuf-féle verseket. De valamint általában véve nem föltétlen ellensége a szerzeteseknek, ép úgy nem föltétlen magasztalója a világi papságnak sem: meleg szószólója a szegényebbeknek, az alsóbb rendűeknek, s a henye kényelemben, testi kéjelgésben élő főpapokat könyörtelenül sújtja.

A társadalom nem egyházi osztályairól szintén nem feledkezik meg: a kornak egyházi szónokoktól is annyiszor megrótt egyetemes hibáját, önzést, kapzsiságot, egyaránt megbélyegzi a lovagokban, polgárookban, munkásokban és parasztokban, kivált pedig az igazságszolgáltatás terén, a miben kissé túloz, mert Szent Lajos e tekintetben is számos üdvös reformot hajtott végre. A lovagokban azonban nem csak az erkölcsösséget nélkülözi, de egy még fontosabb régi erényt is: a vitézséget. Ő, ki az apuliai hadjáratra s főleg a nagy kereszties hadjáratra oly lankadatlan hévvel és — tekintve azt, hogy a lovagok, főurak távozása anyagi veszteséggel járt rája nézve — önfeláldozással buzdít, annyira, hogy a pápának ebben nem kicsinylendő munkatársa: nemcsak a főpapságnak, de a lovagoknak is elpuhultságot kénytelen szemökre hányni. Este, úgymond, a kandalló mellett, boros fővel engednek a percznyi fölhevülésnek, szájukkal minden hőstettre készek, csak úgy aprítják a szultánt és egész népét: reggelre kelve azonban a sok elesett ellenség mind föltámad, a sebeültek meggyógyúlnak s lovagunk, hogy kialudta mámorát, nyúlászni vagy kacsászni megy, mert a harcz nem tréfa dolog. Mint látni, tévednek azok, kik Rutebeuf költeményeiből olyasmit olvastak ki, mint ha ő a kereszties hadjáratoknak titokban ellenzője lett volna:

tény egyébiránt, hogy azon költeményéből, melyben az ellen-okokat egy ellenféllel felsoroltatja, azt is látni, miszerint Szent Lajos korában a kereszties hadjárat korántsem találkozott egyetemes rajongással, sőt inkább számos kifogásolója akadt.

A mi Rutebeuf műveinek æsthetikai értékét illeti, legelsőbbben is azt kell kiemelnünk, hogy a középkori költészetnek rendes hibái jellemzik. Mint általában a középkor, szereti az allegoriákat, a halvány és erőltetett personnificatiókat, mint Jean de Meun, a *Rózsaregény* befejezője, kire kétségkívül hatással is volt. Telve van didaxis-sal, szereti az erkölcsprédikációkat s rendesen hosszadalmas, terjengős. Egyházi énekei, melyek az egyházi ének nagy modern reformátora, Luther által is majd követendő módszernek megfelelően, világi szerelmi dalokból vannak átídomítva, akárhányszor hosszú litániákká nyúlnak el. Halotti versezetei unalmas és erőltetett magasztalások, fírasztanak egyhangúságukkal, annál is inkább, mert mind egyazon egyénre, helyescbben mondva: typusra látszanak írva lenni, miként az egész középkor költészete szerelmes verseiben mind egyazon nőt, leíró verseiben egyazon természeti szépséget látszik énekelni. Főntebb prédikációt említettünk: ez több volt pusztá phrasissal, mert néha valósággal a prédikátorok beosztására, compositiójára emlékeztet: eszméi különben is rendesen ismétlődnek, akárhányszor stereotyp modorban, s egyáltalán conventionalis themát tárgyalnak a mulandóságról, a földi hiúságok megvetéséről, a mennyország elnyeréséről, mi annak a kornak rendkívül érdekes lehetett, de mi reánk, késő utódokra ily földolgozásban, ily formában nagyon kevésbé hathatnak. A most mondottak illenek Rutebeuf azon költeményeire is, melyek a szentek életét, így a magyarországi Szent Erzsébetét tárgyalják, latinból fordítva vagy korábbi földolgozás alapján. S végül, hogy minél teljesebb lajstromát adjuk Rutebeuf gyöngéinek, említsük meg vallásos színművét, a Theophil püspök *miraculumát*, ki sértett hiúságában az ördöggel szövetkezik, de aztán megtér s a Szent Szűz segélyével megmenekszik: a kor színiköltészetének többi termékeinél is gyöngébb mű s egyáltalán gyarló folytatása a Notre-Dame-féle miracle-eknek.

Természetesen nem az itt felsorolt saajtságoknak, illetve műfajoknak köszönheti Rutebeuf, ha a középkor egyik legnagyobb francia költőjeként szerepel ma. De köszönheti mindenek előtt annak, hogy volt élénk, mozgékony képzelete és mélyebb érzelmekre fogékony lelke. A hol csak teheti, ösztönszerűen kerüli az abstractiókat; elevenen rajzolt, élénken színezett képeket ad, néhol

pompás kis genreképek kerülnek ki ecsetje alól, természetérzékének frissességével is meglep: szóval, meg van természetében az az æsthetikai értelemben vett érzékiesség, az érzéki külvilág realis benyomásaival telített phantasia, mi egy költő műveinek már egymagában erős vonzóerőt kölcsönöz. Ezen kívül élénk verve buzog benne. Satiráiban kíméletlen csípős, könyörtelenül metsző, ha kell, izléstelen szó-játékok, obscœn élczek árán; de ez utóbbi segédeszközökre nincs múlhatatlan rászorúlva: tud oly finoman elmés, szellemes és mégis éles lenni, mint ezt csak a sokat emlegetett esprit gaulois egyik legjelesebb képviselőjétől várhatjuk, — s a mi még meglepőbb talán, e szellemesség nem esik érzelmei mélységének rovására, mert akár hányszor hevül föl ékesszólásig, meggyőződésének erejével megragad s oly szenvedély árad belőle, hogy még most, hat-hét század múlva is meg képes mozdítani a vért a kevésbbé blazirt olvasó ereiben. S akár elméskedjék, akár pathetizáljon, mindig eleven, csapongó, mozgalmas: látszik, hogy ebben az emberben erős temperamentumnak kellett lennie. Satirája gyakran emelkedik keserű humorrá, így például, midőn a Grève-tér koldusairól énekel, kiknek — midőn a fák leveleiket hullatják, fázni kezd oldaluk, melegen bélelt s újjas ruhák után ébresztve bennök vágyat; nyáron oly élénkek voltak a fekete legyek csipéseitől, most a fehér legyek, a hópelyhek csipése megdermeszti őket, a mint ott vánszorognak czipőjökben, melynek talpa soha sem kopik el. E költemény a nyomor oly melegszívű, mélyen átértett tolmácsolása, melyen egyéni élmények hatása érzik: az imént jelzett keserű humor valóban főleg a subjectiv vonatkozású költeményekben jelentkezik is leggyakrabban, még pedig mély melancholiával társúlva, miként később Villonnál, ki ép úgy siratja majd el «bohó ifjúságát», miként most Rutebeuf a maga «bohó szívét».

Villon nevének említése Rutebeuf költészetének egy másik, a középkorban unicum-szerű sajátságát foglalja magában, mit ismételtén ki kell emelnünk. A francia lyrában egész Villonig mindennütt érzik az egyediség hiánya: Rutebeuf költeményei mögött azonban élő, húsból s vérből álló, specialis szenvedélyekkel, vágyakkal és eszmékkal bíró ember érzik. Oly messzire csapong néha a középkori költők conventionalismusától, hogy majdnem modern romantikust vélünk olvasni: még rhythmusa is olyan, a legkedveltebbje például Mussetnek is kedvence. Sajátságos véletlen, hogy Rutebeufot valószínűen alantas társadalmi helyzete visszatartotta a chanson azon lyrai műfajnak művelésétől, melynek a szerelem, ez az akkor

aristocrata fényűzésnek illet s kovéssé erkölcsös érzelem szolgált főtárgyául, s mely a lehető legkevésbé bírt egyéni vonásokkal. Ép oly sajátságos továbbá, hogy épen Rutebeufnál találjuk meg a középkori költészet legszilárdabban körvonalozott típusát, melyet Jean de Meun aztán *Faux-Semblant* név alatt utánoz, s hogy Rutebeuf fableau-inak egyike, mely a Szent Szűz egyik csudás közbelépését beszéli el egy bűnös szerelmes pár (egy pap s egy férjes nő) esetében, meglepő finom jellemrajzról tanúskodik s a szenvedély festésében oly páratlan művészi psychológiát árul el, hogy e művet a fableau-irodalom valóságos gyöngyévé teszi és sokat megbocsáttat úgy általában a fableauk mint a Rutebeuf némely más fableauja frivolságának.

Volna még Rutebeufnak egy kiváló érdeme, de ez inkább csak történeti jelentőségű, s így csak ép futólag és teljesség okáért említjük föl: s ez az, hogy nála már művészi kerekdedség, bevégzettség érzik a compositióban, legalább kisebb szabású alkotásaiban. A mi tehetségének változatosságát illeti, bizonyára ő a középkornak legtöbb oldalú költője, ki -- az egy chansonon kívül -- minden műfajt képvisel. A *trouvère-jongleur*ök legnagyobbika, mint Clédat mondja, ha nem is legismertebbje: ő köztök az, «kinek szelleme legközelebb áll a modern szellemhez, s ki leginkább éreztetheti velünk azt, hogy a középkortól napjainkig, daczára az erkölcsök, conceptiók és formák különféleségének, egyazon szellem vonúl végig a francia irodalmon, arról tanúskodva, mily benső rokonságban áll minden kornak és minden műfajnak jelesebb francia művelője».

H. Gy.

- *Pungur Gyula: A magyarországi tücsökfélék természetrajza. (Histoire naturelle des Gryllides de Hongrie.)* Buda-Pest, 1891. Kiadja a kir. m. Természettudományi Társulat. 79 nagy ívoldal; hat tábla rajzzal és francia kivonattal. Ára 2 frt 50 kr.

Gyors munka korszakában élünk. Mindenhol gőz és villanyerővel dolgozunk és iparkodunk a rövid ideig tartó jelent minél sikeresebben fölhasználni. Mozgékonyabbak, izgékonyabbak és tevékenyebbek vagyunk s talán gyorsabban is gondolkozunk és cselekszünk, mint azelőtt. Ebből magyarázható azután, hogy a tizenkilencedik század vége felé az egész világban bámulatos sokasággal gyártjuk a könyveket és az értekezéseket. Jelenleg akár hányszor

egy-egy szerző munkáján nem évek hosszú során át dolgozik, mint a múlt századokban, hanem könyvét megírja hónapok, sőt igen gyakran hetek alatt; ép azért a mostani munkák közül akárhány nem lehet önálló vizsgálatok és beható kutatások eredménye, hanem csak egyszerűen az eddigi vizsgálatok összefoglalásán alapuló compilatio. Olyanok az ilyen munkák, mint a «*lenge falevelek, melyeket a szél játszva hord szét, mert nincs bennök életképesség, csak mától hónapig élnek*». Ily korban valóban jól esik, ha egy olyan munka megjelenéséről vehetünk tudomást, mely a többi hasonló irányú dolgozatok közül nagyon is kiválik, mert mint az emberi szellem igazi munkája, több évi türelmes kutatás, mélyreható alapos gondolkodás és szorgos megfigyelés szülötte. Ilyen munka Pungur Gyula *A magyarországi tücsökfélék természetrajza* című könyve is, melyen a szerző majdnem húsz évig dolgozott.

E hosszú időn át folyton tanulmányozta a tücsköket, folyton javítgatta dolgozatát, számos új adattal pótolta munkáját és csak akkor szánta el magát könyvének kinyomatására, midőn érezte magában, hogy teljes egészszel léphet a tudományos közönség elé. Pedig akkor nagyon csalatkozunk, ha azt hisszük, hogy munkája sok igényt kíván kielégíteni, ellenkezőleg nagyon kevés igényű az, mit különben címéből is láthatni. Nagyon keveset ígér, de annál többet és jobbat ad. Bátran állíthatni, hogy Pungur minden írói viselkedés nélkül dolgozott — távol hazánk tudományos központjától Zilahon, és fényesen bebizonyította, hogy a vidéken is lehet jó munkát végezni, ha az emberben megvan az erős akarat és a kitartás.

A munka 79 nagy negyedrét oldalra terjed és a «*rét énekeseiről*», a tücsökről szól. A szerző rövid bevezetésében számot ad mindazon eszközökről és vizsgálati módokról, melyeket kutatásainál használt; — továbbá kimutatja, hogy tücskökkel foglalkozni, mind a mellett, hogy már a legrégebb korban ismerték és tanulmányozták ez állatokat, és hogy olyan nevezetes tudósok, mint Burmeister, dr. Fischer, Brunner von Wattenwyl, Frivaldszky, Herman stb. írtak róluk, — mégis érdemes, mert a tücskök élettani viszonyai csak töredékesen — egyes, magokban véve ugyan igen becses adatokban ismeretesek. Ez indította Pungurt arra, hogy a tücskökkel ne csak rendszertanilag, hanem főleg élettanilag is foglalkozzék. Kimutassa, hogy minő viszonyban vannak a környezethez, hogy minő helyet töltenek be az ember és a természet háztartásában és végül, hogy megismeresse a tücsköket életök minden nevezetesebb mozzanatában. Könyve

három főrésze oszlik, úgymint általános (4—43. lap), részletes vagy systematikus részre (43—61.), továbbá az irodalom-jegyzékre (62—65) és végül az első résznek francia kivonata következik (65—79). Az egész szöveget azután hat tábla rajz (63 ábra) rekeszti be.

Munkájának főrészei; az általános és részletes, melyek külön elbírálást és ismertetést kívánnak, azért külön-külön is fogunk velök foglalkozni.

Az általános részben mindenek előtt — főleg Brunner von Wattenwyll munkájának — *Prodromus der europäischen Orthopteren* (1882 Lipcse) — figyelembe vételével a tücskök testének külső szerveit (orismologia) írja le részletesen. Ismertetésében nem elégzik meg csupán csak a teljesen kifejlődött részek száraz leírásával, hanem még az egyes szerveknek fejlődéstani alapon való morfológiai jelentőségét is iparkodik kimutatni. Azután áttér az életmód jelenségeinek magyarázatára. Ez a munka legérdekesebb, legtanulmányosabb és legönállóbb része.

Hogy a tücskök életviszonyait megismerhesse, Pungurnak az egyes fajokat, a szabad természetben, tartózkodási helyökön — a hegyeken és völgyekben, erdők körül és mezőkön, szikkadt talajon és posványok közt — kellett fölkeresnie vagy pedig az állatokat tüzetesebb megfigyelés céljából otthon üveg és drót ketreczben tartania. Tekintve az ilyenmű vizsgálatok nehézségeit s a sikert gyakran megghiúsító vagy a tanulmányozásban való előhaladást lassító számos akadályokat, melyeknek kivételére nemcsak sok idő, hanem még szakadatlan és meg nem ingatható türelem is szükséges és látva, hogy Pungur hosszú évek során át mennyi érdekes és eddig még teljesen ismeretlen adatot halmozott össze, úgy bizonyára meggyőződünk nemcsak a szerzőnek a tudomány iránt való meleg lelkesedéséről, hanem még a természetben való éles megfigyelő tehetségéről és jártasságáról is. Az egyes életjelenségeket könnyűséggel, kellő melegséggel oly módon írja le, hogy azokat még a nagy közönség is élvezettel olvashatja. Elmondja a tücskök fejlődését, leírja az egyes nemzedékek keletkezését a petéből kiindulva egészen a kifejlődött állatig. Ez alkalomkor megtudjuk, hogy a tücsök életében hétszer vedlik, hétszer cserél ruhát, nem pedig 10—11-szer vagy mint némelyek hitték, csak négyszer. Részletesen ismerteti tartózkodási helyöket és mind a mellett, hogy a hazánkban élő 12 faj nagyon különböző helyen él és mégis tartózkodási helyök, életmódjoknak, valamint munkafelosztás-törvényeinek mindenben megfelel. Tárgyalja lakásaik készítés módjait, melyek nem valami egyszerű, minden terv nélküli

épitmények, hanem határozottan művészi kivitelűek, amennyiben lehetnek tapasztva vájt vagy kaparva készített üregek és alagútak. Majd áttér az ételben nem igen válogatós tücskök táplálkozás- és áttelelés-módjainak tárgyalására. Ezek után a tücskök zenélését ismerteti. Csak a teljesen kifejlődött hím példányok képesek muzsikálni, a nőstények némák. A tücsök hangszerve a mellső szárnya, mely ép azért a nőstény szárnyának szerkezetétől nagyban el is tér. Rajta ugyanis egyes kiemelkedésekből összetett fogsort, úgynevezett «reszelőt» (lima) és két kis ágacskaival bekerített hárttyát, «ívecskét» (arculus) találhatni. Ezeknek szerkezete a jobb és bal mellső szárnyon nemcsak különböző tücsöknél más és más, hanem még gyakran ugyanazon fajnál is eltér egymástól, azért a különböző szerkezetű szárnyak különböző hangokat adnak, melyek egymással dissonáns hangelegyet is alkothatnak. A tücsök, a mint zenélni óhajt, fölnyitja mellső szárnyait, az egyik szárny szélén lévő ívecskét ráilleszti a másik szárny reszelőjére és így a szárnyaknak ollószerű összetaszításával illetőleg szétvonásával ép úgy létre jön a hang, mint például, ha mi körmünkkel végig perczegtetünk a fésű fogain. Pungur azután az ily módon keletkezett tücsök-zenét hangjegyekkel is leírja. De bármennyire is törekedett, a megzenésítés azonban ép úgy nem sikerült neki, mint sok más tudósnak. Le tudta ugyan írni jól a zene menetét, de a hang színezetét és magasságát — kivéven a házi tücsök zenéjét, melynek hangja körülbelől az *e*-nek felel meg — nem bírta visszaadni. Ennek az oka részben az, hogy a szerző a tücskök zenéjének leírásánál nem használ öt zenei vonalat, hanem legtöbbször — kivéven az 58. *A*, melyet három vonalra írt — megelepszik csak egygyel. Egy vonal használása pedig megjárja az egyhangú zenénél, minő például az 56., 58., 59., 60., 61. és 63. ábrán van előtűntetve, de szükségesnek tartom ez esetben is, hogy ha a szerző azt mondja, miszerint a hang «tremolóhoz» hasonló, hogy akkor azt is oda tegye, hogy fél vagy egész hangú tremolo-e az? — Ez az oka továbbá, hogy ha valaki például az 57. ábrán előtűntetett melodiát akarná utánozni, akkor zavarba jönne, mert a fölvetett egy vonalat épúgy tekintheti az öt vonal közül az alsónak, mint a felsőnek. Ha az alsó vonalnak veszi, akkor *d* és *e* hangot kap, tehát a különbség egy egész hang, ha pedig felső vonalul iktatja oda, akkor a hang *e* és *f*-nek felelvén meg, a különbség csak félhang. Hasonló eset van az 56. *A*, 62. és 63. *A* ábráknál is.

Végül az általános részben ismerteti a tücskök udvarlás-módjait. Pungur nyomán bepillanthatunk a tücskök családi életének

legbensőbb titkaiba, megtanúlhatjuk a peterakás valóságos mesteri fogásait, nemkülönben a létért való küzdelem színterén előforduló megtámadások elleni védekezés módjait. Befejezi pedig biológiai megfigyeléseit a tücsökök kártékonyságának és halálának leírásával.

A munka második főrészében a systematikus részben, hazánkban eddig talált összes tücsökfajokat — számszerint 12-öt — ismer-teti. (*Tridactylus variegatus* Latr., *Grylotalpa vulgaris* Latr., *Myrmecophila acervorum* Panz., *Gryllus campestris* L., *Gr. melas* Chap., *Gr. frontalis* Fieb., *Gr. Bourdigalensis* Latr., *Gr. var. arvensis* Ramb., *Gr. domesticus* L., *Nemobius sylvestris* Fabr., *Nemobius Heydenii* Fisch. és *Oecanthus pellucens* Scop.) A fajok meghatározására szolgáló kulcsok egyszerűek és mi fő, megbízhatók. Az egyes fajokat különben nagyon részletesen és pontosan írja le, még pedig soha sem egy hím vagy egy nőstény, vagy pedig több évig borszeszben állott példány után, hanem mint a leírásból is láthatni, az egyes diagnos-sokat, a fajjellemeket, számos példányt vizsgálva, állapította meg. A leírásnál még különösen hangsúlyoznom kell, hogy Pungur szám-talanszor talált olyan példányokat (50. lap, stb.), melyek a rendes fajtól, színre vagy más csekélyebb szervi dologban például a szárnyak hosszúságában, lábak alakulására nézve eltérnek és a nevezett példányokból még sem csinált varietast vagy pedig új speciest; mert bizonyára belátta, hogy a tudományos leíró zoológiának főadata nemesak a fajok különválasztása, továbbá az új, valódi fajok pontos leírása és megkülönböztetése, hanem még főleg az egyes fajok közt lévő átmeneti alakoknak minél nagyobb számban való összegyűjtése, hogy így összehasonlítás és rokonság alapján, a meglevő fajokat egyes törzsfajokra lehessen visszavezetni.

Végül könnyebb áttekintés czéljából a magyarországi tücsök-fajok tartózkodási helyeinek és fejlett kora idejének, valamint föld-rajzi elterjedésöknek táblázatos kimutatását adja. Ez érdekes össze-állításból megtudhatjuk, hogy hazánkban kizárólagos endemikus tücsökfaja nincs, és hogy a házi tücsök valóságos cosmopolita, mely mind az öt világrészben előfordul.

A szerző saját észlelései és tanulmányai alapján készült eredeti, valóban művészi kivitelű rajzok nagyban hozzájárulnak az általános és részletes résznek illusztrálására. Valóban kár, ha már Pungur eny-nyit vesződött, hogy nem adja minden tücsökfaj képét; pedig például a *Gryllus Bourdigalensis*-nek — mint egy igen ritka tücsöknek — a rajza érdekes is lett volna.

Hogy a munka kiállítása szép, és hogy a Természettudományi

Társulatnak igazán becsületére válik, azt hiszem, talán fölösleges is fölemlítenem, mert hiszen általánosan ismeretes, hogy a Társulat munkáinak kiállítása minden tekintetben kiállják a kritikát. Abban is nagyon helyesen járt el a Társulat, hogy az általános rész francia kivonatát kiadta, mert legalább ily módon a külföldi tudósok is értesülhetnek Pungur vizsgálatairól.

Nyelvezete magyaros, műszavai többnyire megfelelnek úgy a tudomány, mint a magyar nyelv követelményeinek. Egyes részek kifejezése azonban nem sikerült Pungurnak teljesen, mert részint helytelenül értelmezte, részint pedig, mert még nem eléggé járatos az állatbonczatanban. Így például a «fülhártya» (auri-tympanum) alatt bizonyára a dobhártyát akarta érteni. Továbbá «felső» és «alsó» szárnyak, illetőleg «fel»- és «alszárny»-ak helyett mellső és hátsó szárnyak alkalmazandók, vagy a nyolczadik oldalon a nőstény állat potrohának leírásánál olvasható: vagina inferior, vagina superior, vagina superior, interna és vulva. Ebből az ember könnyen azt gondolhatná, hogy a nőstény-tücskök oly boldog állatok, melyeknek nem elég egy, hanem «négy» ivarnyílás szükséges. Hasonlóan «tor eleje», «tor közepe» és «tor utója» elnevezések sem jők; mert csak inkább megfelelnek az «előtor», «középtor», «utótor» elnevezések, mely szavak nem csak már általánosan használatban vannak, hanem még a terminus technikus követelményeinek is eleget tesznek. A műszavaknak ugyanis — szerény véleményem szerint — lehetőleg rövideknek, magyaroknak, nyelvtani szempontból helyesen képzetteknek és a mi a legfőbb, olyanoknak kell lenniök, hogy határozottan kifejezzék azt, mit alattok értenünk kell. A Pungur-féle elnevezések pedig hosszúak, két külön szóból állnak és ha a «tor» szavat elfogadjuk, akkor ugyan hasonló magyarságú, de határozottan nem fejezi ki azt, mit alatta értenünk kell. E szavakkal ugyanis egyes gyűrűket jelölünk meg, már pedig nem csak az egész tornak, hanem külön-külön az egyes gyűrűknek is van eleje, közepe és hátúlja, a melyekre az egyes bogarak leírásánál gyakran hivatkozás is történik. Ilyenkor azután csakugyan furcsán hangzanék «tor eleje elején», «tor eleje hátúlján», vagy «tor hátúlja hátúlján» stb. szólások. Az elő-, közép-, és utótor szavak ellen kifogást lehetne talán tenni, az összetevés helytelensége miatt. Kételyünk azonban azonnal megszűnik, ha utóhang, előhang, utóvéd stb. irodalmi és köznapi nyelvben egyaránt használt szavakra gondolunk. Így tehát, ha Pungur e szavakat maga gyártotta, akkor nem a legnagyobb szerencsével választotta; ha pedig esetleg a készülő félben lévő bogártani szó-

tárból valók — mit különben nem hiszek — akkor az ily módon elkészítve, valódi «műszótár» lesz.

Legvégül meg kell jegyezniem, hogy az irodalom névjegyzékét még két munkával egészíthetem ki. Az egyik munka : báró Ocskay Ferencz, *Gryllorum Hungariae indigenorum species aliquot* (Nov. Akad. Leop. XIII. 1. Bonn 1826. 4-r. p. 407.). A másik pedig dr. Margó Tivadar *Budapest és környéke állattani tekintetben, (A madarak és rovarok Frivaldszky Jánostól)*, mely munkában a főváros környékéről három faj : *Xya variegata* Charp., *Gryllus melas* Charp. és *Nemobius Heydenii* Fisch. van fölemlítve.

Nem csupán a mondottakat, hanem az egész munkát értéke szerint méltányolva, láthatjuk, hogy Pungur oly derék munkát végzett, mely nemcsak hazánk, hanem még a külföld gazdag zoologiai irodalmában is határozottan számot tesz, ép azért a szerzőt csak elismerés, a Természettudományi Társulatot pedig csak köszönet illetheti, hogy egy ily alaposan kidolgozott mű megjelenését elősegítette.

Vágyel Jenő.

A reformatio Kassán. Oklevéltárral, írta ifj. Kemény Lajos. Kassa, 1891. 110 lap.

A reformatio története hazánkban még nincs megírva és nem is lesz megírható, mielőtt szorgalmas kutatók a rendkívül tágkörű anyagot alapos monographiákban föl nem dolgozzák. E szempontból minden ide vágó adalék érdemes munka, melyet köszönettel kell fogadni. Ez előmunkálatok sorába tartozik az előttünk fekvő kis könyv is, mely több kiadatlan oklevelet tartalmaz és pontos levéltári adatok alapján vázolja a reformatio föltünését és első harczeit Kassa városában.

E város a XVI. század hajnalán hazánkknak egyik leggazdagabb kereskedő városa, mely műveltség tekintetében is előkelő helyet foglal el városaink sorában. A reformatio befogadására első sorban a papság állapota tette alkalmassá a város talaját. Mint az egész országban úgy Kassán, illetve Felső-Magyarországon is világi czélokért küzdöttek a főpapok, tudatlan és laza erkölcsű volt az alsó papság. Az egyházi fegyelem kivált a szerzeteseknél bomlott föl és ez annál szembeötlőbb volt, mert a középkor vége felé mint egybeütt úgy Kassán is nagyot gyarapodott a kolostorok száma.

Hazánkban Luther föllépése csakhamar visszhangra talált

Budán a királyi udvarban, és már 1521-ben szigorú rendeletet bocsát ki az új mozgalom hívei ellen Szathmáry György esztergomi érsek, a ki kassai születésű volt. Kassának is megküldte-e e rendeletét, nem tudni; tény, hogy ez időben még nem mutatkoznak itt a reformatio nyomai. A város fiai e korban rendszerint és nem is nagy számmal a bécsi és krakkói egyetemeket keresik föl, melyek távol estek az új mozgalomtól és a kereskedelem is Lengyelország felé irányult. És az új eszmék még 1522-ben sem vonultak be Kassára, midőn a város parochusa Henkel János lett, mert e tudós és példás életű lelkész csak 1525 után ismerkedett meg a reformatióval, midőn Mária királyné udvari papja lett Budán. De Henkel már a következő évben visszatér kassai hívei közé, kiket most megismertet az új tanokkal. A mag el volt vetve, úgy hogy a mozgalom tovább folyt, midőn Henkel 1528-ban újra Budára megy. Kassára írt levelei kétségtelenné teszik, hogy a reformatio eszméit hirdette, midőn a városnak másod ízben parochusa volt. És minthogy e leveleit a város papjához, bírójához, jegyzőjéhez intézi, kétségtelen, hogy ekkor már a város javarésze Lutherhez állt. Henkelt azért méltán nevezhetni Kassa első reformatorának, bár ő maga 1539-ben mint boroszlói kanonok hal meg.

Henkel oldalán működik Erdélyi Antal prédikátor; 1530-ban Batizi András is itt tartózkodik, 1531-ben pedig Kassa magyar ajkú hívei Dévai Bíró Mátyást hívják meg prédikátornak, a ki Wittenbergában tanult és a reformatio híve volt. Szalaházy Tamás egri püspök őt azért még 1531-ben el is fogatja és Bécsbe hurcoltatja. De a város kieszközli, hogy a következő évben kiszabadul. Midőn Kassa 1536-ban János király kezébe kerül, a régi egyház tekintélye már teljesen megingott; már három évvel előbb van nyoma annak, hogy az egyházi vagyon árúba bocsáttatott, a Sz.-Lénárd plébániát pedig megszüntették.

Ismeretes dolog, hogy az országos állapotok a mohácsi vész után rendkívül kedveztek az új hit elterjedésének, így Kassán is, melynek hívei katolikusoknak, sőt orthodoxoknak nevezik magokat, de János király és fia idejében (1536—52) tényleg protestánsok voltak. Hisz az öt szab. kir. város 1548-ban zsinatra ül össze és megállapítja confessióját, melyet a bártfai Stöckel Lénárd szerkesztett. Jellemző ez állapotokra a Gergely jászói parochus esete: jóllehet nem volt megesketve feleségével, a város tanácsa a gyermekeknek az örökléshez való megtámadott jogát mégis kimondja (1546).

János király alatt Kassa magyar várossá lesz, a magyarság

pedig a kalvinizmust pártolta. Ezt elsőben benczédi Székely István taníthatta, kit 1550-ben igtattak a város polgárai közzé. Az egyházi javakat ezalatt folyton saecularizálják és a kassai kapitány zür alá veszi a domonkosok kincseit. De a város azért külsőségekben nem szakított a régi egyházzal: a köteles tizedet sohasem tagadta meg az egri káptalantól, a városban levő szerzeteseket nem háborgatta birtokaikban; a fülbegyónást, fehér karinget, misét megtartották, a templomok pedig a régi oltárokkal és képekkel ékeskednek. Ez engedékenységeinek a város természetesen semmi hasznát nem látta, midőn a visszahatás bekövetkezett, a mely 1552-ben veszi kezdetét, midőn Kassa ismét visszazáll Ferdinánd kezére. Dersfy István főkapitány már 1556-ban utasításúl kapja, hogy a lutheranusokat üldözze s a katolikusokat különös oltalmába vegye. Együttal megmegújulnak a lutheránus németiség és a kálvinista magyarság közt a kisebb-nagyobb surlódások, minek legfeltűnőbb és legkárosabb következménye, hogy a papi személyek oly sűrűn változnak: majd minden évben bukkanunk új névre. A protestánsok üldözésének egyik kimagasló momentuma Huszár Gál elfogatása, ki 1560 márczius 20. óta a kassai magyar hívek prédikátora. Verancsics Antal egri püspök Egerbe akarja hurczoltatni a népszerű papot, de ezt meggátolják Kassa polgárai; Huszárnak azonban menekülnie kell, mire Verancsics egyelőre nem folytatja a harczot és megtisztelő fogadtatásban részesül, midőn 1562-ben Kassán jár.

Eddig tárgyalja szerző a protestantizmus sorsát Kassán, sok érdekes és új adattal gazdagítva eddigi ismereteinket, több téves állítást helyreigazítva. Érdekes anyagot szolgáltat az oklevéltár is, — de erre mégis van, még pedig kettős megjegyzésünk: először szerző előadása és a közlött oklevelek közt nincs meg a kellő kapcsolat, az előadás nem hivatkozik az oklevelekre és megfordítva; másodsor nem helyeselhetjük, hogy a szerző nem csatolt minden egyes oklevélhez rövid kivonatot és egyúttal tájékoztató hivatkozást saját történeti vázlatára. Nem lehet eléggé sürgetnünk, hogy főkép a nyers történeti anyagnak fölhasználását mindenkép meg kell könnyíteni, — hisz a mai történetíró úgy sem tudja már, honnan vegye az időt a mindenféle rengeteg anyag átkutatására.

Igen örvendetes volna, ha ifj. Kemény Lajos derék dolgozata másokat is buzdítana hasonló adalékok kidolgozására. V.—

Ignotus: A slemil keserrei. Buda-Pest, 1891. Grill Károly.

E kötetke több figyelmet érdemel, mint a mennyire a sajtó méltatta. Úgy látszik, hogy Ignotus valóban ignotus: azaz nem igen van ismerőse a hirlapírók között. Bizonyára e művecskének megvannak a maga árnyoldalai; egy kissé bőbeszédű, magyarsága és verselése nem mindenütt kifogástalan, vannak erőltetett, bágyadt, sőt ízléstelen helyei, de van egy pár oly tulajdonsága is, a melylyel ritkán találkozunk: a szerző egészben véve átérezte, a mit írt s a hol tehetsége tisztábban és több erővel nyilatkozik, az érzelmest és gúnyost bizonyos kellemmel tudja összeolvasztani.

A kötetkét előszó nyitja meg, melyben a szerző megmagyarázza a *slemil* szó értelmét. «A slemil — úgy mond — zsidó szó, olyat jelent, a kinek minden dolgára ott leselkedik a balság, a ki mert nem bízik magában, nem is jut semmire, a ki öntudatosan élni nem lehetetlen . . . És így más mint a balek. A balek mer, de nem tud, a slemil tud, de nem mer, vagy ha mer, rosszkor». A szerző egyszerűmindent mentegetőzik, hogy e szót használja s hivatkozik Chamissóra, Heinere, Bourgetre, a kik azt már irodalmivá tették. Szerintünk nem az a baj, hogy a szerző e szót használja, hanem hogy az nem illik hőisére. A slemil és balek típusok s a fő jellemvonás egész életükön átvonul, a szerző hőse pedig csak egy lelkes, költői hajlamú, elhanyagolt nevelésű, álmadozó ifjú, a ki átesvén az ifjú évek szerelmi ostobaságán, szerencsésen kigyógyul bajából. Úgy látszik a szerző saját élményeit rajzolja hőisében s az ifjú álmok és érzelmek hevét szerencsésen vegyíti a kijózanodás gúnyával. Ez teszi bensővé, átértézté az egész költemény tárgyát és hangját. Innen fakad lélektani és költői érdeke.

A költői beszélykét prólóg előzi meg, mely bizvást elmaradhat vala. A mi jó volna is benne, rosszul van elmondva. Ez egy kissé lehangolja az embert, de maga az elbeszélés csakhamar felkölti érdeklődésünket. A hős gyermekségének rajzán kezdődik a történet; az elején még van benne valami a prólóg erőltettségéből, de szerzőnk lassanként belemelegszik. A cselekvény különben nagyon egyszerű, a súly a lélektani rajzra van fektetve, melyet lyrai hangulatok színeznék ki. A tizenhárom éves ifjonczot egy gyermekestélyre viszik, hol meghúzódik egy sarokba. A házi kisasszonyka megszánja, oda megy hozzá s tánczra hívja föl, az ifjoncz nem tánczol, de a leányka szivessége és szép arcza mélyen emlékébe vésődnek. E percz óta halálosan szerelmes bele, álmodozik, verseket ír, elhanyagolja az

iskolát, az utcán gyakran meglesi kedvesét, hogy láthassa, de nem meri meglátogatni. Majd a féltékenység is fölébred szívében, mert midőn kedvese anyjával sétál, néha egy csinos hadnagy is kíséri őket. Így telik el néhány év, az ifjú jogász lesz s midőn egy nap egy nyaralói lóvonatra fölkap, kedvesével épen szemben ül le. A leány megszólítja:

«Hogy van X. úr» szólt a szép lyány
A salohnőlgly mosolyával,
Melyben összeforrva rezdül
Pajkosság és unalom — —

Hogy vagyok? Boldog vagyok,
Hogy szemedbe nézhetek,
Félczipós kis lábaidhoz
Akarok lehullani.

Hogy vagyok? Boldog vagyok,
Vad, rajongó és szerelmes,
Selyemkeztűs kis kezetre
Akarok leomlani;

Hadd boruljon rám hajadnak
Csoda selymes szőke leple,
Míg beszívom nedves bársony
Ajakad lehelletét.

És karomba zárva téged,
Bágyadó szemem lehunyva,
Fölcsicsérgő, szívbeccsengő
Szavaid hadd hallgatom — —

Mind e dolgokat Slemil úr
Csak magában gondolá,
A míg akadozva így szólt:
«Oh, köszönöm, jól vagyok».

A társalgás így foly tovább. Végre a leány azt is megkérdi hősünktől, hogy udvarol-e valakinek, mire ez azt feleli, hogy a szerelemben slemil. Midőn az állomáshoz értek, a leány búcsúra nyújtja kezét és szeliden szánakozva így szól: «Isten önnel, kis slemil».

E rész legjobb az egész beszélykében. Könnyedség, élénkség, jellemzetesség és találó lyrai hangulat olvadnak egymásba. De a következő részek is elég élénkek és jellemzetesek. Az álmódzó ifjút tovább ragadja szenvedélye. Meg van sebezve szíve és hiúsága. A rossz idő négy napig szobájába zárja; folyvást dühöng és verset ír. Elhiteti magával, hogy neki joga van e leányhoz. Ha az övé nem lehet, másé se legyen. Megöli s ő is veszszén, kárhozzon el vele együtt. E bolondos gondolat megfogalmazása és növekedése fokoza-

tosan és lélektani tapintattal van rajzolva. Az ifjú csinosan felöltözik, s egy törös bottal az utcára indul, hogy meglesse a leány sétáját és megölje őt. Íme a leány csakugyan megjelen nevelőnőjével. Hősünk feléje tart, de a szél elkapja kalapját, s ő megzavarodva, a leány nevetése s az utcai gyerkőczök kaczagása között a kalap után rohan s eltűnik a messzeségbe. Végre egy barátja föltartóztatja és haza vezet. Otthon megszegyenülve, kijózanodva, elbeszél mindent. Barátja azzal vigasztalja, hogy ő is volt ily bolond, de most azt tartja, hogy

Képzletnek tengerénél
Többet ér egy csepp valóság.

A kifejlés jelenetét egy pár élénkebb vonás, a befejezést pedig egy kissé több és enyhébb humor emelték volna, de így is megállják helyöket. Minden esetre e hóbortos ifjú rajzában több valóság nyilatkozik, mint némely beszélyeinkben és rajzainkban, melyek igen is a valóságot akarják élénkbe tárn. A szerző tehetségét bajos volna elvitatni, de a nyelv és verselés művészetét még jobban kell megtanulnia s leszokni bizonyos ízléstelenségről, melybe néha az élcz hajhászata s némi szabadszájúság ragadják. —i.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! Kétséget sem szenved, hogy valamely íróra nézve legkellemesebb tapasztalás, ha észreveszi, hogy munkáját a kritika nem csak helybenhagyó szavakkal kíséri, hanem ha azt nagyobb figyelemre, a dolog lényegét találó megjegyzésekre méltatja. Ilyen helyzetbe hozott a *Budapesti Szemle* februári füzetében *A természettudományok helyzete az irodalomban* című dolgozatom, mely az írók körében is a tárgyaltam kérdésre irányította a figyelmet. Egyik-másik némi megütközéssel kérdezi, hogy vajon tényleg így áll-e a dolog és azok az alapvető igazságok, melyeken a valódi természetbölcsélet nyugszik, csakugyan annyira ismeretlenek és hozzáférhetetlenek-e a nem szakemberek számára? Vajon tényleg van-e helye a panasznak a természettudományi irodalom ki nem elégítő állapotára nézve, midőn a természettudományi kutatás mindenfelől erélyes támogatásban részesül, midőn hazánkban a legtekintélyesebb, a legelterjedtebb tudományos egyesület a kir. magy. természettudományi társulat, mely egy 7500 példányban szétküldött, szorgalmasan olvasott folyóiratot, a *Természettudományi Közlönyt*

adja ki és könyvkiadó vállalatával a hazai irodalmat jó fordításokkal, valamint eredeti munkákkal gazdagítja?

Bizony furcsa dolognak látszhatik, midőn a nem-szakember és közöttök tekintélyesebb íróink egyike a természettudományi irodalmat a panaszt emelő természettudóssal szemben oltalmába fogja.

De értsük meg egymást. Való igaz, hogy a természettudományi irodalom a hazán kívül, valamint itt a hazában sok szép művet alkotott, mely forma tekintetében is a legjobb irodalmi művek sorában foglal helyet. Egy Galilei, egy Kepler művei valódi műprózában írt művek, s a nem szakember számára is kedves olvasmányt nyújtanak. Humboldt és Darwin neve mellett még számos más természettudományi író nevét tudnám felsorolni, kiknek művei közkezen forognak. Az is igaz, hogy a természettudományi társulat közlönyét szorgalmasan és figyelmesen olvassák, s én leszek az utolsó, a ki irodalmi értékét kicsinyelném, a ki azok közé tartozom, kik e folyóirat bölcsőjét ringatták.

A természettudományoknak a mai irodalomban elfoglalt helyzetéről mondott véleményem főleg a tudományok alapeszméire vonatkozik s ekként első sorban a fizikai tudományokat érinti. Nagyon természetes, hogy az öröklés, a létérti küzdelem, szóval a mi a szerves világra vonatkozó törvényt alkot, s az emberi viszonyokra is alkalmazható, hogy ily törvény az irodalomnak nem természettudományi részében, sőt a költészetben is alkalmazásra talál. Freytag Gustav egy egész regénycyklusa, Ibsen, Zola, s mások művei az örökség gyanánt nemzedékről nemzedékre szálló tulajdonságokat a költői cselekvény rugójául szerepeltetik.

De nem oly általánosan ismerik azokat az eszméket, melyek a fizikai, az anyagok világában az alapvetők. E század örökemlékű, dicső fölfedezése az a törvény, melyet az energia megmaradása törvényének hívunk. Vajon hány irodalmilag művelt férfiú, ki érdeklél olvassa, hogy Aristotelesnek egy elveszettnek gondolt államtudományi művét fedezték föl, vagy a ki előtt egy újabb drámai műnek sikerült előadása nevezetes eseményként szerepel, vajon hány ilyen valóban művelt ember van, a ki tisztában volna avval, mit értünk az energia megmaradása alatt; vagy a ki figyelemmel kísérné a fizika és a chemia terén nyilatkozó azon nevezetes mozgalmat, mely az anyag szerkezetéről és hatásképességéről a múlt század óta érvényben levő nézeteinket alapjaiban megváltoztatni készül?

Tanulmányosok e tekintetben az irodalmi szemlék is, értem az olyan folyóiratokat, mint a *Rerue des deux mondes*, *Contemporary*

Review, Deutsche Rundschau s azt, melyben e sorokat közlöm. Míg a szépirodalom mellett a történelem legtágasabb értelemben, a jog- és államtudományok, a nyelvtudomány, az archæologia stb. állandó rovatként szerepelnek, addig a természettudományokból csak elvétve jelenik meg cikk, s ez is elég gyakran alárendelt értékű. A müncheni *Allgemeine Zeitung* szerkesztője panaszkodott előttem, hogy lapjának tudományos melléklapja, a *Beilage zur Allg. Zeitung* számára, melyet a német egyetemek irodalmi közlönyének szoktak híni, jól írt, hasznavehető természettudományi cikkekre alig bír szertenni, mert a természettudósok egy része nem akar, a másik nem tud írni.

De nem akarom ezuttal cikkem folytatását megírni, s azért röviden befejezem észrevételeimet, midőn azokat röviden egybefoglalva ismétlem: Nem vagyok én az egyedüli, ki a természettudományok helyzetével a világirodalomban nincs megelégedve, hanem velem együtt számos más oly természettudós is így gondolkozik, kiből megvan az érzés az iránt, hogy tudományának oly tekintélyes irodalmat óhajtszon, a minőre az a többi tudományok között elfoglalt állásánál fogva igényt tarthat. A dolog természetéből foly, hogy a physika és a chemia, tehát azok a tudományok, melyekben leggyakrabban a matematikai nyelvet használjuk, az általános érdeklődéstől legtávolabbra esnek. Az is természetes, hogy cikkem főleg a természettudományok ez ágaira vonatkozik, mert hiszen ezeknek körébe tartoznak a természettudományok alaptételei. Hogy a természettudományi irodalom elég oly műveket is termelt, melyek az általánosan hozzáférhető irodalomnak mindenképen díszére válnak, azt egy pillanatig sem vontam kétségbe, de ez értekezésem lényegét nem is érinti. Meg van a törekvés, hogy a mondott irányban javulás álljon be és nem is kételkedem, hogy a természettudományi irodalom valahára el fogja foglalni azt a helyet, mely őt az általános irodalomban megilleti. És ha e czélt bármily csekély mértékben elősegíteni sikerülne, törekvéseimnek ez eredményében gazdag jutalmat találnék.

Buda-Pest, 1892 február 12-én

Heller Ágost.

